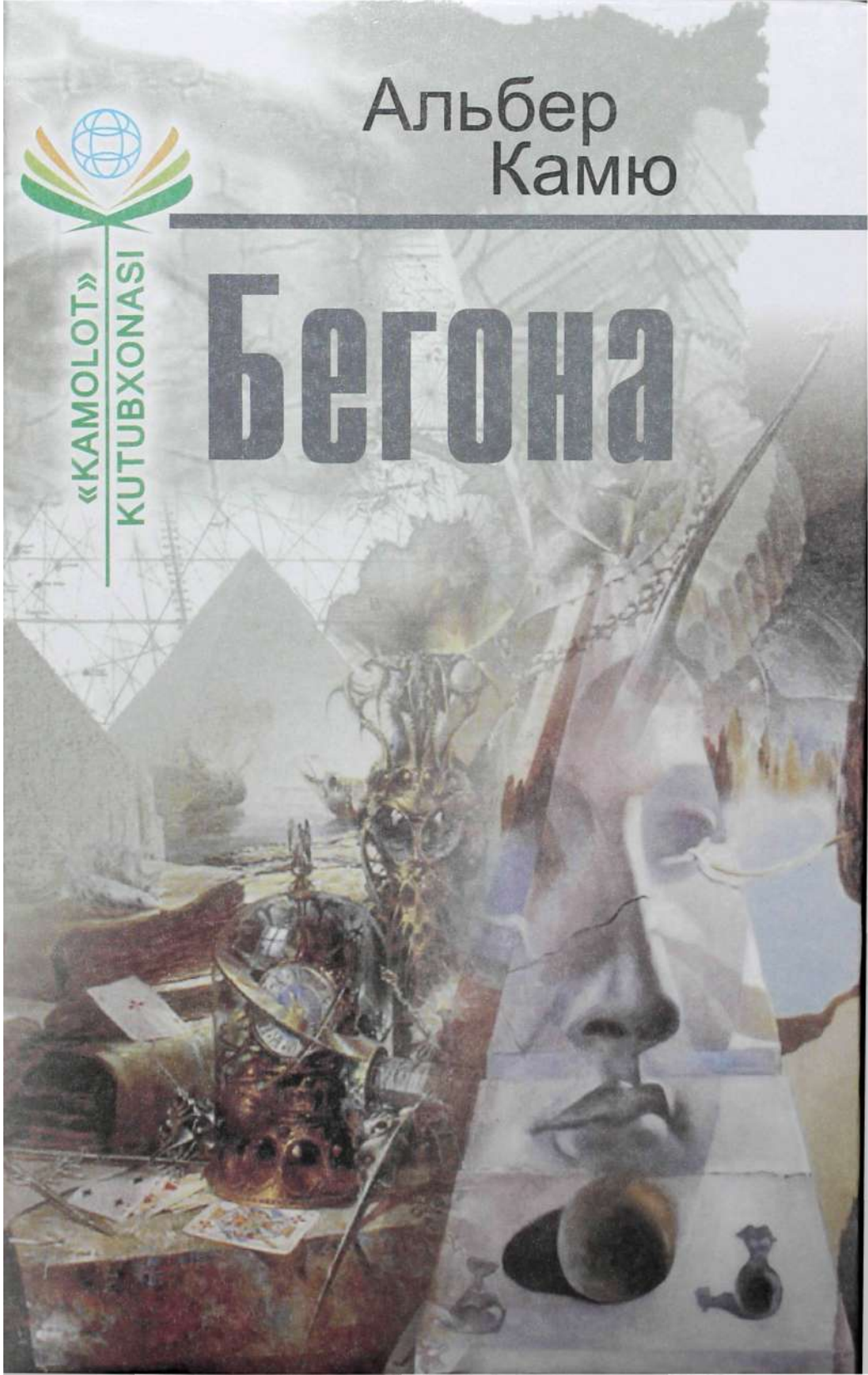

Альбер
Камю

«KAMOLOT»
KUTUBXONASI

Бегона

«KAMOLOT»
KUTUBXONASI

Альбер
Камю

Бегона

ТОШКЕНТ
2014

УЎК: 821.512.133-3

КБК: 84(4Фр)

К-21

Камю, Адъбер

Бегона; Вабо; Ён дафтарчалар; Ҳикматлар/ Альбер Камю.
Сўзбоши муаллифи ва масъул муҳаррир: профессор А.Саидов;
Гўпловчи: Л.Исоков. -Тошкент: Янги аср авлоди, 2014.-476 бет.

ISBN 978-9943-27-315-3

Альбер Камю - XX аср француз адабиётининг йирик намояндаларидан бири, адабиёт бўйича Нобель мукофотининг соҳиби, моҳир адиб, драматург, файласуф, "Тубанлашув", "Вабо", "Сизиф ҳақида асотир", "Калигула", "Асотир ва киёфа", "Исёнкор одам", "Бегона" каби асарлар муаллифи.

А.Камю ўз асарларида Иккинчи жаҳон уруши даҳшати оқибатида пайдо бўлгэк инсоний тақдирнинг абсурдхиссиётларини куйлаган.

Альбер Камюнинг "Вабо" ва "Бегона" асарлари Аҳмад Аъзам гомонидан моҳирона таржима қилинган. "Ҳикматлар", "Ён дафтарчалар" асарлари эса И.Бек томонидан ўзбек тилига ўгирилган.

Асар кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

УУК: 821.512.133-3

КБК: 84(4Фр)

Сўзбоши муаллифи оа масъул муҳаррир
профессор Акмал Саидов

Гўпловчи
Ауг^Аюгикон Исоков

ISBN 978-9943-27-315-3

© Альбер Камю. Бегона; Вабо; Ён дафтарчалар; Ҳикматлар.
(Сўзбоши муаллифк ва масъул муҳаррир прсфессор А.Х.Саидов).
"Янги аср авлоди", 2014 йил.

АЛЬБЕР КАМЮ - ҒАРБНИНГ ВИЖДОНИ

Сузбоши ўрнида

"Мен Сизифни тпог этпагида тпарк этпмо^даман. Ўз юкиндан халос бўлмайсан. Бироқ Сизиф худоларни инкор этпувчи олий садог^агга ўргалиди ва кряларнинг синиъ парчаларини кўтпаради. Ҳалшаси*Ихишишгини Сизифҳам тап олади. Минбаъд уибу эгасиз коинотп унга самарасиз ҳам, нокерак ҳам спуюлмайди. Тошнинг ҳар бир г^уль зарраси, кечаси гъогдачсцэшътийдиган ҳар бир лъаъдан шуъласи ўз-ўзидан бутпун дунёни лишкил этпади. Инсон юрак ^ирраларигача тпўлдириш учун чўфрлга бир маротпаба чифмишинг ўзи кифоя. Сизифнинг бахтпийёрлигини тпхлсаввур этгъса бас".

"Сизиф ҳаг^ида асотпир".

Машҳур француз ёзувчиси, мутафаккири, ахлоқ-шуноси, драматурги Ва^аТеНсаК" экзистенциализмнинг асосчиларвдан бири, файласуф олим Альбер Камю 1913 йилнинг7 ноябридаАлжирнингМондови (хозиргиДреан) ўлкаовда француз-жазоирликлар (франкоалжирлар) оидасвда дунёга келган. Отаси Люсьен Камю спиртли ичимлик маҳсулотлари ишлаб чиқариладиган корхонада назоратчи бўлган, 1914 йили бошланган Биринчи жаҳон урупада Марнадаги жангда оғир жароҳат олган ва лазаретда¹ вафот эттан. Онаси испан миллатига мансуб

²Лазарет - харбий қисмлар қошидаги касалхона.

Катрин Санте хоним турмуш ўртоғининг вафотидан сунг иккала ўғли билан Алжир шахрининг Белькур туманида яшовчи онасининг уйига кўчиб келган. Онаси оиласини боқиш учун дастлаб корхонада, кейинчалик эса фаррош бўлиб ишлаган.

1923 йилда бошланғич синф ўқитувчиси Альбернинг ўқишини давом эттиришга онаси ва бувисини анча қийинчиликлар билан бўлса-да кўндирган ва Альберда қобилият борлигини кўрган ўқитувчиси уни лицейга кириши учун тайёрлай бошлаган. Лицейда Камю футбол билан жиддий шуғулланиб, ёшлар жамоасида тўп сурган. 1930 йилда Камюда сил касаллиги аниқланган ва ўқишини озгина даврга тўхтатган, спорт билан эса бошқа умуман шуғулланмасликка мажбур бўлган. Соғайишига қарамасдан узок йиллар давомида касаллик аломатларидан азобланган.

Камюнинг болалиги ва ёшлиги Алжирда ўтганлиги боис, унинг барча асарлари ушбу ўрта Ер денгизи мамлакати билан боғлиқ. Хусусан, мазкур қуёшли ўлкага бўлган муҳаббати тўғрисида Камю куйидагиларни баён этган: "Мен қашшоқлик ва қуёш ўртасидаги ярим йўлда эдим. Қашшоқлик менга барча бахт-саодатлилик гўё тарих ва қуёш нурлари остидалигини ишонтиришга ҳалақит берди, қуёш эса, тарих-хали ҳаммаси эмаслигига ўргатди".

1932-1937 йиллар давомида Алжир университетиде ўқиган. Ўқиш даврида фалсафани ўрганган, кўп ўқиган, кундалик юритишни бошлаган, эссе¹ ёза бошлаган. Ёзувчи ва файласуф Жан Гренъе² Камюнинг дўсти бўлган.

¹ эссе - эркин шаклдаги адабий жанр.

² Жан Гренъе (1898-1971)-файласуф ва ёзувчи, "Озодлик"-дан туғри фойдаланиш ҳақида" номли асар муаллифи (1948). 1930 йилларда Алжир Университетиде фалсафадан тахсил берган ва шу ерда Альбер Камю билан таншпган.

Камю шу билан бирга бир неча бор касбларини ўзгартиришга мажбур бўлган: хусусий ўқитувчи, эҳтиёт қисмлар сотувчиси, Метеорология институтида ассистент¹ бўлиб ишлаган.

1934 йилда 20 ёшлик Симона Ийега уйланган ва кейинчалик хотинининг банги-морфинистка² эканлигини билганидан сўнг, у билан 1939 йилда ажрашган.

Камю 1935 йилда бакалавр даражасини, 1936 йилнинг майида эса "Янги платонизм³ ва Христианча фикр"⁴ номли иши учун фалсафа йўналиши бўйича магистрлик даражасини олган. Шу даврда экзистенциализмдаги муаммоли ҳолатларига киришиб кетган. Альбер Камю С.Кьеркегор⁵, Л.Шестов⁶, М.Хайдеггер⁷, Ф.Нитше⁸,

'Ассистент - профессор ёки врач ёрдамчиси, олий ўқув юртларида: кичик ўқитувчи унвони ва шу унвон эгаси.

²Морфий - кўкнор ширасидан олинадиган наркотик модда; морфинистка - морфийга ўрганган банги.

³Платонизм - юнон файласуфи Платон (Афлотун) ва унинг шогирдлари таъсирида юзага келган идеалистик фалсафий оқим.

⁴"Янги платонизм ва Христианча фикр" - Платоннинг ғоялари Аврилий Августнинг диний таълимотига таъсири.

⁵СореН Кьеркегор (Soren Kierkegaard 1813-1855) - даниялик мутафаккир ва диншунос олим, "Ёхуд... ёхуд" (1843) номли фалсафий асар муаллифи.

⁶Лев Шестов (1866-1938) - рус файласуфи.

⁷Мартин Хайдеггер (Martin Heidegger 1889-1976) - олмон файласуфи, машхур "Метафизикага кириш" (1952) асарининг муаллифи.

⁸Фридрих Нитше (Friedrich Nietzsche, 1844-1900) - машхур олмон файласуфи, "Ғожианинг таваллуди" (1872), "Зардушт таваллоси" (1883) каби таникли асарлар муаллифи.

П-Верлен¹, ФДостоевский², МЛруст³, А.Жвд\ А-Франс⁵, К.Ясперс⁶ларнинг асарлари билан, 1936-1937 йилларда Андре Мальро⁷нинг "хаётнинг бемаънилиги" туғрисидаги фикрлари билан танишиб чиққан.

Хусусан, Альбер Камю Нитшенинг санъат борасидаги фикрларини ҳар доим кўллаб-қувватлаган: "Санъат - ҳақиқатда ўлмаслик учун зарур". Унинг сўзларига қуйидагиларни қупшмча қилган: "Санъат,

¹оль Верлен (Paul Verlaine 1844-1896) - француз шоири ва файласуфи, "Донишмандлик" (1881), "Қачонлардир ва Яқинда" (1884), "Бир вақтнинг ўзида" (1889) каби асарлар муаллифи.

²Фёдор Достоевский (1821-1881) - таникли рус ёзувчиси, машҳур "Ака-ука Карамазовлар" (1880), "Жиноят важазо" (1866), Телба" (1872) каби фалсафий асарлар муаллифи.

³Марсель Пруст (Marcel Proust 1871-1922) - француз ёзувчиси, "Сен-Бёвга қарши" (1954), "Жан Сантей" (1952), "Йўқотилган вақтни излаб" (1913-27) каби асарлар муаллифи.

⁴ Андре Жид (Andre Gide 1869-1951) - француз ёзувчиси, "Имморалист" (1902), "Конгога саёҳат" (1927) каби асарлар муаллифи ва Нобель мукофоти совриндори (1947).

⁵Анатоль Франс (Anatole France 1844-1924) - француз ёзувчиси, "Силвестр Боннар жинояти" (1881), "Ташна худолар" (1912) каби тарихий романлар муаллифи, Нобель мукофоти совриндори (1921) ва Француз Академияси аъзоси.

⁶ Карл Ясперс (Karl Jaspers 1883-1969) - олмон файласуфи ва психиатри, насроний экзистенциализм йуналишининг асосий намояндаларидан бири.

⁷ Андре Мальро (Andre Malraux 1901-1976) - француз ёзувчиси, "Инсоний шарт" (1933), "Умид" (1937), "Сукут овози" (1951) каби асарлар муаллифи, коррупцияга қарши курашган сиёсат арбоби, Франция Маданият ишлари бўйича вазири (1959 - 1969).

кайсидир маънода дунёнинг пировардсизлиги ва фонийлигига қарнш исёндир: санъат бир вақтнинг ўзида воқеликни ҳам саклаб ҳам ўзгартиришдан иборат, чунки унда унинг хиссий ғайрат манбаи мавжуд... Санъат борликни тўлиқ; қабул қилиш ёки тўлиқ қабул қилмаслик эмас. У бир пайтнинг ўзида исен ва муросадан тузилади..."

Айримлар Альбер Камюни ёзувчилигидан кўра кўпроқ файласуф ва мутафаккир деб баҳолайди. Ўзи эса шундай деган: "Фақат образлар орқали фикрлаш мумкин. Файласуф бўлишни истасанг, романлар ёзгин".

Камю одоб-ахлоққа оид ҳақиқатгўйлик, самимийлик, эрксеварлик ва инсонпарварлик каби фазилатларни улуғлаган. Ёлғоннинг ҳар қандай кўринишига нафрат билан қараган, инсоният мавжуд бўлишининг ижтимоий ва табиий ибтидоларини бир-бирига зид кўйган. Балки шу тариқа, Камюнинг "Бегона" романи ("L'Étranger") шовшувларга сабаб бўлгандир. Ушбу асар кичик ҳажмли бўлганлиги боис, баъзан уни "қисса" деб ҳам аташади. Асар француз экзистенциализмининг йирик намояндаси Альбер Камюнинг энг марказий ижод маҳсулларида бири ҳисобланади.

Иккшкижаҳонуруши бошланганлиги сабабли Камю ташкил этган "Экип" номли театр ёпилган. Ёш Альбер беморлига оуфайли фронтга чақирилмаган. 1940 йилнинг май ойида, Париж фапшстлар томонидан забт этилишидан бир неча кун оддин, Камю "Бегона" асарининг қўлёзмасини тугатган. Ёзувчи рамзли ҳикоя шаклини танлаб, ўзига хос услубни ишлаб чиққан ва француз файласуфи Ролан Барт¹ буни "хатнинг ноль даражаси" деб баҳо берган.

1 Ролан Барт (Roland Barthes 1915-1980) - француз файласуф олими ва адабий танқидчиси.

Ушбу роман ёзилишининг асосий ғояси 1937 йилда пайдо бўлган. Альбер Камюнинг 1937 йилнинг апрель ойига оид "Ён дафтарчалар"ида бўлғуси роман мавзуси белгиланиб бўлган: "Ҳикоя: оқланишни истамаган одам. У атрофидагиларнинг у ҳақида юзага келган тасаввуротини хуш қуради. Ўзининг ҳақлигини билишдан кифояланиб ўлади. Вунинг беҳудалиги - таскинлик".

1937 йилнинг август ойида романнинг уч қисмли режаси тузилган: биринчи қисми - унинг аввалги ҳаёти, иккинчи қисми - ўйин, учинчи қисми - муросани рад этиш ва табиатдаги ҳақиқат. 1938 йил декабридаги Камюнинг "Ён дафтарчалар"ида романнинг кейиичалик сўнги ва асосий матнга киритилган илк сатрларини топиш мумкин: "Бугун онам ўлди. Ё кечамикан, билмайман. Ғарибхонадан «Онангиз вафот қилди. Кўмиши эртага. Чуқур ҳамдардлик билдирамиз» деган телеграмма олдим. Тушунмайсан. Балки кеча ўлгандир".¹

Бироқ мазмун жиҳатдан ўхшаш ҳолатлар, қаҳрамонлар исмлари, алоҳида тафсилотлар адибнинг биринчи йирик романи "Бахтли ўлим"да ("La Mort heureuse") *учрашади*. Ушбу асарнинг асосрш мавзулари ва мақсадлари "Бегона" асарининг жўхпқинлигига яқин туриши шубҳасиз. "Бахтли ўлим" романидан кўпгина парчалар бутунлай ва сўзма-сўз равишда "Бегона" асарига кўчириб ўтилган.

"Бегона" қиссаси 1942 йилнинг июль ойида Париждаги "Галлимар" нашриётида дунё юзини кўрган ва катта муваффақиятга эришган ҳамда XX аср француз адабиётининг энг кўп ўқиладиган асарига айланган.

Мазкур асар адабий танқидчиларнинг юқори баҳосини олган. Хусусан, машҳур француз адабий

¹ Альбер Камю. Бегона: Қисса ва роман / Аҳмад Аъзам таржимаси. - Т.: Ёзувчи, 1995. 5-бет.

танқидчиси Г.Пикон¹ бу борада шундай деган: "Романтизм даврининг инсони билан танишиш учун Рене Шатобрианни² ўқиб чиқиш етарли бўлганидек, бир неча асрдан сўнг замонавий инсон ҳақида билиш учун фақатгина ушбу қисқа асарни қолиши кифоядир".

Альбер Камюнинг ён дафтарчаларида "Бахтли инсон", "Оддий одам", "Бефарк" каби романнинг турли номланиш вариантлари сақланиб қолган. Муаллифнинг асарга ном танлашдаги охирга тўхтамга келган "L'Etranger" деган сўз француз тилидан "Бегона", "Ёткиши", "Хорижий", "Биров", "Мусофир", "Tarnen", "Ғайритабаа" сифатида таржима қилиниши мумкин.

Асар даққат марказида алжирлик Мерсо исмли киши туради. Қаҳрамоннинг жон таслим берган онаси охирги манзилга ошиқётган бир паллада, Мерсо икки чашка қаҳвасини хотиржамлик билан ичиб, борлиқдан четда бегона ёки ёт кипшдек мисли хаёлотда учаётган бегона эди. У завқ бағишлайдиган барча нарсаларни: денгиз, шароб, аёлларни кўп хуш кўради. Куёш - Мерсонинг табиий мавжуд бўлишлигининг ўзига хос рамзи. Мерсо, суд оддида юзма-юз турар экан, арабни ўлдиришларининг сабаби куёшда, деб таъкидлайди. Мерсо иссиқ ҳарорат ва чанқоқдан қийналиб, соя (кўланка) ва сой бўйида салқин шабада қидиради. Салқин шабадани араб тўсгани учун ўлдиради.

Судда Мерсо айбини умуман инкор этади. Бундан ташқари, инсоний ахлоқ ва адолатни

Гаэтан Пикон (Gaetan Picon 1915-1976) - француз хикоянависи ва санъат танқидчиси, "Франция Меркурийси" (Mercure de France) номли даврий нашр раҳбари.

² Франсуа-Рене де Шатобриан (Francois-Rene de Chateaubriand 1768 - 1848) - француз ёзувчиси, дипломат, француз адабиётида романтизм асосчиларидан бири.

иккиюзламачилик ва ёлғонда айблаб, уларни бир-бирларига қарама-қарши қўяди. Суд уни ўлимга маҳкум этади. Мерсо ўлимидан олдин рухоний билан жанжаллашишга ҳам улгуради, чунки имон-этикодни никобдаги ёлғон деб баҳолайди. Шу тариқа, Мерсони қотиллик учун эмас, балки жамиятда қабул қилинган, одамлар орасидаги муносабатларнинг шартли шаклларини менсимасликка уринганлиги учун, ўйин қоидаларини бузганлиги учун моҳият бўйича суд қиладилар.

Мерсо дегани ўзи ким? Ёвуз ёки аламзада, аҳмоқ хайвон ёки донишманд, инсондан паст ёки инсондан олий? Ушбу саволлар билан мунозаралар сероб. Мазкур сўроқ Камюга берилганда, у Мерсони "Биз арзийдиган ягона Исо" деб жавоб берган.

Асардаги айрим қаҳрамонларнинг исмлари ҳам кўпгина маъноларни англатади. Масалан, икки сўздан иборат Мерсо фамилияси (Mersault) 'ўлим' ва "қуёш" ҳамда Селест (Celeste) исми эса "осмонли" демакдир. Француз тадқиқотчиларининг таъкидлашларича, романнинг асосий қаҳрамони Мерсонинг бадий образини яратиш учун манба бўлган шахс Альбер Камюнинг таниши, онасини дафн этиб кинога борганлиги ҳақида унга сўзлаб берган рассом Совер Гальеродир.

Шу билан бирга, асар қаҳрамони Мерсо экзистенциалистик вариантни ифодаловчи Жан-Жак Руссонинг "табiiй инсон"ини умумлаштирган образи ҳисобланади. Мерсо жамият билан ички алоқаларни узиб, инстинктларга итоат қилиб яшайди. У деярли ғайришуурий ҳолда одам ўлдиради.

Альбер Камюнинг дўсти ва устози ёзувчи Жан Гренье 1941 йил 19 апрелдаги асар муаллифига йўллаган хатида Ф.Кафканинг роман услубига таъсири ҳақида ёзган. Камю 1941 йил 5 майда устозига "Кафкадан услубни эмас, балки руҳиятьш ўрганганим", деб жавоб қайтарган.

Гарчи Ф.Кafka ва А.Камю услубларида аниқ фарқлар мавжуд бўлса-да, иккаласи жанрли тафаккурнинг рамзли ҳикоя шаклларида интиланган ва чуқур фалсафий мазмун шароитида лисоний шаклларнинг ихчамлиги иккаласи учун ҳам хосдир.

Камю институтнинг юқори босқичларида ижтимоий фикрлар билан қизиқа бошлаган. 1935 йилнинг баҳорида эса Франция коммунистик партиясига аъзо бўлган ва бир йилдан ортиқроқ ишлаган. Кейинчалик эса Алжир халқ партияси билан "троцю*зм"да айблаб, партия аъзолигидан чиқарилган.

Камю 1936 йилда хаваскорлардан тапжил топган "Меҳнат театри" ("Theatre du Travail") номли театрни тuzган. 1937 йилда бу театр ўз номини "Жамоа театри" номига ўзгартирган.

Камю Ф.М.Достоевскийнинг ижоди билан жуда қизиққан. Ҳатто Достоевскийнинг "Ака-ука Карамазовлар" асарини сахналаштрфган, Камюнинг ўзи Иван Карамазовни ролини ўйнаган¹. 1936-1937 йилларда Франция, Италия ва Марказий Европа мамлакатлари бўйлаб саёхат қилган. Камюнинг 1937 йилда "Одд ва орқа томон" ("L'Envers et l'Endroit") номли илк эсселар туплами чиққан.

Камю ўқишни тамом этганидан сўнг оз фурсат бўлса-да Алжир маданият уйини бошқарган, 1938 йилда "Соҳил бўйи" журналининг муҳаррири, кейинчалик эса "Республикачи Альже" ва "Республика оқДюми" журналларида ишлаган. Ушбу газеталар Иккинчи жаҳон уруши бошланганидан кейин ҳарбий цензура томонидан чоп этилиши тухтатилган.

Камюнинг 1938 йилда "Уйланиш" номли китоби чиққан. 1939 йилнинг 5шварида "Калигула" пьесасининг биринчи кўринишини ёзган.

¹ Иванов Г.В., КалюжнаяЛ.С, 100 великихписателей. -М.: Вече, 2006. С. 574.

1940 йилнинг январидан Камю бўлғуси рафиқаси Франсин Фор хоним билан Оран шаҳрига кўчган. Икки ойдан сўнг Парижга кўчишган.

Тарихчи адабиётшуносларнинг таъкидлашларича, Альбер Камю депрессия ҳолатига тез-тез тушиб, ижод қилиш қобилиятини йўқотиб турган, Европани бутунлай тарк этиш истаги баъзан пайдо бўлган ва худкушлик ҳақида ҳам ўйланиб юрган. Бироқ шу билан бирга, "хотин-қизларнинг ашаддий мухлиси" ва жазмани бўлган. Лекин Альбер Камюнинг хотинлари "Франциялик француз аёллари" бўлмаган, балки, алжирлик аёллар, испан актрисаси, инглиз ёзувчиси Артур Кестлернинг хотини, америкалик талаба қиз, даниялик рассомлар бўлган. Унинг иккала хотини ҳам асаб касаллигидан азият чекканлар.

Адибнинг фаромушхотирлиги ҳақида яна бир мисол. Камюнинг иккинчи хотини Франсин Фор эгизак фарзандларни дунёга келтирганида, Альбер уларни туғруқхонада эсидан чиқариб қолдиришига оз қолган: ёш онасини махпинага ўтқазиб, жомадонини юклаб, "Кетдр^к!" деб йўлга отланган.

1942 йилда "Сизиф ҳақида асогМр" эссеси дунё юзини кўрган. Мазкур эссе ўз мазмун-моҳиятига кўра, Франция фалсафаси тарихига "экзистенциализмнинг атеистик манифести" бўлиб кирган¹. Бироқ Камю ўзини худосиз деб ҳисобламаган.

Машҳур француз ёзшчиси ва ёдноманависи Андре Моруа² "Сизиф ҳақида асотир" тз^ғрисида шундай ёзган: "Камю бизга нима таклиф қилмоқда? Қуёш боласи, у ноумидликни қабул қилмайди. Келажак мавжуд эмасми? Шундай бўлсин, ҳозирги лаҳзадан лаззатланамиз. Бир пайтнинг ўзида спортчи ёки шоир ёки иккаласи ҳам бўлиш.

¹ Йўлдош Солижонов. Сизиф ва абсурд // Жаҳон адабиёти. 2010, 1-сон. - 182-185 бетлар.

² Андре Моруа (Andre Maurois 1885-1967) - француз ёзувчиси, ёдноманависи ва Француз Академияси аъзоси.

Бемаъни (абсурд) инсоннинг олий мақсади ҳозирги вақтдан завқланишдир. Сизифўзининг машаққатли тақдирини англайди ва унинг ғалаба кафолати ҳам онгининг ушбу равшанлигидадир. Бу ерда Камю ва Паскаль фикрлари бир жойдан чиқади. Инсоннинг буюклиги ўлимнинг муқаррарлигини билишидадир. Сизифнинг улуғворлиги тошни албатта пастга тушиб кетишини билишидадир. Мазкур билиш тақдирни одамлар орасида йўлга қўйилиши зарур бўлган инсоний қўллар ишига айлантиради".

Альбер Камюнинг "Вабо" ("Lapeste", 1947) романи адибнинг энг йирик насрий асари саналади. Таниқли француз адабий танқидчиси Г.Пикон таъбири билан айтганда, "Бир кўришда осойишта ва хотиржам ушбу алифдек асарда турли садолар янграйди. Унда бир пайтнинг ўзида бемаънилик (абсурд) ва исён, бефарқлик ва эҳтирос, совуқлик ва завқу шавқ, мавҳумлик ва ҳис-луйғу, ўткинчилик ва абадийлик каби тушунчалар ёнма-ён яшайди..."

Романнинг асосий илҳом манбаларидан бири Антонен Артонинг¹ "Театр ва вабо" хикояси ҳисобланган. "Вабо" романида адибнинг оддинги асарларидан фарқи ўлароқ, бунда Европанинг фапшзмга қаршилиқ кураши орқали яширин мавҳум ва рамзий қатлам очилган. Умумийлик ҳам йўқ эмас, яъни турмушнинг бемаънилиги, инсон эркинлиги, ўлим олдида танлаш каби мавзулар одамларни ёмон кўришдан кўра, улар билан мағрурланишга асос кўпроқ эканлигига ҳулоса қилинади. Роман диққат марказида нафақат якка шахснинг тақдирини ёки фашистлар босқини, балки жамоа тарихи, жамият фожиаси ётади. Бир вақтнинг ўзида "Вабо" - инсоний қисматнинг азалийлиги ҳақидаги асотир.

¹ Антонен Арто (Antonin Artaud 1896-1948) - француз ёзувчиси ва шоири, сюрреализм ғояларига содиқ адиб.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин, XX асрнинг қок ўрталарида Альбер Камю ЮНЕСКО билан ҳам ҳамкорлик қилган. Бироқ 1952 йилда Франко бошчилигидаги Испания ушбу халқаро ташкилотга аъзо бўлганидан сўнг, адиб бу ташкилотдаги фаолиятини тўхтатган.

Камю Европадаги сиёсий ҳаётни кузатишни эътибор билан давом эттираверган. Ўзининг ёдно маларида Францияда собиқ Иттифоқ тарафдорлари кўпайиб боришидан афсусланган. Хусусан, француз сўл партия тарафдорлари коммунистик ҳукуматнинг Шарқий Европадаги жинойтларига ва "араб уйғонши" орқали социализм ҳамда адолатни тарқатиш ўрнига зўравонлик ва авторитаризмга ҳомийлик қилаётганликларига кўзларини юмаётганликларидан хафа бўлган.

Камю 1951 йилдаўзининг "Исёнкор одам" фалсафий асарини ва 1956 йилда "Қуллаш" номли охириги романини ёзган.

"Қуллаш" романида муаллиф инсоннинг шахсий танловига камроқ аҳамият бериб, асосан шахсий эркинлик масаласига кўпроқ диққатини қаратган. Роман қаҳрамони Жан-Батист Кламанс айбига иқроор бўлиб, тавба қилиши асарнинг марказий ғоясидир. Жан-Батист Кламанс собиқ иктидорли судья, эндиликда жинойтчи ва дайди дарбадарларнинг "хукукий маслаҳатчиси"га айланади. Ўз ўтмишини танқид остига олиб, Кламанс адолатни фoш этади ҳамда ахлоқ ва эътиқодга мурожаат этади. Камю бундай танловнинг туғрилигини баҳолашга шошилмаган ва бу имкониятни китобхонга ҳавола қилган.

Камю ҳаётлигидаёқ "Ғарбиинг виждони" деган номни олган. 1957 йилда адабиётшунослик соҳасида Нобель мукофотининг совриндори бўлган.

Ҳаётининг сўнгги йилларида адибнинг дунёкарашихақидасўрашганларида: "Сиз сўлзиёлимисиз?" - Камю жавоб берган: "Мен зиёлигимга ишонмайман. Қолганига келсак, ўзимга қарамай ва уларнинг ўзларига қарамасдан мен сўл томондагилар тарафдориман... Мен адолатга ишонаман, лекин аввал онамни, кейин эса адолатни химоя қиламан".

1960 йилнинг 4 январида Альбер Камю ва дўсти Мишель Галлимарнинг оиласи билан бирга Париж шаҳридан 102 километр узоқликда "Facel-Vega" автомобилида ҳалокатга учраган. Адиб ҳалокат жойида, дўсти Мишель эса касалхонада икки кун ўтиб вафот этганлар. Дустининг хотини ва қизи тирик қолганлар. 2009 йил ноябрь ойида Франция Президенти Николя Саркози Камюнинг хокини Пантеонга кўчиришни таклиф қилган, бироқ адибнинг қариндошларидан розилик ололмаган.

Таржимаиҳолнавислар Камю ҳаётида унинг ички танҳолигрога кўпроқ урғу берадилар. Дарҳақиқат, у ёлғизликда, бироқ "бахтли, жазман, футболчи, хаваскор актёр, беозор, хушмуомала ва дилкаш инсон ёуАraН".

Инсоний шахсиятга зарар етказувчи мафкуралар ва эркисизликнинг ҳар қандай турига бўлган нафрат Камюнинг сўшти йилларидаги эссенавислиги ва публицистикадаги жзпшқинлигини белгилаб берган. Замондошлари учун баъзан тушунарсиз бўлган инсонпарварлик, виждон ва бурч ҳақидаги мулоҳазалари билан эркинлик фидойиси бўлган "исёнкор одам" ҳаётни шу тарзда тарк этган.

***А.Х.САИДОВ,
профессор***

БЕГОНА¹

(Қисса)

БИРИНЧИ БОБ

I

Бугун онамўлди- Ёкечамикан, билмайман. Ғарибхонадан «Онангиз вафот қилди. Кўмиши эртага. Чукур ҳамдардлик билдирамиз» деган телеграмма олдим. Тушунмайсан. Валки кеча ўлгандир.

Ғарибхона Маренгода, Жазоирдан саксон чақирим нарида. Соат иккилик автобусда кетсам, қоронғи тушмай етиб оламан. Шунда тунни тобут ёнида ўтказишга улгураман, эртага кечқурун қайтаман. Бошлиқдан икки кунга таътил сўрадим, у ҳам йўқ деёлмади - узрли сабаб. Лекин норози бўлгани билинди. Менянаунга: «Айб менда эмас-ку», дедим. У индамади. Шунда мен бундай демаслик керак эди, деб ўйладим. Умуман олганда, нимага узр сўрайман. Аксинча, у менинг кўнглимга қараши керак эди. Лекин у кейин, индинга мени азадор кўриб шундай қилар. Ҳозирча онам ўлмаганга ҳам ўхшаб турибди. Ана, жанозадан кейин бошқа гап, ҳамма нарса аниқ, жой-жойида бўлади, айтишганидай, расмий тан олинади.

Иккилик аштобусда кетдим. Жуда иссиқ эди. Одатдагидай Селестникида, ресторанда нонушта қилдим. У ердигиларнинг ҳаммаси мендан кўнгили сўради, Селест эса: «Одамнинг онаси ягона бўлади-да», деди. Чиқаётганимда ҳамма мени эшиккача

^льбер Камю. Бегона: Қисса ва роман / Аҳмад Аъзам таржимаси. -Т.: Ёзувчи, 1995. 5-бет.

кузатди. Охирида Эмманюэлникига чикиб, қора галстуги билан азабоғичини сўраш кераклигини эслаб қолдим. Уч ой олдин унинг тоғаси ўлган эди.

Сал бўлмаса, автобус кетиб қолар экан, чопишга тўғри келди. Шошилдим, югурдим, кейин яна автобус ҳам қоқиб ташлади, бензини сасиди, йўл ҳам, осмон ҳам кўзимга урилавериб, мудраб қолибман. Уйғонсам, қанақадир аскарга суяниб кетяпман, у менга қараб жилмайди, узоқдан келяпсизми, деб сўради. Мен: «Ҳа», дедим, гагАаииНиига тобим йук эди.

Қишлоқдан ғарибхонагача икки чақирим. Пиёда жўнадим. Тўғри онамни кўрмоқчи бўлдим. Лекин эшиқбон аввал мудирга учраш керак, деди. Мудир зса банд экан, бир оз кутиб ўтирдим. Бу орада эшиқбон гапдан тинмади, кейин мудирга учрашдим, у кабинетида кутиб олди. Фахрий черик нишонини таққан бобой экан. Тиниқ кўзларини мендан узмай қолди. Кейин қўлимни қисди, узоқ вақт қўйвормади - мен хатто қўлимни қандай бўшатишни ўйлаб қолдим.

У аллақандай жуздонга қараб олди-да:

- Мерсо хоним бизда уч йил турди. Сиз унинг ягона суянчиғи эдингиз, - деди.

У мени нимададир айбляпти, деб ўйлаб, тушунтиришга чоғландим. Лекин у гапимни бўлди:

- Оқлаш шарт эмас, оғайни. Онангизнинг қоғозларини қайта кўриб чиқдим. СИЗ уни боқолмас эдингиз. У қаровга, ҳамширага муҳтож бўлган. Сизнинг маошингиз ҳам ўзига яраша. Ҳамма томонини эътиборга олсак, бизда унга яхши бўлган.

- Ҳа, жаноб мудир, - дедим.

У яна қўшиб қўйди:

- Тушуняпсизми, бу ерда у дўстлари, ўзи тенгилар орасида эди. Умумий қизиқишлари тўғри келадиган одамларни топди, буларни ҳозирги ёшлар тушунмайди. Сиз эса ёш, уни зериктириб қўяр эдингиз.

Бу тўғри. У билан турганимизда, кун бўйи шдамай, нукул менга тикилиб ўтиргани-ўтирган >ди. Ғарибхонага янги келган кунлари тез-тез шғларди. Лекин бу шунчаки кўника олмаётганидан >ди. Агар бир-икки ойдан кейин ғарибхонадан)либ кетсам, шунда ҳам йиғлаб юрарди. Ҳамма ап кўникишда. Қисман шу учун ҳам охирги йили ² ерга бормадим ҳисоб. Кейин яна якшанбани :ўзим қиймас эди, ҳали бекатга судралиб бориш, шпта олиш, яна икки соат автобусда силкиниб оришни айтмаяпман.

Мудир яна нимадир деди. Лекин уни эшитмай сўйдим, кейин у:

- Сиз хойнаҳой онангизни кўришни истаётган- ^ирсиз, - деди.

Ҳеч нарса демай, ўрнимдан турдим, у мени эшикка бошлади. Зинапояда изоҳ берди:

- Бизда бу ерда кичкина ўликхона бор, мар- яумани, бошқаларни безовтақилмасин деб, ўша ёкқа ^тказдик. Уйимизда биронтаси ўлса, бошқалари қамиша икки-уч кун ўзига келолмай юради. Шунда уларга қараш азобга айланади.

Ҳовлидан ўгдик, бу ерда чоллар кўп эди, тўда- гўда бўлиб, бир нималарни гаплашаётган эканлар. Ёнларидан ўтаётганимизда жимиб қолишди. Орқамиздан яна валақлашлари эшитилди. Худди тўтикушлар бўғиқ чуғурлашаётганга ўхшайди. Мудир пастак бир иморат олдида мен билан хайрлашди.

- Мен қайтаман, жаноб Мерсо. Лекин хизматин- гизга тайёрман, керак бўлсам, кабинетимдан то- пасиз. Эрталаб ўнда чиқаришга келишганмиз. Тун- ни мархума ёнида ўтказишингизни ҳисобга олдик. Ҳа, дарвоқе, онангиз гап орасида мени бутхона удумлари билан кўмсангиз, деб қайта-қайта айтган

эди. Мен ҳамма тадорикни кўриб кўйганман, лекин сизни ҳам хабардор қилишим керак.

Раҳмат айтдим. Онам бедин бўлмаса ҳам, лекин умрида динга ҳам қизиқиб кўрмаган эди.

Кирдим. Ичкари жуда ёруғ, деворлари оқланган, 1пифти ойнаванд экан. Бор бисоти - курси ва ёғоч хараклар. Ўртадаги худди шунақа хараклар устида - қопқоғи ёпиқ тобут. Тахталари долчин рангга бўялган, қопқоқда охиригача буралмаган ялтироқ мурватлар кўринади. Тобут олдида оқ халатли, гулдор рўмол ўраган қоратанли ҳамшира.

Шу пайт қулоғим тагидан эшикбоннинг овози эшитилди. Чопиб келганга ўхшайди.

- Тобут ёпиқ, лекин менга қопқоқни очиб беришни буюришди. Онангизни кўрасиз деб...

У тобут ёнигаўтаётган эди, мен тўхтатиб қолдим.

- Кўрмайсизми? - деб сўради.

- Йўк, - дедим.

У орқага тисланди, мен ўнғайсиз ахволга тушдим, йуқ демаслик керак эди. Кейин у менга тикилиб:

- Нега букақа? - деди.

Таъна қилиб эмас, шунчаки қизиқаётгандай сўради.

- Ўзим ҳам билмайман, - дедим.

Шунда у оқилп мз^йловини буради, менга карамай:

- Тушшарли, - деди.

Унинг кўзлари мовий, чиройли юзи қизғиш қорайган эди. Менга курси кўйиб берди, ўзи ҳам орқароқда ўтирди. Ҳамшира жойидан кўзғалиб, эшикка қараб юрди. Шунда эшикбон менга:

- Заҳми бор, - деди.

Мен тушунмай, ҳамширага қарадим, юзига дока сирилган экан. Бурни т)фтиб туриши керак бўлган жойда дока теп-текис тортилган эди. Юзида кўзга ташланадиган нарса ҳам шу оқ дока эди, холос.

Хамшира чиқиб кетгандан сўнг эшикбон менга:
- Энди ўзингиз қолсангиз, - деди.

Билмайман, нимадир ишора қилдим шекилли, эшикбон кетмай қолди. Орқамда туриши менга жуда ноқулай эди. Кечки қуёш нурлари хонага оқиб тушаётган эди. Иккита қовоғари ойнага ғўнғиллаб уриларди. Мени мудроқ босиб келди. Эшикбон томонга қарамай:

- Кўпдан бери шу ердасизми? - деб сўрадим.

У келганимдан бери шуни сўрашимга ҳозирланиб тургандай, бирдан жавоб қилди:

- Беш йил.

Шундан кейин у гап сотишга тушди. Қолган умрини Маренгода, ғарибхонада эшикбон бўлиб ўтказишни сира хаёлига келтирмаган экан. Асли парижлик, олтмиш тўртга чиқибди. Шу ерда унинг гапини бўлдим.

- Э, бу ерлик эмасмисиз?

Кейин эсладим, боя мудар ёнига бошлашдан олдин, онамни гапирган эди. Тезроқ кўмиш керак, бу ер Жазоир, яна адир жой, каранг, қанақа иссиқ, деган эди. Айни шу аснода Парижда яшагани, Париждан кўнгил узолмаётганини айтган эди. Парижда ўликни ўч қул, ҳатто тўрт қунгана сақлайдилар. Бу ерда вақт тиғиз, хали одам ўлганини эшитиб, бу хабарга кўникиб улгурмай, ридвон-арашанинг орқасидан чопиб кетаётган бўласиз. Ўшанда хотини «Бас қилсанг-чи, ёш йигитга бунақа гапларнинг кераги йўқ», деб уяя жеркиб берди. Чол қизариб, узр сўфади. Мен: «Майли, ҳечқиси йўқ», деб ёнини олган бўлдим.

Менинча, у нимани гапирган бўлса, ҳаммаси тўрри ва қизиқарли эди.

У кейин, ўликхонада, ғарибхонага мухтожлик туфли келиб қолганини айтди. Лекин, хали бақувват, пгунингучун эшикбонликка ўтибди. Мен,

демак, ғарибхона қарамоғида экансиз-да, дедим. У бўлмаган гап, деб тан олмади. Олдин ҳам унинг ғарибхонадагилар тўғрисида «булар», «манавилар», ора-сира, бу ердагиларнинг баъзилариундан ёшроқ бўлса ҳам, «бобойлар» деб минтақиб гапиришидан ажабланган эдим. Лекин, энди бу бошқа масала. Ҳар ҳолда, у эшикбон, маълум даражада, уларнинг устидан бошлик.

Бу орада ҳамшира қайтиб келди. Бирдан кеч тушди. Ойнаванд шифт устини қоронғилик қоплади. ЭпIИкбон ёққични буради, ярақлаган нурлардан кўзим қамашиб қолди. Эшикбон ошхонага, овқатга таклиф қилди. Овқатлангим йўқ эди. У менга, бир финжон сутли қаҳва олиб келаман, деди. Майли, дедим, чунки сутли қаҳвани жуда яхши кўраман. У ҳаял ўтмай патнис кўтариб кирди. Қаҳвани ичдим. Чекким келди. Аввал тобут ёнида қандай бўларкан, деб иккиландим. Кейин нима фарқи бор, деб ўйладим. Эшикбонга ҳам сигарет тутдим, иккаламиз чекдик.

Салдан кейин у:

- Ҳа, айтгандай, ҳали онангизнинг дўстлари ҳам келиб, жасад ёнида ўтириб чиқишади. Бу ерда одат шунақа. Бориб яна қаҳва, курси олиб келай, - деди.

Мен чироқлардан лоақал биттасини ўчирса бўлмайдим, деб сўрадим. Ярақ-юрук; нурлар оқ деворлардан қайтиб, одамни толиқтираётган эди. Эшикбон сира иложи йўқ, деди. Шунақа ишланган: ёнса, ҳаммаси бирдай ёнади, биттаси ўчса, ҳаммаси ўчади. Шундан сўнг эшикбонга сира эътибор бермай қўйдим. У чиқиб кетди, қайтиб келиб курсиларни жойлаштирди. Битта курсига қаҳвачойнак билан финжонларни териб қўйди. Кейин тобутнинг у томонидан, рўпарамга ўтириб

олди. Ҳамшира доим бир бурчакда, менга орқа ўгириб ўтирар эди. Менга унинг нима қилаётгани кўринмади. Лекин тирсакларининг бориб-келишидан, тўқиётганини англадим. Жимлик, қаҳва ичиб исиниб олдим, очик эшикдан тун ва гулларнинг иси кириб келарди. Кўзим илинибди шекилли.

Шитир-шитирдан уйғониб кетдим. Ўткир ёруғни унутган эканман, оппоқ деворлар кўзимни буткул камаштириб қўйди. Тариқча соя йўқ, ҳар бир аниё, ҳар бир бурчак, чизгиларнинг аниқлигидан кўзга оғриқ кирарди. Онамнинг дўстлари кирдилар. Ўн икки киши экан, кўр қиларли чароғонда товушсиз юзиб ўтишди. Ўтиришди, биронта ҳам курси ғичирламади. Мен ҳеч қачон энг майда ажингача, кийимларнинг энг майда қатигача бунчалар аниқравшан қурмаган эдим. Лекин кирганлардан биронта ҳам товуп¹ чиқмади, мен ҳатто уларнинг тириклигига ҳам ишонмай қўйдим. Ҳаммахотинлар белдан чилвир бойланган пешбанд такқан, шундан қоринлари баттар қаппайиб куринади. Кампирларнинг қорни шунақа катта бўлишини илгари сира пайқамаган эканман. Қарийб бари эркаклар ориқ, ҳасса тутиб олган эдилар. Ҳаммадан кўра уларнинг кўзлари кўринмаётганига, қалин ажин тўрлари орасидаги ^кЎ³ ўрнида нимадир йилтиллаётганига ажабланиб қолдим. Ўтирганларидан кейин, кўпчилиги менга қараб бош ирғади; ҳаммасининг тиши тз[^]шиб кетган, оғизлари чўккан; мен билан саломлашишяптими ё қариликдан бошлари шунақа лиқиллаб қолганми, билолмадим. Ҳар ҳодда, саломлашишяпти, деб з[^]йладим. Шз[^]нда уларнинг бари бош қимирлатганларича, эшикбоннинг икки тарафидан менга юзма-юз ўтираётганларига эътибор қилдим. Булар мени ҳукм қилишга тўпланишган, деган бемаъни фикр хаёлимдан лип этиб ўтди.

Кўп ўтмай хотинлардан бири йиғлашга тушди. У иккинчи каторда, бошқа бир кампирнинг оркасида ўтирган эди, менга яхши кўринмади. У бир маромда, ора-сира ҳиқиллаб чўзар, йиғисини, назаримда, ҳеч қачон тўхтатмайдиганга ўхшар эди. Бошқалари эса худди уни эшитмаётгандай ўтирардилар. Ҳаммаси алланечук шалвираб, хўм-райиб, индамай қолганди. Хар бири ўзича бирон бир нуқтага - бирови тобутга, бирови ҳассасига, ишқилиб, тўғри келган томонга тикилиб қолиб, бошқа ҳеч нарсага қарамаётган эди. Бояги хотин хануз йиғларди. Ғалати-я, бўлмаса, мутлақо бегона хотин. Йиғисини жуда тўхтатгим келди. Аммо ўзига айтишга юрагим дов бермади. Эшиқбон унга эгилиб, гапириб кўрди, аммо хотин бош чайқаб, бир нима деб минғирлади-да, яна ўшандай бир оҳангда ҳиқиллайверди. Шундан кейин эшиқбон тобутни айланиб, ёнимга келиб ўтирди. Аввалига сукут қилди, сўнгра юзимга қарамай:

- Онангизга боғланиб қолган эди, - деди. - У мархума ёлғиз дугонам эди, энди бу ерда ҳеч кимим қолмади, деяпти.

Шу кўйи узоқ ўтирдик. Ҳалиги хотиннинг ух тортиб, ҳиқиллаши сал-саддан камайди. Яна бир оз вақт пиш-пиш қилиб туриб, ниҳоят тинчиди. Бошқа ухлагим келмасди, аммо жуда чарчадим, белимга зиркироқ кирган эди. Энди буларнинг сукут сақлаб ўтириши эзиб юборди. Фақат хар замонда ғалати бир товуш эшитилади, қаёқдан келаётганини билолмай турган эдим. Ниҳоят, топдим: қарияларнинг баъзилари лунжини сўраётганда тишсиз оғзидан шунақа чўлпиллаш чиқар экан. Ҳаддан ортиқ ўйга берилганларидан ўзлари ҳам пайқамаётган эдилар. Менга хатто уларнинг мархума билан тариқча ҳам ишлари йўқдай туюлди. Энди ўйласам, менга шундай туюлган экан, холос.

Эшикбон ҳаммага қаҳва қуйди, ҳаммамиз ичдик. Кейин иима бўлди, билмайман. Тун охирлаб қолибди. Қай бир маҳал кўзимни очиб, қарияларнинг курсига қапишиб ухлаётгани, фақат биттаси ҳассасини маҳкам қисимлаган қўлларига иягини тираб, менга тикилиб ўтирганини кўрганим эсимда. Кейин яна кўзим илинибди. Белим қаттиқрок оғриётганидан уйғониб кетдим. Шиша томнинг тепаси ёришиб қолибди. Салдан кейин бир қария уйғониб, роса узоқ йўталди. Тинмай катта катак дастрўмолига тупурар, хар йўталганида ичидан бир нарса юлиниб чиқаётганга ўхшарди. Йўтал товушидан бошқалари уйғонди, эшикбон кетадиган вақтларинг ҳам бўлди, деди. Тобут ёнида ўтириб чиқишдан қийналганларрадан ҳаммасининг юзи кулранг тусга кирган эди. Жуда ғалати бўлди: биз бир оғиз ҳам гаплашмаган бу кеча баримизни кадрдон қилиб кўйгандай, кетаётиб ҳаммаси кўлимни қисиб қўйди.

Чарчадим. Эшикбон дарвозахонага таклиф қилди, сал у ёқ-бу ёғимни тўғрилаб олдим. Кейин яна сутли қаҳва ичдим, жуда лаззатли экан. Дарвозахонадан чиққанимда тонг отиб кетган эди. Маренго билан денгиз ўртасидаги қирлар тепасида осмон қизғиш тусга кирибди. Шамол ҳам ўша қирлар ортидан денгизнинг шўр нафасини олиб келаётган эди. Жуда ажойиб кун бошланди. Кўпдан бери шаҳардан чиққаним йўқ, агар онам бунақа бўлмаса, жон деб сайрга отланардим.

Энди ҳовлида, чинор тагида кутиб қолдим. Димоғимга тоза ер хиди урилди, уйқу хумори буткул йўқолди. Ҳамкасбларим эсимга тушди. Ҳозир улар туриб, ишга отланадилар - мен учун энг оғир дақиқалар шу эди. Яна озгина вақт шунақа нарсалар тўғрисида ўйладим, кейин ғарибхонада кўнғирокчалинди, хаёлим бўлинди. Деразаларнинг ичкарасида алланечук саросималик бошланди-

да, сал ўтмай ҳамма ёқ яна жимиб қолди. Қуёш тағин ҳам баландлаб, оёғимни қиздира бошлади. Кабинетга бордим. Мудир бир талай қоғозларга кўл қўйдирди. Эғнида қора сюртук, чизик-чизик шим. У телефонни утплаб, менга:

- Дафн маҳкамаси ходимлари келди. Ҳозир тобутни маҳкамлаб ёпишни буюраман. Мабодо, ундан олдин онангизни охирги марта кўриб қолмоқчи бўлсангиз, айтинг, - деди.

Мен, йўқ, дедим. У овозини пасайтириб телефонга буюрди:

- Фижак, айтинг уларга, бошлайверишсин.

Кейину менга, кўмишдаўзимхам қатнашаман, деди. Мен миннатдорчилик билдирдим. У ёзув столига ўтириб, калтагина оёқларини чалиштирди. Мену сиз, яна навбатчи ҳамшира боради, деди. Ғарибхона истиқоматчиларига кўмишда қатнашиш тақиқланган экан. Мудир уларга фақат кечаси жасад ёнида ўтириб чиқишга рухсат берар экан.

- Одампарварликни ҳам унутмаслик керак, - деди у.

Лекин бу гал у бир қарияга марҳумани мозоргача кузатишга рухсат берибди.

- Тома Перез - онангизнинг эски қадрдони. - Мудир шу ерда жилмайиб кўйди. - Тушунасизку, бунақа туйғу ҳам бир болалик. Лекин онангиз иккови жуда қалин эди. Бу ердагилар тегипгиб, Перезни куёв, деб айтардилар. У ҳам куларди. Бу гап иккаласига ҳам ёқарди. Яна, аслини айтганда, Мерсо хонимнинг ўлими унга жуда оғир зарба бўлиб тушди. Шунинг учун ҳам қўнглини қайтармадим. Аммо кечаси марҳума ёнида ўтириб чиқишга қўймадим - ҳаким шундай маслаҳат берувди.

Кейин анчагача индамай ўтирдик. Мудир ўрнидан туриб деразага қаради. Сал ўтиб:

- Ана, кашиш ҳам шу ерда. Сал эртароқ келибди, деди.

У яна қавмлар бутхонаси Маренгонинг ўзида экашни, у ёққача чоракам бир соат юриш кераклигини Йтиб кўйди. Кабинетдан чиқдик. Ўликхона ёнида :ашиш билан яна иккита дастёр бола турган экан, :ашиш эгилиб, бир дастёрнинг кўлидаги бухўр-|оннинг кумуш занжирини туғрилайётган ЭДИ- Яқин юрганимизда каттипт қаддини кўтарди. Менга бўтам», деб икки оғиз таскин берди. Кейин у ўлик-юнага кирди, мен унга эргашдим.

Кирганим захоти мурватларнинг копқоққа [укур қотирилганига, тўртта қора кийган одам урганига эътибор қилди. Мудир ридвонарава ^пгиб қолганини айтди, кашиш шу ондаёқ тиловат рхлишга тушди. Қора кийган одамлар кўлларидаги >пинчиқ билан тобутни ўрадилар. Кашиш, дастёр болалар, мудир иккаламиз ўликхонадан чиқдик. Эшик олдида бир ёши улуғроқ аёл турган экан,)лдин уни кўрмаган эдим. Мудир мени унга:

- Жаноб Мерсо, - деб таништирди.

Хонимнинг исмини эшитмадим, фақат унинг шу флик эканини англаб қоддим. У илтифот ҳам қилмай, хуруқ бошини эгди, юзи чўзинчоқ, жуда қотма эди. Кейин ҳаммамиз тобуткашларга йўл бўшатиб, ^зимизни четга олдик. Тобутни олиб чиқишди, уларга изма-из дарвозадан ўтдик. Дарвоза олдада ридвонарава турарди: узун, ялтироқ, қаламдоннинг узгинаси. Ридвонарава ёнида ярашиқсиз кийим кийган пакана одамча - маросимбоши ва ўзини йўқотиб қуйган, жонсарак бир қария турган экан. Перез дегани шу эканини англадим. У кенг гардишли, тепаси думалоқ мовут шляпа (тобутни олиб чиқаётганларида, бошидан одци), катталигидан шимининг почаси бошмоғи устида қатланиб қолган костюм кийган, бўйнига катта ёқали оқ кўйлагига

нисбатан кичкина кўринадиган қора капалак таққан эди. Бурнига хуснбузар тошган, лаблари қалтирайди. Сийрак оқ сочлари тагида ажабтовур ғалати бичимли қулоқлари тикрайган, бу ҳам етмагандай, оловранг-қирмизи товланади, шунга роса ажабландим, лекин ўзи мурдадай оқариб кетган эди. Маросимбоши бизга тартиб қанақа бўлишини тушунтирди. Ҳаммадан олдин кашиш, кейин ридвонарава. Ридвонарава атрофида тўртта қора кийган одам. Орқада мудир икковимиз. Саф охирида эса ҳамшира билан Перез юрадиган бўлди.

Қуёш осмонни ўзиники қилиб олган эди. Ҳаво қизиқ, харорат дақиқа сайин кўтарилиб борарди. Нега бунча узоқ туриб қолганимизни тушунолмадим. Қора костюмда пишиб кетдим. Перез чол шляпасини бир кийди-ю, яна шу захоти ечиб олди. Сал бурилиб, унга қуз ташладим, мудирнинг у ҳақца нима деётганига қулоқ солдим. Кечқурунлари онам билан Перезнинг бир ҳамшира кузатувида сайр қилишгани, гоҳо қишлоққача боришларини айтаётган экан. Атрофга қарадим. Сарвлар қатори уфкдаги қирларгача кутарилиб борган, ора-орада, қаерда қизғшп, қаерда яшил ер кўзга ташланар, унда-бундага з^йлар жуда аниқ қуринарди ва мен шунда онамни тушундим. Бу ўлканинг оқшоми *уйчэп сукунэтдан* иборат бўлса керак. Ҳозир эса бутун атроф қайсар қуёш остида қайнаб, ўзи ҳам тошбағир ва бераҳм бир тус олган эди.

Йўлга тзш1дик. *Шудан* кейин Перезнинг оқсаётганини сездим. Ридвонарава тобора жадаллаб, чол оз-оздан орқада қола бошлади. Қора кийганлардан бирови ҳам ридвонаравани олдинга ўтказиб, мен билан ёнма-ён тушиб олди. Қизик, қуёш борган сари тез кўтариларди. Далалардаги хашаротлар аллақачон БЗ^нғилап1, визиллашини бошлаб юборибди. Ўтлар шитир-шитир қилаётган эди. Юзимга

тер куйилди. Шляпамни ташлаб келган эдим, дастрўмолча билан елпиндим. Жаноза маҳкамаси ходими менга бир нарса деди, лекин эшитмадим. У тепакалини дастрўмоли билан артди, дастрўмол чап кўлида эди, ўнг кўли билан фуражкасини кўтарди. Мен қайтариб сўрадим:

- Нима?

У осмонга ишора қилиб, такрорлади:

- Куйдирыпти-ю.

- Ҳа, - дедим.

Салдан кейин у:

- Марҳумага ким бўласиз - ўғлими? ~ Д^о сўради.

Мен яна ҳа, дедим.

- Қариб қолганмиди?

- Ҳа, шунақарок, - дедим, чунки онам нечага чиққанини аниқ билмасдим.

Кейин у бошқа гапирмади. Орқага ўгирилиб, Перезнинг эллик қадамча қолиб кетганини кўрдим. Шляпасини ушлаб олиб, кўлларини силкитганча, жонининг борича интилаётган эди. Мудирга ҳам қараб кўйдим. У биронта ҳам ортиқча ҳаракат қилмай, виқор билан одимлаётган эди. Пешонасига тер кўпчиган, лекин у артиб ҳам кўймас эди.

Назаримда, издиҳом тобора тезлашаётгандай эди. Атрофда - куёшга бўкиб, ялтиллаб ётган ўша бир хил адирлик. Бир муддат йўлнинг яқиндагина тузатилган жойидан юрдик. Куёшда гудрон эриган эди. Оёқ ботиб, йўлнинг ялтиллаётган баданида чуқур-чуқур жароҳатлар қолади. Аравакапнинг ридвонарава тепасида липиллаб бораётган клеёнка цилиндри ҳам шу қора мумдан қуйилганга ўхшайди. Осмон кўзга хаддан ортиқ қадаларди. Куёш, ридвонаравадан келаётган кўн хиди, от лўнгининг иси, бухўр ва лок бўйининг анкиши, чала уйқу тундан кейинги ланжлик... Ҳаммасидан бошим айланиб, миям қайнаб, фикрларим айқошиб кетаётган эди. Яна қайрилиб қараганимда, Перез

куёш живирида лип-лип этиб кўринди, кейин тамом йўқолиб қолди. Атрофга аланглаб, унинг йўлни кўйиб, даладан кесиб чиқаётганини кўрдим. Кейин билсам, олдимизда йўлнинг буруми бор экан. Демак, бу ерларни яхши билган Перез бизга етиб олиш учун йўлни қисқа қилган. Бурумда у бизга кўшилди. Кейин уни яна йўқотиб кўйдик. У яна даладан кесиб чиқди, шу аҳвол бир неча бор такрорланди. Чаккамда қон тепаётганини хис қилдим. Кейин ҳаммаси келишилган, тартибли маромда шундай тез бўлдики, ҳеч нарсани эслаб қололмадим. Фақат биттаси - қишлоққа кираётганимизда ҳамширанинг гапиргани эсимда. Унинг шу юзига сира мос тупшайдиган ҳароратли, жаранглама, ажойиб бир овози бор экан.

- Секин юриш хавфли, офтоб уриши мумкин, - деди у. - Лекин шошилсангиз, терлаб кетасиз, кейин бутхонада шамоллайсиз.

Ҳа, гапи тўғри. Бошқа илож ҳам йўқ. Хотирамда шу кундан қандайдир узук-юлук парчалар қолган - масалан, бизга охириги марта етиб келган Перезнинг юзи. Чарчоқ ва қайғудан юзларида йирик-йирик еп томчилари сизаётган эди. Лекин ажинлари томчиларнинг юмалашига имкон бермаётган, кўз ёши ёйилиб, чолнинг қотма юзини йилтироқ хул пардадай қоплаб олган эди. Кейин эсимда қолганлари - бутхона, йул чеккаларидаги қишлоқ одамлари, мазор, йўрлар устида қизариб турган ёронгуллар, Перезнинг ўзидан кетиб қолгани (худди ипи кўйиб юборилган қизирчоқдай қулади), онамнинг тобути устига томирларнинг оппоқ этига аралашиб тугаётган қондай қирмизи тупроқ, яна одамлар, ғала-ғовур, қишлоқ, қаҳвахона олдидаги бекат, моторнинг бетиним йувиллапи - автобус Жазоирнинг чароғон чироқлари оралаб юраётганда, ҳозир бориб ўзимни тўшакка таппа ташлайману ўн икки соат қотиб ухлайман, деб қувонч билан ўйлаганим эсимда.

II

Уйғонганимдан кейин нима учун икки кунга таътил сўраганимда бошлиқнинг норози бўлганини тушундим - бугун гпанба экан. Сал бўлмаса унутибман, тураётиб бирдан эсладим. Албатта, бошлиқ ўша захоти яктганбани ҳам ҳисоблаганда, турт кун эркин бўлишимни ўйлаган, турган гап, бу унга ёкмаган. Лекин, бир жиҳатдан, онамни бугун эмас, кеча кўмганимиз учун мен айбдор эмас, бошқа томондан, шанба, якшанба кунлари, бари бир, ишга бормасдим. Лекин, пгунда ҳам, бошлиқнинг норозилигини яхши тушунаман.

Туришим қийин бўлди, чунки кеча роса чарчаган эдим. Соқолимни олаётиб, бугун нима қилишни ўйладим ва чўмилишга қарор қилдим. Трамвайга ўтирдим, бандаргоҳ ёнидаги сувга бордим. Сувга тушиб, сузиб кетдим. Ёш-яланг кўп эди. Сувда Мари Кардонни учратдим. У илгари бизда котиба бўлиб ишлаган, ўша пайтлари уни истар эдим. У ҳам, афтидан, йўқ демасди. Лекин топишмадик, у тезда бўшаб кетди. Ҳозир унинг иупсарга чиқиб олишига кўмаклашдим ва шу аснода кўкрагига тегиндим. Мен хали сувданчиққаним йўқ, у эсахупсаргачўзи^иб ётди. Ва менга ўгирилди. Сочлари кўзига тугтди ва у кулиб юборди. Мен ҳам чўзилиб, унинг ёнига ётдим. Жуда яхши, сал пастга сурилиб, худди ҳазиллашаеггандай бошимни қорнига кўйдим. У индамади, мен ҳам шундай ётавердим. Бепоён, мовий ва тилларанг осмон туғри кузимга кедди. Энсам билан Марининг нафас олаётганда қорни секин кутарилиб-тупшппини туйдим. Шу куйи ярим мудраб узоқ ётдик. Қуёш жуда куйдиравергандан кейин Мари сувга ташланди, мен ҳам унга эргашдим. Етиб олиб, белидан кучоқладим. Иккаламиз сузиб кетдик. У тинмай куларди. Кумлоқда куриётганимизда у:

- Мен сиздан кўпроқ қорайибман, - деди.

Мен ундан, кечқурун кинога бормайсизми, деб сўрадим. Фернандел ўйнаган картина бўлса, йўқ демасдим, деди. Кийинганимиздан кейин у мени қора галстукда кўриб, жуда ҳайрон бўлди, нима, азадормисиз, деб сўради. Онамулган, дедим. У қачон, деди. Мен кеча, дедим. У бир қадам ортта тисланди, лекин индамади. Ахир, менданима айб, деб айтмоқчи эдим, лекин бошлиққа ҳам шундай деганимни эслаб қолдим. Ҳа, майли, қандай айлантисанг ҳам, бари бир, гуноҳкор бўлиб чиқаверасан.

Кечқурун Мари ҳаммасини унутиб юборди. Фильм, баъзи жойлари қизиқарли бўлса ҳам, лекин, умуман олганда, саёзгина экан. Марининг оёғи оёғимга қапишиб турган эди. Сеанс охирида уни ўпиб олдим, лекин ўпишим қанақадир беўхпюв чикди. Кинодан кейин Мари меникига юрди.

Эрталаб кўзимни очсам, Мари кетган экан. Олдинроқ; холасини кўриши кераклигини айтган эди. Бугун якшанбалигини эсладим, кўнглим хира бўлди: якшанбаларни ёмон кўраман. Бу томонимга ағдарилиб, Марининг денгиз ҳидига қоришган сочларининг бўйи келаётган ёстикдан нафас оддим ва соат ўнгача қотиб ухладим. Кейин ўн иккигача турмай ётдим, бир нечта сигарет чекдим. Ҳар кунгидай Селестникига бориб нонушта к^хлиш ёкмади, у ерда, турган гап, саволга тугишади, менга бунақаси ёкмайди. Тухумқовурдоқ қилиб, тованинг ўзидан, нонсиз еб олдим - уйда бир бурда нон ҳам йўқ эди, чиқиб келишга эриндим.

Нонупгтадан сўнгзерикиб қолдим, уйдатентирай бошладим. Онам билан турганда, уй саранжом эди. Бир кишига эса кенглик қилди, емакхонадаги столни ётоқхонамга киритиб олишга туғри келди. Ҳозир фақат шу хонада яшайман, бу ерда похол ўтирғичи чўккан бир нечта курси, ойнаванд шкаф

(кўзгусини сариқ доғ босиб келяпти), қўлювги¹ мис панжарали каравот бор. Бошқа нарсалар қаб ташланган бўлса, шундай ётибди. Нима қилиши билмай, эски бир газетани олдим, ўқишга тутин; сургидори рекламасини қийиб, эски дафтар* ёпиштирдим, бу дафтарга газеталарда нима қул] нарса кўрсам, ҳаммасини йиғиб юраман. Кб қўлимни ювдим ва ниҳоят пешайвонга чиқдим.

Хонаминг деразаси шаҳар канорасининг і казий майдонига қараган. Ҳаво очиқ эди. Л€ шиббаланган кўча мойдай ялтиллайди, ўткинч! сийрак, ҳаммаси шошилаётган эди. Айрт оила-оила бўлиб, сайрга чиқишган. Аввал қоте дазмолланган матроска ва тиззадан сал пастрс тушадиган ип|Тонларида худди таёқдай кўринаё икки болақай, сочларига катта напармон қапг таққан, локланган қора бошмоқча кийган қиз< ўтди. Улардан кейин жигарранг ипак кўйлг семиз онахон ва кичкина, чуваккина падг кўринди, уни юзидан танийман. У капалаюг галстук тақиб, қўлига асо тутган эди. Хотини б* ёнма-ён кўргандан кейин, унинг нега маҳаллаш жуда бообрў саналишини тушуниб қолдим. Са/ кейин навқирон олифталар ўтди - сочлари СИУ таралган, мойланган, галстуклари қизил, (тор костюмларининг кўкрак киссасида кашт< дастрўмол, оёқларида тумшуғи чорқирра боии Шаҳарга, кинога отланишгани кўриниб тури Шунинг учун уйдан эртароқ чиққанлар, трамв; ошиқадилар, овозларининг борича хаҳолаб қулади

Кейин кўча секин-секин хувиллаб қолди- Ҳа жойда сеанслар бошланганга ўхшайди. Кўчада фг баққоллару мушуклар қолди. Уйларни энлаб ў< фикус дарахтлари тепасидага осмон тоза, лекин рароқ. Йўлнинг у томонидаги тамаки дуконш сохиби кираверишдаги йўлакка курси қуйиб, МЕ

олди, тирсакларини суянчиққа тиради. Боягина тикилинч ўтган трамвайлар энди бўш қайтпти. Тамаки дўкони ёнидаги «Пьеро ҳузурида» қахвахонаси хизматчиси қипиқ сепиб, полни супурди. Бугун якшанба экани шундоқ кўриниб турибди.

Мен ҳам тамакифурушга ўхшаб, курсини айлангириб ўтирдим - шунақаси жуда ўнғай экан. Иккита сигарет чекиб, хонамга кирдим, бир бўлак шоколад олдим-да, дераза ёнига қайтдим. Кўп ўтмай осмон хиралашди, ёзги момақалди роқ гумбурлаб бермаса эди, деб ўйладим. д е к к и н осмон аста-секин яна ёришди. Аммо булутлар ўтиб кетган бўлса ҳам, кўча худди ёмғирни кутаётгандай хира тортиб тураверди. Мен осмонга тикилиб, не маҳалгача ўтирдим.

Соат бешда трамвайлар тарақлаб келиб қолди. Улар узокрокдаги стадиондан одам олиб қайтаётган, ишқибозлар трамвайларнинг биқинига, лаппакларига цаста-даста осилган эдилар. Кейинги трамвайлар /йинчиларнинг ўзини олиб ўтди, жомадонларидан ганидим. Улар бакириб, ўзларининг енгилмас жамоалари иаънига кўшиқ айтиб келишаётган эди. Баъзилари ченга қўл силкиди. Битгаси ҳатто:

- Биз ютдик! - деб қичқирди.

Мен ҳам бош ирғаб қўйдим.

Кейин оқим-оқим бўлиб автомобиллар ўтди. Кун баттар хиралашди. Томлар устидаги осмон қирмизи усга кирди, кеч кириши билан кўчалар жонланди. Здамлар сайрдан қайта бошлади. Улар орасида юбрў оила бошлиғини ҳам кўрдим. Болалар ^ингшиб, тихирлик қилар, уларнинг қўлларидан УДрар эдилар. Шу пайтиёқ маҳалламиздаги ҳам- /la. кинотеатрлар томошабинлар оқимини очиб оборди Ёшлар одатдагидан ғайратлироқ одимлаб, тлларини шавдам силтар эдилар - саргузашт 'ино кўрсатилгангаўхшайди. Шаҳар марказидаги ^инога борганлар кейинроқ қайтишди. Булар

ўзларини анча жидций тутардилар. Баъзан-баъзан кулиб кўйишар, аммо юзлари ҳорғин ва ўйчанлигича қолаверар эди. Улар уй-уйларига тарқалишмай, рўпарадаги йўлакда у ёкдан-бу ёкқа юриб сайр қилишди. Қизлар кўлтиқлашиб кезардилар. Йигитчалар атайлаб уларнинг йўлларини тўсиб, ҳар хил гап отар, қизлар эса тескари бурилиб, хиринглаб кўяр эдилар. Баъзи қизлар менга таниш эди, бош ирғаб, табассум қилишди.

Бирдан кўча чироқлари порлаб, эндигина кўринган юлдузлар униқиб қолди. Чароғон кўчага, ўткинчиларга ҳадеб қарайверганимдан кўзларим жимирлашиб кетди. Кўча чироқлар остида ялтирар, ўтиб кетаётган трамвайлар шуъласида кимнингдир сочи, табассуми ё кумуш баддоғи чакнаб қолар эди. Кам-камдан трамвайлар сийраклашди, дарахлар ва чироқлар тепасидаги осмон буткул қорайди, аста-секин маҳалла хувиллади ва, мана, тамом кимсасиз кўчани ялқовланиб биринчи мушук ҳам кесиб ўтди. Шундамен овқатланиб олиш керак, деб ўйладим. Курси суянчиғига тирсакларимни тираб, узок ўтирганимдан бўйним қотиб қолибди. Нон билан макаронга чиқиб келдим, макарон қайнатиб, тик турганча еб олдим. Кейин дераза ёнида яна сигарет чекмоқчи эдим, салкин уриб, жунжикиб кетдим. Деразани ёпиб қайтаётганимда, кўзгуда столнинг бир бурчаги, унинг устидаги манқаддон, бурда нонларни кўрдим. Ва ўйладим - мана, якшанба ҳам ўтди, онамни кўмдик, эртага яна ишга бораман ва, моҳиятан олганда, ҳеч нарса ўзгаргани ҳам йўқ.

III

Бугун маҳкамада ишларим уюлиб ётган экан. Бошлиқ анча одамохунлик қилди. Жуда чарчагандирсиз, деб сўради, у ҳам онамнинг неча ёшга

чиққанини суриштирди. Адашишдан кочиб, «Етмишга қараб кетаётган эди», деб қуя қоддим. Бошлиқ, бошқа гаплашадиган гап қолмади, деб хисобладими, негадир жуда енгил тортиди.

Столимда хужжатлар даста-даста уюлиб ётган эди, ҳаммасини ишлаш керак. Овқатга боришдан олдин қўлимни ювдим. Туш пайти бу - энг ёқимли юмуш. Кечкурун жуда ёқимсиз - қўлювгич алдидаги сочикдан бутун маҳкама фойдаланади, кечга бориб жикка хўл бўлади. Бир қуни бошлиққа шундай деб айтдим, у, албатта, яхши эмас, лекин арзимас нуқсон, деди. Овқатга одатдагидан кечроқ, ўн икки яримда, Эмманюэл билан бордим, у экспедиция бўлимида ишлайди. Маҳкамамиз денгизга қараган, биз икки-уч дақиқа алаҳсиб қолдик - қуёшда товланаётган бандаргоҳдаги тижорат кемаларини томоша қилдик. Шу пайти дудбуронини тариллатиб, занжирлари қалдираб, бир юк машинаси ўтиб қодди. Эмманюэл: «Кетдикми?», деди. Юк машинаси узоқлашган эди, қувлашга тушдик. Шовқиндан қулоғим битиб, чангга кўмилиб қолдим. Ҳеч нарсани кўрмай-сезмай, чиғирлар, кўтарма минорлар, тўлкинда осмонни чизаётган кема харилари, маталган қайиқлар оралаб чопаётган эдик. Юк машинасига биринчи бўлиб етиб, ў^Р ичасига чиқиб оддим. Кейин Эмманюэлга кўмаклашдим. Зўрға нафас ростладик, юк мапшнаси қуёш ва чангга қоришиб, чорқирра тош тўшалган йўлдан сакраб-сакраб бораётган эди. Эмманюэл хахолашини тўхтатолмасди.

Терлаб-пишиб Селестникига кириб бордик. У хамишагидай, мешқорин, оқ мўйловли, оқ фартукда турган эди. Мендан «Хўш, қалай, тузукмисан?», деб сўради. Мен: «Ҳа», дедим, қорним очганини ҳам айтдим. Нонуштани апир-шапир тушириб, қахва ичдим. Уйга бордим, озгина мизғидим, овқатдан кейин кўпроқ ичган эканман, уйғонганимдан кейин чекиш ҳумор

қилди. Кечикишдан кўрқиб, трамвайга югурдим. Кечгача ишладрсм. Маҳкама жуда дим бўлди. Ва кечкурун шошилмай, ҳузур қилиб сув бўйидан пиёда қайтдим. Осмон зангори; ўзим ҳам осойишта, хушнуд эдим. Шунга қарамай, тўппа-тўғри уйга жўнадим, картопжа қайнатиб егим келган эди.

Ғира-шира зинапоядан чиқаётиб Саламано чолга тўқнаш келдим - у билан бир долончада турамиз. Кўппагини кўчага олиб чиқаётган экан. Саккиз йилдан бери иккови бирга яшайди. Бу спаниэлнинг қанақадир тери касаллиги бор, темиратки бўлса керак - жуни тушиб, ҳамма ёғини яра-чақа, қорақўтир босган. Саламано чол кўппаги билан торкунжак уйда яшайди, узоқ вақт бирга турганидан ўзи ҳам кўппагига ўхшаб қолган. Юзини қизғиш қасмоқ бойлаган, сочлари сийрак, унқиқиб кетган. Кўппак ҳам эгасига таассуб қилади: калласини осилтириб, бўйнини чўзиб, букчайиб юради. Иккаласининг ҳам зоти бирга ўхшайди, лекин биров-бировини ўлгудай ёмон кўради. Чол кунига икки маҳал, ўн бирда ва олтида кўппакни сайрга олиб чиқади. Саккиз йилдан бери улар юрадиган йўл ўзгармайди. Лион кўчасида кезигпади, кўппак жонининг борича тасмасини тортади, Саламано чол чалишиб кетади. Шунда у кўппакни калтаклайди, бўралаб сўкади. Кўппак кўрққанидан чўнқайиб, ерга қапишиб олади. Энди судраш навбати чолга ўтади. Лекин кўппак, сал калтакни унутиши билан, яна хўжайинини судраб кетади, буниси яна уни уради, боягидай сўкади. Иккаласи йўлакнинг қоқ белида бир-бирига тикилиб туришади: ит қурқинч билан, одам нафрат билан. Ҳар куни шу аҳвол. Кўппак оёғини кўтарса, чол унга имкон бермайди, судрайди ва кўппакнинг орқасида мунчоқ-мунчоқ томчи тўкилади. Агар кўппак уйда шундай қилиб қўйса, бошига яна калтак ёғилади. Саккиз йилдан бери аҳвол шу. Селест Саламанони

ярамас одам, дейди, лекин шундайми, йўкми, ким хам билади. Чолни зинапояда кўрганимда, у кўппагини сўкаётган экан:

- Паст! - деди у. - Аблах!

Кўппак жавоб ўрнига ингиллади.

- Хайрли кеч! - дедим чолга.

Чол сўкинишдан тўхтамади. Шунда мен ундан ити нима ёмонлик қилганини сўрадим. Саламано жавоб бермай, нукул:

- Паст! Аблах! - деб такрорларди.

Қоронғида унинг итига эгилиб, бўйинбоғини тўғрилаганини ғира-шира кўрдим. Мен яна, бу гал каттиқроқ сўрадим. Шунда у мен томонга қарамай, жахлини зўрға босиб:

- Жонимга тегиб кетди бу... - деди.

Ва шу билан кўппагини судради, кўппак ғингшиди, тўрт панжаси билан тиралиб олди.

Шу пайти долончада бирга турадиган яна бир кўшним чиқиб қолди. Махалламизда у кўшмачи сифатида ном чиқарган. Лекин ўзидан нима иш ҚИЛИПИНИ суриштирганларга, омборчиман, дейди. Ҳеч ким зўни ёқтирмайди. Аммо мен билан тез-тез гаплашиб қолади, баъзан хатто уйимга ҳам кириб туради, чунки мен унинг гапларини эшитиб ўтираман. Менингча, у қизиқ нарсаларни айтади. Кейин, у билан гаплашмай юришга ҳам ҳеч бир асос йўқ. Унинг оти - Раймон Синтес. Ўрта бўйли, елкалари кенг, бурни боксчиларникига ўхшайди. Пўрим кийиниб юради. У ҳам Саламано тўғрисида менга:

- Ярамасни қаранг! - деди.

Ва буларнинг ҳаммаси жирканч тзпюлмайдими сизга, деб сўради, мен йўқ, дедим.

Зинапоядан бирга чикдик, мен уйга кирмоқчи эдим, лекин у:

- Меникида колбаса билан вино бор. Балки кирарсиз? - деди.

Кирсам ўзимга овқат қилишдан қутуламан, деб ўйладим, рози бўлдим. Раймоннинг уйи худжи Саламаноникидай, битта хонаю коронғи, деразаси йўқ ошхонадан иборат эди. Каравот тепасида - оқиш напармон ганч фаришта, чемпионларнинг расмлари, журналдан қирқиб олинган икки ё учта сурат - яланғоч хотинлар. Уй ифлос, тўшак йиғиштириксиз эди. Раймон энг аввал керосин чироққа унади, кейин чўнтагидан тоза-нотозалиги билинмай кетган бинт олиб, ўнг қўлини боғлашга киришди. Мен қўлига нима қилганини сўрадим. У изоҳ берди: бир нусха тирғалиб олган экан, адабини бериб қўйишга туғри келибди.

- Тушунапсизми, жаноб Мерсо, мен баджаҳл эмасман, лекин феълим тез. Ўша нусха менга: «Қани, эркак бўлсанг, трамвайдан туш!», деди. Мен унга: «Майли энди, илакишма», дедим. У бўлса, шу, эркак эмассан, деяпти. Охрҳри у билан бирга трамвайдан тушдим-да, «Яхшиси, жуна, бўлмаса, кўрсатиб кўнман!», дедим. У бўлса, «Кўлингдан келмайди!», дейди. Шу пайти бир солдим. Учиб кетди. Турғизиб кўймоқчи эдим. Тепиниб 51қинлап1тирмаяпти. Тиззам билан *яхишАаб* туйдим-да, шарт-шурт юзига солдим. Базиараси қонга қоришди. Хўш, қалай, шу билан басми, деб сўрадим. У: «Бас», деди.

Синтес гапдан Тўстамай, қўлини боғлаб олди. Мен унинг тўшагида ўтирган эдим. У яна:

- Тушунапсизми, мен унга тегмаган эдим. Узи биринчи ҳақорат қилди.

- Шундай қилиш керак эди, - деб гапига қўшилдим. Кейин у мен билан айни шу ҳақда маслаҳатлашиб олмоқчи эканини айтиб қодди, мен эркак эканман, яна кўпни кўрганман ва унга ёрдам бераман, шундай қилсам, у мен билан дўст тзпгинади. Мен индамадим, шунда у кадрдон дўст бўлишга хоҳишимни сўфди. Менга бари бир, дедим ва у, кўринишидан, мамнун бўлди. У колбаса олиб, товада қизартирди, стакан,

ликончаларни жойлаштирди, пичок, санчкилар, икки шиша вино қўйди. Ҳаммасини индамай қилди. Кейин столга ўтирдик. Овқат устида ўз ишлари ҳақида гапира бошлади. Аввалига бир оз чайналди: «Мен биттаси билан таниш эдим... нафсиламрини айтганда, ўйнашим...»

У билан муштлашган одам - шу ўйнашининг акаси. Раймон хотинни таъминлаб турганини айтди. Мен индамадим, лекин шоша-пиша маҳаллада ўзи ҳақда қанақа ғийбатлар юришини, аммо виждони тоза эканини, омборчи бўлиб ишлаётганини қўшиб қўйди.

- Хуллас, - деб гапида давом қилди. - Мени чув тушираётганини сезиб қолдим.

У ўйнашига яшашга қанча керак бўлса, шунча ажратиб тзфади. Унга ўзи ижара топди ва овқати учун кунига йигирма франк беради.

- Ижараучун уч юз франк, овқатга олти юз, вақти-вақти билан пайпоқ-майпоғига минг франк. Яна бу хонимча ишламайди. Лекин доим берган пулинг етмаяпти, деб ИПонтирмоқчи бўлади. Мен унга: «Ярим кунлик ишга кир. Мени майда харажатлардан кутқарасан, сенга шу ойда костюм олиб бердим, кунига йигирма франк овқатга оласан, ижарангни тўлайман, сен бўлса куппа-кундузи лугоналаринг билан қаҳва ичиб з^тирасан. Тагин уларни қанд солинган қаҳва билан сийлайсан. Ҳаммаси менинг пулимдан. Сенгаяхшилиқ қиляпман, сен менга нима қиляпсан?», дейман. Лекин у ишламади, пулинг етмаяпти, деган гапни топиб олган, охирида мени чув тушираётганини сезиб қолдим.

Раймон менга хотиннинг халтачасидан лотерея билети топгани, хотиндан сўраса, қайси пулга олганини айтолмай қолганини гапириб берди. Салдан кейин у хотинниқидан тилхат топиб олди, билса, балдоғи борлигидан мутлақо беҳабар экан.

- Шу ерда қанақалигини билиб қолдим. Кейин у билан орани очиқ қилдим. Лекин олдин дўппосладим. Ўзи ҳақида нима ўйлаган бўлсам, ҳаммасини бетига солдим. Сен, дедим, фақат дуч келган билан тўшакда ағнашни биласан. Тушуныпсизми, жаноб Мерсо, бетига шундай дедим, сени бахтли қилдим, дедим, сенга ҳамманинг ҳаваси келади, сен эса қадрига етмаяпсан. Ҳали пушаймон ейсан, лекин кейин ўрнига тушмайди.

Ухотинникўкартирибурди. Шунгачауниурмаган экан.

- Уриб турардим-у, лекин номига, яхши кўрганимдан. У ҳам кўз ёш қиларди, лекин мен деразанинг қопқасини ёпиб қўярдим ва шу билан ҳаммаси жой-жойига тушиб қоларди. А, бу гал иш жиддийроқ бўлди. Ҳали, сизга айтсам, ҳали уни керагича ўқитиб қўёлмадим.

У худди шу ерда маслаҳатим зарурлигини тушунтирди. Кейин тўхтаб қолди ва пиликни тўғрилади, чунки чироқ тутаяётган эди. Мен индамай ўтирдим. Салкам бир литр вино ичдим, бошим гувуллаб кетди. Эшитиб, Раймоннинг сигаретини чекапман, ўзимники тугаб қолди. Кундузнинг сўниб бораётган акс-садоларини олиб, охириги трамвайлар ўтди. Раймон гапини давом эттирди. Ҳали ўйнашидан кўнгли қолмаган, энг ёмони шу. Лекин албатта уни ўқитиб кўйди. Аввал у ўйнашини биронта меҳмонхонага олиб бориб, ахлоқ полициясини чақирмоқчи бўлди: майли, бир жанжал чиқиб, сариқ чиптасини қўлига тутқазिशсин. Кейин дўстларидан маслаҳат сўради: бунақа давраларда ўз одамлари бор. Лекин улар тузукроқ йўл кўрсатишмади. Шундан кейин бунақалар билан дўст бўлиб юришдан нима фойда, деди Раймон. Уларга тўппа-тўғри шундай деб айтди, кейин улар хотиннинг юзига тамға бос, деб таклиф

қилишди. Лекин бу Раймонга керак эмас. У яна ўйлаб кўради. Лекин олдин мендан у-бу нарсани илтимос қилмоқчи. Йўқ, унғача шундай саволи бор: мен ўзи шу машмаша ҳақида нима деб ўйлайман? Мен, ҳеч нимани ўйлаётганим йўқ, менга шунчаки қизик, дедим. А, мен қандай фикрдаман, хотин уни алдаяптими? Ҳа, аддаётганга ўхшайди. Мен қандай фикрдаман, уни ўқитиб қуйиш керакми? Мен унинг ўрнида бўлсам, нима қилардим? Менинг бирон нарса дейишим қийин. Лекин уни ўқитмоқчи бўлса - бунини тушунаман. Кейин яна вино ичдим. Раймон сигарет чекди ва менга режасини тушунтириб берди. У хотинга хат ёзади, хатда унинг тумшуғига солади ва шу билан бирга тавбасига таянтиради. Сўғин, хотин келгандан кейин, иккаласи бирга ётганда, айнаи ўша иш бўлай деганда, бетига тупуради ва хайдаб юборади. Мен унга қўшилдим - ҳа, шунақа қилиб, хотин чиндан ҳам жазосини олади. Лекин Раймон айтдики, очиги, бунақа хат ёзиш кўлидан келмайди, шу учун, мана ўйлабди - хатни балки мен ёзиб берарман. Мен ҳеч қандай жавоб бермадим, шунда, мен қарши бўлмасам, ҳозироқ ипга киришсак, деб таклиф қилди. Мен, қарши эмасман, дедим.

У бир стакан вино ичди ва ўрнидан турди. Ликопчаларни, тўнглаб қолган қолбасаларнинг қодциғини нари С5фди. Ҳафсала билан стол клёнқасини артди. Тортмадан катак қизикли қоғоз, қизил ёғоч ёзғич, бинафша сиёҳ тўдцирилган чорбурчак сиёҳдон олди. Хотиннинг отини айтган эди, унинг мавр экани билиниб қолди. Мен хат ёздим. Тўғри келган гапларни тўқидиму, лекин Раймонни мамнун қилишга уриндим - аслида, нега ўзи уринмаслигим керак? Кейин хатни овоз чиқариб ўқиб бердим. У тинглади, чекди, бош ирғаб ўтирди, кейин яна бир марта ўқишимни илтимос қилди. Жуда мамнун бўлди. Ва менга:

- Кўпни кўрган одам эканингни билардим-да, - деди.

Унинг сенлашга ўтганини бирдан пайкамабман ҳам. «Мана, энди ҳақиқий дўстимсан!» - деди, бунга лол бўлиб қолдим. Яна бир марта шундай деб қайтарди ва мен ҳам: «Ҳа», дедим. Дўст бўлса, дўст-да, менга бари бир, лекин унинг шуни жуда истаётгани кўриниб турибди. Кейин индамай ўтирдик, чекдик. Кўча жимиб қолди, фақат 51ккаш бир машина филдиракларининг шувиллагани эшитилди.

Мен:

- Кеч бўлиб қолди, - дедим.

Раймон ҳам шу фикрда эди. У вақт жуда тез ўтади - бир ҳисобда, шунақаси ҳам тўғри, деди. Мудраб кетаётган эдим, лекин сира зфнимдан туrolмасдим. Афт-башарамдан чарчаганим билиниб турган шекилли, Раймон, кўнгилни чўктирмаслик керак, деди. Аввалига тушунмадим. *Шунца*. Раймон изоҳ берди: онамни кўмганимни эшитибди, лекин илож қанча, олдинми, кейинми, ҳаммамиз ҳам ўламиз. Гапига қўшилдим.

Кейин мен турдим. Раймон кўлимни қаттиқ сиқди, ҳақиқий эркаклар доим бир-бирини тушунади, деди. Тапқари чиқиб, эшикни ёпдим, бир-икки дақиқа қоронғи долончада тўхтадим. Қимирламай тзпрардим, лекин ҳеч нарсани эшитмадим, фақат қулоғим шанғилларди. Ҳа, Саламано чолнингз^йидан кўппагининг бўғиқ ангиллаши чиқарди.

IV

Ҳафта давомида кўп иш қилдим. Бир марта Раймон келди ва ўша хатни жўнатганини айтди. Икки марта Эмманюэл билан кинога бордим, у кўпинча экранда нима бўлаётганини тзшунмайди.

Унга айтиб туришим керак. Кеча, шанба куни, гаплашиб олганимиздай, Мари келди. Қизил, ок чизикли жуда чиройли кўйлак, чарм шиппак кийган экан ва уни жуда истадим. Дуркун кўкраклари кўйлагидан туртиб турар, куёшда тобланган юзи гулга ўхшар эди. Автобусга чикдик ва Жазоирдан бир неча чақирим наридаги кичкина қумлоққа бордик - қумлоқ қоялар билан паналанган, қурукликдан эса қамиш тусиб турарди. Соат тўртда куёш унча қиздирмас, лекин сув илиқ эди. Эринчоқ нишаб тулқинлар осойишта Ипипиллаб турарди.

Мари менга ўйин ўргатди: сузаётиб, тўлқин ёлларидидаги *кўпикнк* оғзингга йиғасан-да, чалқанча ўгирилиб, осмонга фаввора қилиб пуфлайсан. Ҳавога зарралар ипак ҳошиядай ёйилади ва бетингга ёмғир бўлиб тзпиади. Лекин тезда оғзим аччиқ-шўр сзшдан қуйишиб кетди. Мари пинжимга сузиб кирди ва қаттиқ қучоқлаб олди. Лабимга лабини босиб, тили билан айлантириб чикди. Оғзимнинг ачиши тухтади ва биз бир оз тўлқинда чайқалиб ётдик.

Кейин қумлоққа чиқиб кийинишга тушдик. Мари менга ёниб қаради. Уни қучоқладим. Шундан кейин бошқа гапирмадик. Мен уни бағримга оддим ва автобусга ошиқдик, тз^ғри з^ига келиб, *тушакка* отилдик. Деразани очиқ қолдирдим. Ёз туни куёшда ловуллаган баданларимизни чумилтирди ва бу жуда қойилмақом эди.

Мари эрталаб ҳам уйда қолди ва мен, кел, бирга нонз^лта қилайлик, дедим. Бирон-бир егулик олиб келишгачиқдим. Қайтиб келаётганимда Раймоннинг хонасидан аёл овози эшитилди. Сал ўтмай Саламано ҳам итига жавраб қуйди. Зинапоя ёғочида пошна тақиллаб, тирноқлар қитирлади ва таниш овоз эшитилди:

- Паст! Аблах!

Улар кўчага чиқци. Мен Марига чолни гапириб бердим ва у роса қулди. У менинг чолворимни кийган

эди, почаларини тугиб олган. Кулгандан кейин яна уни истаб қолдим. Сал вақтдан кейин у:

- Мени яхши кўрасанми? - деб сўради.

Мен, булар куруқ гап, ҳеч нарсани англамайди, лекин, туғриси, яхши курмайман, дедим. У хомуш бўлиб қолди. Лекин нонушта тайёрлаётиб, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йук, бирдан кулган эди, уни бағримга оддим. Худои шу вақт Раймоннинг хонасида шовқин кутарилди.

Биз олдин аёлнинг қаттиқ чинқириғини, кейин Раймоннинг овозини эшитдик:

- Сен мени адцадинг, а, алдадинг! Мени адцаш қанақалигини сенга кўрсатиб кўяман!

Бўғиқ мушт товушлари келди ва хотин шундай чинқирдики, уйдагиларнинг ҳаммаси зинапояга чопиб чикди. Мари иккаламиз ҳам чикдик. Хотин ҳалиям қичқирар, Раймон дўппослашни тухтатмас эди. Мари, қандай даҳшат, деди. Мен индамадим. У, миршабни чақириб келсанг-чи, деди, миршабларни жиним суймайди, дедим. Лекин миршаб пайдо бўлди, уни иккинчи каватда турадиган водопроводчи эргаштириб келди. Миршаб эшикни тақиллатди ва ичкари ўша заҳоти тинчиди. У қаттиқроқ тақиллатди, хотин йиғлаб берди ва Раймон эшикни очди. У сохта ишшайиб турар, оғзида сигарет бор эди. Хотин эшикка отилди ва миршабга Раймоннинг урганини айтиб, қичқирди.

- Фамилия? - деб сўради миршаб.

Раймон жавоб қилмади.

- Ол сигаретни оғзингдан, мен билан гаплашяпсан, - деди миршаб.

Раймон чайналди, менга қаради ва сигаретини олмади. Миршаб кулочкашлади-да, залворли шапалокни тарсиллатиб унинг юзига ёғшштирди. Сигарет бир неча қадам нарига з^чиб кетди. Раймоннинг юзи

бўзарди, лекин бирдан гапирмади, сал вак^гдан кейин, мўмингина қилиб сўради: сигаретни олсам майлими.

Миршаб рухсат берди ва:

- Иккинчи марта миршабларга хазил қилиш нималигини биласан, - деб кўшиб кўйди.

Шу вақт давомида хотин йиғлар ва:

- У мени дўппослади. Ханги бу, - деб такрорлар эди.

Раймон:

- Жаноб миршаб, одамни ханги деб ҳақоратлашга қонун йўл кўядими? - деди.

Лекин миршаб унга жағини ёпишни буюрди. Шунда Раймон хотинга ўгирилди ва:

- Шошмай тур, қизалоқ, яна қулимга тушарсан, - деди.

Миршаб унга жағини ёпишни бз^орди, бўпти, хотин кетаверсин, у эса миршабхонага чақириш-гунча уйда ўтириб турсин. Ва яна кўшимча қилди - Раймонга уят эмасми, шунча ичадики, қалт-қалт титрайди. Шунда Раймон изоҳ берди:

- Маст эмасман, миршаб жаноблари. Сизнинг алдингизда ўз-ўзидан қалтираб кетяпман.

У эшикни ёпди ва ҳамма тарқалди. Мари икка-ламиз яна нонушта тайёрлашга тушдик. Лекин З^нинг иштаҳаси ўлган экан, ҳаммасини ўзим едим. Бир соатдан кейин у кетди, мен эса яна озгина ухлаб олдим.

Соат учларда эшик тақиллади ва Раймон кирди. Мен ҳали турмаган эдим. У каравот четига илинди. Индамай ўтираверди ва мен нима бўлган эди, деб сўрадим. У айтиб берди. Ҳаммасини ўйлаганидай қилибди, лекин хотин унга шапалоқ тортиб юборибди. Кейин хотинни дуппослабди. Қолганини шусиз ҳам ўзим кўрдим. Мен, мана, хотинни ўқитиб куйдинг, эндиҳурсанд бўлсанг арзийди, дедим. У ҳам шу фикрда эди, миршаб халал берганига қарамай,

хотинни ўхшатиб калтаклади, энди ҳеч ким буни орқага қайтаролмайди. У яна, миршабларни яхши ўрганганман, улар билан қандай муомала қилишни биламан, деб кўшиб кўйди. Кейин ундан ҳам миршабнинг тумшугига солишини, хойнаҳой, кутган бўлишимни сўради. Мен, ҳеч нарса кутганим йўқ, дедим, умуман миршабларни жиним суймайди. Раймоннинг кўнгли жой бўлгани кўриниб турарди. Мен билан бирга айланиб келмайсизми, деб сўради. Мен турдим, сочимни тарадим. Шунда у мени гувоҳликка ўтказмоқчилигини айтди. Менга бари бир, лекин нимани гапиришни билмайман. Раймон тушунтирди: шу аёлнинг уни алдаганини тасдиқлаш кифоя экан. Мен гувоҳликка ўтишга рози бўлдим.

Уйдан чикдик ва Раймон бир қадахдан коньяк ичишга чорлади, кейин бир қўддан бильярд ўйнагиси келиб қолди ва мен озгина бой бердим. Кейин у мени йсловотхонага таклиф қилди, лекин мен, йўқ, дедим, чунки бунақа ишларни ёмон кўраман. Шундан кейин ошиқмай уйга қайтди. У тинмай ўйнашини ўқитиб қўйганидан кўнгли жой бўлганини гапирди. У менга анча ёқимтойлик қилди ва мен жуда яхши кўнгиладим, деб ўйладим.

Узоқдан уйимиз эшиги олдида Саламано чолни кўрдим, у нимадандир жуда хаяжонга тушган эди. Олдига боргандан кейин билсак - ёлғиз ўзи, ити йўқ. Атрофга олазарак аланглайди, қоронғи долонга термилади, турган жойида айланиб, қанақадир узук-юлуқ Бўлдираб, яна еликкан, кип-қизил кўзлари билан кўчани тинтишга тушарди. Раймон нима бўлди, деб сўради, аммо чол бирдан жавоб бермади. У ҳалиям каловланиб турарди ва мен унинг тишланиб вайсаганини зўрга тушундим:

- Паст! Аблах!

Ити қайдалигини сўрадим.

- Қочди, - деб чўрт кесди чол ва бирдан гапи тошиб кетди:

- Уни етаклаб ҳар кунгидай майдонга бордим. Бозор бўлаётган эди, томошагоҳларнинг олдида тумонат. Мен «Дайди қирол»га қарашга тўхтадим. Кейин нарёққа ўтмоқчи бўлдим, бирдан қарасам йўқ, қораси ўчган, йўқ... Асли илгарийёқ бўйинбоғнинг торроғидан олиш керак эди. Лекин бу аблахнинг шунақа қочиб қолишини сира ўйламабман.

Раймон унга таскин беришгауринди: ким билади, балки адашиб қолгандир, шошмай турунг, ўзи ҳам келиб қолар. У ҳар хил мисоллар келтирди: эгасини йўқотиб, ўнлаб чақирим адашиб қолган, кейин яна уйини топиб келган итлар истаганча чиқади. Лекин чолнинг кўнгли сира тинчимади.

- Тушунсангиз-чи, ўлдиришади уни. Биронта одам асраса ҳам майли эди. Э, йўқ, бунақа ирганчиқ кимга ҳам зарил, ҳамма жирканади ундан. Аллақачон саллоҳлар ушлаб олган чиқар.

Шунда мен Саламанога саллоҳхонага боришни маслаҳат бердим, майли, жарима тўлайди - итни қайтариб бериплади. У, жаримаси каттами, деб сўради. Мен буни билмадим. Шунда у тутақиб кетди:

- Шу ўлаксага тағин пул тўлаш ҳам керакми! Ўлса ўлсин.

Ва сўқинишгатушиб кетди. Раймон кулиб, уйга кўтарилди. Мен ҳам изма-из чиқдим. Долончада хайрлашдик. Бир дақиқалардан кейин қадам товушини эшитдим, чол эшикни тақиллатди. Эшикни очдим, у остонада депсиниб туриб колди ва:

- Кечирасиз... афву этинг... - деб ғулдиради.

Мен ичкарига чорладим, лекин у кирмади. Ерга бокди, қасмоқ бойлаган кўллари қалтиради. Бошини кўтармай:

- Мерсо жаноблари, айтинг, мендан уни олиб қўйишадими? Менга қайтариб беришадими? Энди менга нима бўлади!

Мен саллоҳхонада итлар, агар хўжайини излаб борса, олиб кетитти учун уч кун сақланади, кейин ўз билганларича ига тутишади, деб айтдим. У менга индамай, узоқ термилди. Кейин:

- Яхши ётиб туринг, - деди.

Ва уйига кириб кетди, мен унинг хонасида у ёқ-бу ёққа бориб келаётганини эгпитиб турдим. Кейин каравот ғижирлади. Юпқа девор ортидан бир ғалати бўғиқ товуш Эпитилди, чолнинг йиғлаётганини англадим. Лекин эртага барвақт туриш керак. Иштаҳам йўқ эди ва мен овқат емай, ухлашга ётдим.

V

Раймон маҳкамага сим қоқди. Бир ошнасига мени гапириб бергани, шу огпнаси мени шаҳар ташига меҳмонга чорлаётганини айтди, ўтпа ерда унинг кичкина уйи, тз^ғрироғи, кулбаси бор экан. Мен жон деб борардим, лекин якшанбада бирга бўлишга бир қиз билан ваъдалагаганман, дедим. Раймон шу 381XOPI, майли, қизинг ҳам юраверсин, деди. Ошнасининг хотини эркаклар даврасида бир ўзи бўлмаганига фақат кувонади.

Мен дарров дастакни қўймоқчи бўлдим, бошлиқ бизни сўраб маҳкамага телефон қилишларини ёмон кўради. Лекин Раймон, яна бир дақиқа, деди, таклифни у кечкурз^н айтиши ҳам мумкин эди, лекин у мендан яна у-бу нарсани илтимос қилмоқчи экан. Уни кун бўйи бир нечта араб таъқиб қилиб юрибди, улар орасида собиқ ўйнашининг акаси ҳам бор экан.

- Агар кечкурун қайтиб, уни уйимиз олдида кўрсанг, менга айтиб қўй, - деди.

Мен, албатта, дедим.

Салдан кейин бошлиқ чақиртирди, таъбим хира бўлди, ҳозир телефонда гап сотиш ўрнига кўпроқ ишласангиз бўларди, деса керак, деб ўйладим. Лекин, гап мутлақо бошқа ёқда экан. У менда битта фикр бор эди, ҳали ноаниқроқ, деди. Шу ҳақда менинг фикримни билмоқчи экан. У Парижда маҳкамамиз бўлимини очмоқчи бўлибди: бевосита ўз жойида иш юритади, Париждаги йирик фирмалар билан шартномалар тузади - хўш, ана шу ишга мен киришсам қандай бўлади? Парижда яшашим ва шу билан бирга кўп жойни кезишим ҳам мумкин.

- Сиз ёшсиз, менга ҳам шу иш сизга маъқул тушадигандай тзгюляпти.

Мен, майли, моҳиятан олганда, менга бари бир, дедим. Шунда у, сизга нахотки турмушни ўзгартиришнинг қизиғи бўлмаса, деди. Мен, турмушда ҳеч нарсани ўзгартириб бўлмайди, ҳаммаси доим бирдай, менга шу туришим ҳам яхши, дедим. Унинг юзи норози тус олди: доим бошқа гапни туғрилаб турасиз, сизда шухратталаблик *иук*, бу эса ипл учун ёмон, деди. Мен яна ишимга қайтдим. Уни норози қилганим ўзимга ёқмади, лекин нимага энди ҳаётимни ўзгартрфигаим керак? Бундай ўйлаб кўрилса, нима, бебахтманми? Талабалик пайтимда бир талай шухратталаб орзуларим бор эди. Лекин ўқишни ташлашга туғри келганда, бунақа орзулар хавойи эканини тезда тушуниб олдим.

Кечқурун Мари кедди ва турмуш қуришимизни истармидинг, деб сўради. Менга бари бир, лекин агар у шуни хоҳласа, турмуш курсак ҳам бўлаверади, дедим. Кейин *уни* севиш-севмаслигимни билгиси кедди. Мен, аввал ҳам айтганимдай, бунинг ҳеч аҳамияти йўқ, лекин бор гап, сени яхши вурмайман, деб жавоб бердим.

- Унда нима қиласан менга уйланиб? - деб сўради.

Мен тушунтирдим; бунинг мутлақо аҳамияти йўқ - у шуни истаётган бўлса, нимага энди уйланмаслигим керак. Ахир, унинг ўзи шуни сўраяпти, мен фақат рози бўляпман. Шунда у никоҳ - жуда жиддий нарса, деди.

Мен:

- Йўқ, - дедим.

Унинг гапи оғзида қолди ва бир муддат индамай менга тикилиб қолди. Кейин яна гапирди. Қизик, унинг ўрнида бошқа аёл, мен билан шунақа муносабат билан боғланиб қолиб, менга шундай таклиф қилса, рози бўлармидим? Мен:

- Албатта, - дедим.

Мари сени яхши кўриш-кўрмаслигимни ўзим ҳам тушунмайман, деди, аммо буни мен қайдан билай. У яна индамади, кейин тутилинкаради, мен қанақадир ғалатиман, лекин у, албатта шз^нақалигим учун мени яхши кўради, эхтимол, вақти келиб, айни пгунақалигим учун ҳам жонига тегиб қоларман. Бунга қўшадиган гапим йўқ; эди ва мен ҳеч нарса демадим; шунда у жилмайиб, кўлини кўлимдан ўтказди ва менга турмушга чиқишини маълум қилди. Мен қачон хоҳласа, шунда, мен қарши эмасман, дедим. Кейин унга бошлиқнинг таклифини айтиб бердим, Мари Парижни кўрса, роса қувонишини айтди. Мен бир вақтлар у ерда яшаганимни айтдим ва Мари Париж қанақа ўзи, деб сўради.

- Кир жой. Ҳамма ёқда каптар билан ис босган уйлар. Одамларининг териси оқ, - дедим.

Кейин 5гидан чикдик ва кенг кўчалар бўйлаб шаҳарни бутунича кезиб ўтдик. Жуда кўп чиройли аёлларга дуч келдик ва мен Маридан, буларни сезяпсанми, деб с5фадим. У, ха, сени *яхши тушу-*

наман, деди. Анча вақтгача бошқа гапирмадик. Лекин унинг ёнимда қолишини истадим ва икковимиз бирга Селестникида овқатлансак бўлади, дедим. Мари жуда боргиси келяпти-ю, лекин, бугун ишим бор, деди. Менинг уйимдан анча узоқда эдик ва мен унга, кўришгунча, дедим. У менга тикилди:

- Нима ишим борлиги нахотки сени қизиқтирмаса, - деб сўради.

Ха, қизиқ эди-ю, лекин сўраш бирданига ҳаёлимга келмабди, у ҳам шуни таъна қилаётганга ўхшайди. Хижолатга тушганим билиниб қолди шекилли, у кулиб юборди ва менга бутун вужуди билан интилди, лабларини тутди.

Тушликни Селестникида қилдам. Энди овқатни бошлаган эдим, тўсатдан бир ғалатирок хотин кирди ва олдингизда ўтирсам бўладими, деб сўради. Албатта, бўлади. У жуда ажабтовур эди: кичкинагана, серғайрат, юзлари олмачадай, кўзлари йилтиллайди. У нимчасини ечиб ташлади, ўтирди-да, таомномани жонсарак ўқишга тушди. Селестни чақирди ва шу захоти талваса билан, лекин қатъий оҳангда овқат буюрди. Газак олиб келишгунча халтачасини очди, бир варақ қоғоз билан қалам чиқарди-да, ҳаммасини олдиндан ҳисоб-китоб қилди, кармонини олди, қанча бўлса, шунча санаб, чойчақахам кўшиб, идиш ёнига қўйиб қўйди. Шу пайт унга газак келтиришди ва у бир зумда паққос туширди. Кейинги овқатни олиб келишгунча у яна халтачасини очди, ҳафталик радиоэшиттиришлар рўйхати босилган журнал ва кўк қалам чиқарди. Ҳафсала билан ҳафталик эшиттиришларнинг қарийб ҳаммасига сидирғасига белги қўя бошлади. Дастур қарийб ўн саҳифани эгаллаган эди, бу унга бутун тушликка етарли иш бўлди. Мен овқатланиб бўлдим, у эса ҳали ҳам ғайрат билан белги қўйиб ётган эди. Кейин у тўзди, худжи кўғирчокникига ўхшаган кескин ҳаракатлар билан

нимчасини кийди ва ташқарига чикди. Мен ҳам чикдим ва бошқа итгим йўк, эрмакка орқасидан тушдим. У йўлакнинг энг остидан, сал ҳам оғишмай, ҳеч қаёққа қарамай ўқцай тўғри, ақл бовар қилмайдиган шиддат билан юриб кетди. Охири, уни кўздан йўқотиб кўйдим ва орқамга қайтдим. Жуда ғалати эканми, деб ўйладим, лекин у тезда эсимдан чиқиб кетди.

Эшигим олдида Саламано серрайиб турган экан. Уни уйга эргаштириб кирдим, у ити топилмагани, саллоҳхонада ҳам йуклигидан нолиди. У ернинг хизматчилари, балки мошин-пошин босиб кетгандир, деб айтибдилар. Саламано, буни полициядан аниқлаш мумкинми, деб сурабди. Унга, бунақа ҳодисалар сонмингта, ҳеч ким ҳисобга олиб юрмайди, деб жавоб берибдилар. Мен, бошқа ит асрасангиз бўларди, дедим, лекин чол ўз итига куниқиб қолганини айтди, уҳақэди.

Мен каравотда оёғимни ечмай ўтирдим, Саламано эса менга рўпара, стол ёнида эди. Қулларини тиззасига куйган. Эски мовут шляпасини ечмади. У бурда-сурда гапларни ланж чайнар, сарғайган мўйловлари титрар эди. У сал-пал жонимга теккан эди, лекин, бари бир, бошқа қиладиган ишим йук, уйкум ҳам келмаётган эди. Бошқа гапирадиган нарса ҳам қолмади ва мен чоддан яна итини сўрадим. Чолхотшш ўлгандан кейин шу итни асраганини айтди. Кеч уйланди. Ёшлигида актёр бўлишни орзу қиларди ва полкда аскарларнинг хаваскор тугарагида ўйнардди. Лекин ҳамма орзулари темирйул хизматага *ўти* билан поёнига. етди ва у афсус қилмадди, чунки *хрзир* озгина нафақа тулашади. Хатни билан бахгли булмадд, лекин унга жуда ўрганиб қолган эди. Хотини ўлгандан кейин, ёлғизлик қийнаб куйда. Шунда устахонадаги бир ошнасидан кучук сураб одди. Кучук жуда кичкина экан, сўртч билан

овкатлантиришга туғри кедци. Лекин итнинг умри одамникидан қисқароқ ва иккаласи бирга қариди.

- Жуда бадфеъл эди, - деди Саламано. - Кўп келишмай турардик. Лекин, бари бир, яхши ит эди.

Мен, ха, зотдор ит эди, дедим, бу гапимдан чол анча талтайди.

- Сиз уни касалга чалинишидан олдин билмайсизда, - деб кўшиб кўйдиу. - Жуни шундайяхши эдики, силаб тўймасдим.

Ит дардга чалингандан кейин Саламано унга хар куни эрталаб, кечкурун малхам суриб кўярди. Лекин, аслида, ит касал эмас, шунчаки қариган эди, қариликка эса даво йўқ.

Мен шу аснода эснадим ва чол, боришим керак, деди. Майли, хали ўтирсангиз бўларди, дедим, ити кулфатга учрагани ёмон бўдг^и-да. Чол миннатдорчилик билдрфди. Унинг итини онам жуда сехши курганлигини айтди. «Шўрлик волидангиз», деди. Кейин ирод қилди: онам ўлиб, бошимга оғир бахтсизлик тушди, мен ҳеч нарса демадим. Кейин қаттиқ хижолатга тушгандай гапирди: онамни ғарибхонага топширганим учун маҳалладагилар мени айблалиар экан, лекин з^нинг ўзи мени яхши билди ва онамни яхши кўрганимга пгубҳа қилмайди. Мен ўзим ҳам шу гап нимага кераклигини брглмай, мени айблашларини биринчи эшитишим, дедим, онамни ғарибхонага жойлаштириш табиий, *чунки* унга қарайдиган ҳамшира ёллашга пулим етмас эди.

- Ва кейин, - деб кўшиб кўйдим, - мен билан гаплашадиган гапи ҳам йўқ, бир ўзи жуда зерикиб қолган эди.

- Шундай, - гапимни маъқуллади Саламано, - ғарибхонада, ҳеч бўлмаса, дўст орттириш мумкин.

Кейин хайрлашишга чоғланди. Ухлаш керак. Ҳаёти ўзгарди, бундан сўнг қандай кун кечиришини ўзи ҳам билмайди. Шунча йил бР1лганимдан бери,

у биринчи марта менга тортинибгина кўл узатди ва мен унинг кули нақадар ғадир-будур эканини сездим. Кетаётиб у маъюс жилмайди ва:

- Кечаси итлар ҳурмаса ҳам майли эди. Худси итим келиб хураётгандай туюлаверади, - деди.

VI

Якшанба куни зўрға турдим. Мари мени чақириб, силтаб уйғотди. Нонушта қилиб ўтирмадик, чунки эртароқ бориб, чўмилиб олмоқчи эдик. Курагимнинг таги санчиб, бошим салгина оғриётган эди. Сигарет тахир туюлди. Мари кулди ва юзинг у дунёга бораётган одамни кига ўхшайди, деди. У оқ чит кўйлак кийган, сочларини ёзиб юборган эди. Мен унга, жуда очилиб кетибсан, дедим, у рохатланиб кулди.

Чикаётиб, Раймоннинг эшигини тақиллатдик. У ҳозир чиқаман, деб қичқирди. Яхши ухламаганим, уйда пардаларни очиб кўймаганимиз з^чун, ўткир куёш Н5фи юзимга худди шапалокдай урилиб, эсанкиратиб кўйди. Мари шодон ирғишлаб, қандай яхши кун, деб такрорларди. Сал ўзимга келдим ва бирдан қорним очлигини англадим. Марига айтган эдим, у менга клёнка халтачасини курсатди - халтачада фақат чўмилиш кийимимиз билан сочиқ бор эди, холос. Фақат битта чора - кутиш қолди, ииҳоят Раймоннинг эшикни кулфлаётганини эшитдик. У кўк шим, енги калта оқ куйлақда чиқиб келди. Сомон канотье-шляпа кийиб олган экан, Мари ҳатто кулиб юборди; калин қора жун босган кўли тирсаккача оппоқ эди. Сал жирканда^м. Раймон хуштак чалар, кўринишидан жуда мамнун эди.

- Салом, отахон! - деди.

Марргга «мадемуазель», деди.

Кеча иккаламиз миршабхонага бордик ва мен халиги хотиннинг Раймонни «алдагани» ҳақида гувоҳликка ўтдим. Унга огохлантириш бериб, кўйиб юборишди. Менинг гапимни эса ҳеч ким текшириб ўтирмади. Ҳозир, кўчага чиқаётиб, Раймон билан яна шу ҳақда гаплашдик, кейин автобусда кетишга қарор қилдик. Қумлоқ унча узок; эмас, лекин автобусда тезроқ борамиз. Раймон эртароқ етсак, ошнаси хурсанд бўлишини айтди. Энди бекатга юрмоқчи эдик, Раймон бирдан менга кўчанинг у томонига қара, деб ишора қилди. У ёқда бир нечта араб тамаки дўкони пештахтасига суяниб туришган эди. Улар бизга индамай, лекин шунақа лоқайд қарашдики, гуё биз одам эмас, тош ё қуриб қолган дарахтмиз. Раймон менга, чапдан иккинчиси худди 5¹ ланинг ўзи, деди ва юзи ташвишли тус олди. Ҳа, майли, энди ўтиб кетган иш, деб қўшиб кўйди. Мари тушунмай, нимани гаплашяпсиз, деб сўради. Мен, манави арабларнинг Раймондан қасди бор, дедим. У, шундай бўлса, тезроқ бу ердан кетайлик, деди. Раймон кўкрагини мағрур керди, лекин шу заҳоти кулиб юборди ва ростдан ҳам, шошилишимиз керак, деди.

Биз бекатга қараб юдрск-яқин эди, Раймон айтиб кўйди - араблар изимизга тушибди. Мен орқага қарадим. Улар ҳатто қимирлаб ҳам кўйихпмади, боягидай лоқайдлик билан ҳозиргина биз турган жойга бефарқ қараб турардилар. Автобусга ўтирдик. Раймоннинг кўнгли тинчиди шекилли ва Марини тинмай ҳазилга ила бошлади. Мари унга ёққанини англадим, лекин Мари унинг ҳазилларига қарийб жавоб қилмади. Фақат ҳар замон унга қараб, кулиб кўярди.

Шаҳардан чиқдик. Қумлоқ автобус бекатига жуда яқин эди. Фақат баланд қирғокдаги очик, теп-текис жойдан ўғалса, нариёғидаги қиялик тўғри кумлоққа олиб тушарди. Оёқ остида сарғрпп тошлар

сочилиб ётар ва аллақачон нилий рангга туйинган асфодел гуллар осмон тагида ўтқир товланар эди. Марининг вақти чоқ - клёнка сумкасини ўйнатиб, асфоделларни уриб, баргини туширади. Оқ, зангори деворлар билан ўралган боғ-ҳовлилар оралаб юрдик, баъзи уйлар юльунга ўралиб олиб, кўзга ташланмас, баъзилари эсатошлар орасидаяп-яланғоч туюларди. Ҳали қиялик охирига етмаёк, ястаниб қотган денгизни кўрдик. Нарирокдаги мудроқ бурун тиник сувни ёриб турарди. Очик ҳавода моторнинг заиф гупиллаши эшитилди. Олис-олиса кичкина балиқчи кемаси кўринди, товланаётган денгизда унинг сузаётгани билинмасди. Мари тошлар орасидан бир нечта гулсафсар топиб олди. Қияликдан унда-бунда чўмилувчилар борлиги кўринди.

Раймоннинг ошнаси кумлоқинг энг чеккасидаги ёғоч уйчада турар экан. Уйча қояга тиранган, олдини козиқоёқлар тугиб турар, атрофида сув шапиллар эди. Раймон бизни таништирди. Унинг оти Масон экан. Ўзи дароз, елкадор, тула, хотини эса кичкина, думалокқина, талаффузига караганда, паришлик. Масон, ўз уйингиздагидай бахузур ўтираверинг, хозир сизни қовурма балиқ билан меҳмон қиламан, деди. Мен, уйингиз чиройли экан, дедим. У шанба, 5папанба кунлари, бутун таътил ойини шу ерда ўтказишини айтди.

- Хотиним билан албатта, - деб кўшиб қўйди.

Унинг хотини билан Мари бир нарса ҳақида гапириб, кулиб юборишди. Мен назаримда биринчи марта жиддий ўйлаб қолдим: чиндан ҳам з^йланиш керакка ўхшайди.

Масон чз^милмоқчи бўдди, лекин з^нинг хотини билан Раймоннинг боргиси келмади. Учовимиз кетдик ва Мари шу заҳоти сувга отилди. Масон икковимиз кум устида бир оз ўтирдик. У салмоқ билан, ошиқмай гапирар ва ҳар жумладан кейин,

кўшадиган гапи бўлмаса ҳам, «бундан ташқари» деб кўядиган одати бор экан. Мари ҳақида:

- Жуда сулув, бундан ташқари - ёқимтой, - деди.

Кейин унинг ёқимсиз кўшимчаларига эътибор қилмай қўйдим, хузур қилиб чўзилдим - офтобда исиниб ётиш роҳат эди. Оёғим тагидаги қум қизиб кетди. Сувга тушгим келаётган бўлса-да, турмай ётавердим ва охири Масонга:

- Кетдикми? - дедим.

Ва сувга отилдим. У эҳтиёт билан сувга кирди; фақат оёғи ерга тегмай қолгандан кейингина суза бошлади. Брасс усулида, жуда ёмон сузар экан, уни ортда қолдириб, Марига етишга ошиқдим. Сув совуқ, лекин сузиш маза эди.

Мари икковимиз узоққа кетдик, бирга, ҳамоҳанг, шундайин иккалаамизга ҳам ёқаётганини ҳис қилиб сузиш жуда хузурбахш эди.

Олисроққача сузиб бориб, чалқанча ётдик, осмонга қарадим, лабимдаги, юзимдаги шўр томчилар қуёшда дарров қуриди. Масоннинг сз^вдан чиқиб, кумлокқа чўзилгани кўринди. Узоқдан у жуда баҳайбат кўринди. Марининг икковлашиб сузгиси келди. Унинг орқасига 5пиб, белидан кучоқладим ва у қўлларига таяниб суза бошлади, мен эса оёқ чайқаб мадад бериб турдим. Эрталабки сукунатда сув вазмин шалоқларди. Кейин мен чарчадим ва Марини қўйиб, қўлларимни бир текис силтаб, чуқур-чуқур нафас олганча қирғоққа қараб суздим. Сувдан чиқдим, Масоннинг ёнига, қорнимни ерга бериб ётдим ва юзимни қумга қўйдим. 51хши, дедим унга, у ҳам гапимга қўшилди. Салдан кейин Мари ҳам қайтди. Мен ўгирилиб, унинг сувдан чиқишига қарадим. У шўр сувдан худди локлангандай товланиб кўринди, сочларрши орқага ташлаган эди. Мари қаватимга ётди, унинг қайноқ бадани ва офтоб тафтидан мени мудроқ босди.

Мари кифтимга туртди-да, Масон кетди, овқат вақти ҳам бўлди, деди. Шу захоти ўрнимдан турдим, чунки қорним очган эди, аммо Мари уни эрталабдан бери бирон марта ҳам ўпмаганимни айтиб қолди. Ростдан, бир марта ҳам ўпмабман, лекин жуда ўпгим келаётган эди.

- Юр, биттадан шўнғиб оламиз, - деди Мари.

Югуриб сувга тушдик, қирғоқбўйи тўлқинларда чайқалиб ётдик. Озроқ суздик ва Мари менга тармашди. Оёғи билан оёғимни чирмаб олди ва мен уни истаб қолдим.

Уйчага қайтаётганимизда Масон бўсағадан Тўфиб бизни чақираётган эди. Қорним жуда очлигини айтган эдим, у шу захоти хотинига ирод қилди: мен унга ёқиб қолибман. Нон жуда мазали экан, ўзимга қўйилган балиқни бир зумда пакқос туширдим. Кейингиси гушт билан картошка қовурма эди. Овқатни индамай едик. Масон шаробдан хуплаб, менга ҳам тинмай қуйиб тзфди. Қаҳва келгунча, бошим оғирлашиб, устма-уст сигарет чекишга тушдим. Масон, Раймон учовимиз августда шу ерда халфана яшашга келишдик. Бирдан Мари:

- Соат нечалигини биласизларми? Энди ўн бир ярим, - деди.

Ҳаммамиз ажабландик, лекин Масон - эртароқ овқатланган бўлсак нима қипти, ҳеч ёмон жойи йўқ - қачон қорин очса, ўшанда овқатланавериш керак, деди. Негалигини билмадим, Мари бу гапга роса кулди- Сал кўпроқ ичдим шекилли. Масон, икковимиз кумлоқда айланиб келмаймизми, деб сўради.

- Хотиним доим овқатдан кейин дам олади. Мен эса ёқтирмайман. Менга сайр қилиш керак. Доим унга: сайр қилиш соғлиққа фойдали, дейман. Э, охири қўл силтадим, билганини қилмайдими.

Мари, мен ҳам қоламан, Масон хонимга идиш ювишга қарашай, деди. Парижлик кичкина аёл эса,

бу учун эркакларни ҳайдаш керак, деди. Ва уч эркак ташқарига чиқдик.

Қуёш нурлари кумлоққа типпа-тик тушаётган ва денгиз ҳам нурлар остида чидаб бўлмайдиган даражада ялтирар эди. Кумлоқда жон асари йўқ. Баланд қирғоқ лабига қапишган уйчалардан идиш-товоқнинг жаранглаши, пичоқ ва санчқиларнинг тақиллаши эшитиларди. Оёқ тагидаги қизиган тошлардан шунақа ҳарорат келардики, одамнинг дами қайтиб кетарди. Масон билан Раймон иш ҳақида, мен билмайдиган одамлар тўғрисида гаплалпишди. Мен уларнинг бир-бирларини аввалдан билишини ва ҳатто бир вақтлар битта уйда туришганини англадим. Шундай сув бўйвдан, кумлоқнинглабидан юрдик. Тўлқинлардан дадилроқлари шалолаб чиқиб, парусин бошмоқларимизни хуллаб кетарди. Ҳеч нарсани ўйламай, офтоб яланг бошимни куйдираверганидан мудраб бораётган эдим.

Раймон бирдан Масонга алланима деди, нималигини эшитмадим. Лекин шу дақиқада узоқда, кумлоқнинг энг чеккасида иккита кук кийган арабни кўрдим. Улар бизга қараб келаётган эди. Мен Раймонга ўгирилдим ва Раймон:

- Худди ўша, - деди.

Бизтўхтамайборавердик. Масон, буёққакелишни қайдан билишди, деб сўради. Мен, хойнахой, автобустга чўмилиш халтаси билан чиққанимизни кўришгандир, деб ўйладим; лекин индамадим.

Араблар шошилмай тобора яқин келаверишди. Биз юришимизни секинлатмадик, лекин Раймон:

- Агар жанжал чиқса, Масон, иккинчиси сенга, менга тегишли нусхани ўзимга қўйиб бераверинг. Агар учинчиси келиб қолса, Мерсо, сен қарайсан, - деди.

- Майли, - дедим.

Масон кулини чўнтагига тикди. Қизиб ётган кум энди менга кип-кизил кўринди. Бир маромда, шошилмай арабларга қарши боравердик. Масофа қисқарди. Орамизда бор-йўғи бир неча одим қолганда, араблар тўхтади. Масон икковимиз ҳам секинладик. Раймон тўғри рақибига юрди. Унинг арабга нима деганини эшитмадим, аммо униси худди ҳаммага отилмоқчидай олдинга эгилди. Раймон шунда унга бир мушт туширди ва шу заҳоти Масонни чақирди. Масон иккинчи арабга яқинлашди ва бор кучи билан уни икки марта урди. Араб юзтубан сувга йиқилди ва бир неча дақиқа шундай ётиб қолди, бошининг атрофида сув билқиллаб тзфди. Бу пайтда Раймон рақибини яна урди ва юзини қонга беллади. Менга қараб:

- Ҳозир бунга расм соламан! - деди.

Мен қичқириб юбордим.

- Эҳтиёт бўл. Пичоқ!

Лекин араб пичоқни силтаб, унинг тирсагидан юқорироғини, лабларини тилиб юборди.

Масон олдинга сакради. Лекин иккинчи араб ҳам кузғалди, пичоқ тутган шеригининг орқасида туриб олди. Биз кимирлашга ҳам журъат қилолмадик. Улар пичоқни ўқталганча, биздан кўз узмай, секин-секин орқага чекиндилар. Узоқлашиб олгач, бурилиб, қочршвди, биз эса худди ерга ёпишиб қолгандай, офтоб тагида қотиб туравердик. Раймон кўлининг тилимланган жойини сиқимлади, жароҳатдан тизиллаб қон оқаётган эди.

Масон шу яқин-5фтада ҳаким борлигини эслади. Яюпанба кунлари ҳамиша дала-ҳовлига келар эди. Раймон шу заҳоти унга учрашмоқчи бўлди. Лекин сал гапириши бр!лан тР!линган лабларидан қон пуфак-пуфак бўлиб чиқарди. Унинг кўлтиғидан тутиб, тезроқ Масоннинг уйига етказишга охпиқдик.

Бу ерда Раймон, хеч канақа жароҳат эмас, шунчаки шилинган, деди, ҳакимга ўзи ҳам бо-раверишини айтиб, хўрозлик қилди. Масон иккови чиқиб кетишди, мен эса аёлларга нима бўлганини тушунтириб бердим. Масон хоним йиғлади, Мари бўздай оқариб кетди. Охирида улар билан гапла-шиш баъдимга урди. Гапни бас қилиб, денгизга термилганча чекишга тушдим.

Бир яримларда Масон билан Раймон қайтишди. Раймоннинг қўли бойланган, лабига малҳам ёпиштирилган эди. Ҳаким, арзимаган нарса, деди, аммо Раймоннинг ковоғидан қор ёғиларди. Масон уни кулдиришга уринди. Лекин у миқ этмади. Кейин у, яна қумлоққа бораман, деди, мен қаёққа, дедим. У, шунчаки ҳаво олишга, деди. Масон икковимиз, биз ҳам борамиз, дедик. У эса бирдан тутакди ва бизни сўкиб берди. Масон, бунга гап қайтариш керак эмас, деди. Мен бари бир Раймоннинг изидан чикдим.

Қумлоқда анча юрдик. Қуёш аямай куйдирарди. Қумда, сувда ўткир-ўткир парчаларга бўлакланар эди. Раймон ўзининг қаёққа бораётганини биледи, деб ўйлаган эдим, аммо янглишганга ўхшайман. Қумлоқнинг энг чеккасига борганимизда, чашмага дуч келдик, катта қоянинг тагидан чиқиб, қумда сизилиб, денгизга оқаётган эди. Шу ерда ҳалиги икки арабни учратдик. Улар яғири чиққан кук кийимда, ястаниб ётишган экан. Сиртдан улар тинч, хатто мўмин-қобил кўринар эдилар. Бизни кўриб ҳам ўзларини жуда осойишта тутишди, Раймонга пичоқ ургани ҳам унга индамай қараб тураверди. Иккинчиси эса қамиш найини чалиб, бизга кўз тагидан қараб кўяр ва яна-яна ўша уч пардали куйни такрорларди.

Фақат қуёш ва сокинлик, жилға шивирлайди, қамиш най эса яккаю ягона оҳангни қайтаради.

Кейин Раймон тўппончани олиш учун кўлини чўнтагига тикци, лекин рақиби қилт этмади, иккаласи бир-бирига тикилиб тураверди. Мен най чалиб ётганнинг оёғидаги катта бармоғи бошқа бармоқларидан ораси очикрок жойлашганини пайқадим. Лекин шу пайти хали ҳам рақибидан кўз узмаётган Раймон мендан сўраб қодди:

- Гумдон қилсамми?

Уйланиб қолдим - «йўқ» десам, баттар тутақиб, отиб ташлаши ҳеч гап эмас. Бошқа гап тополмай:

- Ҳали бир оғиз ҳам гапиргани йўқ, - дедим, - ҳеч нарсадан ҳеч нарса, отиб ташлаш тунғизлик бўлади.

Яна шу сукут, жазирамада қотиб тзфибмиз, чашманинг шилдираши, най ноласини тинглаяпмиз.

- Уни яхшилаб сўкаман, жавоб қайтаргани заҳоти - тинчитаман.

- Унда бошқа гап, - деб жавоб беряпман. - Агар шунда ҳам пичоғини чиқармаса - отиш яхши эмас.

Раймон сал-салдан кўтарилди. Нариги араб эса тинмай най пуфларди, иккови ҳам Раймоннинг ҳар бир ҳаракатини кузатиб турар эди.

- Гап бундай, - дедим. - Бирга бир чиқамиз, де, тўппончани менга бер. Агар униси қушилса ё пичоқ чиқарса, ўзим отаман.

Раймон тўппончани менга берди, металл қуёшда ялтиллаб кетди. Лекин илгаригидай қилт этмай туравердик, гўё атроф-жавониб қотиб қолган, бизни ҳам қотириб қўйгандай. Биз - арабларга, араблар бизга тикилган, денгиз, қуёш, қум, баз5ф эшитилаётган най билан чашма тош қотган.

Шзпнда мен отиб ташласа ҳам, аксинча, отмаса ҳам бўлаверади, нима фарқи бор, деб ўиладт*- Лекин бирдан араблар тисланиб, қоя орқасига ўтиб олдилар. Раймон икковимиз орқага қайтдик. У сал енгил тортганга ўхшади ва автобусга чиқиб, уйга жўнасақ ҳам бўлар, деди.

Мен уни Масоннинг кулбасигача кузатиб кўйдим ва у зинапоядан кўтарила бошлади, мен пастда тўхтаб қолдим: йигирматача пиллапоядан чиқиб, яна аёллар билан гаплашишга чоғим етмади. Лекин куёш ҳам аямай қовурар, осмондан кўзни қамаштириб нур куйилар, унинг тагида тураверишга ҳам чидам йук эди. Шу ерда туришнинг ҳам, юришнинг ҳам фарқи йўқ, охир-оқибат бир хил эди. Бир дақиқа шундай турдим, кейин ўгирилиб қумлоққа йўл олдим.

Қирмизи қум боягидай кўзни қамаштираётган эди. Денгиз оғир хансираб, қум устига майда тулқинларни иткитиб ташларди. Секингина қояларга қараб юрдим ва бошим куёшдан шишиб бораётганини ҳис қилдим. Ҳарорат босиб тушаётган, йўлимда девордай тикланиб, қайноқ нафасни юзимга уфураётган эдд. Куёшни, мени чулғаб олиб, йиқирггудай бўлаётган лойқа мастликни енгишга зфиниб, тишимни тишимга қайта-қайта босдим, чунтакка тикилган қўлларимни маҳкам сиқимладим. Ҳар бир қум зарраси, куёшда оқарган чиғаноқ, титпта парчалари менга ховуч-ховуч нур отарди ва мен яна тишимни тишимга босардим. Шу кўйи узок юрдим.

Олисдаги қоянинг қорамтир гавдаси қамаштираётган нур ва з^чаётган денгиз купиклари оғушида товланиб кўринди. Шу қоянинг орқасида чашма борлигини эсладим. Яна шу чашма шивирини эшитишни, куёшдан бекинишни, аёлларнинг кўз ёшларини курмай, ниҳоят сояда ва сокинликда ҳордиқ олишни истаб қолдим. Лекин яқин бориб, кўрсам - ҳалиги араб, Раймоннинг рақиби қайтиб келган экан.

У ёлғиз эди. Қулларини богаининг тагига кўйиб ётибди, юзи сояда, бутун гавдаси офтобда ястанган эди. Қайноқ нурларда кўк кийимидан ховур кўтариларди. Мен бир оз ҳайрон туриб қолдим. Ғалва тамом бўлди, деб ҳисоблаб, бу ёққа келаётганимни мутлақо унутиб юборган эдим.

Араб мени кўргандан кейин, ўр^ндан турдр ва қулини чўнтагига солди. Турган гап, камзулид/чўнтагидаги Раймоннинг тўппончасини пайпасладим, лекин кўлимни чўнтакдан олмадим. Унда анча узокда, ўн кадамлар берида эдим. Гоҳо ярим юмук қовокларим орасидан унинг қараб кўйганинк сезардим. Лекин жазирама ховурда унинг келбата эриб кетаётган эди. Тўлқинлар янада сийракрок;, тушдагига қараганда эринчокрок шопилларди. Ўша қуёш, ўша ялтиллаган, кўзни қамаштираётгаи қум ва буларнинг сира поёни йўқцай туюларди. Мана, икки соат бўлди, кун қотиб қолган, эриган металдан иборат уммонга лангар ташлаган кўйи, жойидан кўзғалмайди. Уфқда кема сузаётган эди, мен кўз қиримда қорамтир нуқтани зўрға илғадим, чунки кўз узмай арабга тикилаётган эдим.

Ўйладим: хозир орқага бурилиб, жўнаб қолиш керак - шу билан хаммасига барҳам берилади. Лекин бутун қоврилаётган қирғоқ мени олдинга итараётгандай эди. Бари бир, ҳали унғача узок эди. Балки юзига соя тушиб тургани учундир, у кулаётганга ўхшаб кетди. Мен секинладим. Қуёш юзимни куйдирарди, қошимга томчи-томчи тер оқиб тушарди. Қуёш онамни қумган қундагидай куйдирар, *ўша*. қунгидай пешонамда азобли оғриқ кўзғалиб, чаккам лўкилларди. Бошқа бардош қилолмадим ва олдинга юрдим. Мен билардим: бу аҳмоқлик, бир кадам олдинга юрганим билан қуёшдан қутулолмайман. Ва, бари бир, шуни қилдам - яккаш-ягона одим босдим. Шунда араб, жойидан турмай, пичоғини чиқарди-да, қуёшга тутди. Қуёш пўлатнинг юзидаўткир нурни чакмоқлади, худци узун, чакноқ тиғ нақ пешонамга санчилгандай бўлди. Худди шу дақиқада қошимда йиғилиб қолган тер томчилари қовоғимга оқиб, кўз оддимни хул чойшаб қоплаб олда. Шўр-намақоб кўз ёшлар пардаси ортидахеч нарсанинг фарқига бормай қолдим. Ҳеч нарсани сезмасдим,

фақат қуёш пешонамга чилдирмадай урилар ва пўлат тиғидан чиққан оловли шамшир кўз оддимда силкиниб турарди. Жазиллаган тиғ мижжаларимни ёриб ўгаб, азобланган, куйиб бораётган кўзларимга санчилар эди. Денгиз оғир, қайноқ нафас уфурди. Шунда ҳамма ёқ тебраниб кетди. Менга осмон туласича ёрилиб, олов ёмғир куйилиб тушгандай туюлди. Ҳамма ёғим таранглашди, бармоқларим тўппончани қаттиқ сиқимлади. Дастакнинг бўртиқлари силлиқланган, текис эди ва шунда тепки жуда енгил кўзғалди - қурук, лекин кулокни батанг қилгудай гумбурлаб кетди - ҳаммаси бошланди. Мен ўзимдан тер томчилари ва қуёшни қоқиб туширдим. Бундан сал олдин шундай яхши турган куннинг мувозанатини, қумлоқ қирғоқнинг ғайриоддий сокинлигини бузиб юборганимни англадим. Ушанда ястаниб ётган гавдага қарата яна турт марта ўқ уздим, *ўқ/iar* унга из қодцирмай кириб кетди. Ва бу туртта кескин зарб шундай товуш бердики, мен мисоли фалокат эшигини қоқиб тургандек бўлиб қолдим.

ИККИНЧИ БОБ

I

Ҳибсга тушишимдан кейиноқ мени бир неча марта сўроқ қилдилар. Лекин сўроқлар куп чўзилмади. Шунчаки - кимлигимни аниқлашди. Биринчи сўроқда менинг ишим билан, назаримда, миршабхонадагилардан биронтаси хатто қизиқмагандай эди. Лекин ҳафта ўтгач, адлия терговчиси менга қизиқсиниб тикилди. Аммо бошлашда у фақат исмим, турар жойим, касбим, қачон ва қаерда туғилганимни сўради, холос. Кейин у менинг адвокат ёллаганим ё йўклигимни билмоқчи бўлди. Мен, йўқ, шунча зарилми, дедим.

- Бу нима деганингиз? - деб хайрон бўлди у.

Менингча, ишим жуда оддий, дедим.

У жилмайди ва:

- Шунақа деб ҳисобласа ҳам бўлади, - деди. - Лекин қонун бор. Агар сиз ўзингизга оқловчи танлаб олмасангиз, ундаўзимиз биронтанитайинлашимизга тўғри келади.

Жуда ўнғай экан - ҳамма майда-чуйдага адлия-нингўзи ғамхўрлик қилади, деб ўйладим. Терговчига ҳам шуни айтдим. У гапимни маъқуллади, кейин қонунлар чуқур ўйлаб тузилган, деб кўшиб қўйди.

Аввалига унга унча жиддий эътибор қилмадим. У мени деразаларига парда тортилган кабинетига кутарди, стол устида ёнаётган биттаю битта чироқ фақат мен ўтирган курсини ёритар, терговчининг ўзи доим қоронғида турар эди. Китоблардан бунақа усулларни аллақачонлар ўқиганман ва ҳаммаси эрмак бўлиб туюлган эди. Лекин гаплашганимиздан кейин унга жиддайроқ қарадим - дароз, юз бичими нозик; чуқур-чуқур кўзлари мовий, мўйловига оқ оралаган, узун, ёлга ўхшаган сочи қарийб оппоқ одам экан. У менга жуда ақлли, ОБЗИ асабдан қанақадир ғалати учиб турса ҳам, умуман ёқимли одамдай туюлди. Чиқиб кетаётиб, сал бўлмаса, унга қўл узатай дедим, лекин одам ўлдирганимни ўз вақтида эслаб қолдим.

Кейинги куни қамокқа, мен ётган бўлмага адвокат кирди. У кичкина, бақалок, ҳали ёш, сочлари ҳафсала билан силликланган одам эди. Иссиққа қарамай (мен камзулсиз ўгирган эдим), у қора костюм кийган, крахмал ёқа ва кенг-кенг оқ-қора йўл-йўл жуда алламбало галстук тақиб олган эди. У портфелини каравотимга ўрнатди, ўзини таништирди ва ишимни диққат билан ўрганганини маълум қилди. Масала анча нозик, лекин у, агар унга тўла ишонсам, ютиб чиқишимизга шубҳа қилмас экан. Мен унга раҳмат айтдим ва у:

- Тўғри ишнинг моҳиятига ўтсак, - деди.

У каравотга ўтириб олди ва менинг шахсий хаётимни ўрганишга киришилганини айтди. Онам яқинда ғарибхонада ўлгани аниқланибди. Шунда Маренгога сўров юборибдилар. У ёқдан терговчиларга онамнинг жанозасида «бағритошлик қилганим»ни хабар қилишибди.

- Тушуняпсизми, - деди ҳимоячим, - буни сўраш менга ноқулай. Лекин ниҳоятда муҳим. Айбловда ҳам, агар мен ҳеч нарса деб рад қилолмасам, бу далилни усталик билан ишлатишлари мумкин.

У ёрдам беришимни хоҳлади. Ўша куни изтироб чекдингизми, йўқми, деб сўради. Жудахайрон бўлдим, ўзимга қолса, мен бировга бунақа савол беришга истихола қилардим. Туйғуларни таҳлил қилишдан ўтганман ва бу ҳақда бир нарса дейишга қийналаман, деб жавоб қилдим. Албатта онамни *5D011N* кўрардим, лекин бунинг нима аҳамияти бор. Эси жойида бўлган ҳар қандай одам бир кун келиб ўзи севган кишига ўлим *тилаб* қолади. ШЗшда адвокат гапимни шарт кесди, назаримда, жуда ҳаяжонланиб кетгандай бўлди. Бунақа гапни судда ҳам, терговчи оддида ҳам айтмаслиққа мендан сўз одди. Мен унга табиатим шунақалигини - жисмонан ўзимни ёмон сезсам, туйғуларим, фикрларим ҳаммаси чалкапшб кетишини бари бир тушунтирдим. Ўша, онамни қўмган кунимиз мен уйкуга туймаган, жуда чарчаган эдим. Шунинг учун ҳам нима бўлаётганини тузукроқ англамадим ҳам. Лекин, ҳар ходда, бир нарсани - менга онамнинг тирик юргани маъкул эканини айтишим мумкин. Лекин *ҳим051*чининг кўнгли тўлмагани билиниб турарди. У:

- Бз[^]нинг ўзи кам, - деди.

У ўйланиб турди. Кейин судца ўша куни ўзимни қўлга олиб, табиий изтиробимни ошқор қилмаслиққа ҳаракат қилдим, деб айта оласизми, *йўқрили*, деб сўради.

- Йўк, бу ёлғон-ку, ахир, - дедим.

У менга ғалати, худци мен унда оз-моз нафрат уйғотаётгандай қаради. Ва қарийб зарда билан, «Нима бўлмасин, ишқилиб, ғарибхона мудир, хизматчилари ҳали гувоҳ сифатида чақирилади, шунда иш сиз учун жуда хавfli тус олади», деди. Мен унга бунинг нима алоқаси бор, мени, ахир тамом бошқа нарса учун суд қилишади-ку, дедим, лекин у, бирон марта ҳам адлияга рўпара бўлмаганингиз кўриниб турибди, деб жавоб қилди, холос. У аччиқланиб чиқиб кетди. Уни тўхтатишни, менга яхши муносабат билдирса, судда ҳам мени химоя қилишга кўпроқ жон куйдиришини ўйлаб эмас, йук, шунчаки хзфсанд бўлишимни тушунтиришни хоҳладим. Мух?ями, мен з^ун ташвишга тушганини кўриб турибман. У мени тушунмаяпти, шунинг учун ҳам бир оз жаҳда чиқяпгги. Унга ўзимнинг ҳамма одамларга ўхшаган, бошқалардан сира фарқим йўклигини тушзштиришни истадим. Лекин, бу гапларнинг ҳаммаси, мохиятан олганда, бефойда, дедим, эриндим ва кўл силтаб қўя қоддим.

Салдан кейин мени яна терговчига олиб боришди. Соат икки, бу гал кабинет нзфга тўлган, юпка пардалар ёруғликни қарийб тўсолмаётган эди. Жуда иссиқ. Терговчи мени ўтиришга чорлади ва ўта хушмуомала билан, ҳимо51чим келолмагани - «шароит йўл қўймаганини» маълум қилди. Лекин сўроққа жавоб беришдан бош тортишга - адвокат кутишга ҳаққим бор экан. Мен, бир ўзим жавоб берсам ҳам бўлаверади, дедим. У столдаги қўнғирок тугмасини босди. Ёш котиб кирди ва орқада, Mebira жуда яқин жойда ўтирди.

Терговчи икковимиз курсерга қулайроқ 5фнап1иб олдик. Сўроқ бошланди. Олдин у, кўпчиликнинг фикрича, сиз индамас, дамдўз одамсиз - ўзингиз бунга қандай қарайсиз, деб сўради.

Мен:

- Айтадиган гапим йўқ. Мана, шунинг учун ҳам индамайман, - дедим.

У, адашмасам, биринчи марта илжайди, бундан зўрроқ сабаб кўрсатиб бўлмайди, деб гапимни маъкуллади ва кўшимча қилди:

- Майли, бунинг аҳамияти йўқ. - Индамай менга тикилди, бирдан қаддини кўтарди-да, тез гапирди: - Мени ўзингиз қизиқтирасиз.

Мен унинг нима демоқчилигини унча тушунмадим, жим туравердим.

Мен, ҳаммасижуда оддий, дедим. Уўшакуннияна бир марта батафсил айтиб беришимни сўради. Мен унга олдин айтган гапларимни: Раймонни, қумлоқни, чўмилганимизни, араблар билан жанжални, яна қумлоқни, чашмани, қуёшни ва тўппончадан беш марта ўқ узганимни такрорладим. У қайта ва қайта:

- Шундай, шундай, - деб турди.

Гапим қумда қилт этмай ётган гавдага келганда у яна маъкуллади:

-Яхши.

Бир нарсани ҳадеб такрорлайвериш жонимга тегиб кетди, умримда бунча кўп гапирмагандай эдим.

Бир оз жим ўтирдик, кейин у ўрнидан турди ва менга жуда қизиқиб қолганини, имкон бўлса, мен учун у-бу қилишга уриниб кўришини айтди. Лекин бундан олдин у мендан яна бир нечта нарсани сўрамоқчи экан. Ва пайсалга солмай сўради: онамни яхши кўрармидим?

- Ҳа, ҳаммага ўхшаб, - дедим.

Шу пайтгача узлуксиз чиқиллатиб ўтирган котиб адашиб бошқа ҳарфни босиб қўйди шекилли, машинкани бирдан тўхтатиб, орқага қайтарди. Ҳе йўқ, бе йўқ, томдан тараша тушгандай, терговчи ҳам кетма-кет, тўхтамай беш марта отдингизми,

деб савол берди. Ўйланиб турдим ва олдин бир отиб, сал ўтгандан кейин яна тўрт марта ўқ узганимни эсладим.

- Нега биринчисидан кейин кутиб турдингиз? - деб сўради у.

Кўз олдимга яна ўша қип-қизил қумлоқ кедди ва куёш пешанамни қандай куйдирганини эсладим. Бу гал ҳеч қандай жавоб қилмадим. Анча вақт индамай ўтирдик, терговчи худди ҳаяжонланаётгандай эди. У яна ўтирди, сочини чангаллади, столга таянди ва канақадир ғалати бир тусда менга томон эгилиб олди.

- Нега, нега ўлиб ётган одамни яна отдингиз?

Яна нима деб жавоб қилишни билмай қолдим. Терговчи кафтини пешанасига сурди ва товуши ўзгариб, саволни қайтарди:

- Нега? Айтинг менга, бу жуда муҳим: нега?

Индамай ўтиравердим.

У отилиб турди, катта-катта одимлаб, кабинетни кесиб ўтди-да, картотека ёнига борди ва қутини очди. Қутидан бир кумуш хоч олди ва уни силкиб ёнимга қайтди. Ва мутлақо бошқача, сал хирқироқ товуш билан:

- Сиз уш биласизми? - деб хитоб қилди.

- Ҳа, албатта, - дедим.

Шунда у куйиб-ёниб, қайнаб гапиришга туттди: у Худога ишонади, Худо гуноҳидан ўтмайдиган биронта гумроҳ банда йўқлигига ишонади, лекин бу учун гуноҳкор банда тавба қилиб, кўнглини ланг очиши, худци боладай - очикқўнгил ва ишонувчан бўлиши керак. Терговчи столга эгилиб олди. Хочни нақ бошимнинг устида силқрвди. Очиғини айтсам, унинг гапидаги маъноии яхши укмадим, чз^нки жуда *иссиқ*, бу ҳам етмагандай, кабинетда катта-катта пашшалар учиб юрар, юзимга қўнар, бундан ташқари, терговчи кўнглимга бир оз қўрқув ҳам солаётган эди. Лекин, айни пайтда, қўрқиш кулгили эканини ҳам англаб

турардим, ахир, охир-оқибат, жинойтчи ўзим-ку. Тушунганим шу бўдди: айбимни тан олишимда унга бир вазият - бир марта отганимдан сўнг бир оз қутганим, кейин яна тўхтамай ўк; узавермаганим ноаниқ экан. Бошқа жиҳатлари унда шубҳа туғдирмайди, фақат шунисини тушунолмапти.

Менга унинг беҳуда ёпишиб олганини айтмоқчи бўлдим: тўхтаб отдимми, тўхтамай отдимми - нима фарқи бор. Лекин у гапимни бўлиб қўйди, қаддини азот кўтариб, охирги марта жавоб талаб қилди: Худога ишонасизми? Мен, ишонмайман, деб айтдим. Унинг жаҳли чиқди ва ўтириб олди. Бунақа бўлиши мумкин эмас, ҳамма Худога ишонади, хатто ундан қайтганлар ҳам, деди.

- Наҳотки сиз менинг умрим чиппакка чиқишини истайсиз? - деб хитоб қилди у.

Менга бунисининг алоқаси йўқ, деб ўйладим ва унга ҳам шундай дедим. Лекин у хочни бурнимга ишқагудай чўзди ва бамисоли телбадай қичқариб юборди:

- Насронийман! Мен ундан сенинг гуноҳларингни кечиришни ўтиняпман! Унинг сен учун изтироб чекканига қандай қилиб итонмайсан?

Албатта, *уньтг* менга худди яқин одамидай «сен» деб гапиришга ўтганига эътибор қилдим, лекин жонимдан тўйдириб юборди. Иссиққа чидаб бўлмайд қолди. Ҳамиша ўзимни зўрлаб гапини тинглаётган биронта одамдан қутулмоқчи бўлганимдай, терговчининг ҳамма гапига кўшилаётган тусга кирдим. Унинг қувониб кетгани мени ажаблантирди.

- Мана, кўряпсанми, кўряпсанми! - деб тантана қилди у. - Ахир, унга ишонишинг, ўзингни унга топширишинг ҳақиқат-ку!

Турган гап, мен унга яна, йўқ, деб айтдим. У курсига беҳол ўтириб қолди. Юзи жуда ҳорғин тусга кирди. Бир оз индамай ўтирди, суҳбатимиз

давомида чиқиллашдан тинмаган машинка эс сўнгги сўзларимизни ёзаётган эди. Кейин терговч менга диққат билан, ва ҳатто, маъюсона термилдо Ва тўнғиллади:

- Сизникидай тош қотган юракни шу пайтгач учратмаган эдим. Қўлимдан қанчадан-қанча жинс ятчи ўтди, лекин ҳаммаси ҳам бу мушфиқ сийм олдида йиғлашга тушган.

Мен улар жиноятчи бўлган, шунинг учун ҳах йиғлаган, демокчи эдим. Лекин шу заҳоти ўзим ҳах шунақалардан эканимни ўйлаб қолдим. Ана пг фикрга сира кўниқолмадим. Шу аснода терговч] худди сўроқ тугаганини билдиргандай, ўрнидш турди. Фақат ўша-ўша ҳорғин тусда, қилга! ишингизга пушаймонмисиз, деб сўради. Мен ўйла(туриб, нафақат пушаймонман, ўзимга ҳам жудг ёқимсиз, деб жавоб бердим. У тушунмаганда* туюлди. Лекин ўша куни ҳаммаси шу билан тугади

Кейин тез-тез терговчининг олдида борадиғаь бўлдим. Лекин ҳар гал адвокатим бирга бўларди Мендан фақат олдин берган кўрсатмаларимш: ойдинлаштириш талаб қилинарди. Ёки терговчи адвокат билан айблов моддаларини муҳокама этишар эди. Ҳарқалай, тергов оҳанги аста-секин ўзгариС қолди. Менингча, қилмишим терговчига жуда ания бўлган ва энди у менга қизиқмай қўйган эди. Ъ менга Худо тўғрисида бошқа гапирмади, биринчк марта учрашувимиздагидай ҳаяжонга тушганинк бошқа кўрмадим. Шунинг учун суҳбатларимиз анча эркин бўла бошлади. Бир неча савол, адвокат билаи қисқача суҳбат - вассалом. Ишим, терговчиниш айтишича, ўз расамади билан илгарилашга тушди. Баъзан, агар суҳбат умумий мавзуларга кўчса, мени ҳам суҳбатга тортар эдилар. Бунақа соатларда менга ҳеч ким жаҳл қилмасди. Энди эркинроқ нафас олаётган эдим. Худди олдиндан ёзиб кўйилгандай,

хаммаси ўз маромида, осойишта, табиий кўчаётга ва менда ҳам гўё ўзим шу оиланинг бир аъзосида] аломат бир таассурот пайдо бўлган эди.

Тергов ўн бир ойга чўзилди ва охирид< терговчининг эшиккача кузатиб қўйиб, елкамп коққанча:

- Хўш, бугунча етар, жаноб Дажжол, - деб дўстош хушлашганидай ноёб дақиқалардан бошқа марокл* дамлар умримда бўлганига ҳам қарийб ишонма* қолдим.

Кейин мени жандармлар қўлига топширдилар.

П

Баъзи хил нарсалар туғрисида гапиришни хашиша ёқтирмайман. Қамокдаги биринчи кунларимдаёқ умримнинг бу бўлаги ҳақида сўйлап1 жуда ёқимсиз бўлрш1ни тушуниб қолдим.

Кейин бу туйғунинг ҳам сариқ чақага қиммат эканини ўйл^ бошладршг. Моҳиятан олганда, биринчи пайтлар ҳали ҳақиқий маҳбус ҳам эмас, бир ожиз илинж билан, мана, мана, нимадир ўзгариб кетади, деб кутардим. Ҳаммаси Марининг биринчи ва охирги учрашувга келшии билан бошланди. Ундан хат олган кунимдан (Мари, турмуш қурмаганимиз 3^гун бизга бошқа *учрашувни* рухсат беришмас экан, деб ёзган эди), айти шу кувдан бошлаб мен шу хибсхона энди уйимга айланганини, ҳаётим ҳам шу ерда якун топганини англадр!М. Қамокқа олинганимдан кейин бопшда мени бир нечта маҳбуслар ётган хибсхонага қўйишди, уларнинг қарийб ҳаммаси араб эди. Дастлаб улар мени кўриб, устимдан кула бошладилар. Кейин нима гуноҳ қилганимни сўрашди. Мен бир арабниўддигганимни айтдим ва улар жим бўлиб қолишди. Лекин тезда қоронғи тушди ва менга улар тўтпанчи бўладиган

бордонни қандай ёйишни ўргатишди. Бош кўйиш учун бир учи лўлаболишдай юмалоқланар экан. Туни билан юзимда тахтаканалар ўрмалаб чикди. Бир неча кундан кейин мени бир кишилиқ хибсхонага кўчиришди, бу ерда ёғоч сўрида ётадиган бўлдим. Хибсхонада ахлат челак билан ювинишга тунука тоғорақўйилган эди. Қамокхонашахардан баландда, тор туйнукдан денгиз кўриниб туради. Бир куни панжарага осилиб, ёруғликка талпинаётган эдим, турмабон кирди ва мени кўргани келишганини айтди. Мен, хойнахой, Мари бўлса керак, деб ўйладим. Ростдан ҳам, Мари экан.

Учрашув хонасига мени аввал узун долондан, кейин зинапоядан, кейин яна долондан олиб боришди. Деразалари катта-катта қилиб фақат бир томонга қурилган кенг хонага кирдим. Икки қатор панжара тўсиқ бутун хонани узунасига бўлиб кўйган эди. Панжаралар орасидаги саккиз-ўн метр чамаси бўшлиқ маҳбусларни уларни кўришга келганлардан ажратиб турарди. Рўпарамда Мари, унинг йўл-йўл рўмолини, офтобда қорайган юзини кўрдим. Бу томонда, менинг қаторимда ўнтача, чамаси, бари араб маҳбуслар. Кўргани келган аёллар ҳам, Маридан бошқа, ҳаммаси кўпроқ араб; Марининг ўнг ёғида қора кийинган, лабларини қимтиб олган жиккак кампир, чап ёғида сочлари унниқиб кетган семиз аёл, у қўлларини силтаб, товушининг борица қичқирар эди. Дарвоқе, панжараларнинг ораси жуда узоқ бўлганидан, маҳбуслар ҳам, кўргани келганлар ҳам бақириб гагширишга мажбур эди. Бақир-чақир ва деразадан қуйилиб, кўзни олаётган нурлар яланғоч деворларга урилиб қайтиб яна кучаярди, кирган пайтимда ҳатто бошим айланиб кетди. Мен ётган хибсхона букдан тинч ва қоронғироқ эди. Кўникишим қийин бўлди- Кейин

ўткир ёғдуда одамларнинг юзини аниқ фарқлай бошладим. Икки панжара оралиғининг охирида турмабон ўтирган экан. Кўп араб-махбуслар ва уларга келган қариндошлари бир-бирларига қараб чўкка тушган эдилар. Улар бақирмаётган эди. Улар жуда секин гаплашар ва шунча чуввосга қарамай бир-бирларини эшитишни ҳам уддалар эдилар. Улар пастдан бўғиқ ғулдираар, худди бошларининг устида уёқ-бу ёққа учаётган савол-жавобларга бас торидай ғўнғиллаб йўддошлик қилар эдилар. Буларнинг ҳаммасини бир зумда кўриб олдим ва Марига қараб юрдим. У аллақачон панжарага тармашиб олган ва кучининг борича жилмаяётган эди. У менга жуда чиройли бўлиб кўринди, лекин буни унинг ўзига айтишга чоғим келмасди.

- Хўш, қалай? - деди у жуда баланд овозда.

- Бир нави.

- Соғлиғинг қандай, керакли ҳамма нарсанг борми?

- Ҳа, бор.

Гапимиз тухтаб қолди. Мари хали ҳам жилмайиб турган эди. Семиз хотин менинг ёнимдаги, эри бўлса керак, оқ-сарик сочли, кўзлари тиниқ, дароз давангирга бир нима деб бақирди.

Бу суҳбат, афтидан, мен келгунча бошланган куринади.

- Жанна уни олишга кунмади! - деб жонининг борича бақирди бақалок хотин.

- Ҳа, ҳа, - деб такрорлади эри.

- Мен унга чиққанингдан кейин қайтариб олишингни айтсам ҳам, бари бир, олиб туришга кўнмади!

Шу пайт Мари, Раймон сенга салом айтди, деб кичқирди, мен:

- Раҳмат, - дедим.

Лекин ёнимдаги хотинига бақириб, гапимн эшиттирмади:

- Ўзи қандай, зўрми?

Хотини илжайиб жавоб берди:

- Ҳаммадан зўр!

Чап ёнимдаги қўшним - қилтирик, қўллар] ингичка йигит хали ҳам миқ этмай турган эда Мен унинг жиккак кампирнинг рўпарасида ўтиргани, икковининг бир-бирига кўз узмай тикили шайтганини пайқадим. Уларни бошқа кузатишг; имкон бўлмади, чунки Мари кичқириб қолди: яхпн нарсаларни ўйлаш керак!

- Ҳа, - дедим мен.

Марига термилдим ва унинг енгил кўйла! яширган елкаларини қучоқлагим келди. Мен бирда! бу мўъжаз қоматни қўмсадим, очиғи, бундан бошқа яна нимани орзу қилиш мумкинлигини ҳам бил майман. Лекин, албатта, мудом жилмайиб туришигс караганда Мари ҳам худди шу нарсани ўйлаётгар эди. Энди менга фақат тишларининг чакнаши, кўзлари атрофидаги кулгич ажинларигина кўриниб турарди.

- Чиқишинг билан тўйимизни қиламиз!

- Шундай бўлади деб ўйлайсанми? - дедим, нимадир айтиш керак эди-да, ахир.

У жуда тез ва жуда баланд овозда жавоб қайтарди: бўлади, бўлади. Сен оқланасан ва хали икковимиз кўп чўмиламиз. Лекин ёнидаги семиз хотин яна ҳам каттикроқ бақирди: қамокхона маъмуриятига сават топширган экан, унга нималар солинганини бир-бир санашга тутгди Ишқилиб, олаётганда текширсин, ахир, ҳаммаси озмунча пул турмайди! Иккинчи қўшним билан онаси бояги-боягидай сукут билан бир-бирига термилиб турган эди. Араблар пастдан ўшандай пичир-пичир гаплашаётган эдилар. Кўчадаги чароғон ёғду гўё тпиттиб кетган, ойнани босиб-

итариб келаётгандай эди. У одамларнинг юзидан баайни ёрилиб кетган мева ширасидай оқиб тушарди.

Мазам қочиб қолди, жон деб кетгим кедди. Шовқиндан чаккам лўқиллаб берди. Лекин, бари бир, хозирча иложи бор экан, Марини куриб тургим келаётган эди. Мари ўз ишлари ҳақида гапиришга тушди, хануз жилмайишини қўймаётган эди. Ғулдираш, бақир-чақир, гап-сўз томонлар отишмасига айланди. Фақат бир орол омон - ёнимдаги жиккак йигит ва унинг онаси индамай бир-бирларига термилар эдилар. Бирин-сирин арабларни олиб кета бошладилар. Биринчиси кетиши билан хонада қолганларнинг қарийб бариси жимиб қолди. Кампир панжарага яқинроқ сурилди ва айна шу дақиқада турмабон унинг ўғлига имо қилди. Ўғил:

- Яхши боринг, она, - деди.

Кампир эса пайжара симлари орасидан чўзган қулларини секин-секин, узоқ вақт силкиб турди.

ЙРИГИТ чиқиб кетди, шу заҳоти кампирнинг ўрнини шляпасини қулига олган бир эркак эгаллади. Бошқа бир маҳбусни олиб келишди ва иккаласи шошапиша, лекин пастроқ овозда гаплашиб кетдилар, чунки залдагиларнинг қарийб ҳаммаси жимиб қолган эди. Турмабон бу ёнимдаги шеригимга кедди ва бунинг хотини энди бақаришга ҳожат йўқлиги билмагандай қичқирди:

- Бохабар бўл! Ўзингга қара!

Кейин навбат менга кедди. Мари хаводан ўгачч юборди. Эшикка етганда орқамга қарадим: у панжарага юзини босиб, қилт этмай, хануз ўша қийноқли, суратдай қотган табассуми билан жилмайиб турар эди.

Кўп ўтмай у менга хат ёзди. Ана шундан кейин айтиб бериш менга сира ёкмайди. Қўп нарсалар

бошланди. Ҳар холда, купиртирипга ҳожат йўк мен бошқаларга қараганда енгилроқ ўтказдим Лекин қамокдаги биринчи кунларимда энг ёмош шу бўлдики, калламда эркин одамнинг хаёллар туғила бошлади. Масалан, бирданига кумлоқдг ястаниб ётгим, денгизгатушгим келиб қолади. Мана оёғимга илк тўлқинлар шалоплаб урилади, сувга шўнғийман, шундай аниқ ҳис қиламанки, қушда* енгил тортаман, ўзимни эркин хисоблайман, - шундг бирдан теграмни қамокнинг тўрт девори қуршаф олади. Аммо бир неча ой ўтиб, бунақа хаёллардаь қутулдим. Энди махбусга муносиб ўй суришгаўтдим Ҳовлига - ҳар кунги сайрга олиб чиқишларини ё бўлмаса, адвокат келишини кутиб ётаман. Бошқг вақтлари ҳам овунчоқ топадиган бўлдим. Ва ДОШУ ўйлардим: агар мени бирон қуриган дарахт танасигг тикиб, шунинг ичида яшашга мажбур этишса майли, ҳеч бир нарса қилишга илож бўлмасин, фақат бошим устида осмон ёришиб келаётгани кўрини^ турса, шунга ҳам аста-секин кўникаман. Биронта қуш учиб ўтишини, булутларнинг сузишини кутиф тураверардим, бари бир, бу ерда ҳам бугун адвокатим яна қандай алламбало галстук тақиб келар экан деф кутиб ётавераман, қамоққатушмасимдан олдинларк ҳам шанбани - Марини кучоқласа бўладиган куннк сабр-тоқат билан шундай кутардим. Лекин, бундай ўйлаб кўрилса, мен қуриган дарахт ичида ўтирганим йўк. Мендан бахтсизроқ одамлар ҳам бор-ку. Тўғри. бу менинг фикрим эмас, онамга тегишли, у, охир-оқибат одам боласи ҳамма нарсага кўникади, дегаи гапни тез-тез айтиб юрарди.

Кейин ўзим ҳам ўй ўйлаганда, одатда, жуда чуқур киравермас эдим. Бир-икки ойни ўтказиш жуда оғир кўчди. Бир амаллаб ўзимни енгишим кераи эди, лекин худди шу нарса ҳам вақтни ўтказишга ёрдам берди. Мана, масалан, аёлни жуда соғиниб

қоламан. Бу табиий, чунки ёшман. Мен ҳеч қачон фақат Марининг ўзинигина ўйлаганим йўқ. Шунчаки бир аёл, умуман аёллар, кўрганларимнинг ҳаммаси ҳақида ва қайсиси билан қачон, қаерда қандай кўшилганимни ўйлайман, шу қадар кўп ўйлаганимдан, ҳибсхона уларнинг юзларига тўлиб кетиб, истакларимга торлик қилиб қолади. Қай бир маънода, бу нарса мени нотайин аҳволга солади. Лекин шу йўл билан кун ўтказиш осонроқ кўчади. Охирроғига келиб, катта турмабон, у ошхонадан овқат ташийдиган одамни кузатиб келарди, менга ачина бошлади. Шу катта турмабон менга аёллар тўғрисида гап очди. Ҳамма маҳбусларга ҳам энг етишмайдигани шу-да ўзи, деди у. Менга ҳам етишмаяпти, дедим, одамларни бунақа аҳволга солиш адолатдан эмас.

- Ахир, худци шунинг учун ҳам сизларни қамоққа солишади-да, - деди у.

- Нега бунақа?

- Ҳа энди, эркинлик ҳам шунинг ўзи-да. Сизларни эркинликдан маҳрум қилишади-ку.

Бу гап илгари калламга келмаган экан.

- Ҳа, тўғри айтасиз, бўлмаса бунинг жазолиги қоладими?

- Ҳа, мана, сиз фарқига борасиз. Бошқалар тушунмайди. Лекин, бориб-бориб улар ҳам ўзларига таскин топади.

У шундай деб чиқиб кетди.

Кейин - сигаретлар. Қамоқда бошидаёқ қайишим, бошмоғимнинг иплари, галстук ва чўнтагимдаги ҳамма нарсамни, энг ёмони - сигаретларимни олиб кўйган эдилар. Ҳибсхонага тушганимдан кейин қайтариб беринглар, деб сўрадим. Лекин қайтариш тақиқланганини айтишди. Биринчи кунлари ниҳоятда оғир бўлди. Ҳаммасидан ҳам чекиш мумкин эмаслиги мени эзиб юборди. Сўридан пайраха

синдириб олиб сўрадиган бўддим. Кун бўйи кўнглим айниб юрарди. Мендан ҳеч кимга халал бермайдиган, зиёни тегмайдиган нарсамни нега тортиб олишганига сира ақлим етмасди. Кейин тушундим - бу ҳам жазога кирар экан. Аммо бу вақтга келиб чекиш ҳуморидан қутулган эдим ва бу менга энди жазо ҳам эмас эди. Агар шу кўнгилсизликларни ҳисобга олмаса, мен жуда унча бахтсиз эмасдим. Яна қайтараман, энг муҳими - вақт ўтказиш. Мен турли нарсаларни ўйлашга одатланиб олдим ва шундан кейин бошқа зерикмай қуйдим. Гоҳо ўзим яшаган хонани эслайман, мана, бир кезиб чиқаман, манави бурчакдан бошлаб, кўзим тушган майда-чуйдаларгача эътибор қиламан - ҳаммаси ёдимда аниқ тикланади. Вошида бу ҳам купга чўзилмас эди. Лекин гаддан галга эслашим узайиб бораверди. Чунки ҳар бир курсини, қаерда, қайси ғаладонда қанақа ашё ётибди, арзимас нарсани, безаги, қирилган, дарз кетган жойларини, рангининг қанақалигини, пайпаслаганда қўлга қандай тегиттини - барча тафсилотларини аниқ эсга туширардим. Айни пайтда чалкаштирмай, тартибини бузмай, ҳеч бир нарсани унутмай хотирлашга тиришар эдим. Бир неча ҳафтадан кейин хонамда бор нарсаларнинг ҳаммасини бир-бир хаёлдан ўтказишиоугга соатлаб вақт кетказадиган бўлдим. Қанча эсласам, хотирамда шунча кўп арзимас майда-чуйдалар тикланаверди. Шунда бир нарсани тушундим: агар одам бир кўнгини *спийаса* бас, кейин у камокда юз йил ҳам бемалол ётавериши мумкин экан. Зерикиб қолмаслиги учун унда истаганча хотира топилади. Керак бўлса, бу ҳам таскин беради.

Яна уйқу ҳам бор. Бошда кечалари ёмон ухлар, кундузлари эса миужа қоқмас эдим. Аста-секин кечаларига ишим ўнгланди ва х_{атто} *кундузларн* ухлашга ҳам ўргандим. Кейинги ойлари эса кунига *ўн* олти, *5н* саккиз соатлаб ухлайдиган бўлдим.

Қолган олти соатни бир амаллаб ўтказиш керак эди, бунинг учун эса ихтиёримда нонушта, тушлик, кечки овқат, табиий зарурат, хотиралар ва яна бир чехнинг саргузаштлари бор эди.

Бир куни мен сўридан, сомон тўшак тагидан унга ёпишиб қолган бир рўзнома парчасини топиб олдим, сарғайиб, қарийб шаффоф тусга кирган эди. Бир жиноят тафсилоти экан, боши йўқ, лекин мазмунидан воқеа Чехословакияда бўлганга ўхшайди.

Бир одам бахтини синаб кўриш учун туғилган қишлоғини ташлаб, олис ўлкаларга улоқиб кетибди. У йигирма йилдан кейин бой-бадавлат бўлиб, хотини ва боласини эргаштириб юртига қайтибди. Қишлоқда унинг онаси билан синглиси кичкина меҳмонхона очиб олишган экан. У уйдагиларни ҳайратга соламан деб, хотини билан боласини бошқа бир жойга кўйиб, ўзи онасининг олдига борибди - онаси уни танимабди. У азбаройи ҳазилга гўё ўзига хона зарурлигини айтибди. Онаси билан синглиси кўрсаки, *ундр.* пул жуда кўп. Тунда уни болға билан уриб ўддириб, жасадини дарёга ташлаб юборишибди. Эрталаб з[^]нинг хотини келибди, ҳали ҳеч нарсадан хабари йўқ, кечаги меҳмоннинг кимлигини айтибди. Она ўзиини осиб кўйибди. Синглиси ўзини кудукқа ташлабди. Мен бу воқеани минг марта ўқидим шекилли. Брф томондан, ҳеч ҳақрж;атга тўғри келмайди. Иккинчи томондан - жуда табиий. Менинчга, бу одам қай бир маънода ўзига тегишлисини олган. Ҳеч қачон муғомбирлик қилиш керак эмас.

Мен шу тарзда соатлаб ухлардим, хотирага берилардим, шу воқеа парчасини қайта-қайта ўқирдим, хибсхона дам ёришар, дам қоронғилашар - вақт ўтиб бораверар эди. Бир пайтлар қаердадир қамоқдаги одам бориб-бориб вақт ҳақида тасаввур

килишни ҳам унутади, деб ўқиб қолган эдим. Лекин ўшанда бу гапга эътибор ҳам бермаган эдим. Мен куннинг бир вақтнинг ўзида ҳам жуда узун ва ҳам жуда қўшқабўлишинитз шунмасдим. Албатта, бунақа кунлар - жуда узун, яна шунақа чўзилишадики, охири оқибат, қўшилишиб, бири иккинчисига уйкаш кетади. Белгисиз, қиёфасиз тус олади. Фақат «кеча» билан «бугун» деган сўзларнинг маъносигина йўқолмай туради.

Бир куни турмабон камоқца ётганимга ҳам беш ой бўлганини айтиб қолди - ишондим, унча тубига етмадим. Мен учун ҳибсхонада ётган куним - сира охири йўқ, чўзилгандан чўзилиб келаётган бир кун ва ташвишим ҳам доимгидай битта ташвиш эди. Турмабон чиқиб кетди, мен декчани юзимга кўзгу қилиб тутдим. Юзим, ҳатто унга қараб жилмайишга уринганимда ҳам хумрайганича қолаётгандай туюлди. Декчани ҳар ёқдан тутиб кўрдим. Яна жилмайдим, аксим бадқовоқ ва маъюслигича қолаверди. Кеч кираётган, камоқхонанинг барча қаватларидан бўғик шом шовқинлари дилгир оҳангда баландлаб, яна шу кўйи секин пасаядиган, мен айтиб беришни сира ёқтирмайдиган бир кез эди. Туйнук олдига бориб, сўнаётган шом шуълалари ёғдусида яна бир марта аксимга термилдим. Юзим боягидай жуда жиддий эди, начора, ўзим энди жиддийлашиб қолганимдан кейин, бунинг нимаси ажабланарли? Лекин айни шу пайти, бир неча ойдан бери илк марта, ўз овозимни аниқ эшитиб қолдим. Кўп кунлардан бери қулоғимга эшитилиб юрган товуш шу экан: шундагина мен яқка бўлмага тушганимдан бери доим ўзимга ўзим гапириб юрганимни англаб қолдим. Ҳамширанинг онамни кўмган кунимизда айтган гапи эсимга тушди. Ҳа, шундоқ, камоқхонадаги шомлар қанақа бўлишини ҳеч ким тасаввур қилолмайди, бошқа нажот йўли ҳам йўқ.

III

Моҳиятан олганда, ёз фасли бошқа ёз билан тез ўрин алмашди. Иссиқ кунлар бошланиши билан ҳаётимянги босқрячаўтишини олдиндан билар эдим. Ишим суд маслаҳатчиларининг охирги сессиясида кўрилиши керак, сессия июндаякунланади. Жараён бошланганда эркинликдаги ҳамма нарса қуёшга чулғанган эди. Ҳимоячим мени ажрим уч-тўрт кундан кўпга чўзилмайди, деб ишонтирди.

- Суд имиллаб ўтирмайди, - деб кўшиб қўйди у.
- Ишингиз бу сессиядаги энг асосий Нин эмас. Бир падаркушлик бор, сиздан кейин тўғри шу ишни кўришга ўтишади.

Эрталаб етти яримда келиб, қамоқхона машинасида мени суд биносига олиб боришди. Иккита миршаб мени зах тортган бир ҳужрага олиб кирди, бу ерда қоронғилик ҳиди анқирди. Эшик олдида кутиб ўтирдик, эшик нарёғидагилар эса гаплашади, бир-бирини чақиради, курсиларни суради, хуллас, ғала-ғовур, талотз^п, гўё концерт ўгаб, энди жуфт-жуфт ракс тушишга хона ўртаси бўшатилаётган хайрия оқпюмига ўхшайди. Миршаблар, ҳали мажлис бошлангани йўқ, деб айтишди, бирови менга сигарет тутди, мен рад қилдим. Саддан кейин менга, кўркмаяпсизми, деди, мен йук, дедим. Қай бир маънода менга ҳатто қизик эди, курай-чи, қанақа бўлар экан. Ҳали бирон марта судга тушиб кўрмаганман.

- Ҳа, - деди з^ниси, - лекин охрфига бориб жонингга тегиб қолади.

Бир оздан кейин хонадаги кўнғртрок; жиринг этди. Шунда кўлимни кишандан бўшатишди. Эшикни очиб, мени айбдорлар курсисига етаклашди. Кенг хона одамга тўла. Пардалар очилмаган. Лекин у-бу ердан қуёш сизиб киради, халитдан ҳаво етишмайди.

Церазалар ҳали ёпик. Ўтирдим, икки томонимдан миршаблар жой олди. Шу пайти рўпарамда турган саф-саф юзларни кўрдим. Ҳаммаси менга тикилиб олган эди, маслаҳатчилар шу эканини англадим. Лекин бировини бировидан ажрата олмадим, ҳаммаси қандайдир бир хил туюлди. Гўё трамвайда кетяпману, рўпарамда қатор бўлиб йўловчилар - Е^иёфасиз нотанишлар ўтирибди, ҳаммаси менга гикилиб, устимдан кулишга баҳона к^дираётгандай. (^лбатта, бу ўйнинг бемаъни эканини тушунаман: улар мендан бирон кулгили нарсани эмас, жиноятни к^идиришаётир. Лекин унча ҳам фарқи йўқ, хар калай, ўшанда шу хаёлга борган эдим.

Одамнинг бунча кўплигидан ҳам танг қолдим - худди бочкага тузлаб кўйилган балиққа ўхшайди. Яна кенг хонага кўз югуртирдим, лекин биронта қиёфани ажратолмадим. Бошда шу оломоннинг ҳаммаси мени томоша қилишга келган деб янглишдим шекилли. Ўзи одатда одамлар менга эътибор бермайдилар. Шу талотўпнинг бари мен учун бўлаётганини англашим жуда қийин бўлди.

Миршабга:

- Бунча одам! - дедим.

У ҳаммаси рўзномаларнинг иши, деди ва маслаҳатчилардан пастдаги стол атрофида уймалашган одамларни кўрсатди.

- Ана улар, - деди.

- Кимлар? - деб сўрадим.

У яна қайтарди:

- Рўзномалар.

Таниш бир мухбирни кўриб қолдим, у айти бизга қараб келаётган эди. Хийла ёши ўтган, юзи ўта жонсарак кўринса ҳам, истараси иссиқ эди. У миршаб билан самимий кўришди. Шунда мен бу ердаги одамларнинг бемалол, гўё ҳаммалари кадрдон, бир-бирларини кўришдан бахтиёр бўладиган дўстона

даврага йиғилгандай, саломлашиб, сўрашиб, гаплашиб ўтиришганини англадим. Ҳа, мана шунинг учун ҳам ўзимни ғалати, бу ерда худди чакирилмаган меҳмондай, ортиқча деб хис қилаётган эканман. Лекин мухбир менга жилмайиб гап қотди. Ишончим комил, деди у, ҳаммаси яхши бўлади. Мен раҳмат айтдим ва у:

- Биласизми, биз ишингизни оз-моз купиртирдик, - деб қўшиб қўйди. - Газеталар учун ҳозир ўлик мавсум. Ҳеч бир тузукрок воқеа топилмади, фақат сизу мана шу падаркушлик.

Кейин боя ўзи гаплашган, ҳозир мухбирлар галасида бурнига қора гардишли кўзойнак кундирган, семириб кетган сассикқўзанга ўхшаб турган бир одамга ишора қилди ва Парижда чиқадиган рўзноманинг махсус мухбири, деди.

- Аслида сиз учун келгани йўқ. Падаркушликнинг қандай суд қилишларини ёритади, лекин ундан биратўла сизнинг ишингизни ёзиб келишни ҳам сўрашган.

Сал бўлмаса, унга раҳмат деб юбораёздим, лекин бунинг кулгили бўлишини ўз вақтида англаб қолдим. У менга самимий қўл силкиб қўйди ва нари кетди. Шундан кейин яна бир оз кутиб ўтирдик. Ҳамкасблари қуршовида, адвокат ҳирқасини кийиб олган химоячим пайдо бўлди. Мухбирлар оддига бориб, ҳаммаси билан қўл олиб кўришиб чикди. То кенгхонада қўнғироқ чалингунча, улар мисоли ўз уйларида ўтиргандай, хазил-хузул қилиб, кулишиб турдилар. Кейинҳаммаўзжойини эгаллади. Химоячи олдимга келди, қўлимни сиқиб қўйди. Саволларга лўнда жавоб қайтаришим, ўзим ҳеч нарса ҳақида олдин гап бошламасим, қолган нарсаларни унинг ўзига қўйиб бершпимни уқтирди.

Чап ёнимга тарақлатиб курси суришди, ўгирилиб қарадим - баланд бўйли, пенсне таққан қотма бир

одам қизил хирқасини хафсала билан тўғрилаб энди ўтираётган экан. Бу - прокурор эди. Суд ижрочиси суд келаётганини эълон қилди. Айти шу пайти иккита баҳайбат вентилятор гувиллашга тушди. Уч киши - суд кирди - иккитаси қора, биттаси қизил хирқа кийган, ҳар бирининг қўлтиғида қоғоз солинган биттадан жуздон, тез супага йўл олдилар. Қизил кийгани ўртадаги курсига ўтирди, қалпоғини рўпарасидаги столга қўйди, тепакалини рўмолча билан артиб, суд мажлиси очик, деб эълон қилди.

Мухбирлар аллақачон қаламларини шайлаган эдилар. Уларнинг юзи беғам важиндайгина истехзоли кўринарди. Айтгандай, юпка кулранг костюм кийган, хаворанг галстукли, уларнинг ичида энг ёш биттаси ҳали рўпарасидаги столда ётган ёзғичини кўлига олмай, фақат менга тикилиб ўгарган эди. Унинг юзида қанақадир номутаносиблик бор эди, лекин мен фақат унинг кузлариЕИИ курдим, жуда тиник, менга диққат билан термилаётган эди, бироқ нигоҳидаги ифодани унча илғамадим. Жуда ғалати - гуё ўзимни ўзим кузатиб тургандай бир аҳволга тушдим. Эҳтимол, ҳали суд тартибини билмаганим учундир, кейин кима бўлганини унча туигунмадим: қуръа ташлаб маслаҳатчиликка номзодлар танлаб олдилар, раис химоячи, прокурор ва маслаҳатчилардан алланарсаларни сўради (ҳар гал уларнинг боши раисга томон баравар ўгирилди), тез-тез айбномани ўқидилар (кулоғимга таниш исмлар, бегона жойларнинг номи чалинди), *яна*. химоБ1ЧИга саволлар бердилар.

Кейин раис ҳозир гувоҳлар чақирилишини айтди. Ижрочи баланд овозда исм-шарифларни ўқиди, мен уларга эътибор қилдим. Шу пайтгача менга қиёфасиз ва куйма бўлиб туюлган оломон ичидан ғарибхона мудир, қоровули, Тома Перез чол, Раймон, Масон, Саламано, Мари навбат билан ўринларидан тзфиб,

ёнбошдаги эшикка кирдилар. Мари мен томонга бекитикча, ташвишли бош ирғади. Шу пайтгача уларнинг биронтасини кўрмаганимга ҳайрон бўлиб турган эдим, бирдан яна бир исм-шариф ўқилди ва Селест ўрнидан турди. Унинг ёнида ҳу бир марта ресторанда олдимга келиб ўтирган ўша савдойи хотинни кўриб қолдим, нимчаси, қатъиятли юзи ва кўғирчоқ ҳаракатларидан танидим. У менга кўз узмай тикилаётган эди. Лекин ўйлаб ўтиришимга имкон бўлмади, раис гапни бошлаб қолди. У суднинг ишни эшитишга ўтишини айтди ва тўп-ланганларни тартибга, жимликка чақиритишга зарурат бўлмаслигига умид билдирди. Унинг, яъни раиснинг бурчи ишнинг ҳар томонлама холис ва беғараз кўрилишини таъминлаш. Маслахатчилар зиммасида ҳақиқий адолат руҳида ҳукм чиқариш экан, буларнинг ҳаммасидан ташқари, агар биронта одам тартибни бузгудай бўлса, раис унга кенг хонани бўшатиб қўйишни буюради.

Яна ҳам исиб кетди, жамоатдан баъзилари газета билан елпинишга тушди. Раис ижрочига имо қилди, у сомондан тўқилган учта елпиғич олиб келди ва судьялар шу заҳоти уларни ишга солдилар.

Ва шу заҳоти мени сўроқ қилиш ҳам бошланди. Раис менга жуда хотиржам ва ҳатто хайрихоҳ бўлиб, саволлар берди. Жуда баъдимга урган бўлса ҳам, яна исмим, шарифим, ёшим ва шунгаўхшаган нарсаларни айтшп талаб этилди, ўйлаб қолдим: моҳиятан олганда, бу табиий, ахир, айбдорнинг ўрнига бошқа бир одамни суд қилиб юборсалар нима бўлади. Кейин раис менинг к^лмишларимни қайта бошдан ҳихоя қилди ва мендан ҳар икки гапнинг бирида:

- Шундайми? Тўғрими? - деб сўраб турди.

Мен ҳар гал, худди химоячим ўргатгандай:

- Ҳа, жаноб раис, - деб жавоб бердим.

Жудачўзилди, чункираис батафсил, ҳаммамайд чуйдагача айтиб берди. Мухбирлар ҳам ёзишдг тинмади. Уларнинг орасидаги энг ёш мухбир била автомат хотшнинг мендан кўз узмаётганларшш х* қилиб турдим. Трамвай ўриндиқларидаги ҳамг^ йўловчининг кўзи раисда. У йўтадди, қоғозларк титкилади, сомон елпиғич билан елпинган кўйи ме] га ўгирилди.

У энди менинг ишимга, сиртдан қараганда, уи ча алоқаси йўқ, лекин, эхтимол, моҳиятан жус боғлиқ саволларга тўхташини айтди. Ҳозир унш онам тўғрисида гапиришини англадим ва кўнгли ёмон бўлиб кетди. У онамни нима учун ғарибхонаг берганимни сўради. Унга қарашга ва ҳамшираг беришга пулим етмас эди, деб жавоб бердим. Е қарорга келишингиз к^ийин бўлдим, деб сўрад у. Мен бир-биримиздан ҳам, умуман бошқаларда ҳам умид қиладиган ҳеч нарса қолмади, икковимк ҳам янги турмуш тарзига кўниккан эдик, деди Шунда раис бу мавзуга янада чуқур киришга ҳожа йўқлигини айтди ва прокурордан менга саволи бо ёки йўқлигини сўради.

Прокурор менга қарамай, елкасидан, менинг ян чашма олдига ёлғиз қайтиб келганимдан мақса, арабни ўлдириш бўлмаганмикан, раиснинг ижозат] билан шун билмоқчилигини айтди.

- Йўқ, - дедим.

- Унда нега айбланувчида қурол бўлган ва у ним сабабдан айни шу жойга қайтиб борган?

Мен, тасодиф бўлди, деб жавоб бердим. Прокуро] тишини гириҳ қилиб:

- Ҳозирча етарли, - деди.

Кейин қанақадир чалкашлик келиб чиқди, ха] ҳолда, менга шунақа туюлди. Ундан кейин судьяла] пичирлашиб олдилар ва раис танаффус эълон қилди эндиги мажлисда гувоҳларнинг кўрсатмалар! тингланади, деди.

Ўйлаб олишга вақтим бўлмади. Мени кенгхонадан олиб чиқиб, машинага ўтирғиздилар, қамокхонага етказдилар, у ерда овқатимни едим. Сал ҳам ўгмай, жуда чарчаганимни энди сезган вақтим мени яна олиб кетиттди: ҳаммаси қайтадан бошланди: яна кенг хонага кирдим, ўша юзлар яна менга тикилди. Фақат баттарроқ исиб кетган, худци мўъжиза билан пайдо бўлгандай маслаҳатчилар, прокурор, химоячи ва баъзи мухбирларнинг қўлида биттадан сомон елпиғич. Ёш мухбир, жиккак аёл ўша жойларида ўтирибдилар. Лекин улар елпингани йўқ ва илгаригидай менга тикилиб олишган.

Пешанамдан қуйилаётган терни артаман, қаердаман, менга нима бўляпти, тушунмай ўтирган эдим, тўсатдан ғарибхона мудирини чақираётганларини эшитиб қолдим. Ундан онамнинг мендан шикоят к^лганми-йўқлигини сўрашди, у, ха, лекин бу одатдаги иш, ҳамма истикоматчилар қариндошларидан нолийди, деди. Раис аниқроқ айтишни сўради: онам ғарибхонага топширганим учун мендан нолиганим, йўқми, мудир яна, ха, деди. Энди бошқа ҳеч қандай гап қўшмади. Кейинги саволга у жаноза куни менинг бамайлихотирлигимга ҳайрон бўлганини айтди. Ундан «бамайлихотирлик» деганда нимани назарда тутаётганини сўрашди. Мудир ерга бокди ва тобутда ётган онамни кўришни истамаганим, бир томчи ҳам ёш тўкмаганим, қабр устида сукут сақлаб турмаганим, мархумни қабрга кўйгандан кейинок, жўнаб кетганимни айтди. У яна бир нарсага ҳайрон бўлди: дафн маҳкамаси ходимининг З^нга айтишича, мен онам неча ёшга кирганини аниқ билмаганман. Ҳамма бир дақиқа жимиб қолди, кейин раис мудирдан у айтган гапларнинг ҳаммаси мен тўғримдами-йўқлигини сўради. У саволни тушунмади, раис: «қонун таомили шундай», деб изоҳ берди. Сўнгра у, гувоҳга саволингиз йўқми, деб прокурорга ўгирилди, прокурор хитоб қилди:

- Э йўқ, шу ҳам етиб-ортади.

У мен томонга шундай ёниб, шундай ғолибона қарадики, бирдан бу одамлар мени шу даражада ёмон кўришларини ҳис этиб, кўп йилдан бери биринчи марта, худди тентакка ўхшаб йиғлаб юборишимга сал қолди.

Раис маслаҳатчилар ва ҳимоячидан менга саволлари бор-йўқлигини сўради, кейин эшикбонни чақирди. У билан ҳам, бошқаларга ўхшаб, бояги таомил қайтарилди. Гувоҳ жойга чиққандан кейин у менга бир қаради-да, кўзини олиб қочди. Онамни кўришни истамаганим, чекканим, ухлаганим, сутли қаҳва ичганимни айтди. Шу аснода мен кенг хонада ҳаяжон кучайиб келаётганини ҳис қилдим ва биринчи марта ўзимнинг гуноҳкорлигимни англадим. Эшикбонниёна қайтадан сутли қаҳва ва сигарет туғрисида галириб беришга масъул қархлишди. Прокурор менга мазах қилиб қаради. Шу пайт ҳимоячим мудирдан, сиз ҳам унга қушилиб чекмадингизми, деб сўраб қолди. Лекин прокурор қахрли тусда норозилик билдирди.

- Судланувчи ким ўзи бу ерда ва ҳимоя усуллари қанақа ўзи! Ҳимоянинг айблов гувоҳларини қоралашга уриниши чиппакка чиқади, қақшатқич курсатмаларнинг залворини енгиш унинг кўлидан келмайди!

Шунда ҳам раис эшикбондан бари бир саволга жавоб беришни талаб қилди. Чол довдираб қолди.

- Туғр менда ҳам айб бор, - деди, - лекин фақат бу жанобнинг ўзи менга сигарет тутди, кўлини қайтариш нокулай эди.

Охирида мандан, қандай қўшимча қилишни истайсиз, деб сўрашди.

- Ҳеч қандай, - дедим, - гувоҳ тўғри гапиряпти. Унга сигарет тўпганим ҳам рост.

Эшикбон менга ҳайрон бўлиб ва хатто миннатдорлик билан қараб қўйди. Сал чайналиб турди-да ва

ўзи ҳам мени қахвага чорлаганини айтди. Ҳимоячи кувонч билан шовқинлади ва маслаҳатчиларнинг буни эътиборга олишлари зарурлигини айтди. Лекин жавобига прокурор момақалдиروقдай гумбурлади:

- Шундай, жаноб маслаҳатчилар эътиборга олиб кўйишади. Чет бир одамнинг қахва таклиф этиши мумкинлиги, лекин ўзига ҳаёт бахш этган жасаднинг олдида ўтирган ўғил ана шу қахвани рад этиши кераклигидан хулоса ҳам чиқарадилар.

Эшикбон ўз жойига қайтди.

Перез чолга навбат келганда, суд ижрочиси уни минбарга кўлтиғидан суяб олиб чиқиб қуйди. Тома Перез онамни яхши билиши, мени эса фақат бир марта, жаноза қуни кўрганини айтди. Ундан ўша қуни менинг нима қилганимни сўрадилар ва у жавоб берди:

- Тушунинг, мен қайғудан адо бўлган эдим. Қайру билан бўлиб ҳеч нарсани кўрмабман. Мен учун бу энг оғир қайғу эди. Ҳатто ҳушимдан кетиб қоддим. Демак, жаноб Мерсони кўрмаганман ҳам.

Прокурор, ҳеч бўлмаса, унинг кўз ёш тўкканини кўргандирсиз, деб сўради. Перез, йўқ, кўрмадим, деди. Прокурор ҳам керакли гапни айтди:

- Жаноб маслаҳатчиларнинг буни эътиборга олиб кўйишларига тўғри келади.

Бироқ шу пайт ҳимоячимнинг қони қайнаб кетди. Перездан, менингча, ҳаддан ортиқ жаҳл билан, унда унинг йиғламай турганини кўргандирсиз, деб сўради. Перез:

- Йўқ, - деб жавоб берди.

Кенг хонада кулги кўтарилди. Ҳимоячи хирқасининг кенг енгларини хилпиллатиб, баралла хитоб қилди:

- Мана, қанақа экан бу жараён! Ҳаммаси тўппатўғри ва ҳаммаси тескарига бурилган!

Прокурор бўзариб кетди, қаламини қоғозларига нукиганча ўтираверди.

Беш дақиқага танаффус эълон қилдилар, ҳимоячи менга ҳаммаси яхши кетаётганини айтиб улгурди, ундан кейин эса Селестни - ҳимоя томони, яъни мен томонимдан бўлган гувоҳни чақиришди. У гоҳо якшанба кунлари, икковимиз бирга пойга томоша қилгани борадиган кунларимизда киядиган янги костюмида эди. Лекин ёқасини қадашни эплотмаган шекилли, мис тўқача бўлмаса, кўйлагининг сурилиб кетишига бир баҳя қолгани кўриниб турарди. Селестдан уникида овқатлангани борганим тўғрисида сўрадилар, у тасдиқлади ва қолаверса, унга дуст эканимни ҳам айтди. Ундан мен тўғримда нима фикрда эканини сўрадилар, у мени одам деб айтди. Бу нима деганингиз? Нима деяётганимни ҳамма тушунади, деди Селест. У менинг ҳамдўс, одамови эканимга эътибор қилганми? Жавоб ўрнига Селест менинг худа-беҳуда валаклайвермаслигимни айтди. Прокурор у овқатга доим ўз вақтида тўлармиди, деб савол берди. Селест кулди.

- Э, бу гапга ҳам арзимайди, икковимиз доим суришиб кетаверамиз.

Ундан мен қилган жиноят ҳақида нима деб ўйлашини сўрадилар. Шунда унинг *икки* қўллаб тўсиққа таяниб олишидан бу савол жавобига олдиндан тайёрланиб тургани маълум бўлди. У шундай деди:

- Мен шундай ҳисоблайман, бу бахтсизлик. Бахтсизлик нима, буни ҳамма билади. Бахтсизлик қаршисида ожизсан одам. Мана, шунинг учун ҳам буни бахтсизлик, деб ҳисоблайман.

У яна давом этмоқчи эди, аммо раис, жуда яхши, раҳмат, деди. Лекин, бари бир, у яна баъзи нарсаларни айтмоқчиман, деб туриб олди. Ундан қисқароқ қилишни сурадилар. У яна менинг бахтсизлржжа учраганимни қайтарди. Шунда раис:

- Ҳа, тушунарли, - деди. - Лекин биз ҳам сиз айтаётгандака бахтсизликни суд қилиш 3^{4^4} Уерда турибмиз. Раҳмат сизга.

Селест шунда энди нима қилишни, яна қандай ёрдам беришни билмаётгандай, менга ўгирилди. Кўзлари ғилтиллаб, лаблари қалтираётгандай туюлди. Айт, яна нима қилса бўлади, деб сўраётгандай эди. Мен унга ҳеч нима демадим, ҳеч қандай ишора ҳам қилмадим, лекин умримда биринчи марта эр-как кишини бағримга босгим келиб қолди. Раис яна унга гувоҳжойни бўшатишни буюрди. Селест жойига туттди. Мажлис охиригача оддинга эгилиб, икки тирсагини тиззаларига тираб, панамасини ғижимлаган кўйи диққат билан эшитиб ўтирди.

Мари кирди. Унинг бошида шляпа, бари бир, янада чиройли эди. Лекин менга унинг бошланг юргани кўпроқ ёқади. Мен хатто узоқдан туриб ҳам унинг сийналари қандай диркиллаётганини туйдим, доим салгина туртиб турадиган таниш лабларини кўрдим. Мари жуда ҳаяжонланаётганга ўхшади. Шу захотиёқ ундан мени қанчадан бери билишини сўрадилар. У, маҳкамада бирга ишлаганимиздан, деб айтди. Раис муносабатимиз қандай бўлганини билгиси кедди. Мари мен билан дўст эканини айтди. Кейинги саволга эса, ҳа, тўғри, унга турмушга чиқмоқчи эдим, деди. Прокурор қоғозларини варақлаб Т}фиб, тўсатдан қачон алоқамиз бошланганини сўраб қодди. Мари ой билан кунини айтди. Прокурор юзига лоқайд тус бериб ва янглишмасам, шундан бир кун оддин унинг онасини кўмишган, деб эскартиш берди. Кейин аччиқ илжайиб, Марига ноқулай эканини тушунаётгани, унга қолса, бу мавзуда бошқа гапиришни истамаслиги (шу ўринда унинг товуши кескин жаранглади), лекин зиммасидаги бурч - ҳамма нарсадан юқори эканини қўшимча қилди. Ва Маридан биз бирга ётган ўша кунни батафсил айтиб беришни талаб қилди. Мари гапиришни истамади, аммо прокурор айтганида туриб одди, кейин Мари икковимиз қандай бирга чўмилганимиз, кинога

тушганимиз ва сўнгра ўзининг меникига борганинх айтиб берди. Прокурор Марининг терговда бергаи кўрсатмаларидан кейиноқ ўша куни қандай картига кўйилганини аниқлаб олганини айтди. Лекин ўшан да қандай фильм кўйилганини Марининг ўзида! эшитмоқчи экан. Мари эшитилар-эшитилмас Фер нандель ўйнаган фильмнинг номини тилга олди У айтиб бўлгач, кенг хонага ўлик сукунат чўкди Шунда прокурор ўрнидан турди, унинг юзи жуда ха^ жидций, товушида самимий титроқ бордай туюлдо менга, у мен томонга бармоғини нуқиб, секин хитоғ қилди:

- Муҳтарам маслаҳатчилар, бу одам бир куь олдин онасини кўмиб, эртаси куни кумлоккс чўмилишга борган, у ерда ўйнаш орттирган ва шод-хуррам томошага тушган. Сизга бундан ортиқча гаг айтолмайман.

У ўтирди, кенг хона ҳали ҳам сукутда эди. Бирдан Мари ўкраб йиғлаб юборди ва бу ерда меш мажбурлаб, *ўйлагзнимдрн* бошқа гапларни айттиришди, уни жуда яхши биламан, ҳеч қанақа ёмонлик қилгани йўқ, дея гапириб кетди. Лекиь раис ижрочига имо қилди, у Марини олиб кетди *вг* мажлис давом этаверди.

Шундан кейин Масонни, унинг мени ҳалол «бундан ташқари, виждонли» одам, деб далолат этишини ҳеч ким тузукроқ эшитмади. Итига қандай ғамхўрлик қилганимни айта бошлаган, онасига қандай муносабатда эди, деган саволга, икковиниш гаплашадиган гаплари ҳам тугаган эди, шунинг учув ҳам онасини ғарибхонага берди, деб жавоб қилгая Саламано чолни ҳеч ким яхшироқ эшитмади.

- Тушунигп керак, - деб туриб олди Саламано, - тушуниш керак.

Лекин ҳеч ким тушунмагани кўриниб турарди. Унк ҳам олиб чиқишди. Кейин охирги гувоҳ - Раймонниш

навбати келди. У менга сал белгили бош ирғаб кўйди-да ва шу захоти гувоҳим йўқлигини далолат қилди. Лекин раис гувоҳнинг бурчи - хулоса чиқариш эмас, воқеани айтиб бериш, унинг иши - саволларга жавоб бериш, деди. У ўлдирилган араб билан қандай муносабатда бўлган? Раймон бу саводдан фойда чиқаришга уринди, ўлдирилган одамнинг душмани аслида мана, ўзи эканини, чунки унинг синглисига шапалоқ ургани, шундан кейин акаси уни ёмон Еўриб қолганини айтди. Лекин раис ўлдирилган арабнинг мени ёмон кўришга ҳам сабаб бор-йўқлигини сўради. Раймон менинг қумлоққа бориб қолганимни ғирт тасодиф, деди. Шунда прокурор ҳамма фожиага сабаб бўлган хат нима қилиб мен томонимдан ёзилиб қолганини сўради. Раймон буни ҳам тасодиф, деди. Прокурор эътироз қилди: бу воқеадаги ҳамма айб негадир тасодифнинг бошига тушяпти. У яна бир нарсани билишгақизикди: Раймон ўйнапигахпапалов; тортганда менинг ажратиб кўймаганим - бу ҳам тасодифми? Миршабхонага тасодифан гувоҳ бўлиб борганмиканман? Кўрсатмаларим билан Раймонни ҳар жиҳатдан қўлаганим - бу ҳам тасодифми? Охрфрвда у Раймоннинг нима ҳисобига тирикчилик қилишини сўради. Раймон «Омборчиман», деб жавоб қилди ва прокурор шунда маслаҳатчиларга ўғирилди: бу гувоҳнинг жуда бошқача касби борлиги ҳаммага маълум, у - кўшмачи. Мен эса унинг дўсти ва ҳамтовоғиман. Демак, бу ўринда қабохатга йўғрилган тубан бир фожиа келиб чиққан ва суд рўпарасидаги одам росмана жиноятчи эмас, балки виждони ва номусини йўқотган разил бир кимса. Раймон ўзини оклашга уринди, химо¹Чим ҳам норозилик билдирди, лекин уларга прокурорнинг гагш тугагунча жим туриш буюрилди.

- Бошқа айтадиган гапим қолмади ҳисоб, - деди прокурор ва Раймондан сўради:

- Судланувчи сизга оғайнимиди?

- Ҳа, - деди Раймон, - менинг дўстим у. Прокурор менга ҳам шу саволни берди, мен Раймонга қарадим, у кўзини олиб қочмади.

- Ҳа, - дедим.

Шунда прокурор маслаҳатчиларга ўгирилиб, хитоб қилди:

- Мана, онаси ўлганининг эртаси куни шармандаларча бузуклик қилган ҳам шу одам, ифлос, ахлоқсиз бир жанжалга чек кўйиш учун, арзимаган бир сабаб билан одам ўлдирган ҳам шунинг ўзи.

Прокурор ўтирди. Лекин ҳимоячим чидаб туролмади, кўлларини ҳаяжон билан тепага кўтарган эди, хирқасининг кенг енглари пастга тушиб, ҳатто крахмалланган кўйлагининг қатларигача очилиб қолди.

- Ахир, уни нимада айблашяпти ўзи, - деб қичқириб юборди у, - одам ўлдирганидами ё онасини кўмганидами?!

Кенг хонада кулги кўтарилди. Лекин прокурор яна қад ростлади ва хирқасига бурканиб, бу икки хил ҳодиса орасидаги чуқур, ақлни лол қолдирадиган чамбарчас боғланишни кўрмаслик учун мухтарам ҳимоячидек анойи бўлиш керак, деди.

- Ҳа, - деб у тантанавор хитоб қилди, - мен бу одамни онасини кўмган куни кўнглида жиноятчи бўлганида айблайман!

Ушнг сўзлари одамларга жуда катта таъсир қилганга ўхшади. Ҳимоячи кифтини қисиб кўйди, пешанасида кўпчиган терларини артди. Унинг ўзи ҳам довираб қолганга ўхшади ва ўзим ҳам шунда иш мен учун чаппасига кетаётганини англадим.

Шундан кейин ҳаммаси тезлашди. Мажлис ёпилди. Мени суд биносидан олиб чиқиб, машинага ўтқазишаётган пайтда ёз оқшомининг илиқ хавосидан тздшб нафас олдим, унинг ифори, бўёқларини тз^и-

дим. Кейин, ғилдиракли зимистон хибсхона ичида бораётиб, хорҗинлик аралаш кадрдон шаҳарнинг ўзим доим яхши қурадиган ғала-ғовурини, кўнглим очик ва хотиржам пайтларимда жуда ёқтирадиган товушларни эшитдим. Кундузги сурон анча босилган, газетфурушларнинг кичкириғи, хиёбонларда уйқуга кетаётган қушларнинг ўчаёзган чийиллашлари, сандвич сотаётганларнинг харидор чорлаши, кескин муюлишда трамвайларнинг шикоятмуз ғийқиллаши, тун қопланиши арафасида бандаргоҳга худди осмондан қуйилиб тушаётгандек туюладиган нотинч рулдирашни аниқ-аниқ эшитдим - озод пайтларимда бунақа белгилар билан кўзимни юмиб ҳам йўлни топиб бораверар эдим. Ҳа, айна шу соатларда ўзимни жуда яхши ва хотиржам хис қилардим. Ҳозир мени беташвиш, тушимга ҳеч нарса кирмайдиган *уйқу* кутаётир. Лекин энди нималардир ўзгариб кетди ва мени фақат эртанги кунни қаршилаш истаги эмас, 51на5Пскахонахам кутаётган эди. Гўё ёз осмонига белги қилиб қўйилган бу таниш йўллар мени фақат осойишта уйқуга эмас, балки камокхона панжараларига ҳам етаклаб боради.

IV

Хатто кора курсида ўтирганда ҳам одамлар ўзинг ҳақингда нима деётганларини эшитиш кизик бўлади. Прокурор билан химоячи ўз нутқларида мен тўғримда, ҳа, қилган жиноятимдан кўра, кўпроқ ўзим ҳақимда бисёр мулоҳаза юритдилар. Икковининг нутқи ўртасида деярли фарқ ҳам йўқ эди. Химоячи қўлларини кўкка чўзди, мени айбдор, лекин шафқатга арзийди, деб ишонч билдирди. Прокурор қўлларини паҳса қилди, мени айбдор ва тарикча ҳам шафқатга арзимади, деб айюҳаннос *солдя*. Менга фақат бир нарса сал-пал ноқулай бўдди.

Альбер Камю

Ҳар қанча ўйга чўммай, бари бир, ҳар замонда гап кўшгим келди, лекин ҳар гал ҳимоячи:

- Жим тулинг! Ўзингизга яхши бўлади, - деб изн бермади.

Шундай бўлиб чикдики, менинг ишимни мени аралаштирмай кўришди. Ҳамма нарса менинг иштирокимсиз бўлди. Тақдирим ҳал қилиняпти, лекин мендан ҳеч ким ўзинг бу ҳақда қандай фикрдасан, деб сўрамади. Баъзан уларнинг гапини бўлиб: «Айтинглар-чи, айбдор, охир-оқибат, ким ўзи? Ўзингни айблашса, қараб турасанми», демоқчи ҳам бўлдим. Лекин чуқурроқ ўйласам, айтадиган гапим йўқ экан. Қолаверса, одамларнинг сен билан шуьуллангани қизиқарли мапиулот бўлса ҳам, тезда кўнгилга уриб қолар экан. Дейлик, прокурорни тинглашдан чарчаб кетдим. Ҳар замонда унинг узук-юлук бирон гапи ё ўзимни ҳайрон қолдирган, диққатимни тортган бирон-бир хитоби, ишорасини айтмаса, эшитмадим ҳисоб.

Тушунишимча, унинг фикрларидан мени илгаридан атайлаб ўйланган режа билан одам ўлдирган, деган маъно келиб чиқади. Ҳар ҳолда, у шундай деб исботлашга уринди. Унинг ўзи шундай деб айтди:

Мен буни исботлайман, жаноб суд маслаҳатчилари, икки восита билан: аввал фактларнинг чароғон ёритилиши билан, сз^нгра бу жинойткор кўнгилнинг сирли пз^чмоқларини таҳлил қилганда пайдо бўладиган мудҳиш нурлари билан исботлаб бераман.

У онам ўлгандан кейин нима ўтган бўлса - ҳамма фактларни яна санаб чиқди. Ўзимни беғам тутганим, онаминг неча ёшдалигини айтолмаганим, эртаси кун эса аёл билан бирга чўмилганим, кинода комедия кўрганим, Марини уйга олиб борганимни такрор эслатди. У ҳадеб «ўйнаши», «згйнаши» деяверди, мен бошда тушунмадим, Мари эса мен учун фақат Мари эди. Кейин у Раймон билан бўл-

ган тарихга кўчди. Унинг тасвирлашда ҳамма нарса бир-бирига боғлиқ бир тус олганини айтиб ўтиш керак. У нимани гапирган бўлса, ҳаммаси тўғридай кўринарди. Мен Раймон билан режа тузиб, ўйнашини мазкур «ахлоқи шубҳали» субъект чангалига тушириш учун хат ёзиб берганман. Мен кумлоқда Раймоннинг ҳарифи билан жанжал чиқарганман. Раймонни ярадор қилишган. Мен *ушуга* тўппончасини олганман. Қурол ишлатиш учун қайтиб борганман. Ўша арабни ўлдириш мақсадида борганман. Бир марта отганимдан кейин кутиб турганман. Кейин эса «ишнинг пухта қилинганидан» кўнглимни тинчитиш учун, канақадир ўйлаб қўйилган режа бўйича - шошилмай, ишонч билан унга яна тўртта ўқ узганман.

- Мана шундай, жаноблар, - деб давом эттирди прокурор. - Мен бу одамни атайлаб, совуққонлик билан қилинган қотилликка бошлаб келган воқеалар тарихини айтиб бердим. Қайтараман ва ўз фикримда катъий тураман: бу ўринда режа бўлган. Бу - жаҳл устида амалга оширилган оддий қотиллик эмас, айбини юмплатса бўладиган, кутилмаганда қилинган жиноят эмас. Қаршингизда, жаноблар, керагича ақлли одам ўтирибди. Унинг гапларини эшитдингиз, туғрими? Саволларга жавоб беришни котириди. У ҳар бир сўзининг баҳосини билади. Ва ўзини идора қилолмай иш тутган деб айтолмаймиз.

Хуллас, мени ақлига чиқаришди. Лекин мен оддий одамларга фазилат ҳисобланадиган ҳислатнинг нима учун жиноятчига келганда қақшатқич далил бўлишини сира тушунолмадим. Шундан ҳайратга тугпдим ва унинг:

- Жилла қурмаса, у афсус қилялтимми? Гўё ҳеч нарса бўлмагандай! Тергов давом этган шунча вақт ичида бирон марта бу одамнинг ўз қилмишига салпал бўлса ҳам пушаймон бўлганини эшитмадик, -

деган гапи кулоғимга етиб келгунча, уни эшитмай кўйдим.

Шу аснода у мен томонга ўгирилиб, бармоғини бигиз қилди-да, қайтадан хужумга ўтди, нега бунақа қилаётганини, очиғи, тушуниш қийин эди. Албатта, унинг қисман ҳақ эканини тан олмай иложим йўқ. Ҳа, мен қилмишимга унча ҳам афсус қилмадим. Лекин, бари бир, унинг менга бу қадар ғазаб билан ёпишиб олиши ғалати туюларди. Мен унга ўзимнинг бирон нарса хусусида ҳеч қачон ҳақиқий пушаймон бўлмаганимни жон-жон деб, жуда самимий ва дўстона қилиб тушунтиришга тайёр эдим. Мени доим олдинда турган, бугун ва эртага бўладиган нарсалар ўйлантиради. Лекин, албатта сени қора курсига ўтқазганларидан кейин ҳеч ким билан бунақа оҳангда гаплашиб бўлмайди. Мен дўстона, самимий гаплашиш ҳуқуқидан маҳрумман. Яна тинглашга уриндим, чунки прокурор менинг қалбим ҳақида мулоҳаза юритишга ўтди.

У, мен унинг кўнглига жуда диққат билан тикилдим, лекин ҳеч вақо топмадим, мухтарам суд маслаҳатчилари, деди. Чиндан ҳам, унинг айтишича, менда ҳеч қанақа қалб йўқ, инсоний ҳеч нарса йўқ, инсон қалбини гуноҳдан асрайдиган ахлоқии ақидалардан тамомила маҳрумман.

- Ҳеч шубҳасиз, - деб кўшимча қилди у, - биз буни унга айб сифатида кўйишимиз керак эмас. Ўзи эгаллай олмаган нарсанинг йўқлиги учун уни айблаш мумкин эмас. Лекин бу ерда, судда, кечиримлик, раҳмдиллик - сушт олижаноблик ўз ўрнини қийинроқ, бироқ юксак олижанобликка - айна адолатпарварликка бўшатиб беритти лозим. Чунки бу одамнинг қалбидаги саҳро тубсиз ўпкөн бўлиб ёрилиб, жамиятимизни тутиб турган ҳамма нарсани ютиб юбориш хавфини солаётир.

Шу аснода у менинг онамга муносабатим хақида гапирди. Олдин айтган гапларини қайтарди. Лекин бу гал, жиноятимни гапирганидан кўра сўзамолроқ бўлиб кетди - шу қадар гапни эздики, охири иссикдан бошқа ҳеч нарсани сезмай қолдим. Ишқилиб, то прокурор гапдан тўхтаб, бир оз сукут қилгач, яна қайта, энди жуда секин, чин юракдан:

- Жаноб маслаҳатчилар, эртага худди шу суд ёвузликнинг энг разили - падаркушликни кўриб чиқади, - деган гапни айтгунча шу алпозда ўтирдим.

- Бунақа ёвузлик, - деди у, - сира ақлга сиғмайди. У инсоний суд жиноятчига шафқатсиз жазо беришига умид қилишга журъат этади. Лекин у ҳатто бундай мудҳиш жиноятдан ҳам менинг тошбағирлигимни кўрганчалик даҳшатга тушмаганини кўркмай айтади. У шундай ёндашади: тошбағирлиги билан ўз онасини ўлдирган одам отасига жинояткорона кўл кўтарган одам билан баб-баравар инсониятдан юз з^гиради. Ҳар ҳолда, биринчиси иккинчисининг қилмишларига йўл очиб беради ва маълз^м маънода, бу қилмишларга бошланғич бўлиб, уларни муқаррар қилиб кўяди.

- Жаноблар, - деди прок}фор овозини бир парда кўтариб, - агар мен ҳозир қора курсида ўтирган одам, эртага сиз кўриб чиқадиган котилликда ҳам айбдор деб айтсам, бу фикрни ҳаддан ошиқ деб топмаслигингизга ишончим комил. Ва уни шу қилмишига муносиб тарзда жазолаш лозим бўлади.

Прокурор терга ботган юзини артди. Хулосасида у зиммамдаги бурч жуда машаққатли, лекин бу бурчни қатъият билан адо этаман, деди. Мен энг муҳим акридаларини тан олмайдиган бу жамиятда менга ўрин йўқ, инсон кўнглининг энг оддий кўзғалишлари ҳам менга ёт эканми, демак, раҳм-шафқат кутишдан ҳам маҳрум эканман.

- Мен сиздан унинг бошини талаб қиламан, - деди у, - бу талабни тоза виждон билан қиламан.

Улу соҳада талай вақт тер тўқдим, бир неча марта ўлим жазоси талаб этишимга тўғри келди, лекин ҳеч қачон бурч машаққати бунчалар қасосли бўлмаган, мувозанатга келмаган, ҳокимона ва муқаддас зарурат нурида ёришмаган ва мен қиёфасидан биронта инсонийлик белгиси тополмаган махлукни кўрганда даҳшатга тушганимчалик ойдинлашмаган эди.

Прокурор жойига ўтиргандан сўнг узоқ дақиқа жимлик чўқди. Ўзимни айтсам, иссиққан, ҳайронликдан гаранг бўлиб қолган эдим. Раис йўталиб олгач, жуда секин овозда мендан бирон кўшимча қилишни истамайсизми, деб сўради. Ўрнимдан турдим - гапиргим келаётган эди (туғри, салузуқ-юлуқ бўлди), сира *unia*. арабни ўлдириш ниятим йўқ эди, дедим. Раис, бу далилсиз изох, деди. Менинг химоям шу пайтгача нимага асосланганига ақли етмаётгани ва адвокатимни тинглашдан олдин, қанақа ниятда иш кўрганимни ўзртмдан эшитмоқчилитни айтди. Гапим тутуриқсиз чиқишини тушуниб турсам ҳам, шоша-пиша, тутулинқираб: ҳаммаси куёшдан бўдди, дедим. Кенг хонада кулги эшитилди. Адвокатим кифтини қисди ва шу заҳоти унга сўз беришди. Лекин у энди кеч бўлгани, нутқи бир неча соатни олишини айтиб, сўзини тушдан кейинги мажлисга ўтказишларини сл/ради. Суд розилик билдирди.

Танаффусдан кейин баҳайбат вентиляторлар суд кенг хонасида димиқиб қолган ҳавони яна ўшандаи шопиришга тушди, суд маслаҳатчиларининг кичкина, чипор елпигичлари яна з[^]ш[^]ндай хилпираи бошлади. Назаримда, хим051чининг гапи сира тугамайдигандай эди. Ора-сира эшитган бўлсам керак, ҳар ҳолда: «Ҳа, бу ҳақиқат, мен ўлдирдим», дегани қулоғимга чалинди.

Ва у худди шу оҳангда давом эттирди - нутқи мен ҳақимда кетяпти-ю, у эса ҳар гал «мен» дейди. Жудаҳайрон қолдим. Миршабга эРлиб, нега бундай

деётганини сўрадим. У менга жим ўтиринг, деб буюрди-да, салдан кейин:

- Адвокатлар доим шунақа гапиради, - деб қўшиб кўйди.

Шу йўл билан мени ишдан четлаштириб, йўққа чиқаришаётир ва, маълум маънода, бошқа одам билан алмаштиришяпти, деб ўйладим. Лекин, бу кенгхонада бўлаётган ҳамма нарсадан жуда узоқда юрганга ўхшайман. Ҳатто химоячи ҳам кулгили туюлди. У меинг йўлдан озиш, васваса билан ҳаракат қилганимни шоша-пиша эслатди-да, кейин қалбим ҳақида фикр юритишга ўтди. Лекин, менингча, прокурор з^нга қараганда истеъдодлироқ; гапирган эди.

- Мен ҳам бу қалбга синчиклаб назар солдим, - деди химоячи, - лекин прокуратуранинг кўп хурматли вакилидан фаркли ўлароқ, мен у ердан у-бу нарсаларни топдим ва худди очиқ китобни ўк^гандай, бу қалбда нималарни курганимни айтиб беришим Ўғумкин.

У қалбимдан менинг ҳалол инсон, толмас, тирришқоқ меҳнаткаш, ўзим хизмат қилган фирма манфаатларига содик, бегоналарнинг дардига шерик ва атрофдагиларнинг муҳаббатини қозонган одам эканимни ўқибди. Унинг фикрича, мен ибратли ўғил ва сўнгги имконгача онамнинг суянчиғи бўлганман, онамни озгина маош билан яратиб беролмаган қулайлик ва хотиржамликни у ерда топар, деган умидда ғарибхонага берганман.

- Шу қариялар ғарибхонаси атрофида шунча айюҳаннос солинаётганига мен жуда ҳайронман, жаноб суд маслаҳатчилари, - деб қўшимча қилди химоячим, - зотан, агар шундай муассасаларнинг фойдалиги ва олиҳимматлигини исботлаш лозим кўрилса, уларга давлатнинг ўзи рағбат бераётганини эслатиб кўймоқчиман.

У фақат жаноза тўғрисида гапирмади ва мен унинг нутқида шу жой бўш эканини тушундим. Лекин бу узундан-узоқ жумлалар, қалбим ҳақида мулоҳаза юритганларида сира тугамайдигандай туюлган соатларнинг ҳаммасидан, гўё барини лойка сув босгандай бўлиб, бошим айлана бошлади.

Фақат охирида, химоячим ҳали ҳам ниманидир уқтраётган пайтда, қандайдир кўчадан, суд биносининг барча деворларию кенг хонасидан сизиб кириб, қулоғимгача етиб келган бурғи товушини - музқаймоқфурушнинг аравачаси ўтиб қолганини эслайман. Ва шунда энди мен маҳрум бўлган, илгариги ёз ифорлари, суюкли кўчалар, шом осмонининг бўёқлари, Марининг кулгиси, унинг қўйлаги каби энг майда ва энг аниқ қувончларни ҳады қилган ҳаётнинг хотиралари ёпирилиб келди. Бу ерда, кенг хонада маънисиз, бефойда куққайиб *ўткриш* жонимдан тўйдириб юборди ва бир нарсани - ҳаммаси тезроқ тугаб, тезроқ ҳибсхонага қайтиб, ухлаб олишни истаб қолдим. ҲимобҒЧИ охирида, албатта, маслаҳатчилар қисқа муддатга аклини йукотганидан шу кулфатга учраган ҳалол бир меҳнаткашни ўлимга йўллашни истамайдилар, деб хитоб қилгани ҳам зўрға қулоғршга кирди. Айбни юмшатадиган ҳолатлар эътиборга олиниши керак, чунки мен учун энг оғир жазо - мангу виждон азоби бўлиб қолади. Суд маслаҳатлашиб олгани кетди, химоячим эса мажоли қуригандай, жойига ўтириб олди. Лекин шу аснода уни ҳамкасблари ўраб, қўлини қисиб, табриклай бошладилар.

- Жуда зўр чиқди, азизим, - деб айтишди унга.

Ҳатто биттаси мени шохидликка ҳам тортди.

- Қандай? - деди у менга.

Мен, нутқ 35Ф бўлди, деб *унта*. кўшилдим, лекин унча кўнгилдан чиқариб айтмадим, чутсси жуда чарчаган эдим.

Бу орада кўчада кун *ўч&ётган*, кенг хона ҳам илгаригидай иссиқ эмас эди. Онда-сонда ташқа-

ридан эшитилган товушларга қараб, майин, салқин окшом кираётганини туйдим. Ҳаммамиз кутиб ўтирардик. Лекин бирга кутаётган нарсамиз фақат менга тегишли эди. Мен яна кенг хонага қарадим. Сурранг пиджакли мухбир билан автоматхотиннинг нигоҳига дуч келдим. Ва шунча вақтдан бери Марига қарамаганимни эсладим. Уни унутганимдан эмас, балки жуда банд эдим. Уни Раймон билан Селестнинг ўртасида кўрдим. У менга худди, «мана, ниҳоят», дегандай, секингина бош ирғади ва жуда ташвишга тушганига қарамай, жилмайиб қуйди. Лекин ичимдаги ҳамма нарса тош қотгандай эди, ҳатто унга жавобан жилмайишга ҳам чоғим келмади.

Суд қайтиб кирди. Маслаҳатчиларга тез-тез бир нечта савол ўқиб берилди. Узук-юлуқ эшитдим: «котилликда айбланади...», «васваса...», «айбни енгиллаштирадиган ҳолатлар...» Маслаҳатчилар чиқиб кетипиди, мени бошда мажлисни кутиб зпирган жойимга, *ўша*. хужрага олиб кирдилар. Ҳимоячи ҳам шу ерга келди. Унинг оғзи тинмас, менга ўзини илгаригидан ҳам яқин тутиб, дўстона гапирди. У ҳаммаси яхши бўлишига, менинг бир неча йиллик қамоқ ёки каторга билан қутулишимга ҳисоб қилаётган экан. Мен ундан, агар ҳукм жуда ёмон чиқса, ишни қайта кўришларига умид борми, деб сўрадим. У, йўқ, деди. Унинг усули оддиндан ҳулоса чиқармасликка қурилган, чунки бундай қилса, маслаҳатчилар баттар тўнини тескари кияди. Бунақа иш устидан чиқарилган ҳукмни жиддий асос бўлмаса, ҳеч ким қайта курмайди, деб тушунтирди у. Бу менга жуда равшан эди, унинг фикрига қўшилдим. Чуқур ўйлаб кўрилса, ақлли йўл тутилган. Бўлмаса, ҳуда-беҳудага қоғозбозлик урчиб кетади.

- Ҳар ходда, - деди химоячи, - афв сўраб ариза бериб қўйган маъқул. Лекин ишонаман: охири яхши бўлади.

Биз жуда узоқ, тахминан чоракам бир соатча кутиб қоддик. Кейин қўнғироқ чалинди. Ҳимоячи эшикка йўл олди.

- Ҳозир маслаҳатчилар оқсоқоли саволларга берилган жавобларни ўқийди, - деди у чиқаётиб. - Сизни ҳукм ўқиладиган пайт келса, шунда олиб чиқишади.

Қайдадир эшик очилиб ёпилди. Зинапояда - билмадим, яқиндами, узоқдами - одамлар югурди. Кейин кенгхонадан бўғиқтовуш эшитилди, бутовуш ниманидир ўқиди. Яна қўнғироқ жиринглади, мени қора курсига олиб ўтишди ва кенг хонадан менга томон сукунат - ғалати, мисли йўқ бир сукунат ёпирилиб келди ва мен баттарроқ ҳайратга тушдим - ёш муҳбир мендан кўзини олиб қочди. Мари томонга қараганим йўқ. Улгурмадим, *чунки*. раис менга қанақадир баландпарвоз иборалар билан француз халқи номидан очиқ майдонда бошимни танимдан жудо қилинишини айтди. Мен гуё ҳамманинг юзидан биттаю битта туйғуни з[^]Қ[^]ётгандек эдим. Шундай, албатта, энди ҳамма менга ҳурмат билан қараётган эди. Миршаблар жуда ширинсухан бўлиб қолди. Адвокат кўлтиғимдан тутди. Мен бошқа ҳеч нарсани ўйламадим. Лекин суд раиси бирон-бир кўшимча гап айтишни истамайсизми, деб сўради. Мен бир оз ўйлаб турдим. Ва:

- Йўқ, - дедим.

Шунда мени олиб кетдилар.

V

Қамоқхона кашиши билан гаплашишдан уаднчи марта бош тортишим. Менинг унга айтадиган гапим йўқ, у билан гаплашрппни истамайман, шусиз ҳам кўпўтмайунингўзини кзфаман. Ҳозир мен фақат бир нарса билан бандман: бу машинадан қутулиб қолса

бўладими, муқаррар қисматга чап бериш иложи борми. Мени бошқа бўлмага ўтказишди. Бу ердан, ётиб қарасанг, осмон- фақат осмон кўринади, бошқа нарса - йўқ. Кунни билан осмон юзида кунни тунга айлантираётган бўёқларнинг унқиқини томоша қилиб ётаман. Ўлимга ҳукм этилган одамларнинг биронтаси бешафқат механизмга чап берганмикан, деб ўзимдан ўзим неча марталар сўраганимни аниқ билмайман. Илгарилари қатл ҳақидаги ҳикояларни тузукроқ эшитмай бекор қилган эканман. Бунақа нарсаларни билиб кўйиш керак. Нима бўлишини олдиндан билмайсан, ахир мен ҳам бошқаларга ўхшаб рўзнома хабарларини ўқиб юраверганман. Лекин, шунақа нарсаларни босадиган махсус нашрлар ҳам бордир, мен эса уларга бирон марта қизиқмабман. Ким билади, уларда қамокдан қочиш ҳақидаги ҳикоялар ҳам учраб қолармиди. Балки мен, жилла қурса, бир мартагина ғилдирак ярим йўлда тўхтаб қолганини, бирон мартагина тасодиф ва омад ёр бўлиб, воқеаларнинг муқаррар йўналишини ўзгартириб юборганини билиб олармидим. Ҳеч бўлмаса, бир марта! Қай бир маънода, ўйлайманки, менга шунинг ўзи кифоя эди. Қолганининг ҳаммасини юракнинг ўзи қиларди. Рўзномалар, жамият жиноятчига ҳисоб очади, *деб* тез-тез ёзиб туради. ТПУ ҳисоб бўйича жавоб бериш керак бўларми! Лекин бу гап ҳеч нарсани англамайди. Ғойиб бўлиш, шафқатсиз маросим чангалидан қутулиш имконияти, шунча умидларга етаклайдиган қочишга илож - энг муҳими ҳам шу. Аслини олганда, сени бир муюлишда қўлга туширишлари, ўласи қилиб калтаклашлари ёки қочаётганингда отиб ташлашларигагина умид қилиш мумкин, холос. Лекин, ҳаммасини ақл тарозисига солиб кўрса, мен бунақа эмин-эркинликдан бенасибман, ҳаммаси менга қарши қаратилган, бу машинадан қутулиш йўли йўқ.

Хар қанча ўйламай, бу яланғоч ҳақиқатга бўйин эгишни истамасдим. Чунки ҳукми келтириб чиқарган шароит билан ҳукм эълон қилинган дақиқадан бошлаб муқаррар яқинлашиб келаётган муддат ўртасида қанақадир бемаъни узилиш бор эди. Ҳукми кечкурун соат саккизда эълон қилдилар, лекин уни соат бешда ўқишлари, у бошқача бўлиши ҳам мумкин эди, уни дунёдаги ҳамма қатори ичкийимларини ўзгартирадиган одамлар чиқарди ва қанақадир жуда мужмал нарсанинг номидан - француз (а, нега немис ё хитой эмас) халқининг номидан маълум қилинди - буларнинг ҳаммаси менда бунақа қарор қанақадир юзаки деган тасаввур уйғотади. Ва лекин, шу қарор чиқарилган дақиқадан бошлаб унинг кучга кириши худди мен ҳозир бутун вужудим билан суяниб турган девордай сезимли ва аниқ-равшан бўлиб қолганини тан олмай ҳам иложим йўқ.

Шунақа дамларда мен онамнинг отам тўғрисида айтган бир ҳикоясини эсладим. Отамни билмаганман. Бу одамҳақида, очиғи, онамнинг ўшанда айтган гапларидан бошқа нарсани билмайман: у бир куни қатлни томоша қилишга борибди. Ҳатто ўша ёққа боришни ўйлаганда ҳам кўнгли озиб кетган экан. Лекин, бари бир, борибди, қайтгандан кейин эса, эрталаби билан қайт қилибди. Шу ҳикоядан кейин отам ҳақида ўйлаш ҳам ёқимсиз бўлиб қолган эди. Энди тушунсам, бужудатабий экан. Илгари қандай қилиб ак^имга сиғдирилмаган эканман - ахир, бу дунёда қатлдан ҳам муҳимроқ нарса йўқ-ку, маълум маънода, фақат угина эътиборга лойиқ. Агар вақт-соати етиб, бирон куни қамоқдан чиқсам, ҳамиша қандай қатл этишларини томоша қилишга бораман. Қолаверса, бу ҳақда ўйлашнинг фойдаси ҳам йўқ. Чунки биргина ўзимни, мана, эрта тонгда соқчилар сафининг у ёғида, нариги томонда, томошага келиб,

кўргандан кейин ичи ағдарилиб қайт қиладиган оддий томошабин ўрнига қўйиб кўришим биланок юрагимга заҳарланган тўлқиндай шодлик гупуриб киради. Йўқ, ҳеч ақлга тўғри келмайди. Бунақа ўйга боришим беҳуда, чунки шу заҳоти менга муздай қахратон уфуриб, кўрпанинг тагида ғужанак бўлиб олар эдим.

Лекин, тушунарли, одам доим бирдай мулоҳазакор бўлолмайди. Баъзан, масалан, янғақонунларни ўйлаб чиқарар эдим. Жазо тартибини ўзгартирдим. Менингча, энг муҳими - ҳукм этилган одамга жиндайгина умидга имкон бериш. Майли, мингдан биттанинг омади чопсин - шу ҳам кифоя. Дейлик, мижозни (ўзимча шунақа деб атадим: мижоз) ўндан тўққиз имконда ўлдирадиган кимёвий дори қилинса. Битта шарти бор - мижоз буни билсин. Чунки мен жиддий мулоҳаза юритиб, ҳаммасини хотиржам ўйлаб, тарозига солиб, гильотинанинг нимаси ёмонлигини тушундим - у ҳеч қандай умидга учкун ҳам қолдирмайди. Биринчи дақиқадаёқ мижознинг ўлими тамомила ва узил-кесил ҳал бўлади. Бунда ҳаммаси қатъий, мустаҳкам, бир карра ва мангуга белгилаб қўйилган. Орқага қайтиш мумкин ҳам эмас. Агарда бирор мўъжиза юз бериб, пичоқ тўхтаб қолса, ҳаммаси қайтадан бошланади. Шунинг учун ҳам - алам қилади одамга - ҳукм қилинганнинг ўзи машинанинг шахт ишлашини тилашга мажбур. Мен буни камчилик дедим. Қай бир маънода худди шундай. Лекин, бошқа бир маънода олсанг, аъло бажариладиган ипшинг сир-асрори ҳам шунда. Маҳкум одам ўзини қатл қиладиганларнинг шеригига айланади. Ишнинг силлиқ, беҳалал кетиши унинг фойдасига бўлиб қолади. Яна мен оддинлари булар ҳақида нотўғри тасаввурда бўлганимни ҳам тан олмай иложим йўқ. Ўзим ҳам билмайман, кўп вақтгача гильотина махсус супада

туради, унга зинадан чиқиб бориш керак бўлади, деб юрган эканман. Бу тасаввур 1889 йилги инқилобдан қолган бўлса керак, чунки мактабда менга шундай деб ўргатишган, расмларда ҳам шунақа чизилган. Лекин бир куни эрталаб газетада шов-шув қилинган қатлга тааллуқли бир сурат кўрганимни эслаб қоддим. Ҳеч қанақа супа йўқ, машина шундоққина ерда турган эди. У мен ўйлагандан кенг ҳам эмас. Вуни олдин билмаганим нашъа қилди. Суратдаги механизм ўзининг мукаммаллиги билан хайратомуз, ҳар жиҳатдан аниқ-пухта ишланган бир ялтироқ асбобнинг ўзгинаси эди. Энди эса, аксинча, ҳаммаси жудда оддий: машинанинг унга қараб бораётган одам билан бир текисликда ўрнатилганига ишонч ҳосил қилдим. Унга худди кадрдон кўчадан ўтиб бораётгандай яқин-лапасан. Қай бир маънода, шуниси алам қилади. Супага кўтариласан, осмонга баланддайсан - хаёлга эрк берса бўлади. Аммо бунисида қанақадир механизм сени ^агрлайди - у тинчгина, камтарлик билан, сал хижолатга тушгандай ва бехато ўлдиради.

Яна мен иккита хира фикрдан - тонг билан афв с^бфашдан сира қутулолмайман. Лекин ўзимни ушлашга, шуларни з^айламасликка тиришаман. Каравотга чўзиламан, осмонга қарайман ва фикримни бир жойга жамлаб олишга уринаман. Осмон зангори тусга кирди - демак, кеч тушяпти. БоШ-қа нарсаларни ўйлаш керак - *яна*. ўзимни мажбурлашга уринаман. Юрагимнинг дукиллашга кулоқ тутаман. Алмисокдан бери менга ҳамроҳ бўлиб келган шу товушнинг бирдан узилишини ҳеч ақлимга сиғдиролмайман. Мен бирор нарсани аниқ тасаввур қилишим билан ажралиб турмаганман. Лекин, бари бир, шунга қарамай, юрагимнинг чаккамда товуш бериши тўхтайдиган дақиқани хаёлимга келтиришга ^бфинаман. Аммо, бари бир, фойда чиқмайди. Тонг билан афв иккови яна-яна

хаёлимни қуршаб олаверади. Охири бир қарорга келаман: ўзимни мажбурлашдан наф йўқ.

Биламан, улар тонгда келади. Туни билан бир машғулот - тонгни кутиш билан банд бўламан. Кутилмаганда кириб ангда қолдиришларини истамайман. Нимадир бир нарса юз берса, тайёр турганим маъқул. Бора-бора, фақат кундузлари ора-сира мизғиб, тунлари осмонда, худди ойнада кўрингандай, нурларнинг илишини кутадиган бўлиб қолдим. Ўзим билишимча, одатда улар ишга киришадиган вақтни ўтказиб олиш хаммасидан оғир эди. Қоқ тундан кейин чоғланаман, кутиб тураман. Қулоғим ҳеч қачон шунча - энг заиф, базўр эшитиладиган товушларни илғаб ололмаган эди. Ҳар ҳолда, омадим юришиб туради, деб айтсам ҳам бўлади - шу пайтгача бирон марта қадам товушини эшитмади. Онам, одам ҳеч қачон буткул бебахт бўлмайди, деб тез-тез айтиб тўзфарди. Қамокда, осмон ранг олиб, бандихонага нурлар сизиб кира бошлаган пайтда онам ҳақ эканини англайман. Ахир, қадам товуши келиши ҳам мумкин эди, З^нда, очиғи, юрагим дош беролмасди. Лекин ҳатто салгина шитир ҳам мени эшикка улоқтиради ва қулоғимни ёғочга босиб, жуда узоқ, жазавам тутиб шунча узоқ кутардимки, охири ўзимнинг нафас олишимдан кўрқиб кетардим, нафасим худди таъкиб қилинаётган итникидай баланд, хириллаб чиқарди, - а, бари бир, мана, юрагим ёрилмай қолади ва мен яна. йигирма тўрт соатни қўлга киритаман.

А, куни билан хаёлимни афв сўрагангм банд қилиб туради. Бу фикрдан оларимнинг хаммасини олиб, энди ҳеч нарса қолмаган ҳам бўлса керак. Ҳеч нарсани унутмадим, хаммасини ҳисобда тутдим ва мулоҳазаларим аъло самаралар берди. Бошида энг ёмонини танлайман - афв сўраганим инобатга олинмайди. Нима қилиш керак? Демак, ўлар экан-

ман. Бошқалардан олдинроқ албатта. Хар бир одам хам билади-яшашдан осони йўқ. Моҳиятан олганда, ўттиз ёшингда ўласанми, етмит ёшингдами - кўп хам фарқи йўқлигини, бари бир, сендан кейин бошқа эркаклар, аёллар яшайверишини, бу ахвол минг-минг йиллар шундай қолаверишини яхши тушунаман. Аниқ, равшан гап йўқ. Бугунми, йигирма йилдан кейинми - бари бир ўлар эканман. Энди шуни ўйлаётганимда бир нарсадан хижолатга тушаман: яна йигирма йил яшаш мумкинлигини хаёлимга келтирганим заҳоти ичимдаги ҳамма нарса ирғиб туради. Бу кувончни ўлдириш, йигирма йилдан кейин, борди-ю, яна шу ахволга тушсам, хаёлимга яна шундай фикрлар келади, деб ўзимни овунтиришдан бўлакчоратополмайман. Ахир, аниқ, шундай равшан - ўлимга чап бериб бўлмайди, қачон ўламан, қандай ўламан - шу ҳам гапми. Демак (энг қийини - шу "демак"ка етаклайдиган ўйлар чил-вирини кўлдан чиқармаслик), демак, илтимосим рад этилиши мумкинлигига кўникиш керак.

Мана шунда, фақат шунда мен бошқа бир имкониёт - мени афв этишади, деган фикрларни ўйлаш ҳуқуқини қай бир маънода кўлга киритаман. Фақат бир нарса қон ва тананинг асов ғалаёни, ақлдан оздираётган телба кувончни босиш кераклиги алам қилади. Ана шу ички ҳайқириқни босиқ-вазмин фикрлар билан ўчиришга тз^ари келади. Олдинги, биринчи имкониётга кўникиш учун бу имкониётни ҳам бўйинга олиш керак бўлади. Шунга эришолган пайтларимда яна бир соатлик осойишта вақтни кўлга киритаман. Бу эса, хар ҳолда, майда нарса эмас.

Худди шундай дақиқада мен кашишни қабул қилишдан ўйна бош тортдим. Каравотда чўзилиб ётибман, ёз осмонининг унниқшидан кеч тушаётганини тахмин қиламан. Ҳозиргина афв сўрашга

ариза беришдан воз кечиб, энди томирларимда қандай қон юришишини ҳис қилаётган эдим. Кашишга кўзим учиб тургани йўқ эди. Кўп кунлардан бери биринчи марта Марини ўйладим. У, анча бўдди, менга хат ёзгани йўқ. Шу куни кечқурун, ўйлаб-ўйлаб ўзимча: балки ўлимга буюрилган одамнинг ўйнаши бўлиш жонига теккандир, дедим. Нима бўлганини қаёқдан билай, ахир энди бизнинг танамиз айро тушган, ҳеч нарса энди бир-биримизга боғламайди, биримизни биримизга эслатиб турадиган ҳеч нарса қолмаган. Лекин, Мари ўлган бўлса, у ҳақда анча осойишта ўйлар эдим. Мени унинг ўлиги ҳеч ҳам қизиқтирмайди. Бу жуда табиий, турган гап, ўлганим заҳоти одамлар мени ҳам унутиб юборишади. Одамларнинг мен билан ҳеч қанақа ишлари бўлмайди. Ҳатто шуни ўйлаб қийналяпман, деб ҳам айтолмайман. Моҳиятан олганда, одамлар кўниқолмайдиган ўйнинг ўзи йўқ.

Худди ана шундай пайти кашиш кириб келди. Унга кўзим тушгач, жиндай қалтираб кетдим. Кашиш бунга сизди ва қўрқиш керак эмас, деди. Мен унга одатда бошқа вақтлари келишини айтдим. У шунчаки дўстона кўрмоқчи бўлгани, афв сўраб ёзган аризамнинг бунга алоқаси йўқлигини, ўзининг бундан ҳатто хабари ҳам йўқлигини айтди. У каравотимга ўтирди ва мени ҳам ёнига чорлади. Мен бош тортдим. Айтганча, унинг юзи жуда марҳаматли эди. У бир муддат тиззаларига тиралганча эгилиб ўтираверди, қўлларига тикилди. Чайир, сернай қўллари иккита югурик жониворга ўхшаб кетади. Кашиш қўлларини бир-бирига секин-секин ишқади. Ва бошини қуйи туширган қўйи қимир этмай котди, шу қадар узок қотиб ўтирдик, мен ҳатто унинг шу ердалигини эсимдан чиқараёздим.

Лекин у бирдан бошини кўтарди ва кўзларини тўғри менга қадади.

- Нега доим мени кўришдан бош тортасиз?

Мен, негаки, Худога ишонмайман, деб жавоб қилдим. У шунга ишончингиз комилми, деди, мен ўзимни тафтиш қилишим шарт эмас, чунки бунинг мутлақо аҳамияти йўқ, дедим. У худди ўзига ўзи гапиргандай, одам баъзан ўзини бир нарсада жуда ҳақман, деб ўйлайди, лекин аслида бошқача бўлиб чиқади, деди. Индамай кўя қоддим. У менга қаради ва:

- Сизнингча қандай? - деб сўради.

Бўлиши мумкин, дедим. Балки мен ўзимни нима қизиқтиришини ҳам билмасман. Лекин мени нима нарса мутлақо қизиқтирмайди - буни аниқ айтишим мумкин. Мана, у гапираётган нарса мени тарикча ҳам қизиқтирмайди.

У кўзини олиб қочди ва синини ўзгартирмай, балки сиз тамом умидингизни узганингиз учун шундай деётгандирсиз, деб сўфади. Мен умуман з^мид узганим йўқ, деб тушунтирдим. Фақат кўрқяпман, бу эса, турган гап, табиий.

- Оллоҳ сизни кўллайди, - деди у. - Сизнинг аҳволингизга тухпганлардан мен билганларимнинг ҳаммаси Оллоҳга ёлворган.

Мен, нима б5^пти, ҳар кимнинг ихтиёри, дедим. Қолаверса; бунгауларнингвактиетганкўринади. Мен эса ёрдамга муҳгож эмасман, ўзим қизиқмайдиган нарсаларга сарфлашга вақтим ҳам йўқ.

Шу ерда у аламидан чапак чалиб юбора ёзди, лекин ўзини босди, ридосининг қатларини текислаи бошлади. Кейиняна, менга «дўстим» деб гапга ТЗШДИ. У, эмишки, мен билан ўлимга ҳукм қилинганим учун шундай гаплашмаяпти, чунки, моҳиятан олганда ҳаммамиз ҳам ўлимга маҳкуммиз. Мен унинг гапини кесдим ва бу икки хил нарса, ҳар қалай, таскин бўлолмайди, дедим.

- Ҳа, албатта, - деб маъқуллади у. - Лекин сиз тез кунда ўлмасангиз ҳам, бари бир, кейинроқ ўласиз.

Ва ўшанда ҳам шу савол кўндаланг бўлади. Бу оғир синовга қандай дош бераман, дейсиз?

- Ҳозир қандай бўлсам, ўшанда ҳам шундай дош бераман.

У ўрнидан турди ва тўғри кўзларимга қаради. Бу ўйин менга таниш эди. Тез-тез Эмманюэл ва Селест билан эрмакка шундай баҳс бойлардик, одатда доим улар бой берарди. Мен кашишнинг ҳам бу ўйинни яхши билишини дарров англадим: унинг нигоҳи титрамади. Гапираётганда овози ҳам қалтирамади:

- Нахотки тамомила умид узган бўлсангиз? Нахотки мутлақ ўламан, мендан ҳеч бир нарса қолмайди, деган фикр билан яшасангиз?

- Ҳа, - дедим.

У бошини қуйи солди, яна ўтирди. Менга раҳми келаётганини айтди. Одам боласининг бунақага бардош бериши мумкин эмасдай туюлар экан унга. Мен бир нарсани - унинг жонимга тега бошлаганини сездим. Мен ҳам унга орқамни ўгирдим, туйнук оддига бордим. Ва елкамни деворга бердим. Яна унинг савол бераётгани қулоғимга кирди. Товуши ташвиш ва саботга йўғрилган эди. Мен унинг хаягасонланаётганини англаб, эътиборлироқ тинглай бошладим.

Ишонаман, деб айтди у, афв ҳақидаги илтимосингиз кондирилади. Лекин мени гуноҳ эзиб туради - шу оғир юкдан халос бўдишим керак. Унинг гапидан, одамлар қилган ҳукм ҳеч нарса эмас, Оллоҳнинг ҳукми муҳим, деган хулоса чикди. Лекин мени одамлар ҳукм қилди-ку, дедим. Лекин бу билан гуноҳдан фориғ бўлмадингиз, деб у эътироз билдирди. Гуноҳ нималигини билмайман, менга фақат гуноҳкорсан, деб маълум қилдилар, дедим. Айбдорман, шунга яраша тўлов тўлайман, бошқалари з^чун жавоб бермайман. У яна ўрнидан турди ва мен р^имирлагинг келса, фақат ё турасан, ё ўтирасан, бу хибсхонада шундан бошқа имкон йўқ, деб ўйладим.

Мен ерга тикилдим. У менга томон қадам ташлади ва гуё яқин келишга чўчигандай тухтаб қолди.

- Гумроҳлик қияпсиз, бўтам, - деди. - Сиздан бундан ҳам кўпроқ сўрашлари мумкин эди. А, балки, сўраб ҳам қоларлар.

- Нимани сўрайдилар?
- Кўришингиз кераклигини.
- Нимаки кўриш керак?

Кашиш атрофга аланглади, назаримда, товуши бирдан ҳорғин тус олди:

- Биладан, бу ердаги ҳар бир тошга уқубат сингиб кетган. Бу деворларга азобланмай, изтироб чекмай қарай олмайман. Аммо кунглимнинг туб-тубидан биладан: энг бебахтларингиз ҳам гоҳо мудҳиш деворлар орасидан илоҳнинг сиймоси ўгаб келганини кўрган. Кўришингиз керак бўлгани ҳам - у эди.

Менга сал жон кирди. Мана, кўп ойлардан бери шу деворларга қарайман, дедим. Дунёдаги бирорта деворни, бирорта одамни ҳам шунча ўрганмаган эдим, буларни ўргандим лекин. Балки бир вақтлар уларда юзини кураман, деб урингандирман ҳам. Лекин қуёшнинг ранглари ва истак ёлқини ловуллаб турган битта юз бор - у ҳам бўлса, Марининг юзи. Мен бу юзни беҳуда изладим. Энди бунга ҳам чек кўйганман. Ҳар ҳолда, мен ҳеч нарса кўрмадим, бу тошлар орасидан ҳеч нарса кўринмайди.

У менга жуда маъюс тикилиб қолгандай туюлди. Энди мен деворга кифтимни бергандим, чироқ нури манглайимга Т5^шаётган эди. Каттипт бир-икки оғиз гап айтди, мен эшитмадим, кейин у шоша-пиша, сизни қучоқласам майлими, деб сўради.

- Йўқ, - дедим.

У ортига ўгирилди, деворга ёндашиб, уни қафтлари билан сийпалади.

- Наҳотки бу дунёни и^nча кадрласангиз? - деб суради.

Мен ҳеч қандай жавоб қайтармадим.

У менга ўгирилган кўйи анча узоқ туриб қодди. Бунга жаҳлим чиқаётган эди, у мени жуда эзиб юборди. Энди унга, кетинг, мени ўз холимга қўйинг, демокқа чоғланган эдим, у бирдан менга бурилди ва хаяжон билан қичқириб юборди:

- Йўк, мен сизга ишонолмайман! Имоним комил, сиз ҳам гоҳида у хаётни кўмсагансиз!

Ҳа, албатта, лекин энди фойдаси йўк; - бу бойиб кетишни, ё ҳаммадан чакқонроқ сузишни, ё оғзинг бошқаларникига қараганда чиройлироқ бўлишни ишташдай бир гап, деб жавоб бердим. Ҳаммаси бир гўр - беҳуда хомхаёл. Шу ерда у гапимни бўлди ва менинг ўша, у хаётни қандай тасаввур қилишимни сўради. Энди мен қичқириб юбордим:

- Мана, шу ердаги хаётни қандай тасаввур қилсам, шундай!

Шу заҳоти кўшиб кўйдим - бўлди, бас, жонимга тегди!

У яна Оллоҳ тўғрисида гапирмоқчи эди, лекин мен унга яқинроқ бордим ва охири марта менинг вақтим жуда оз қолганини тушунтиришга уриндим. Бу вақтни мен худога исроф қилишни истамайман. У гап мавзуини ўзгартиришга уринди ва нима учун уни «падар» деб эмас, «жаноб қаттигт» *деб* атаётганимни сўради. Мен қайнаб кетдим ва у менга ота эмас, менга қарши турганлар билан бирга эканини айтдим.

- Йўк, бўтам, - деди у ва қўлини елкамга қўйди. - Мен сиз томондаман. Лекин сиз бунини тушунишга қодир эмассиз, чунки кўнглингиз кўр. Мен сиз учун ибодат қиламан.

Шу ерда, нимагалигини ўзим ҳам билмайман, ичимда нимадир тошиб кетди. Томоғимни йиртгудай бақирдим, уни сўқдим ва ибодат қилишингизга зор эмасман, дедим. Ридосининг ёқасидан ушлаб олдим.

Ғазабдан, шодликдан дир-дир титраб, кўнглимда йиғилиб қолган ҳамма нарсани охиригача тўкиб солдим. У кўринишидан шундай ўзига ишонган туюлади, ҳеч нарсага шубҳа к^лмайдами? Бўлмаса, мана, унинг ўзига ишониши аёл сочининг биттагина толасига арзимайди. У яшаяпман, деб беҳуда ишонади, ахир, ўликка ўхшаб яшайди-ку. Мана, мен кўринишимдан бенаво ҳақирман. Лекин ўзимга ва ҳамма нарсага ишонаман, унга қараганда чуқурроқ ишонаман, тириклигимга ва яқинда ўлишимга ишонаман. Ҳа, шу ишончдан бошқа менда ҳеч вақо йўқ. Лекин, нима бўлганда ҳам, бу ишончдан мени ҳеч ким маҳрум к^илолмайди. Худди шундай ишончдан мени ҳам ажратиб ололмайди. Мен ҳозир ҳам, илгарилари ҳам ҳақ эдим, мен доим ҳақ бўлганман. Мен мана шундай яшадим, лекин бошқачаяшашим ҳам мумкин эди. Шу ишни қилдим ва бошқасини қр!мадим. Шундай йўл тутдим, бошқачасини эмас. *Хўш*, нима 65ПТИ? Нима бўлиб ўтган бўлса-да, охири - мен шу дақиқани, шу тонгни ҳамisha қутиб келдим, худди шунда менинг ҳақлигим исботланади. Ҳаммаси - ҳаммаси бари бир, ҳаммасининг аҳамияти йўқ ва мен негаи1зш[дайлиги11ижудаях11и биламан. Уҳам билади. Бор бемаъни умрим давомида, кириб келган йиллар бадалида истикболнинг қаъридан йўлидаги ҳамма нарсани текислаб ташлаб, менога пешвоз хафақон-хира шабадалар эсиб турди ва шундан менга ваъда қилинган, зўрлаб беришмоқчи бўлган ҳамма нарса, мен чиндан ҳам яшаган йилларга ўхшаб, хира тортиб қолди. Бошқа одамларнинг ўлими, она муҳаббати, унинг эътиқоди, ҳаётда маъкул тушадиган бошқа йўллар, сайлаш мумкин бўлган бошқа қисматлар менга чикора - ахир, менга, яна миллиардлаб танланганларга, у сизнинг биродарларингиз деб атаётган барчага яккаю ягона қисмат белгиланган-ку. Ниҳоят, энди унга тупғунарли бўлгандир? Дунёдаги ҳамма одам -

танланганлар. Бошқалари мавжуд эмас. Эртами ёки кечми, ҳаммани судлайдилар ва ҳукм қиладилар. Ва уни ҳам. Қотилликда айбланувчини унинг онасини кўмиттда йиғламагани учун қатл қилрпадими, йўқми, нима фарқи бор. Саламоно чол итининг нархи унинг хотинининг кийматрадан кам ҳам, кўп ҳам эмас. Жиккак автоматхотин, Масон уйланган парижлик аёл, менинг хотиним бўлишни истаган Мари қанча бўлса, шунча айбдор. Оғайним фақат Раймон, ундан минг марта яхши Селест бўлса, нима фарқи бор? Агар Мари бугун қанақадир бошқа бир Мерсога лабини тутса ҳам - нима фарқи бор? Хўш, тушунаптими у, ҳукм қилинган, истРққболимнинг қаърларидан... Мен буларнинг ҳаммасини бақириб ташладим ва бақириғимдан б5^ғилдим. Лекин соқчилар аллақачон кашишни чанғалимдан тортиб олишган ва менга таҳцид билан ташланаётган эдилар. Аммо каттипт уларни тинчлантрфди ва менга бир мудқат индамай қараб қолди. Унинг кўзлари ёшли эди. У ортига ўгирилди ва қораси ўчди.

У чиқиб кетгани ҳамоно ўзимни босиб олдим. Жуда чарчаганимни ҳис қилиб қаравотга ташландим. Ухлаб қолибман шекилли, *чунки* з^йғонсам, юзимга юлдузлар тикилиб турган экан. Даладаги товушлар менгача етиб келди. Тун, ер ва денгизнинг салқин нафаси чаккамни равшан торттирди. Ухлаётган ёзнинг мўъжаз осойишталиги менга худди тўлқиндай қуйиларди. Тўсатдан туннинг қай бир бурчида кемалар товуш берди. Улар энди мен учун мангуга бефарқ бўлиб қолган дунёнинг хайрлашуви ва айрилиғидан мужда олиб келди. Жуда кўп вақтлардан бери, мана, биринчи марта онамни ўйладим. Унинг нега умрининг охирида ўзига «куёв» топгани, худди ҳаёти янгидан бошланадигандай^ нега бу ўйинга тушганини англагандай бўддим. Ўша ёқда, одамларнинг ҳаёти сўнаётган ғарибхона теграсида

хам оқшом ўйга толдирадиган сукунатдан иборат эди. Онам шундоқ ўлими арафасида ўзини қайта бошдан яшайдигандай, озодликка чиққандай ҳис қилган бўлса керак. Ҳеч кимнинг, ҳеч кимнинг унга марсия ўқишга ҳаққи йўқ эди. Мана, мен, мен ҳам қайта бошдан яшашга тайёр турибман. Асов ғалаёнли ғзаб мени худци оғриқдан, умидлардан тозалаб ўтгандай бўлди ва сирли белгилар, юдузлар тўла шу тун олдида мен биринчи марта дунёнинг сокин хотиржамлигига бағримни очяпман. У менга шунчалар ўхшаш, у худди биродаримдай ва мен ўзимнинг шундай бахтли бўлганимни, ҳозир ҳам бахтли эканимни ҳис қияпман. Ҳаммасининг охирига етишини, фақат бунчалар ёлғиз қолмаслигим учун қатл кунимда кўпроқ одам тўпланишини истайман, холос - майли, улар мени нафрат хайқириғи билан қарши олсинлар.

ВАБО¹

(Ролин)

*«Агар ^амо-қда ётишни бошқа бир
цамоцда ётиш орқали тасвирлаш
мумкин бўлса, унда вот^еликда
ҳа^и^атан бор нарсани қанақадир
умуман йўц нарса орқоли тасвирлаш
ҳам мумкин бўлади».*

ДаниелДЕФО.

Биринчи т^исМ.

Мазкур воқеанома тагида ётган ғалатирок; ходисалар 194... йили Оранда бўлиб ўтган. Кўпларнинг фикрича, бунақа воқеалар мазкур шаҳарга сира мос келмайди, чунки маълум маънода ғалатирок, қуюшқонга сиғмайди. Ва чиндан ҳам, Оран, бир қараганда, - росмана шаҳар, Жазоир қрфғокларидаги фаранг префектурасининг бир нусхаси, холос.

Тан олиш керак, шаҳар холида у керагича афтода. Бу тинч қобиқ ичида Ораннинг барча кенгликларидаги юзлаб савдо шаҳарларидан нимаси билан фарқ қилишини бирдан эмас, маълум вақт ўтгацан кейингина англаб оласан. Хўш, ўзингиз айтинг, мана, каптарсиз, дарахгсиз, барглар шитирламайдиган, кушлар қанот қокмайдиган, боғлари йўқ, ҳуллас, айтарли белгисиз бир шаҳарни қандай таърифлаш мумкин. Фаслларнинг ўрин алмашилини фақат осмонга қараб биласиз. Кўклам ўзинингириб келишини фақат хавонингянга сифати ва чаканафурушларнинг шаҳар

^льбер Камю. Бегона: Қисса ва роман / Аҳмад
Аъзам таржимаси. -Т.: Ёзувчи, 1995. 5-бет.

чеккаларидан олиб келадиган гуллари сони билан белги беради, қисқаси, чакана сотиладиган кўклам. Ёзда куёш шусиз ҳам қоврилиб ётадиган уйларни тоблайти ва деворларни бўз чангга қоради; шунда фақат тақа-так ёпилган қопқалар панасидагина жон сақлаш мумкин. Лекин куз - балчиқ тошқини. Очик кунларга фақат қишда етасиз.

Шахар билан танишишнинг энг мақбул йўли - бу ердагиларнинг қандай ишлаб, қандай севиши ва қандай ўлишини билишгауринишдир. Шахримизда, эхтимол, иқлим таъсиридир, буларнинг ҳаммаси бир-бирига маҳкам боғланиб кетган ва ҳаммаси ўша-ўша ошоғич - лоқайд тусда воқе бўлади. Яъни бу ердагилар зерр!кадр!лар ва кўникмаларга зфганишга тиришадилар. Бизнинг ҳамтабааларимиз кўп ишлайдилар, лекин фақат бойлик орттириш учун, ҳамма манфаатлари асосан тижорат теграсида айланишади ва улар ҳаммадан кўра, биринчи гада, ўз иборалари билан айтганда, «иш ишлайдилар». Т5фган гап, айти пайтда улар одмигина қувончдан ҳам бебаҳра қолмайдилар - аёлларни, кинони ва денгизда чўмилишни *яхши* кўрадилар. Лекин бамаъни одамлар сифатида бу кўнгилхушликларни шанба оқшоми ваякшанбага асраб кўядилар, қолган олти кунда тобора кўпроқ пул ишлашга интиладилар. Кечқурун, маҳкамалаларни тарк этгач, аниқ русум бўлган соатда улар қаҳвахоналарда уймалашадилар, лдиа-лдна доимги хиёбонда кезиб юрадилар ёки ўз айвонларида танда қуриб ўтирадилар. Ёшликларида уларнинг эхтирослари асов ва қисқа бўлади, ЗФ^{та} ёшларида эса гуноҳлари зўлдир ўйнайдиганлар жамияти, халфана зиёфатлар, катта қимор ўйналадиган клублар даврасидан нарига ўтолмайди.

Менга, албатта, буларнинг ҳаммаси фақат бизнинг шаҳаргагина хосми, охир-оқибат, ҳамма замондошларимиз ҳам шунақа-ку, деб эътироз қилишлари мумкин. Албатта, одамларнинг тонгдан

шомгача ишлаши, кейин қолган вақтларини ҳар бирлари ўз дидларига муносиб тарзда қартага, қахвахонада ўтиришга ва валақлашга сарфлашлари ҳеч кимни таажжубга солмайди. Лекин одамлари ҳар замон-ҳар замонда қанақадир бошқа нарсалар ҳам борлиги тўғрисида шубҳа қилиб қоладиган шаҳарлар, мамлакатлар ҳам бор-ку. Умуман олганда, уларнинг ҳаёти шу билан ўзгариб қолмайди, лекин, бари бир, шукр қилиш керак, шубҳа туғилади-ку. Аммо Оран бунинг акси, у кўринишидан, ҳеч қачон ҳеч нарсадан шубҳа қилмайдиган, яъни бориб турган замонавий шаҳарга ўхшайди. *Шунинг* учун бизда қандай севишларини аниқлашга ҳам хожат қолмайди. Эркаклар билан аёллар севги тушаги деб аталадиган нарсада ё тезда бир-бирларини еб битирадилар, ё аста-секин бирга яшаш кўникмасини эгаллаб оладилар. Бунинг ҳам ҳеч бир ажралиб турадиган жойи йўқ,. Ҳамма ердагидек, Оранда, фикрлашга вақт ва иқтидор йғуқлигидан, одамлар бир-бирларини севсалар ҳам, буни ўзлари англамайдилар.

Лекин бошқа бир нарса бор - ўлим бу ерда қўп машаққат келтиради. Дарвоқе, машаққат деганимиз ҳам *унча*. тўғри эмас, бз^и ноқулайлик деб айтиш маъқулроқ кўринади. Касал бўлиш ҳеч кимга ёқмайди, лекин ётиб қолсангиз, сизга ҳамдарилик қиладиган шаҳарлар, мамлакатлар бор, у ерларда беморликни маълум маънода ўзингизга фароғат ҳам деб биласиз. Бемор одам папалашга мухтож бўлади, у нимагадир суянишни истайди, бу жуда табиий. Лекин Орандаги инжиқ иқлим, корафта тирикликнинг суръати, калта шомлар, кз^нгилочишнинг равишлари - ҳаммаси одамдан отдай соғлом бўлишни талаб қилади. Бу ерларда бемор чин маънода ёлғиз... Бзпун шаҳар телефон орқали ё қа??вахоналардаги столлар теграсида

тижорат шартномалари, коносаментлар, векселлар ҳисоби ҳақида гаплашиб турган бир пайтдачатнаётган юзлаб деворлар билан қуршалган ўлим тўшагида, зулмат исканжасида ётган беморнинг аҳволини тасаввур қилиб кўринг. Шунда ҳам сиз иқлими қуруқ жойларда, боринги, замонавий бўлса ҳам, ўлимнинг нақадар ноқулай келишини тушуниб оласиз.

Гап орасида айтган шу таърифларимиз шаҳримиз ҳақида керагича аниқ тасаввур беради, деб умид қиламиз. Қолаверса, ҳеч бир нарсада ошириб юбормаслик керак. Фақат бир жиҳатини - шаҳар қиёфасини сийқалигини ва бу ерда ҳаёт ҳам сийқалашиб кетганини алоҳида таъкидлаб қўйишга тўғри келади. Лекин кўникма ҳосил қилсангиз бас - кунлар жуда осон ўтади. Агар шаҳримизни кўникмалар ҳосил қилишга ёрдам берар экан, демак, ҳаммаси яхшиликка бўлади, деб айтишга ҳам ҳаққимиз бор. Албатта, шу жиҳатдан қаралса, бу ердаги ҳаёт унча мароқли ҳам эмас. Лекин биз тартибсизлик нима, билмаймиз. Ва шу жиҳатдан бизнинг очиккўнгил, хушёким ва ишбилармон ҳамтабақаларимиз мусофир одамнинг кўнглида қонуний бир ҳурмат уйғотади. Кўклик, кайфиятдан бебаҳра, туссиз бу шаҳар оромгоҳ бир гўшадаи туюлади ва бориб-бориб ўз оғушида мудратиб кўяди. Лекин, инсоф юзасидан айтиб кўйишимиз керак, шаҳар ҳеч нарсага қиёсланмайдиган бир манзарага пайванд, у тарҳи аниқ чизилган кўрфазнинг шундоқ тепасида, нурафшон дўнгликлар билан ўралган ясси тошлокда кўним топган. Фақат унинг кўрфазга орқа қилиб тушгани, денгизни пана қилиб кўйгани, уни кўриш учун доим аланглашга тўғри келишига ачинамиз, холос.

Юқорида айтганларимиздан кейин китобхон ўтган йили баҳорда юз берган воқеаларнинг ҳамтабақаларимизни онгда қолдирганига ва, кейин

билганимиздай, мазкур воқеаномада баён этиладиган талай фавқулудда ҳодисалар силсиласининг бошланғичи бўлганига сира шубҳа қилмаса керак. Баъзилар бу ҳодисаларни ғайритабиий деб ўйлаши, бошқа бировлар эса уларга муаллиф тўқиган уйдирмалар деб қараши ҳам мумкин. Лекин, охиروقибат, воқеанависнинг бунақа зид фикрлар билан ҳисоблашмасликка ҳаққи бор. Унинг вазифаси - агар у чиндан ҳам шундай бўлганини билса, агар бу ҳодисалар бутун бир халқ ҳаётига боғлиқ бўлса, демакки, унинг ҳикоясидаги ҳақиқатни қадрлайдиган минглаб гувоҳлар топилса, «шундай бўлган», деб айтиш, холос.

Қолаверса, ҳикоячи, унинг исми шарифи мавриди билан маълум бўлар, тақдир тақозоси билан, керагича гувоҳлик кўрсатмалари тўпламаганда ва воқеалар равиши билан ўзи баён этишни мақсад қилган ҳамма нарсага аралашиб қолмаганида бу вазифани ўз зиммасига олмас эди. Айни шу нарса унинг муаррих сифатида иш кўришига имкон беради. Турган гап, тарихчи, ҳатто у ҳаваскор бўлса ҳам, доим ҳужжатларга таянади. Мазкур тарихни баён этувчи ҳам, табиийки, ҳужжатларга эга: авваламбор, унинг шахсан гувоҳлиги, *чунки* у эгаллаган мавқеига кўра мазкур воқеаномадаги барча иштирокчиларнинг дил изҳорини эшитган ва ниҳоят, унинг кўлига ТуингаН қоғозлар бор. Мазкур қоғозларни у қачон мақбул топса ва ўзига қулай билган жойда ишга солиш ниятида. Унинг яна бир нияти бор... Лекин энди мулоҳаза ва дудмол гапларни йиғиштириб, ҳикоянинг ўзига ўтиш вақти етди. Биринчи кунларни баён этиш алоҳида ҳафсала талаб қилади.

Ўн олтинчи апрел куни эрталиб Бернар Риэ ҳаким ўз уйдан чиж:аётиб зина долончасида каламуш

Ўлигига қоқилди. Негадир у бу воқеага унча ха^ аҳамият қилмай, бошмоғининг тумшуғи билаъ каламушни тепиб юборди-да, зинадан тушди. Лекиъ кўчага чиққандан кейин эшигим тагида каламуц қаёққан пайдо бўлди, деб ўзига савол берди вг эшикбонни бу воқеадан огоҳ қилиб кўйиш учуь ортига қайтди. Кекса эшикбон Мишел жанобнига кайфияти бу ходисанинг нақадар ғалати эканинр таъкидларди, холос. Уйларидан каламуш ўлигр чиқиши ҳакимга фақат ғалати туюлган бўлса эшикбоннинг назарида бориб турган шармандалш эди. Шунда ҳам Мишел жаноб уйимизда каламуц йўқ, деб қатъий туриб олди. Ҳаким каламушго иккинчи қават долончасида ўз кўзим билан кўрдм ўлиб ётганга ўхшайди, деб ишонтиришга қанчг уринмасин, Мишел жаноб айтганидан қайтмади Уйда каламуш йўқми, демак, кимдир уни атайлаф ташлаб кетган. Қисқаси, кимдир шунчаки хазэд қилган.

Шу куни кечқурун Бернар Риэ уйига кирии олдидан долончада тўхтади, калит излаб чўнтагиш кавлаштираётганда бирдан нариги, қоронғр бурчакда ёнбоши билан ғалати сурилаётган, жикқ< хўл каттакон каламушни кўриб қолди. Кемирувч* гўё гавдасини тутмоқчидек тўхтади, кейин ҳакимп талпинди, 51на тўхтади. Ўз меҳвари теграсид* буралди-да, заиф чийиллаб полга ағнади, ва унин тумшукчасидан тизиллаб қон сачради. Ҳакиа каламушга бир дақиқача индамай қараб турди-да кейин уйига кирди.

У каламуш тўғрисида ўйламаётган эди, ян< ўз ташвишларига берилди. Хотини бир йилда! бери касал, эртага тоғдаги шифохонага жўнапп керак. Ҳаким кетаётганида тайинлагандай, хошиш хобхонада ётган эди. Хотини эртанги хорғин сафарг; шундай тайёрланаётган эди. У жилмайди.

- А, мен жуда яхши бўлиб қолдим, - деди у.

Ҳаким ўзига ўгирилган, тунчиروق нурларида ёришган юзга термилди. Балким ҳаммасидан, ҳатто оғир хасталик аломатларидан ҳам устун келган мана шу жилмайиши учундир, Риэга ўттиз ёшли аёлнинг юзи илк балоғат пайтларидагидек кўринди.

- Иложини қилиб, ухлаб олсанг бўларди, - деди у. - Ҳамшира ўн бирда келади, икковларингни вокзалга, ўн иккилик поездга чиқариб қўяман.

У лабларини намиқ пешанага тегизди. Хотини уни эшиккача ўша-ўша жилмайиши билан кузатиб кодди.

Ўн еттинчи апрел куни эрталаб, соат саккизда эшикбон ўтиб кетаётган ҳакимни тўхтатди ва канақадир тошбағир ҳазилкашлар долонга учта каламуш ташлаб кетишганидан шикоят қилди. Жуда ҳам бақувват қопқонга *тушганми*, каламзпиларнинг ҳаммаси қонга беланган эди. Эшикбон, безорилар яна бирон бўлмарур ҳазили билан ўзларини фош қиладигандай, каламзпиларнинг панжачалардан тутган кўйи эшик олдида анча пойлаб турди. Лекин ҳеч нарса юз бермади.

- Майли, шошмай турунг, - деб ваъда қилди Мишел жаноб, - уларни албатта тутаман.

Бу воқеага қизиқиб қолган Риэ ташрифини энг кашшоқ мижозлари турадиган чекка маҳаллалардан бошлашга қарор қилди- Бу ерларнинг чиқиндиси шаҳар марказига қараганда кечроқ олиб кетилар, чанг-тўзон, тўппа-тўғри кўчалардан ўтган автомобилнинг қанотлари супуринди қутиларига тегай-тегай дер эди. Ҳаким йўл-йўлақай фақат бир кўчанинг ўзида пўчогу ифлос латта-путта уюмлари устида ётган ўнлаб каламуш ўлигини кўрди.

У кўрган биринчи бемор деразаси қучага қараган, ҳам хобхона, ҳам емакхона бўлмиш уйда тўшақда ётган эди. Бемор юзлари бужмайган кекса испан

чол эди. Унинг олдидаги кўрпада нўхат солинган иккита кастрюл турарди. Ҳаким кирганда суяниб ўтирган бемор эски дамқисма асорати - нафаси хириллашини ростлашга уриниб, бошини ёстикқа ташлади. Хотини тоғора олиб кирди.

- Бостириб чиқишини кўрдингизми, а, ҳаким? - деди чол Риэ уни эмлаётганда.

- Рост, - деб тасдиқлади чолнинг хотини, - кўш-нимиз учтасини териб ташлади.

Чол кафтларини бир-бирига ишқалади.

- Чикаверади, ҳамма ўраларда ғиж-биж бўлиб ётибди! Очарчиликка бу!

Риэ энди бутун маҳалланинг тилида шу гап эканини англади. У ташрифларини тамомлаб уйига қайтди.

- Телеграмма келди сизга, - деди Мишел жаноб.

Ҳаким ундан яна каламуш кўрмадингизми, деб сўради.

- Э-э, йўқ, - деб жавоб қилди эшиқбон. - Кўз-кулоқ бўлиб турибман, ўзингиз биласиз. Биронта ҳам аблаҳ тумшуғини суқолмайди.

Телеграммада Риэнинг онаси эртага келиши айтилган эди. Хотини йўқлигида уйга онаси қараб туради. Ҳаким ичкари кирди, ҳамшира анчадан бери кутиб ўтирган экан. Хотини ўрнидан турган, одми инглизча костюмини кийиб, жиндай бўянган эди. Ҳаким унга қараб жилмайди.'

- Мана, яхши бўлди, - деди, - жуда яхши.

Вокзалда у хотинини ухлаб кетиладиган вагонга жойлаштирди. Хотини вагонга аланглади.

- Бизга қимматлик қилмайдими э?

- Шунақаси керак-да, - деди Риэ.

- Бу каламушлар ғалваси нима ўзи?

Ҳали ўзим ҳам билмайман. Умуман олганда, ғалати, лекин ҳаммаси жой-жойига тушади.

Ғ а т ^ 2 ; ? ^ 1 1 0 ^ У Б У д л а Р а б ^ хотинидан унга керагича ғамхурдик қилолмагани, кўшшча эътиборсиз

қолдиргани учун узр сўради. Хотини бас қил, деб ялингандай бошини чайқади, лекин бари бир, ҳақим гапини охирига етказди:

- Келганингдан кейин ҳаммаси бошқача бўлади. Барини қайтадан бошлаймиз.

-Ҳа, - деди хотини кўзлари ёшланиб. - Бошлаймиз.

У ҳақимга орқа ўгириб, деразага термилди. Йўловчилар перрондатўдалашиб, жонсаракизғишиб юрган эдилар. Паровознинг бўғиқ пишиллаши хатто купеда ҳам эшитилди. Ҳақим хотинини чорлади, хотини қараганда, ҳақим унинг юзи кўз ёшдан ҳўл бўлганини кўрди.

- Қўй, кераги йўқ, - деди у меҳри товланиб.

Хотинининг кўзлари ҳали ҳам ёшли эди, лекин яна жилмайди, тўғрироғи лабларини салгина кийшайтирди. Кейин тез-тез нафас олди.

- Майли, боравер энди, ҳаммаси яхши бўлади.

У хотинини кучоқлади ва энди вагон деразасининг бу томонида турар, *унга*. хотинининг фақат жилмайгани кзфинар эди.

- Илтимос, - деди у. - Ўзингни эҳтиёт қил.

Лекин хотини энди унинг гапини эпштмаётган эди.

Вокзал майдонига чиқаверишда Риэ терговчи Отонни кўриб қолди, у ўғилчасининг қўлидан етаклаб келаётган эди. Ҳақим ундан, бирон ёққа кетяпсизми, деб сўради. Баланд бз^йли, коп-қора, ҳам бир вақтлар айтилганидай, кибор кишига, ҳам айни пайтда жаноза маҳкамасининг машъалачисига ўхшаб кетадиган Отон жаноб илтифот билан, лекин калтагина жавоб қилди:

- Отон хонимни кутишга чикдим, қариндошларимни кўргани кетган эди.

Паровоз ҳуштаги эшитилди.

- Каламушлар... - деб гап бошлади терговчи.

Риэ поездга қараб юрмоқчи бўдди-ю, лекин яна ташқарига бурилди.

- Ха, лекин айтишга арзимаиди, - деб гапни қисқа қилди.

Шу дақиқадан ҳаммасидан ҳам ҳақимнинг эсида қолгани - каламуш ўлигига тўла қутини қўлтиқлаб ўтаётган темирйўлчи бўлди.

Шу куни, тушдан кейин, ҳали кечки қабул бошланмай, ҳақимнинг олдига бир ёш йигит кирди, ҳақимга унинг мухбир эканини, эрталаб ҳам келиб кетганини айтишган эди. Унинг оти Раймон Рамбер экан. Ўрта бўйли, ўмизлари кенг, кўринишидан танти, одамга тиниқ, ақлли кўзлари билан тикиладиган Рамбер, спортча костюм кийгани учунми, турмушда омади чопган кишидай тасаввур уйғотар эди. Рамбер шу захоти ишга кўчди. У Париждаги катта бир рўзномадан, арабларнинг турмуш шароити ҳақида ҳақимдан интервью олгани келибди, маҳаллий аҳоли турмушининг санитария аҳволи тўғрисида ҳам маълумотлар тўпламоқчи экан. Риэ, аҳвол жуда айтарли эмас, деди. Лекин у суҳбатни давом эттиришдан олдаш, мухбир бор ҳақиқатни ёза олармикан, деб сўраб олди.

- Бошқа гап бўлиши мумкин эмас, - деди мухбир.

- Айбномангиз қатъий бўладими, мен шуни назарда тутяпман.

- Очиғини айтсам, йўқ, қатъий бўлмайди. Аммо ўзим ҳам бунақа айбнома учун керагича далил чикмаса керак, деган умиддаман.

Риэ жуда илтифот брлан, ҳа, чиндан ҳам, бунақа айбномагаунча далилҳам йўқ, деди; у савол беришида бир мақсадаи - Рамбер шохидликка ўтаётганда ҳеч бир нарсани юмшатмай ёзши мумкинми ё йўқлигини кўздатулганэди.

- Мен ҳеч нарсани юмшатмайдиган шохидликнигина тан оламан. Шунинг учун сизнинг шохидлигингизни кўлимдаги маълумотлар билан қувватлашшартэмасдебҳисоблайман

- Сен-Жюст каламига арзигулик тил, - деб жил-майди мухбир.

Риэ овозини баландлатмай, бу борада ҳеч нарсани тушунмаслиги, яшаттдан безган, лекин айни пайтда ўзига ўхшаганларга талпинган, ўзича ҳар хил адолатсизлик ва муросасозликларга бўйин эгмасликка сўз берган бир одам тилида гапираётганини айтди. Рамбер бўйинини қисиб, унга қараб қолди.

- Сизни тушундим, деб ўйлайман, - деди у анчадан кейин ва ўрнидан қўзғалди.

Ҳаким уни эшиккача кузатиб қўйди.

- Шундай фикрда бўлганингизга раҳмат.

Рамбер сабрсиз кифтини учирди.

- Тушунаман, - деди у. - Безовта қилганим учун узр.

Ҳаким угашиг қўлини қисди ва шаҳарда ўнлаб каламуш ўлиги ётгани, бу тўғрида қизик^кина репортаж қилса бўлишини айтди.

- Оҳ-хо, - деб хитоб қилди Рамбер. - Чиндан ҳам қизик.

Ҳаким соат ўн еттида яна касал кўргани кетаётиб, зинада ҳали ўзи анча ёш, бўлалди, лекин қотма юзли, қалин қошлари алоҳида кўзга ташланиб турадиган йигитга дуч келди. Ҳаким уни шу уйининг энг юқори каватида турадиган испан раққослариникида бирикки бор кўрган эди. Жан Тарру ҳафсала билан сигарет сўрганча шундоқ оёғи тагида жон талваса қилиб буралаётган каламушга тикилиб қолган эди. Тарру ҳакимга кулранг кўзларидаги хотиржам, синчков нигоҳини қадади, саломлашди ва каламуш босқини, ҳар қалай, жуда қизик бўляпти, деб қушиб қўйди.

— $x_a?$ — деб маъқуллади ҳаким, - лекин, охир-оқибат, кўнгилга уради.

- Фақат бир қарашда шундай, ҳаким, бир қарашда. Шу вақтгача бунақа нарсаларни кўрмаганмиз,

вассалом. Лекин мен бу воқеани жуда қизик бўляпти, дейман, ха-ха, жуда қизик.

Тарру кафти билан сочини силаб, орқага ташлади, энди буралмай қўйган каламушга яна қараб қўйди-да, Риэга жилмайди.

- Умуман айтганда, ҳаким, бу ёғини эшикбонга қўйиб берайлик.

Ҳаким эшикбонни кираверишда учратди, у деворга суяниб олган, доимги қип-қизил юзи ҳорғин тусга кирган эди.

- Ҳа, биламан, - деди Мишел чол, ҳаким унга янги топилдиқни айтгандан сўнг. - Энди иккита, учтадан топиб олишяпти. Бошқа уйларда ҳам шундай.

Кўринишидан у ғамга ботган, адои тамом бўлган эди. У ихтиёрсиз бўйинини қашлади. Риэ ундан ахвол сўради. Тамом руҳичўкиб кетди, деб айтиб бўлмайди. Лекин, бари бир, ўзини сал ғалатироқ хис қиляпти. Каламуш ғалвасидан бош айланди шекилли, аммо шулар гумдон бўлса, дарров ўзига келади.

Лекин Риэ эртаси куни, ўн саккизинчи апрелда вокзалга, онасини кутиб олгани чиқаётиб Мишел жанобъшнг баттар чўкиб кетганини кўрди: энди зинадан ўнлаб каламушлар ўрмалаб чиқар, афтидан, ертўладан чордоққа қараб йўл тортаётганга ўхшаб кўринар эди. Қўшни уйлар олдидаги супуринди челақлар каламуш ўлигига тўла. Ҳакимнинг онаси бу хабарни эшитганда сира таажжубга тушмади.

- Бўлиб туради бунақа воқеалар.

У жиккак, чаккасидаги сочлари кух[^]ушдай оқарган, мўмингина, қоракўз аёл эди.

- Сени кўрганимдан бахтлиман, Бернар, - деб таъкидлади у. - Бизга ҳеч қанақа каламушлар ҳалал бермайди.

Уғил бош ирғади, онаси ёнида бўлса, ҳамма нарса чиндан ҳам осон кўчади.

Шунда ҳам Риэ шаҳар дератизация бюросига сим коқди, у мудир билан шахсан таниш эди. Кўп микдордаги каламушлар инини ташлаб чиқиб, очикда ўлаётганини мудир эшитдими? Мерсье, мудир, бу ҳақда эшитибди, ҳатто уларнинг кирғоқ бўйида жойлашган маҳкамасидан ҳам элликтача кемирувчи топилибди. У ахволнинг нечоғли жиддий эканини билмоқчи. Риэ бу масалани ўзи ҳал қилолмайди, лекин маҳкаманинг бунга чора кўришини шарт деб ҳисоблайди.

- Албатта, - деди Мерсье, - лекин фақат кўрсатма олганимиздан кейин. Агар сен шу иш бош оғритишга арзийди, десанг, керакли кўрсатма олишга уриниб кўраман.

- Ҳаммаси ҳамма вақтда арзийди.

Ҳозиргина уларнинг оқсочи эри ишлаётган йирик заводда юзлаб каламуш ўлиги териб олинганини айтган эди.

Ҳар холда, тахминан шу соатлардан бошлаб ҳамтабааларимизда ташвишланишнинг илк аломатлари пайдо бўлди. Зеро, шу з`н саккизинчи санада, чиндан ҳам барча заводлардан, омборлардан юзлаб каламуш ўликлари чиқа бошлади. Кемирувчиларнинг лсон таслим қилиши чўзилган пайтлари ўлдирилга тўғри келади. Шаҳар чеккаларрадан марказгача, хуллас, Риэ ҳаким қаерда бўлмасин, ҳамтабаалар тздтланган ҳамма ерда каламушлар худци одамларни кутиб ётгандай, супуринди паллаларини тўлдириб ёки мағзава арикчаларда узун-узун қаторга тизилишиб турар эди. Шу кунданок оқшомги рўзномалар ишга киришди, муниципалитет олдига ўз фуқароларини мазкур ирганч босқиндан химоя қилиш учун ҳаракатга тушадими, йўқми, бўлса, қанақа ошоғич тадбирлар кўрилади, деган катъий талаб кўндаланг қўйилди. Муниципалитет эса ҳеч қандай ҳаракат ҳам қилмоқчи эмас эди, фақат

аҳволни ўр^{г а н ш} УЧУ¹¹ йиғин чақириш билан кифояланди. Дератизация хизматиға ҳар кун тонгда каламуш ўлиги йиғиштириб олинсин, деган буйруқ берилди. Кейин маҳкаманинг иккала юк мошини ҳам жониворларнинг жасадини ахлат ёқиш бекатиға етказиши керак эди. Лекин кейинги кунлари аҳвол ёмонлашди. Кемирувчилар ўлигининг миқдори борган сари кўпайди ва маҳкама хизматчилари олдинги кунга қараганда тобора мўлроқ ҳосил йиғиб олавердилар. Тўртинчи кун каламушлар галалаб чиқиб, тўда-тўда ўлишга тушди. Сон-санови йўқ каламушлар ўз меҳвари теграсида буралиб, одамларнинг ёнгинасида жон таслим этиш учун ертўлалар, қазноқлар, мағзава арикчаларидан гандираклаганча сийрак сафга тизилиб чиқиб келаверишди. Кечаси муюлишларда, зина долончаларидан каламушларнинг жон бериш олдидан қисқагина чийиллашлари аниқ эшитилиб турарди. Эрталаблари шаҳар чеккаларидаги мағзава ариклардаучли тумшуғи қонга беланган, айримлари тпиттаб кетган, айримлари аллақачон қотган бўлсада, мўйлови ҳамон жанговар диккайган кўйи уймаллашиб ётар эди. Ҳатто шаҳар марказида ҳам зина долончалари, ҳовлиларда гала-гала ўлиб ётган кемирувчиларни учратиш мумкин эди. Айрим нухалари хатто ҳукумат бинолари кираверишларига, мактаб ҳовлиларига, гоҳо қаҳвахоналарга судралиб чиқиб жон берарди. Ҳамтабааларимиз уларни энг гавжум жойларда учратганларидан ҳайратга тушар эдалар. Ирганч махлуқлар гоҳо Аслаҳа майдонида, хиебонларда, Денгизбўйи сайилгоҳида ҳам учраб қоларди. Тонгда шаҳар ўлаксадан тозаланар, аммо кундузи яна каламуш ўлиги тўпланиб, борган сари купаиб бораверар эди. Кечаси кетаётган одам оёқ тагида етган янги жасадчани шап этиб босиб олган Холлар ҳам кўп бўларда. Худди устига уйларимиз

қурилган замин ўз қаърида ётган ифлосдан ўзини тозалаб, ер бағрини кемириб ётган жами жароҳату маддалар ташқарига ситилаб чиқаётганга ўхшарди. Шу пайтгача тинчгина яшаб келаётган шахримизнинг қандай эсанкираб қолгани, букунлар уни қандай довдиратиб қуйганини тасаввур қилинг; шу пайтгача томирларида тинчгина оқаётган қони бирдан жунбишга келган одам шунақа ахволга ту- Пади. Ҳатто шу даражага етдики, Инфдок (ахборот, хужжатлар, барча масалаларга оид маълумотнома берадиган агентлик) ҳам бепул ахборотга ажратилган соатларда радио тингловчиларга фақат йигирма бешинчи апрелнинг ўзида 6231 дона каламуш ўлиги йиғилиб, қуйдирилганини маълум қилди. Бу ракам энди кундалик воқеага айланган ҳодисани 3^мумлаштириб, моҳиятини очди ва оммавий эсанкирашни кучайтириб юборди. Одамлар шу эшиттиришгача кемирзшчиларнинг босқинига ёқимсиз бир ҳодисадай қараётган эдилар. Энди улар, хали ҳеч ким ҳалокат кўламини аниқлаб, уни юзага келтирган сабабларни тзшиунтириб бермаган бўлсада, бу ҳодиса зғимирида катта хавф ётганини англаб етдилар. Фақат бир одам - дамқисмадан хириллаб ётган испан чолгина кафтларини бир-бирига ишқалаганча: «Чиқаверади! Чиқаверади!»), деб жазавага тушар эди, холос.

Йигирма саккизинчида Инфдок агентлиги 8000 каламуш ўлиги йиғиштирилганини маълум қилди ва шаҳарни ваҳима босди. Аҳоли кескин чора кўришни талаб қилиб, ҳамма гуноҳни ҳукуматга тўнкади, денгизбўйига чорбоғ солган айримлар эса шаҳардан кетиш вақти кедди, деган гапларни айта бошладилар. Лекин агентлик эртаси қуни боскин тўсатдан тўхтагани ва саришталик хизмати арзимас миқдорда каламуш ўлиги йиғиштирилганини маълум қилди. Шаҳаренгил ТРШ одди.

Бирок, худди шу кунни Риэ хаким уйи оддида машинасини тўхтатаётиб, кўчанинг у бошида кўллари, оёқларини ғалати керганча, бошини осилтириб, худди ёғоч кўғирчоқдай ликонглаб келаётган эшикбонни кўриб қолди. Кекса эшикбоннинг кўлтиғидан суяган одам кашиш эди, хаким уни бирдан таниди. У Панлю хазрат, хийла олим ва ашаддий иезуит эди, хаким у билан тез-тез кўришиб турар, хазратнинг шаҳар аҳли, хатгоки динга бефарқ одамлар орасида ҳам обрўйи борлигини билар эди. Хаким уларнинг етиб келишларини кутди. Мишел чолнинг кўзлари ғалати йилтирар, нафас олганида кўкраги хуштак чалар эди. Негадир бирдан мазам қочди, хаво олай деб чиққан эдим, деб тушунтирди Мишел. Лекин сайр қилаётганда бўйни, кўлтиғи ва қовуғида қаттиқ оғриқ туриб, орқага қайтишга тўғри келибди, Панлю хазратдан з[^]й^{гача} етиб олишига кумак беришни сўфабди.

- Бу ёғим керкиб кетган, - деб изох берди у. - Уйга етишга маж:олим йўқ.

Хаким автомобил ойнасидан кўл узатиб, чолнинг кемирчагини пайпаслади ва кули худди ёғочдай қотган тугунга тегди.

- Бориб ётинг, ҳароратингизни ўлчанг, кечкурун уйингизга кириб ўтаман.

Эшикбон кетди, хаким эса Панлю хазратдан кемирувчилар босқини ҳақида нима дейсиз, деб сўради.

- Эпидемия бошланадиганга ўхшайди, - деди хазрат ота ва унинг думалоқ кўзойнаги ортига бекинган кузларида табассум йилт этди.

Риэ нонуштадан кейин хотинидан шифохонага эсон-омон етиб келгани ҳақида телеграммани ўқиб утирган эди, бирдан телефон жиринглади. Унинг эски мижози, мэрия ходими экан. У кўпдан бери Қон томирлари торайишидан қийналар, бечорахол оулгани учун хаким уни бепул даволар эди

-Ха, мен, эсингизда бўлсам керак, - дедиу. -Лекин хозир гап ўзим ҳақимда эмас. Тезроқ келсангиз, кўшнимнинг аҳволи чатоқ.

Унинг товуши узук-юлук эшитилди. Риэ эшик-бонни ўйлади ва уни кейинроқ кўришга қарор қилди. У ҳаял ўтмай чекка маҳаллага етиб борди, Федерб кўчасидаги пастаккина уй эшигини очди. Сассиқ, зах зинанинг белида уни кутиб турган Жозеф Гран - мэрия хизматчисини кўрди. Тор елкаси, дароз бўйи, ориқ оёқлари, узун кўллари, тамаки сарғайтган мўйлови бу одамни эллик ёшидан анча катта кўрсатар эди.

- Ҳозир сал тузук, - деди у Риэга пешвоз тушиб, - ўлиб қолмаса эди, деб кўркдим.

У бурнини тозалаб олди. Риэ учинчи, аниқроғи, охирги қават эшигининг чап ёғида қизил бўр билан: «Киринг, мен ўзимни осдим», деб ёзилган сўзларни ўқиди.

Ичкари кирдилар. Ағнаб ётган курси тепасидаги кандилдан арқон осилиб турар, стол бурчакка сурилган, лекин сиртмоқда ҳеч ким йўқ эди.

- Ўз вақтида сиртмоқдан олибман, - деди Гран, сўз тополмай кийналиб, унинг сўз бойлиги шусиз ҳам камбағал эди. - Айни пайти чиққан эканман, бирдан шовқин эшитилди. Ёзувни кўриб, ҳазилми, деб ўйладим. Лекин у жуда ғалати, мен хатто мудхиш деб айтардим, инграб юборди...

У гарданини қашлади.

- Менингча, бу жуда оғир қийноқ бўлса керак. Кейин, бу ёғи маълум, ичкари кирдим.

Эшикни очиб, ёруғ, фак^рона хонага ўтдилар. Мис куббачали каравотдакалтабўй, бақалоқ бир одам ётган эди. У қаттиқ қаттиқ нафас олиб, қизарган кўзлари билан кирганларга қаради. Ҳаким остонада тухтади. Унга беморнинг нафас олиб-чиқариши оралиғида каламушнинг ҳам заиф чийиллагани эшитилаёт-

Альбер Камю

гандек бўлди. Лекин уйининг бурчакларида ҳеч нарса ғимирсиётгани йўқ. Мижоз, афтидан, пастроқ жойдан йиқилган, енгил тушган - умуртқалари бутун эди. Турган гап, салгина бўғилиб қолган. Рентген сурати олинса, зарар к^лмасди. Ҳаким беморни озгина камфора билан эмлади ва бир-икки кун ўгаб ҳаммаси яхши бўлиб кетади, деди.

- Раҳмат, ҳаким, - деб бўғик; ғулдиради бемор.

Риэ Грандан бўлган гапни миршабия комиссарига хабар қилдингизми, деб сўради, у хижолатга тушиб, ҳакимга қараб қўйди.

- Йўқ, - деди у, - йўқ. Ўйлабманки, энг муҳими...

- Тўғри қилибсиз, - деб маъкуллади Риэ, - майли, ўзим айтаман.

Лекин шу пайти бемор нотинч қимирлаб, яхши бўлиб қолдим, шунинг учун ҳеч кимга ҳеч нарса хабар қилишнинг ҳожати йўқ, деди.

- Ўзингизни уринтирманг, - деди Риэ. - Менга ишонаверинг, арзимайдиган гап, лекин бунақа ходисаларни хабар қилишга бурчлиман.

- Ўҳ, - деб ингради бемор.

У ўзини ёстикқа ташлаб, заифгина инқиллади. Гран мўйловини бураб тўшакка яқин келди.

- Олинг-а, Коттар жаноблари, - деб гап қотди.

- Ўзингиз тушунинг-да. Ахир, ҳаким, биласиз-ку, бунақа нарсалар учун жавоб беради. Агар каллангизга яна шунақа фикр келса, нима бўлади, ахир...

Лекин Коттар ҳиқиллаганча, йўқ, энди келмайди, шунчаки бир неча дақиқа ақл қочди, энди фақат бир нарсани - мени тинч қўйишларини истайман, деди. Риэ дори ёзиб берди.

- Майли, - деди у. - Бухакдагапирмайлик. Икки-уч кундан кейин кириб ўтаман. Лекин кўзингизга қаранг, тағин аҳмоқлик қилиб қўйманг.

Риэ долончадаёқ Гранга воқеани хабар қилишни, аммо комиссардан терговни камида икки кун кейин бошлашни сўраш кераклигини тайинлади.

- Кечаси ундан бохабар бўлиб туришга тўғри келади. Оиласи борми?

- Хар қалай, ҳеч кимини кўрмаганман, лекин ўзим қараб туришим мумкин. - У бош чайқади. - Очиғи, ўзим ҳам уни тузукроқ билмайман. Лекин одам одамга қарашиб туриши керак-ку.

Риэ долончадан ўтаётганда беихтиёр бурчакка аланглади ва Грандан каламуш маҳалладан буткул йўқолдими, деб сўради. Хизматчи бу борада аниқ гап айта олмади. Тўғри, кўшнилари унга каламуш босқини ҳақида айтиб беришган, лекин у валақлашга парво ҳам қилмайди.

- Ўз ташвишим ҳам етади, - деди у.

Риэ шоша-пиша унинг кўлини қисди. Ҳали эшикбонни кўришдан оддин хотинига хат ҳам ёзинш керак.

Кечки нашрни сотаётган рўзномафурушлар каламуш босқини барҳам топганини айтиб бақираётган эдилар. Лекин ҳақим эшикбоннинг остонасидан ўтмаёқ, уни каравотидан ярим осилиб, бир қўли билан бўғзини, бир қўли билан қорнини чангаллаганча, минг азобда кучаниб напармон сафро қусаётган ахводда кўрди. Кучанавериб ҳоддан тойган эшикбон зўрға нафасини ростлаб, жойига чўзилди. Унинг ҳарорати 39,5 даражага кўтарилган, бўйнидаги безлари, бўғимлари баттар керккан, биқинида иккита доғ пайдо бўлган эди. У энди бутун ичи зирқираётганидан нолиди.

- Ачитяпти, - деб такрорлади у. - Ух, аблах, шундай ачитяптики!

У ғайритабийй қорайган лабларини зўрға кимирлатиб, алланарса деб ғўлдираб, бопшдаги мислсиз оғриқдан ёшга тўлган бақа кўзлари ҳақимга бақрайиб

турар эди. Унинг хотини хануз садо чиқмаётган Риэга хавотир билан тикилди.

- Ҳаким, - деб сўради у, - нима қилган унга?

- Ҳар нарса бўлиши мумкин. Ҳозирча аниқ бир гап айтиш қийин. Кечгача парҳезда ушланг, сургидори беринг. Майли, кўпроқ суюқлик ичсин.

Чиндан ҳам, эшикбон тинмай ташналикдан қийналаётган эди.

Риэ уйига қайтиб, ҳамкасби, шахарнинг энг обрўли ҳакимларидан бири Ришарга сим қокди.

- Йўқ, - деб жавоб қилди Ришар, - кейинги пайтда бирон экстраординар ҳодисага дуч келмадим.

- Виронта баланд ҳарорат, чекланган керкишни кўрмадингизми?

- Э, ҳа, икки ҳолатда лимфа тугунлари қаттиқ керккан эди.

- Меъёрдан ортиқми?

- Э-э, - деб чўзди Ришар, - меъёр дегани, била-сизми...

Нима бўлганда ҳам, кечга бориб эшикбоннинг ҳарорати 40га чиқди, у алаҳлаб, каламушлардан нолиётган эди. Риэ унга фиксирлайдиган абсцесс қилишга киришди. Терпентиннинг куйдириши ўтган бемор: «Оҳ, аблахлар!» деб бўкириб юборди.

Лимфа тугунлари баттар керкиб, пайпаслаганда ёғочдай қаттиқ туюларди. Беморнинг хотини ўзини йўқотиб кўйган эди.

- Ёнидан кетманг, - деб масл^ахат берди ҳаким. - Бир нарса бўлса, мени чақиринг.

Эртаси куни, ўттизинчи апрелда намиқ-мовий осмонданкўкламгиилиқшабадаэсди. Шабадашаҳар чеккаларидан гуллар бўйини олиб келди. Эрталабки ғала-ғовур одатдагидан жарангдор, ҳаётбахшроқ эшитилди. Бу кун бизни ҳафта давомида эзиб келаётган дудмол ҳалокат таҳдидидан қутулган шаҳримиз учун чиндан ҳам баҳор пойқадамига айланди. Ҳатто хотинидан хайрли мактуб олган Риэ

ҳаким эшикбонникига алланечук хуш кайфиятда тушиб борди. Чиндан ҳам, беморнинг ҳарорати эрталабга келиб 38 даражага пасайибди. Бемор ёстикдан бошини узмай, мажолсизгина жилмайди.

- Яхши бўляпти, а, ҳаким? - деб сўради унинг хотини.

- Яна озрок кутайлик-чи.

Лекин чошгоҳга бориб беморнинг ҳарорати 40 даражага чикди, у тинмай алаҳларди, қайт қилиши ҳам кўпайди. Бўйин безлари ушлаганда баттаррок оғриқ берар ва эшикбон, худди бошини танасидан узокрокда тутишга урингандай, тинмай бўйини чўзар эди. Хотини каравот пойида, адёл устидан беморнинг оёқларини енгилгина босиб ўтирарди.

- Гап бундай, - деди Риэ, - уни алоҳида ажратиб, махсус жойда даволашга тўғри келади. Мен гос-пйталга сим қоқаман, икковимиз уни «тез ёрдам» машинасида олиб борамиз.

Икки соатлардан кейин, ҳали машинада бораётган ҳаким билан беморнинг хотини унинг тепасига энгашдилар. Шишиб, уч^к; босган лаблардан узук-юлук: «Каламуш! Каламз^ш!» деган сўзлар эшитилди. Унинг юзи кўкарди, қовоқлари гуё кўрғоплингга тўлди, калта-калта хансираб, керккан безлари бамисоли парчинлаб бораётгандек, худди каравотнинг устидан қопқокдек ёпилишини кутгандек бурчакка тикилар, гуё ер қаърида қуринмас бир юк остида эзилиб ётган қандайдир бир товуш уни тинмай чорлаётгандай туюлди. Хотини йиғлаб юборди.

- Ҳаким, энди умид йўкми?

- Жон таслим қилди, - деди ҳаким.

Эшикбоннинг ўлими, айтиш мумкинки, мудхиш башоратларнинг биринчи босқичини яқунлаб, иккинчи - илк хайронликлар аста-секин ваҳимага айланган, нисбатан оғирроқ босқични бошлаб берди.

Ҳамтабааларимиз айна шу - шахримизнинг куппакундузи каламушлар ўлиб берадиган, эшикбонлар ғалати бир касалликдан жон таслим қиладиган жойга айланганини энди тушуниб етдилар, шунгача бунақа ўй ҳеч кимнинг хаёлига келмаган эди. Шу нуктаи назардан қарасак, табиийки, биз янглишдик ва энди дунё ҳақидаги тасаввуримизни ошоғич равишдаўзгартиришга тўғри келди. Фақат шу билан чеклансак ҳам майли эди, унда яна кўникмалар устун келарди.

Ҳали фақат эшикбону қашшоқларгина эмас - кўпчилигимизнинг Мишел жаноб бошлаб берган йўлга отланишимиз муқаррар эди. Мана, айна шу вақтдан кўнглимизда кўркув уйғонди, унга ўй-фикр йўлдош бўлди.

Лекин ҳикоячи, кейинги воқеаларнинг батафсил баёнига ўтишдан олдин, шу босқичнинг бошқа бир шохидига тегишли мулоҳазаларни келтиришни лозим кўради. Жан Тарру - ҳикоямиз бошларида уни китобхонга таништирдик, - Оранга фавқулудца ходисалардан бир неча ҳафта олдин келиб қолган, шаҳарнинг энг катта меҳмонхоналаридан бирида қўнган эди. Кзфинипшдан, даромади етарли, тараллабедод яшайди. Унинг қаёқдан келгани, нега бу ерда туриб қолганини ҳеч ким билмайди. У доим одам гавжум жойларда юради. Баҳорнинг илк кунларида маза қилиб чўмилаётганини ҳам кўп одам кўрган. Қувноқ, доим кулиб юрадиган бу одам маишатга берилган бўлса-да, асло кўнгилхушликка боғланибқолмаган. Чиндан ҳам шундай, фақатунинг бир одатини айтиб қўйиш керак - шахримизда кўп топиладиган испан раққослари, созандалариникига тинмай бориб туради.

Ҳар ҳолда, унинг кундалик дафтарларида шу машаққатли босқичнинг тарихи акс этган. Лекин бу ерда, моҳиятан олганда, бошқача, гуё муаллиф

олдиндан ҳамма нарсани майдалаштиришни мақсад қилиб қўйган тарихга дуч келамиз. Биринчи қарашда, гўё Тарру одамларга, нарсаларга дурбинни чаппа тутиб қараган, шу ишни жуда қойилмақом қилгандай туюлади. Умумий эсанкираш чоғида у, аслини олганда, мутлақо тарихи йўқ нарсаларнинг тарихчиси бўлишга урингандай кўринади. Албатта, бунақа бетайинликдан ранжиб, уни бағритошликда айблашдан ўзга чорамиз йўқ. Лекин бари бир, унинг ёзувлари бу босқич тарихини иккинчи даражали, бироқ жуда керакли тафсилотлар билан бойитади; бундан ташқари, кундалиқ ҳолнинг ўзига хослиги мазкур, шубҳасиз, қизиқарли қаҳрамон ҳақида шоша-пиша хулоса қилишга изн бермайди.

Жан Таррунинг илк ёзувлари унинг Оранга келган пайтларига тегишли. Ёзувларнинг бошидаёқ муаллифнинг шунақа бедаво шаҳарга келтирган тақдирдан алланечук бахтиёрлиги билиниб туради. Бунда биз мэриянинг кираверишига қўйилган иккита шер ҳайкалининг батафсил тасвири, биноларнинг кўримсизлиги, кўкликдан бебаҳра шаҳарнинг бемаъни қурилгани тўғрисидаги ҳуш гапларни ўқиймиз. Тарру бу изоҳларни трамвайда, кўчаларда қулоғига чалинган гап-сўзларни аралаш териб ёзади, шунда ҳам муаллиф ҳар қандай тушунтиришдан ўзини олиб қочган, фақат биттаси - аммо бу кейинги кунларга тегишли - қанақадир Кан деган одам ҳақидаги гаплар бундан мустасно.

- Сен Канны биласанми? - деб сўради бирови.
- Қайси Кан? Қора мўйловли, дарозми?
- Ҳа, шу. Стрелкачи бўлиб ишларди.
- Ҳа, албатта, биламан.
- Ҳўш, шу ўлди.
- Э-ҳа, қачон?
- Ҳа шу, каламушлар воқеасидан кейин.
- Қара-я. Нима қилган экан?

- Билмайман, безгакдан дейишяпти. Ха энди, умуман ўзининг ҳам мазаси йўқроқ эди. Қўлтиғидан чипқон чиққан экан. Шунни кўтаролмабди.

- Кўринишидан ҳамма қатори эди-ку.

- Йўқ, ўпкаси заифроқ эди, яна у духовой оркестрда ҳам ўйнарди. Корнет-пистон пуфлаш қанақа зарарли эканини билмайсан-да.

- Ха, - деб якун қилди униси, - соғлиғи кетган одам корнет пуфлашдан ўзини тийиши керак эди.

Тарру бу гапларни чоғиштириб кўриб, Каннинг нима сабабли духовой оркестрда ўйнагани, уни қанақа бўлмағур кўнгилхушлик жонини гаровга кўйиб, якшанбалик томошаларга етаклагани тўғрисида фикр юритади.

Ундан кейин Тарру деразаси рўпарасидаги уй айвонида қарийб ҳар куни қайтариладиган томошадан олган ёқимли таассуротини баён қилади. У турадиган хона доим деворлар соясида мушуклар мудраб тинчгина ётадиган торкўчага қараган эди. Лекин ҳар куни тушликдан кейин, шаҳар мудроққа тушган соатда Таррунинг деразаси қаршисидаги айвонда бир бобойча пайдо бўлади. Оппоқ сочлари ҳафсала билан таралган, ҳарбий бичимли костюм кийган, қаддини аскарларга ўхшаб тўғри ва адл тутадиган бу бобойча мулойим овозда «ниш-нип!»лаб мушукларни чақиради. Мушуклар, жойларидан кўз-ғалмай, уйку унниқтирган рангсиз кўзларини чолга қаратишади. Шунда бобойча бир варақ қоғозни майда-майдайиртиб, пастга-кўчага, мушукларнинг устига сочади, қоғозни капалак галаси деб алданган мушуклар кўчага ташланиб, қоғоз парчаларига журъатсизгина панжа чўзишади. Шунда бобойча мушукларни аниқ нишонга олганча, келиштириб туфлайди. Агар бирорта тупуги тегиб қолса, қах-ках уриб кулади.

Нихоят, Тарру ғайрат-шижоат ва ҳатго маишати Ҳам - ҳаммаси тижоратга бўйсундирилган шахри-

мизнинг савдогар қиёфасига жуда мафтун бўлиб қолади. Бу ўзига хослик (унинг ёзувларида айни шу иборани кўп учратамиз) муаллифга жуда маъкул тушади ва унинг мақтовга тўла ёзувларидан бири: «Ана бунга қойил!» деган сўзлар билан яқунланади. Ёзувларнинг фақат шунақа жойларида шахсий оҳанглар учрайди. Бу ёзувларнинг қиммати ва нечоғлик муҳимлигини муносиб баҳолаш қийин. Бир меҳмонхона пулчисининг ўлик каламушга кўзи тушиб, ҳисобдан қандай адашиб кетганини ҳикоя қилаётиб, Тарру одатдагига қараганда ноаниқрок дастхатда қўшимча қилади: «Савол: қандай қилиб вақтни беҳуда кетказмасликка эришиш мумкин? Жавоб: вақтнинг бутун узунлигини ҳис қилиш керак. Воситалари: тиш ҳакими қабулида, қаттиқ курсида ўтириб кунни кеч қилиш; якшанба куни тушдан кейин айвонда ўтириш; ўзинг тушунмаган тилда маъруза тинглаш; темирўл маршрутининг энг узун ва энг ноқулайини танлаш, бинобарин, поездларда тик туриб кетиш; театр туйнуқлари оддида навбатда сарғайиш ва томошага чипта олмаслик ва ҳ.к., ва ҳ.к. Лекин кундалиқларда фикр ва услубнинг бунақа сакрашларидан сўнг шахримиз трамвайлари, вагонларнинг шакли туғрисида маълумот берилгач, уларнинг ноаниқ-қунғир ранга бўялгани, доим ифлослиги таъкидланиб, мазкур мулоҳазалар «Булар эътиборга лойиқ!» деган қайдлар билан яқунланадики, моҳиятан олганда, ҳеч нарсани билдирмайди.

Ҳар қалай, Таррунинг ёзувларида каламушлар воқеаси ҳақида ҳам эслатма бор, унинг сўзларини келтираамиз.

«Бугун рз^арадаяшайдиган бобойчанингкайфияти чиндан тушкун. Мушуклар кўринмай қолди. Улар кўчада ётган юзлаб каламуш ўлигидан қурқиб, чиндан ҳам, Бойиб бўлди. Менингча, мушуклар умуман кала-

муш ўлигини емайди. Ҳар қалай, ўзимнинг мушукларим бунақа зиёфатдан қатъиян бош тортганини эслайман. Ишқилиб, балки мушуклар ертўлаларда санғиб юришгандир, бобойчанинг кайфияти бузуклиги шундан. Ҳатто таранишга ҳафсала қилмабди, ўзини бирдан олдириб қўйгани билиниб турибди. У бир неча дақиқа кутди-да, уйига қайтиб кирди. Лекин хайрлашиш олдидан бари бир тупурди - бўшлиққа тупурди.

Шаҳарда бугун бир трамвай тўхтаб қолди, қай гўрдандир кириб қолган каламуш ўлигини топиб олишди. Икки-учта аёл шу заҳоти тушиб кетишди. Трамвай йўлида давом қилди.

Меҳмонхонамизда тунги қоровул - жуда ишонса бўладиган одам - менга каламуш босқинидан ҳар хил фалокат кутаётганини айтди. «Каламушлар кемани тарк этса...» Мен, бу гап кемалар борасида тўғри, лекин шаҳарлар масаласида уни исботлаш керак, деб эътироз қилдим. Аммо уни гапидан қайтаролмадим. Ундан, сизнингча, бизни қанақа фалокат кутяпти, деб сўрадим. Ўзи ҳам билмас экан; айтишича, фалокатни олдиндан билиш мумкин эмас. Лекин ер қимирласа, бунинг ҳеч ажабланарли жойи йўқ. Мен, бўлиши мумкин, деб қўшилдим, у мендан, бунақа истиқболдан кўркмайсизми, деб сўради.

- Мен учун энг муҳими, - дедим мен, - ўз ички дунёмга эга бўлиш.

Ва қоровул мени жуда яхши тушунди.

Меҳмонхонамиз ресторанида диққатга лойиқ бир оиланиқўпкўраман. Ота- дароз, ориқ, қоракийимга мос қотириб крахмалланган қадама ёқа тақади. б ^ л е п а к а л , ^ л о ^ а Р И Устида ўнг ва сўл ёғидан к а ч ^ 0 0 4 ^ " 1 ч ^ ^ ^ Кўзикичкина, думалок, ч ^ ё Г р и т а б и и у з а й г а н ОҒЗИ Уни баодоб бир Укки қиёфасига солади. У х а р гал ресторан эшигини

ланг очади-да, кесакига қисилиб, қора сичқончадай кичкинагина хотинини оддинга ўтказди, унинг ортидан цирк кучукчаларига ўхшаган ўғил билан қизалоқ йўрғалайди. Стол олдида у хотинининг ўтириши, кейин иккита кучукчанинг курсига чиқиб олишини кутиб туради. Хотини, болаларига «сиз» деб гапиради, рафикасига ҳар хил киноя ҳадя этади, болаларига амирона тусда гап уқтиради:

- Никол, сизга қараш ўта даражада ёқимсиз.

Қизча зўрға кўз ёшларини тийиб туради. Отасига эса шу керак.

Бугун эрталаб ўғил сира жойида ўтиролмади, каламушлар воқеаси уни шунча ховликтириб юборган экан. Сабри чидамай, хикоясини бошлашга уринди.

- Овқат устида каламушни гапирмайдилар, Филип. Сизга биринчи ва охириги марта «каламуш!» деган сўзни айтишни ман этаман.

- Отангиз мутлақо ҳақ, - деб қувватлади қора сичқон.

Иккала кучукча ҳам паштет солинган ликопчага бурнини тикди, укки хотинига қандай хоҳласа, шундай тушунадиган маънода бош ирғаб, миннатдорлик билдирди.

Так^идга арзийдиган ибрат, лекин бутун шаҳар каламушларни гапираётир. Ҳатто рўзномалар ҳам бу ишга бош қўшди. Одатда ўга хилма-хил ходисалар баёнидан тузиладиган шаҳар ахбороти бўлими энди муниципалитетга қарши қатъий кураш олиб боряпти. «Шаҳар каттаконлари кемирувчилар ўлигининг кўчаларда сасиб ётршш қандай хавф туғдираётгани ҳақида ўзларига ҳисоб берадими?» Меҳмонхона мудири каламушдан бошқа нима ҳақида гапиришни ҳам билмай қолган. Бу гапга бунча ёпишиб олганига ажабланмаса ҳам бўлади. У игундай

мухташам мехмонхонанинг кираверишидан каламуш топилганини сира ақлига сиғдиролмади. Унга таскин бериш учун, «ҳозир ҳамманикида каламуш бор», дедим.

- Гап шунда-да, - деб жавоб қилди, - энди биз ҳам ҳамма қаторига тушдик.

Шаҳарда хавотир туғдирган номаълум безгак ходисалари тўғрисида ҳам менга шу одам айтиб берди. Унинг оқсочларидан бири ҳам шу касалга чалинибди.

- Лекин аниқ, юкумли касал эмас, - деб у шошапиша ишонтирди.

Менга фарқи йўқ, дедим.

- У, тушунаман. Жаноб ҳам менга ўхшаб такдирга ишонади.

Мен ҳечам бунақа деганим йўқ, қолаверса, мутлако такдирга ишонувчи эмасман. Ўзига ҳам шундай деб айтдим...»

Шу кундан бошлаб Таррунинг кундаликларида аҳолини аллақачон ваҳимага солган сирли безгак тўғрисида ундоқ ёки бундоқ маълумотлар пайдо бўлади. Ҳалиги, шаҳарда каламушлар йўқолгандан кейин яна мушуклар пайдо бўлгани боис ўзининг тупуриш борасидаги мерганлик маҳоратини оширишда давом қилаётган бобойча тўғрисидаги ёзувдан сўнг Тарру бу безгакка охири одатда ўлим билан тугаган ўнлаб мисолларни келтириш мумкин, деб қўшимча қилади.

Бернар Риэ ҳакимнинг Тарру бир нечта сатрда тавсифлаган қиёфаси қимматли хужжат ўрнини босади: ҳикоячининг ўзи тан олгандай, мазкур портрет жуда аслига мос.

«Кўринишидан ўттиз бешларда. Ўрта бўй. Елка-
? ^ ^ з и қ а р и й б ч о Р^бУР^{чак} - Кўзлари қора, нигоҳи
^ р и бичимда. Сочи қора, жуда ^ т а ZLZZ

Оғзи аниқ чизгили, лаблари дўрдоқ, доим қатъий кимтилган. Сал-пал Сицилия деҳқонига ўхшаб кетади - ўшалардай офтобда куйган, дахани қоп-қора, устига устак, доим қора кийиниб юради, айтиш керак, ўзига ярашади.

Тез юради. Кўчаларни секинламай кесиб ўтади, ҳар гал олдидаги йўлакка шундай ўта қолмайди, балки чаққон сакрайди. Малпинани фаромуш ҳайдайди, хатто керакли томонга қайрилиб олгандан кейин ҳам, бурилиш чироғини ўчиришни тез-тез унутиб юради. Доим бошланг. Кўринишидан кўп нарсани биладиган одамга ўхшайди».

Тарру келтирган рақамлар ҳам ҳақиқатга тўла мос тушади. Бошқаларни кўяверинг, лекин Риэ ҳаким буни билади. У эшиқбоннинг жасади изоляторга ўтказилгандан кейин, қовуқдаги ўсмалар хусусида маслаҳатлашиш учун Ришарга сим қоқди.

- Ўзим ҳеч нарсани тушунмаяпман, - деб тан одди Ришар. - Менда ҳам иккитаси ўлди, бирови икки суткада, бирови учинчи куни. Лекин эрталиб кўрувдим, ахволи анча тузук бўлган эди.

- Агар шунақа ҳодиса бўлса, менга айтсангиз, - деб илтимос қилди Риэ.

У яна бошқа ҳакимларга ҳам сим қоқди. Суриштиришидан билдики, кейинги бир нечакундашунақа касалликдан йигирматача бўлган. Қарийб ҳаммаси ўлим билан тугаган. Шунда Риэ яна Ришарга, Оран ҳакимлари жамияти котибига сим қоқди ва янги тушган касалларни алоҳида ажратишни талаб қилди.

- Менинг қўлимдан нима ҳам келади, - деди Ришар. - Шаҳар ҳукумати чора кўриши керак. Бу касаллик юқумли деган фикрни қаёқдан олдингиз?

- Ҳеч қаёқдан. Шунчаки аломатлари ўта хавфли.

Лекин Ришар, бу масалада «етарлича мутахассис» эмасман, деди. Унинг қўлидан фақат бир нарса - префект билан гаплашиш келади.

Музокаралар давомида ҳаво ҳам айнаб берди. Эшикбон ўлган куннинг эртаси бутун осмонни калин туман қоплади. Шаҳарга шиддатли жала куйилди. Сершовкин жала, худди чақиндан далолат бергандай, жазирама билан ўрин алмашди. Ҳатто денгиз ҳам қорамтир-ложувард тусини ўзгартириб, кулранг осмон тагида кумуш, тўғрироғи, эриган пўлат рангида товланиб, кўзларга оғриқ берди. Бу йилги кўкламнинг намхуш жазирамаси олдида ҳатто ёзги саратон ҳам авло бўлиб қолди. Ясси тоғликда шилликкуртдай ётган, денгизга салгина очилган шаҳар қовоқ солиб серрайганча қотиб қолди. Чолдеворларнинг поёнсиз қаторлари, чанг босган пештахталарнинг берккўчалари, ифлоо сарғиш трамвайлар орасида қисилиб қолган одамлар ўзларини бу осмонга банди қилингандай хис этдилар. Фақат бир чол, Риэ ҳакимнинг мижози шод-хуррам эди - бунақа ҳавода у дамқисмадан кутуларди.

- Куйдирбшти! - деб қайта қайта айтарди у. - Нафас йўлларига фойдаси катта.

Чиндан ҳам куйдирар, лекин шунчаки куйдираётгани йўк, балки худди безгакдагидай ҳам куйдириб, ҳам ёндираётган эди. Бутун шаҳар безгак иситмасида эди, ҳар ҳолда, Риэ ҳаким Федерб кўчасига, Коттарнинг ўз жонига қасд қилиш хусусида терговда қатнашишга бораётиб, шундай таассуротда эди. Лекин шу захоти у бунақа таассуротни бўлмағур деб топди. Риэ бу ўйларни ^аолари толиққанига, ташвиши бошдан ошганига ^УВДи ва узимни қўлга олиб, фикрларимни тартибга солишим керак, деган қарорга келди

олтч Р^{Р6} К^{К?} асига миршабхона комиссарвдан одпин борда. гран уни зинада пойлаётган экан,

иккаласи уникида кутиб туришга, эшикни эса очик кўйишга келиттти. Мэрия хизматчиси жуда кўримсиз жихозланган икки хонали уйда яшар экан. Фақат устида икки-учта луғат ётган, бўялмаган ёғоч раф ва девордаги чала артилган «қийғоч хиёбонлар» деган ёзув кўзга ташланиб турган грифел тахта бор эди, холос. Граннинг айтишича, Коттар кечаси тинч ухлабди. Аммо эрталаб боши оғриётганидан нолибди ва умуман у Гранга қанақадир ланж ахводда кўринибди. Граннинг ўзи ҳам толиққан, асабий эди: хонада у ёқдан-бу ёққа юриб, стоддаги қоғозга лик тула жилдни очиб ўтиб, қайтаётганида ёниб келар эди.

Юришдан тўхтамай у ҳақимга, мохиятан олганда, Коттарни қарийб бр!лмаслиги, лекин ўзига яраша жамғармаси бор деб, тахмин қилишини айтди. УЈугуман, Коттар - ғалати одам. Иккаласи кўпдан бери ёнма-ён тзфишади, лекин эпмкда учрашганда бош ирғашдан нарига ўтмайдилар.

- Аниқ айтсам, у билан бор-йўғи икки марта гаплашганман. Тўрт-беш кун оддин долончада бўр солинган қутини кўлимдан тугпириб юбордим. Қизил, кўк бўр эди. Шу пайти Коттар чиқиб қолди, йиғихптиришга ёрдам берди. Ҳар ХРИА бўрни нима қиласиз, деб сзфади.

Гран шунда лотин тилидан хотирасини тикламоқчи эканини айтди. У лотинчани мактабда ўқиган, лекин анча унутиб қўйган эди.

- Айтгандай, - деди у ҳақимга, - лотинчани ўрганиш французча сўзларнинг маънисини чуқурроқ тушунишга ёрдам беради, дейишади.

У тахтага бир нечта лотинча сўзларни ёзади. Кўк бўр билан сўзларнинг тусланиш ва турланиш коидалари бўйича ўзгарган бўлақларини, қизили билан эса ўзгармайдиган бўлагини ёзади.

-Коттаргапрцугнитзштундими, йўқми, билолмадим, ишкилиб, қизикқандай бўлди-да, мендан қизил бўр

сўраб олди. Мен, албатта, хайрон бўлдим, лекин охир-оқибат... Мен унинг бўрни шу ўйлаб қўйган ниятига ишлатишини олдиндан билолмайман-ку.

Риэ иккинчи суҳбат нима ҳақда бўлганини сўради. Лекин шу пайти котиби ҳамроҳлигида миршабхона комиссари келиб қолди ва олдин Граннинг кўрсатмаларини эшитмоқчи эканини айтди. Ҳа-ким Гран Коттар ҳақида гапираётганда, уни «умидсизликка тушган одам» деб атаётганига диққат қилди. У ҳатто «муқаррар қарор» деган иборани ҳам тилга олди. Гап ўз жонига қасд қилишнинг сабаблари тўғрисида кетаётган эди, Гран сўзларни танлашда ўта эҳтиёткорлик кўрсатди. Ниҳоят кўплашиб «Интим табиатдаги тушкунлик», деган иборани танлашди. Комиссар Грандан у «қарор» деб айтаётган нарса Коттарнинг шз^н гача қилган хатти-ҳаракатларида сезилганмиди, деб сўради.

- Кеча у менинг эшигимни тақиллатди, - деди Гран, - гугурт сзфади. Қутиси билан бердим. У безовта қилгани учун узр сзфади. Майли энди, ҳар холда, кўшнимиз... Кейин ҳозир гугуртингизни кайтариб бераман, деди. Мен, олаверинг, дедим.

Комиссар Грандан, бу хатти-ҳаракати ғалати кўринмадими, деб сўради.

- Бир нарса - гўё мен билан хангомалашишни хоҳлагандай бўлгани ғалати кўринди. Лекин худди шу пайти ишим қисталанг эди.

Гран ҳақимга ўгирилди ва хижолат билан изох берди:

- Узимнинг ишим.

Комиссар касални кўрмоқчи бўлди, лекин Риэ аввал Коттарни огоҳлантириш зарур, деган фикрга келди. Риэ уйга ышрганда, фланел пижамада ётган Коттар қадини кўтарди ва эшикка ҳадиксираб қаради:

- Ҳа, миршабми?

- Ҳа, - деди Риэ, - лекин ҳаяжонга тушиш керак эмас. Бор-йўғи бир-икки расмиятчилик - кейин сизни безовта қилишмайди.

Лекин Коттар, сира керак эмас, энг ёмони, мир-шабларни кўргани кўзим йўқ, деб эътироз қилди. Риэ сабрсиз кўл силтади.

- Менинг ҳам кўзим учиб тургани йўқ. Лекин бу ишни тезроқ тамомлаш керак, шунинг учун сўраганларга лўнда қилиб, тез-тез жавоб беринг.

Коттар индамай қолди ва ҳаким эшикка бурилди. Лекин бемор шу заҳоти уни ёнига чакириб, қўлидан ушлаб олди:

- Ҳаким, айтинг-чи, ўзини осмоқчи бўлган беморни олиб кетиш мумкин эмас, а, туғрими?

Риэ унга бир дақиқача тикилиб турди, *сўнгра*. бу ҳақда гап бўлиши мумкин эмас, мен ҳам бу ерга ўз мижозимнинг манфаатларини ҳимоя қилиш учун келдим, деб ишонтирди. Бемор тинчлангандай бўлди, Риэ комиссарни чорлади.

Коттарга Граннинг кўрсатмаларини *ўқиб* бердилар, кейин шу қилган ишининг сабабларини аниқроқ айтишни сўрашди. У комиссарга қарамай, «интим табиатдаги тухпкунлик - жуда яхши айтилган», деб тасдиқлаб турди, холос. Ш^знда комиссар, Коттар яна шу иттни қилмасмикан, *деб* сўради. Коттар кўтаринки руҳда энди хаёлига ҳам келтирмаслигини, фақат бир нарсани - тинчини бузмасликларини истаётганини айтди.

- Рухсат берсангиз, эслатиб қўйсам, - деб зарда қилди комиссар, - бу вазиятда айни сиз бошқаларнинг тинчини бузаяпсиз.

Риэ унга секин имо қилди, комиссар гапдан тўхтади.

— Йўқ, ўзингиз з^{илаб} кўринг, - деди комиссар долоичага чиққанларидан кейин, - ўзи ташвиш бошдан ошиб ётибди, айниқса хозир, хусусан шу

безгак билан...

У ҳақимдан шунча жиддийми ўзи, деб сўради. Риэ, ўзим ҳам билмайман, деди.

- Барига об-ҳаво сабаб, ҳамма фалокат шунда, - деб ҳулоса қилди комиссар.

Албатта, ҳаммасига об-ҳаво айбдор. Кун исигандан исиди, нарсалар худци кўлга чиппа ёпиттиб коладигандай эди ва Риэ ҳар галги ташрифидан сўнг шубҳасига кўпроқ ишона бошлади. Шу куни кечкурун у эски дамқисма мижозининг кўшни-синикига кирди ва уни алаҳлаб, қовуғини чангаллаганча, зўр бериб қусиб ётганини кўрди. Лимфа тугунлари эшикбонникига қарагандан ҳам каттароқ керккан эди. Битта чипқони питтган экан, ҳақимнинг кўз ўнгида худди чириган мевадай ёрилди. Риэ уйига қайтгач, департаментнинг дори омборига сим қоқди. Унинг ҳақимлик ёзувларида шу сана тагига: «Жавоб салбий» деган изох берилган эди, холос. Ўзини худди шунақа касалга чалинган янги мижозларига чақиртириб қолган эдилар. Бир нарса - фасод яраларни кесиш кераклиги аниқ эди. Ланцет билан икки марта хочга ўхшатиб тилинса - шишдан қон аралап1 патос оқади. Беморлар қонга беланиб, худди парчинлангандай ётар эдилар. Қоринларига, оёқларига доғ тошади, ярадан патос оқипш тўхтади, кейин яна керкиб кетаверади. КСП холларда бемор дахшатли сассиқ ичида ўлиб кетади.

Каламуш машмашасини ҳар мақомга солиб юрган рўзнамалар энди оғзига талқон солгандай жим эди. Бу ҳам тушунарли: каламушлар кўчада ўлган, одамлар эса уйларида ўлаётган эди. Рўзнамалар эса фақат кўча билан иш кзфади. Лекин волийлик билан муниципалитет ўйга тушиб қолди. Ҳар бир ҳақим ўз амалиётида икки-учтадан номаълум касаллик ҳодисасига дуч келмагунча, ҳеч ким қўлини совуқ сувга урмади. Лекин кимдир қилган оддий

хисоб-китоб етарли бўлди - хулоса ҳамманинг ақлини шошириб қўйди. Бир неча кун ичида ўлим ҳолатлари кўпайди ва бу сирли хасталикка рўпара келган одамларга энди гап ҳақиқий эпидемия тўғрисида кетаётгани аён бўлди. Худци шундай вақтда Кастел, ёши ўтиб қолган ҳаким, ҳамкасби Риэ билан гаплашиб олгани келди.

- Риэ, бунинг нима эканини билсангиз керак? - деб сўради.

- Тегапиришлар натижасини кутмоқчиман.

- Мен шусиз ҳам биламан. Энди ҳеч қандай текширишга ҳожат йўқ. Кўп йил Хитойда ишладим, қолаверса, йигирма йил олдин Парижда ҳам шунақа бир нечта воқеани кузатганман. Ўшанда касалликни ўз номи билан аташга чўчишган эди. Жамоат фикри - энг муқаддас нарса, ваҳима чиқмасин, энг муҳими - ваҳима. Яна бир ҳаким менга шундай деган: «Ақла сиғмайди, бу касаллик ғарбда тамом йўқолиб кетган-ку». Нима касаллик эканини шундан ўлиб кетганлардан бошқа ҳамма билар эди. Мана, сиз ҳам, Риэ, мендан кам билмайсиз.

Риэ ўйчил сукутда эди. Кабинет деразасидан олис кўрфазга бориб туташган кздэҗокбўйи қоялари тизмаси кўриниб турарди. Осмон кўм-кўк бўлса ҳам, унинг ложувард бағрида кеч киришига ҳамоҳанг унникаётган, қанақадир хира товланиш кўзга чалинарди.

- Ҳа, Кастел, - деб гап қотди у, - бари бир, ишониш қийин-да. Лекин, аломатларига қараганда, бу-вабо.

Кастел ўрнидан турди ва эшикка қараб юрди.

- Нима деб жавоб қайтаришлари ўзингизга маълум, - деди кекса ҳаким. - «Иқлими мўътадил мамлакатларда аллақачонлар йўқолиб кетган».

- «Йўқолиб кетган» дегандан, моҳиятан олганда, нима маъно чиқади, - деб кифтини қисди Риэ.

- Ҳа, тасаввур қилинг, йўқолган. Лекин унутманг: йигирма йилча олдин Парижнинг ўзида...

- Майли, ўша ерда бўлгандай, бизда ҳам осон ўтиб кетар, деб ният қилайлик. Лекин ишониш қийин-да.

«Вабо» деган сўз биринчи мартатилга олинди. Энди Риэ ҳакимни кабинети деразаси ёнида қолдириб, унинг иккиланишлари ва ҳайронлигини оклаш мақсадида бир чекиниш қилсак, қолаверса, унинг дастлабки фикри ҳам, агар баъзигина фарқларини истисно демасак, бошқаҳамтабааларимиз фикридан айтарли ажралиб турмас эди. Табиий офат ўзи асли одатий нарса, хатто бошимизга тушган кезде ҳам унга ишонишингиз қийин. Дунёда уруш, вабо деганлари доим бўлиб туради. Лекин, одатда уруш ҳам, вабо ҳам одамларни ғафлатда қолдиради. Вабо бошқа ҳамтабааларимиздай, Риэ ҳакимни ҳам ғафлатда қолдирди, шунинг учун, келинг, унинг иккиланганини ҳам тушунишга ҳаракат қилайлик. Яна унинг нега сукут сақлагани, иккиланишларининг умидворликка айланганини ҳам тушунишга уриниб кўрайлик. Уруш бошланиб қолса, одамлар: «Э-э, унча чўзилмайди, чунки бу ўтакетган нодонлик», дейишади. Чиндан ҳам, аслида уруш - ўтакетган нодонлик, лекин, бари бир, нодонлиги унинг чўзилишига тўсиқ бўлолмайди. Умуман олганда, нодонлик - хаддан ортиқ собит нарса, агар фақат ўзингизни ўйлаб қолмасангиз, буни тушуниш унча қийин эмас. Бу жиҳатдан ҳамтабааларимиз ҳамма одамлардай иш тутдилар - фақат ўзларини ўйладилар, бинобарин, бужихатданинсонпарварлик Қилдилар: Оллоҳ ғазабига ишонмадилар, қандайдир ақлга зид, бошқа дунё, бир ёмон туш-да бу, ҳадемай оу офат ўтиб кетади дейишди. Лекин туш ўтиб кетмаиди, бир ёмонидан иккинчисига уланади. орада одамлар, биринчи галда эҳтиёт чораларини

менсимаган инсонпарварлар ўлиб кетади. Бу борада ҳамтабааларимиз бошқалардан айбдорроқ эмас, шунчаки улар камтарликни унутиб, бизга ҳамма нарса мумкин, бинобарин, табиий офатлар бўлиши мумкин эмас, деб ишонган эдилар. Улар илгаригидек иш ишлаб, саёхатларга шайланиб ва ҳар бир нарса ҳақида ўз фикрларига эга бўлиб юрган эдилар. Вабо келажакни, саёхатларни, мулоқотларни бирдан тақиқлаб қўйса, бунга ишониб бўладими, ахир! Ҳамтабааларимиз ўзларини эркинмиз деб ҳисобладилар, лекин офат бўлиб турган пайтда ким ҳам эркин юра олади.

Риё хатто дўсти Кастелга шаҳарнинг турли бурчакларида ўнларча касаллар ҳеч кимга ҳеч нарса демай, таппа ўлиб бораётганларини тан олган кезде ҳам хавф-хатар илгаригидай акддан ташқари туюлар эди. Шунчаки, сен ҳаким бўлсанг, азобланиш нималигини оз-моз билсанг, шунинг ўзиёқ хаёлингга кўп нарсаларни олиб келади. Деразадан сира ҳам ўзгармаган шаҳарга термилиб турган ҳаким таҳлика деб аталмиш келажакка нисбатан ўзида жиддий нафрат уйғонаётганини сезмаган ҳам бўлса керак. Ҳаким хаёлан бу касаллик ҳақидаги маълумотларнинг ҳаммасини битта қилиб жамлашга уринди. Ҳакимнинг хотирасида рақамлар айқаш-уйқаш қўзғалди ва у тарихда юз миллион жонни нобуд қилган тахминан ўттизтача катта вабо эпидемияси бўлгаи, деб ўзига ўзи уқтирди. Лекин юз миллион ўлик нимани билдиради? Урушни бошингдан ўтказсанг, битта ўлик нималигини тасаввф этишинг қийин бўлади. Агар уни ўлик ҳолда кўрсанг, ўлган одам ҳам кўз олдингда бир салмоққа эга бўлади, лекин башар тарихида сочилиб ётган юз миллион ўлик, моҳиятан олганда, хаёлни пардалаб қўядиган бир туман, холос. Ҳаким Қўстантаниядаги вабо, Прокопийнинг шохидлигича, ҳар куни ўн минг одамни олиб кетганини эслади. Ўн минг ўлик дегани, айтайлик, йирик

кинотеатр томошабинларидан беш карра кўп. Мана, қандай қилса бўлади. Бешта кинотеатрдан чиқаётган томошабинларни бир жойга тўплаб, шаҳар майдонига олиб бориш керак-да, ҳаммасини бирдан ўлдириш керак. Бу лойиҳани амалга ошириб бўлмайди, кейин уларнинг ўн минг эканини қандай биласиз? Бундан ташқари, Прокопийга ўхшаган одамлар санашни билмаган. Кантонда етмиш йил олдин ҳалокат одамларнинг бошига тушгунча қирк минг каламуш ўлган. Лекин 1871 йили каламушлар сонини аниқ ҳисоблаш имкони йўқ эди. Тахминан, тўда-тўда қилиб ҳисоблаганлар, албатта, ҳисобда хатога йўл қўйганлар. Шунда ҳам бир каламушнинг узунлиги ўттиз сантиметргача чиқса, қирк минг каламушни бир сафга тизсак, сафнинг узунлиги...

Аmmo шу ерда ҳақимнинг бардоши етмади. Хаёлига ҳаддан ортиқ эрк бериб юборди, бз^ндай қилмаслик керак. Бир-икки ҳодиса - ҳали эпидемия эмас, зарур чоралар кўрилса - бас. Масалан, стзптор, рухийтушкунлик, кўз к^нзарипш, лаб кўкариши, бош оғриғи, без керкипш, қаттиқ ташналик, алахлаш, танадаги доғлар, ичини парчинлангандай сезиш каби аломатларга қаралса, охир-оқибатда...

Охир-оқибат Риэ ҳақим дарсликда ёзилган аломатларни хаёлига келтирди: «Юрак уррпи ипсимон бўлиб қолади ва ҳар қандай, ҳатто арзимас ҳаракат ҳам ўлимга олиб боради». Ҳа, охир-оқибат ҳаммамиз ҳам ипга илиниб қолганмиз ва бирдан одамларнинг уч чораги ўзларини ҳадемай уларни нобуд этадиган ўша арзимас ҳаракатни қилмоққа тайёр турибди.

Ҳақим ҳали ҳам деразага қараб турган эди. Ойнанинг нариги томонида - очиқ кўклам осмони, бу томонида эса ҳануз акс-садо бераётган сўз - «вабо». Бу сўз фан унга жо этган маънодан ташқари, агар бир пайтнинг ўзида ҳам бадқовок, ҳам бах-

тиёр бўлиш мумкин бўлса, мохиятан, бахтли, шу кезде жонланган, ғала-ғовурдан кўра кўпроқ возиллаб ётганга ўхшайдиган бўз-сарик шаҳримиз киёфасига сира ёпишмайдиган, чеки-поёни йўқ ғайриоддий манзараларни ҳам ўзига яшираётган эди. Вабога чалинган, кушлари тарк этган Афина, унсиз ўлаётган одамларга тўла Хитой шаҳарлари, ҳали кони оқаётган ўликларни хандақларга улоктираётган марселлик каторгачилар, вабонинг қаҳрли ҳамласини қайтариш учун тикланаётган улуғ Провансал девори, Яффадаги ирганч кашшоқлар, Қустантия касалхоналарида тўғри ерга тушалган намиқ, чириётган бўйралар, чангак билан судраб кетилаётган вабога чалинганлар, қора ўлат кунлари иқоб кийган ҳакимлар карнавали, Милан гўристонларида зино қилаётган тириклар, даҳшатга тушган Лондон кўчаларидаги ўлик ташийдиган аравалар ва одамларнинг оҳ-фарёдидан зириллаб кетган барча кундуз, барча кечалар - кўпдан маълум офатлар манзараси бу хотиржамликни, ҳамма нарсага бефарқ осойишталикни бир ҳаракат билан йўққачикарар эди. Йўқ, бугунги бамайлихотирликни ҳатто буларнинг ҳаммаси бузолмас экан. Бирдан ойнанинг у томонида бу ёқдан кўринмаётган бир трамвай тинғирлади ва шу заҳоти тошбағирлик ва уқубатни бекор қилиб юборди. Фақат шатранж тахтасига терилгандай куринаётган уйларнинг нарёғидаги денгизгина эҳтимол дунёда ҳали халоват нималигини билмайдиган, доим таҳдид соладиган нимадир борлигидан шаҳодат берарди. Ва Риэ кўрфазга қараб туриб, Лукреций айтиб ўтган гулханларни эслади - касаддан кўрққан афиналиклар денгиз бўйига гулханлар ёқишган. Кечалари бу ерга ўликлар чиқарилар, лекин кирғоқда ҳам жой етмай, тириклар ўз яқинлари учун оловдан жой олиб бериш, уларни кучада кодгшрмаслик учз^н ҳар қандай конли

олишувлардан тап-тортмас, кўлларидаги машъалалар билан жанг қилишар экан... Сувларнинг қоп-қора ойнаси ёнида ловуллаётган гулханлар, машъалалар жанги, сукунатда чарсиллаётган учқунлар, қахрли эниб турган осмонга тикка ўрлаётган захарли куюқ тутунларни тасаввур этиш унча қийин эмас. Қалтироқ босмай илож йўк...

Лекин бу акддан озиш оқиллик далиллари қаршисида ожиз қолади. «Вабо» деган сўз тилга олинди - бу ҳақиқат, айни шу дақиқада камчин шувиллаб, бир-иккита курбонни йиқитди. Лекин нима бўпти - ҳали уни тўхтатишга кеч эмас. Энг асосийси - англаш керак бўлган нарсани аниқ-равшан англаш, беҳуда хаёлларни нари қувиб, зарурий чораларни кўришдир. Шундагина вабонинг йўли кесилади - ахир, одам вабо нималигини тасаввур қилолмайди ёки нотўғри тасаввур қилади. Агар вабонинг йўли кесилса, шундайлиги эҳтимолга яқинроқ, қолгани из-изига тушиб кетади. Акс ходда, одамлар вабо нималигига, кейин уни енгиш учун аввал унга кўни-киш воситалари бор-йўқлигига ўрганиб қоладилар.

Ҳақим деразани очди, уйга шаҳар шовқини ёпирилди. Ёнбошдаги устахона олдидан аррамошиннинг қисқа - бир текис чийиллаши эшитилди. Риэ ўзини тутиб олди. Ҳа, бир нарсагина ишонч туғдиради - ҳар кунги иш. Қолган - 8042 ҳаммаси ипга илинган, ҳаммаси ўша арзимас ҳаракатга тобе. Бунга ёпишиб ололмайсан. Муҳими - ўз ишингни босшилаб ишлаш.

Риэ ҳақим Жозеф Гран келганини айтишган пайти худдд шу ҳақдаўйлаётган эди. Гран мэрияда ишлаб, у ердаги хилма-хил ишларни бажариб юрса-да, унга вақти-вақти билан, энди хусусий хизматчи сифатида, статистик жадваллар тузиш ҳам топширилар эди. Ҳозир ҳам шундай, ўлим ходисалари ҳисобини

олиб бораётган эди. Сўзида турадиган одам бўлгани учун ҳам у хисоблари нухасини ҳакимга ўзи олиб келди.

Гран билан кўшниси Коттар ҳам келди. Гран оо тонадаёқ бир варақ қоғозни силкитди.

- Рақамлар ўсяпти, ҳаким, - деб маълум қилди, - кейинги қирқ саккиз соат ичида ўн битта ўлим.

Риэ Коттар билан саломлашиб, соғлиғини сўради. Гран Коттарнинг ўзи кўшилгани, ҳакимга миннатдорлик билдириб, ортиқча ташвишга қўйганига узр сўрамоқчи эканини айтди. Лекин Риэ аллақачон рўйхатга мук тушган эди.

- Хў-ўш, - деди у чўзиб, - касалликни ҳақиқий номи билан атайдиган вақт келди гиекилли. Шунча пайсалга соддик. Юринг мен билан, лабораторияга кириб з[^]тишим керак.

- ТўФ¹¹? тўғри, - деб уқтирди Гран, зинада докторнинг ортидан тушиб келаётиб. - Ҳамма нарсани ўз номи билан аташ керак. А, бу касалликка қандай ном бермоқчисиз?

- Ҳозирча сизга номини айтолмайман, кейин сизга кераги ҳам йўқ.

- Кзфяпсизми, - деб жилмайди Гран. - Айтихп унча ҳам осон эмас.

Улар Аслаха майдонига боришди. Коттар ҳануз сукутда эди. Кўчада одамлар пайдо бўла бошлади. Қисқа умрли ғира-шира, - бизда бошқачаси бўлмайди ҳам, - *тун* қароси билан алмашган, ҳали ҳам ёруғ осмонда илк юлдузлар чиққан эди. Бир неча сониядан кейин кўча чироқлари чарақлади, шу захоти осмонни қора парда коплаб, ғала-ғовур баландлаб кетди.

- Кечирасиз, лекин мен трамвайда кетаман, - деди. Гран, иккови Аслаха майдони бурчагига борганларидан кейин. - Кечқурун - мен учун муқаддас. Бизнинг ватандагилар шундай дейишади: «бугунги ишни эртага қўйма...»

Риэ асли монтелимарлик Граннинг гапираётганда жойи келса ҳам, келмаса ҳам, гап орасида маҳаллий ибораларни ишлатиши ва яна албатта «сеҳрли ҳаво» ёки «фусункор ёруғлик»каўхшаган доим айтиладиган бачкана сўзларни кўшиб ўтишига биринчи марта эътибор бераётгани йўқ.

- Тўғри,- деб гапни илди Коттар. - Уни тушдан кейин уйидан қувиб ҳам чиқариб бўлмайди.

Риэ Грандан, кечқурунлари мэриянинг ишини қиласизми, деб сўради.

Гран, йўқ, деди, ўз ишини қилади.

- Э-э, - деди Риэ чўзиб, шунчаки бир гап айтиш учун, - хўш, қалай, иш силжияптими?

- Кўп йилдан бери ишлайман, демак, силжиётган чиқар... Лекин, бундай қаралса, алоҳида муваффақият кўринмайди.

- Узи нима билан шуғулланасиз, - деб тўхтамай сўради Риэ.

Гран мубҳам ғулдиради-да, диккайган кулоқлари устига думалоқ шляпасини бостирди... Риэ гап қанақадир шахсий, ўз маҳоратини ошириш ҳақида кетаётганини сал-пал англади. Лекин Гран аллақачон хўшлашиб, Марни хиёбони хурمولари тагида пилдираб бораётган эди. Лаборатория эшиги олдида Коттар ҳакимга яна бир марта кўришиб, маслаҳат сўрамоқчи эканини айтди. Риэ чўнтагидаги жадвални асабий ғижимлаб, Коттарга эртага кечқурун қабул тайинлади-ю, лекин шу заҳоти имкони йўқлигини эслаб, индинига ўзи уларнинг маҳалласига бориши, уникага ҳам кириб ўтишини айтди.

Ҳаким Коттар билан хайрлашгач, ўзининг шунча вақтдан бери Гранни ўйлаётганини пайқади. У Гранни вабо эпидемиясининг қоқ ўртасида - ҳозиргидай бежавфроғида эмас, балки тарихда қолган бирон-бир катта ўлатнинг қоқ жаҳаннамида тасаввур қилди. «У вабо аяйдиганлар тоифасидан».

Риэ шу ернинг ўзида қай бир вақтлари: вабо ним-жон одамларга шафқат қилади ва биринчи галда паҳлавон келбатли одамларга ташланади, деб ўқиганини эслади. Ҳаким шуни ўйлаб туриб, Граннинг кичкинагина бир сири борга ўхшайди, деган фикрга келди.

Биринчи қарашда Жозеф Гран энг оддий хизматчи эди. Дароз, котма, гавдасидан кенгрок костюмда юради. Атайлаб, шунақаси кўпроқ чидайди, деган ниятда бир ўлчов каттароғидан олса керак. Пастки тишлари яккам-дуккам қолган, лекин юқоригилари битта қолмай тушиб кетган. Кулса, устки лаби бурнига сирилиб, оғзи қоп-қора туйнукдек очилиб кетади. Агар бу қиёфага семинаристга ўхшаб юриш, деворлар ёкалаб санъаткорона сирғалиб ўтиш, эшрпсларга билдирмай кириб бориш ва яна ертўлаларнинг туриб қолган иси, тамаки ҳиди, камсуқум 1 пахсларнинг барча хатти-ҳаракатини ҳам қўшсак, бзшақа одамни стода ўтириб, ҳаммом-душхона муассасалари баҳономаларини теюпираётгани ёки ёш иш юритувчи учун сугтуринди ва уй саркитларини ташиш борасида янги ҳақлар хусусида маъруза тайёрлаётганидан бопқача тасаввзф этиб бўлмаслигига сиз ҳам рози бўласиз. Энг содда кузатувчи ҳам, у бу дунёга мэрибнинг кунига олтмиш икки франку ўттиз сантим маошлик штатдан ташқари хизматчиси сифатида камтарона, аммо анча фойдали ишини бажариш учун келган деган фикрга боради.

Чиндан ҳам, Граннинг ўзи айтишича, унинг шахсий ҳужжатидаги «касби» деган катакка худди шундай белгилаб қўйилган. Йигирма икки йил оддин маблағ танқислигидан ўқув юртини диплом ҳам олмай тарк этиб, шу лавозимга ўтишга рози бўлганда, унга аттестацияга жуда яқин, деб шама қилган эдилар.

Фақат маълум вақт мобайнида шаҳар маъмурияти олдида кўндаланг бўладиган нозик масалаларда уддабуронлик қилишга тўғри келар экан. Кейин албатта иш юритувчи мавқеига кўтариласиз, деб ишонтирдилар, бу эса бемалол яшашга имкон берарди. Лекин Гран унча амалга интилмади, буни ўзи ҳам синиқ илжайиб тан олади. Аммо тўкин-сочин, ҳалол яшаш истикболи уни мафтун қилар, чунки шундагина ўзини хотиржам кўнгилда севимли машғулотига бағишлаши мумкин бўлар эди. У янги лавозимга фақат олижаноб мақсадда, таъбир жоиз бўлса, қандайдир ўз аъмолига азбаройи садоқат учун розилик берган бўлур эди.

Бу мужмал аҳвол кўп йилдан бери чўзилиб келаётган эди, бу орада ҳаёт хаддан ортиқ қимматлади, маошлар бир неча марта оширилди, аммо Граннинг ойлиги з^а-ўша арзимаслигича қолаверди. У Риэга шуларни айтиб нолиди, ахир унинг аҳволини ҳақимдан бошқа ҳеч ким суриштирмади. Худди шу борада Граннинг ўзига хослиги ёки, ҳеч бўлмаса, айрим хизматлари ойдинлашади. Аслини олганда, ўзи ҳам унча ишонмайдигани ҳуқуқларини талаб этмаса ҳам, ҳар ҳолда, бошда берилган ваъдаларни пеш қилиши МЗПУЕКИН. Лекин, биринчидан, з^ани ишга чақирган канцелярия бошлиғи ўлиб кетган ва унинг амалини кўтаришни қанақа иборалар билан айтгани Граннинг ҳам эсида қолмаган. Мухими, тўғрироғи, энг муҳими шундаки, Гран сўзларни қандай топиб ишлатишни билмайди.

Ана шу характерли белги, Риэшнг фаҳмлашича, Гранимизни 51ққолтасвирлаб беради. Айни шу жиҳати унинг кўпдан бери ўйлаб қўйган талабномасини ёзишга ёки шароитга қараб бошқа тадбирларга киришишига доим тўсқинлик қилади. Агар ўзининг гапига ишонсак, у «ҳуқуқ» деган сўзъш ишлатишга тўла қобил деб ҳисоблай олмайди, чунки бу тушун-

чанинг ахамиятига ўзи ҳам ишонмайди, худци шундай, «ваъда» унинг учун тўғрвдан-тўғри ҳақини талаб қилихидек, бинобарин, шундоқ камсуқум лавозимдаги одамга мос тушмайдиган бир кўрсликка яқин сўздай эшитилади. Бошқа бир жихатдан, «илтифот», «илтимоснома», «миннатдорлик» каби сўзларни ҳам Гран одамнинг ориятини камситади, деб ҳисоблайди. Мана, азбаройи аниқ ибораларни топишга ноқобиллигидан сочи оқарибди ҳамки, энг камтарона вазифаларни бажариб келаётир. Лекин, Граннинг ўзи Риэга айтганига кўра, асосан ўз талабларини топишига мослаштиргани учун ҳам, турмуши модций жихатдан озми-кўпми, ҳар қалай, таъмин этилган. Шу билан у шаҳар мэри - Ораннинг йирик корчалони доим қатъиян, охир-оқибат (мэр шу «охир-оқибат» деган сўзга алоҳида урғу беради, чунки унинг мулоҳазалари ҳам қарийб шу сўзларнинг ўзидан ташкил топади), хуш, охир-оқибат, биронта одамнинг очидан ўлганини ҳеч ким ҳеч қачон кўрмаган, деб уқтирадиган ҳикматидаги ҳақиқатни тан олади. Ҳар ҳодда, Жозеф Граннинг қарийб зоҳидона ҳуривуип тарзи, охир-оқибат, пгунга *ўхшаиш* талай ташвишлардан холи қилади. У сўз ахтариттда давом этди.

Очиғини айтамыз, маълум маънода унинг ҳаёти ибратли бўлиши *мумкин*. У шаҳримизда ҳам, жавонибларда ҳам сийрак топиладиган, ўз туйғуларига жасорат билан бошини тикадиган одамлар тоифасига киради. Ҳақимга айтиб берган озгина нарсалари ҳам, унинг бугун ҳамма ҳам очиқ тан олавермайдиган Ёхшилик ва кўнгил боғлашлардан бебаҳра эмаслигини кўрсатади. У жиянларини, биттаю битта синглисини яхши кўришини, ҳар икки йилда Францияга бориб, ундан хабар олишини тортинмай айтиб берди. Ёшлигидаёқ етим қолдирган ота-онасининг хотираси унинг дилида хали-хануз

оғрик уйғотишини ҳам яширмади. Маҳалласида, ҳар куни роппа-роса соат бешда ниҳоятда ёқимли жаранглайдиган бир қунғироқни жуда эъзозлашини ҳам тан олди. Лекин у шу содқа туйғуларни айтишга керак сўзларни топишда ҳам бисёр қийналди. Шу тариқа, охир-оқибат, сўз излап машаққати унга асосий ташвиш бўлиб қолди. «Эҳ, ҳақим, - деди у, - фикримни ифода этишга ўрганишни шунчалар истайманки!» Ва у ҳақим билан учрашганда шу иборани такрорлар эди.

Риэ шу куни шомда, олислаб бораётган Гранга караб туриб, бирдан унинг нимани назарда тутаётганини англади: бу хизматчи ё китоб ёзади, ё шунга ўхшаган бир иш савдосига тушган. Лабораторияга етиб боргунча, йул бзпйи нимаз^чундир шу фикр Риэга мадад бўлди. У бунинг бемаънилигини биларди, лекин у камсуқум хизматчилари билан бирон-бир ҳурмат уйғотадиган савдо кўйига тушган шундай шаҳарда вабо танда куриб олишига ишонадиган аҳволда эмасди. Аниқроқ айтсак, у вабо гпароитида б5^нақа савдога қандай 5фин ажратрппни билмади ва вабо ҳамтабааларимиз орасида унча ҳам ёйилмайди, деб хулоса чикарди.

Риэ эртаси куни купларга жуда 3финсиз туюлган ўта қайсарлик билан, санитария комиссияси йиғинини чақиритишга волийликдан розилик олихпга эришди.

- Бўлар иш бўлди, аҳоли ташвишга тушгани рост, - деб тан олди Ришар, - энг асосийси, буларнинг ҳаммаси куруқ гап, ҳаммаси кўпиртириш. Префект менга шахсан: «Лозим топсангиз, тез ҳаракат бошланг, фақат исини чиқарманг», деб айтди. Дарвоқе, у ҳам бунинг бемаъни сохта ваҳима эканига ишонади.

Бернар Риэ Кастелни волийликкача машинасида олиб бориб кўйди.

- Департаментда эмдори йўқлигини биласизми? - деб сўради чол.

- Биламан. Омборга сим қоқчим. Мудир худди осмондан тушганга ўхшайди. Париждан эмдори чақиртиришга тўғри келади.

- Ишқилиб, энди пайсалга солинмас, ахир.

- Мен телеграф қилдим, - деди Риэ.

Волий комиссия аъзоларини хуш кутиб олса-да, асаби чатоқлигини яширолмади.

- Бошлаймиз, жаноблар, - деди у. - Вужудга келган ахволни қисқа шарҳлашим керакми?

Ришар бу ортиқча, деб хисоблади. Шусиз ҳам ҳакимлар шаҳардаги ахволни биладилар. Энг асосийси - қандай чоралар қўллашни аниқлаш.

- Энг асосийси, - деб Кастел Рипларнинг гапини кўполлик билан бўлди, - энг асосийси - бунинг вабо ёки вабо эмаслигини аниқлаш.

Ҳакимлардан бировлари хайратомуз оҳ тортиб юборди. Қолганлари иккиланаётгандай туюлди. Волий эса ўтирган жойидан сапчиб тушиб, бу ақлга тўғри келмайдиган хабар долонга чиқиб кетмаётганига ишонч ҳосил қилмоқчидай, эшикка қараб олди. Ришар, менинча, ваҳимага берилмаслик керак, гап ланг ҳақида, тўғри, қовуқ безларининг шамоллашидан мзфаккаблашган ланг ҳақида кет-япти, ҳозирча фақат шуни айта оламан, илмда эса ҳаётдагидай ҳар хил тахминга боравериш хатарли, деди. Тамакидан сарғайган мўйловлари учини тишлаб ўтирган Кастел чол тиниқ кўзларини Риэга қадади. Кейин хушфеъл нигоҳ билан ўтирганларга бир кўз югуртириб чиқди-да, менинг қатъий ишонишимча, бу - вабонинг ғирт ўзи, деди. Лекин бу ҳодиса расман тан олишса, жуда қаттиқ чораларни қўллашга туғри келади. Моҳиятан олганда, унинг ишончи комил, мухтарам ҳамкасбларни кўрқитаётган нарса ҳам шу, бинобарин, у уларнинг хотиржамлигини ўйлаб,

буни вабо эмас, деган фикрни ҳам қўллаши мумкин. Волий асабий қимирлаб, ҳар қанча асос бўлмасин, бунақа мулоҳаза юритиш нотўғри, деди.

- Тўғрими, йўқми, бу энг муҳими эмас, балки шуни ўйлашга мажбур қилаётгани муҳим.

Риэ индамай ўтиргани учун ундан фикрини айтишни сўрашди.

- Гап лимфа безларининг шишиб кетиши, қайт қилиш билан оғирлашган ланг ҳақида кетяпти. Мен лимфа безларини кесиб кўрдим. Шу тариқа текшириш имконига эга эдим ва лаборатория ўзи топган микробни, кўринишидан, вабога тааллуқли, деб тахминляпти. Лекин, адолат юзасидан очик айтиш керак, топилган микробнинг классик микроб тавсифидан маълум фарқлари бор.

Ришар айни шу ҳолат ҳақимларни хушёрликка чақириси, бутун бир туркум текширишлар натижасини кутиш кераклиги, шукрки, бир неча кундан бери текширишлар ўтказилаётганини таъкидлади.

- Агар микроб уч кеча-кундуз ичида талоқни тўрт марта каттартиришга қодир бўлса, - деди Риэ бир оз жимликдан кейин, - қатқориннинг лимфа безларини 51ллиғлантириб, аплисундек шишириб, бўтқасимон нарсага тўлдириб қўйса, менингча, иккиланишга ўрин ҳам қолмайди. Юқиш манбалари узлуксиз кўпаймоқда. Тўхтатилмаса, касаллик шу қўлами билан икки ой, ҳатто бир ойга ҳам бормай шаҳарнинг ярмини нобуд этиши ҳеч гап эмас. Шунга асослансак, бу касални вабо дейсизми, лангми, демак, аҳамияти ҳам йўқ. Энг асосийси - шаҳарнинг ярми ўлиб кетишининг олдини олиш.

Ришар бунча кўпиртириш керак эмас, ҳали касалнинг юкумлилиги аниқ белгиланмаган, касалларнинг қариндош-уруғлари соппа-соғ, деб эътироз қилди.

- Лекин касалларнинг ўзи ўляпти-ку, - деди Риэ - Албатта, юкиш хавфи - мутлақ тушунча эмас, акс холда, касаллик хатарли суръатда ёйилиб, аҳолини бир зумда қириб ташлаш мумкин бўларди. Тўғри, кўпиртириш керак эмас, аммо зарур чораларни қўллаш шарт, дейман.

Ришар, маъқул топилса, мунозарани яқунламоқчи бўлди: агар эпидемия ўзи тўхтамас, профилактиканинг қонун белгиланган қатъий чораларини қўллаб, унинг тарқалишини тўхтатишга тўғри келади, бунинг учун эса гап вабо ҳақида кетаётганини расман тан олиш керак, лекин ҳали тўла ипюнч хосил қилинмаган, шу боисдан ҳаммасини яна ва яна ўйлаб олиш лозим, деди.

- Гап қонун белгиланган чораларнинг қанақалиги, қатъий ёки бошқачалигида эмас, - деб эътироз қилди Риэ, - гап шаҳарнинг ярмини нобуд қилмаслик учун уларни қўллаймизми, йўқми - шунда. Қолган ишлар - маъмурият зиммасида, ахир, қонз^нчилигимизда айни шу ишларни ҳал этиш учун волийлар белгиланитти бекорга бўлмаса керак.

- Шубҳасиз, - деб тасдиқлади волий, - аммо бунинг учз^н сиз гап вабо эпидемияси ҳақида бораётганини расман тан олишингиз керак бўлади.

- Агар тан олмасак ҳам, - деди Риэ, - у бари бир, шаҳарнинг ярмини нобуд қилади.

ТТ^у ерда Ришар ошқора асабийлашиб гап қўттди:

- Ҳамма бало шундаки, ҳамкасбимиз бу - вабо, деб олдиндан ишониб кўйган. Унинг касаллик синдромини тавсифлашдан ҳам кўриниб турибди.

Риэ касаллик синдромини эмас, ўз кўзим билан кўрганларимни тавсифладим, деб эътироз билдирди. Кўрганлари эса лимфа безлари, танадаги доғлар, баланд ҳарорат, алаҳлаш, икки кеча-кундузда ўлим билан яқун топишдан иборат эди. Ришар жаноблари бор масъулиятлари билан қатъий профилактика

чоралари кўлланмаса ҳам, эпидемия ўз-ўзидан тўхтади, деб кафолат бера оладими?

Ришар чайналиб қолди ва Риэга қараб кўйди.

- Чин юракдан айтинг, сиз ростдан ҳам вабо деб ҳисоблайсизми?

- Сиз масалани бошқача кўйяпсиз. Гап атамада эмас, муддатларда.

- Демак, сизнингча, буни вабо деймизми, йўқми, лекин, бари бир, вабо эгшдемиясида қилинадиган чораларни кўллашимиз керак экан, - деди волий.

- Агар сизга фикримни билиш зарур бўлса, мен худди шундай деб ҳисоблайман.

Ҳакимлар маслаҳатлашиб олдилар, охир-оқибат Ришар маълум қилди:

- Демак, масъулиятни бўйнимизга олишга, буни гуё вабо деб, шунга мувофиқ фаолият кўрсатишимизга тўрри келади.

Ўтирганларнинг ҳаммаси бу ифодани қизгин маъқуллади.

- Сиз нима дейсиз, мухтарам ҳамкасб? - деди Ришар.

- Менга қандай ифодалапшинг фарқи йўқ, - деб жавоб қилди Риэ. - Соддароқ айтсак, биз гуё шаҳримизнинг ярим аҳолисига ўлим таҳдид қилмабшгани, деб ўтиришга ҳаққимиз йўқ, акс ҳолда, улар чиндан ҳам ўлиб кетишлари мумкин.

Риэ ҳамкасбларининг асабини зўнатган аҳволда қолдириб, ўзи жўнади. Ва ҳадемай қаердадир шаҳар чеккасида қовуғидаги безларидан қон сирқиётган бир аёл касаллик 51млаган юзларини унга б5фади.

Мажлиснинг эртаси куни касаллик яна бир кичикроқ сакраш қилди. Бу ҳақдаги маълумот, тўбри, беозорроқ имо-ишора тарзида, рўзнамаларга ҳам ўтди. Бир кундан кейин эса Риэ волийликниш шаҳарнинг энг кўздан пана жойларига шоша-пиша епиштирилган эълонларидан бирини ўқиди

Бу эълондан шаҳар ҳукумати вужудга келган ах вол хусусида тузукроқ тасаввурга эга деб хулос; қилиш кийин эди. Кўрилмоқчи бўлаётган чорала] айтарли қатъий эмас, гўё шаҳар ҳукумати азбарош жамоат фикрини безовта қилмаслик учун, кўг одамларни қурбон беришга ҳам рози, деган тасавву| туғилар эди. Кўрсатманинг кириш қисмида Ораи коммунасида бир нечта хатарли яра чиқиш ҳолларр қайд этилгани, бироқ ҳали уни юқумли дейишга эртг экани хабар қилинган. Касаллик аломатлари жиддий ташвишга асос бўлолмайди, шунинг учун ҳам аҳолининг хотиржамликни йўқотмаслигига умвд қилинади. Лекин, шунга қарамай, волий маълум эҳтиёткорлик юзасидан айрим огоҳлантирувчи чораларни қўллашга қарор қилади. Кўрилган чоралар, агар аҳоли тўғри тушуниб, уларга қатъиян амал қилса, эпидемияни илдизидан қирқишга ёрдам беради. Шунинг учун ҳам волий унга ишонган аҳоли ўртасидан унинг Іпахсий интилишларини бажонидил қўллайдиган кўмакчилар топилишига бир дақиқа ҳам шубҳа қилмайди.

Кейин эълонда кўриладиган чоралар рўйхати келтирилади, булар орасида сув йўлларидаги каламушларни захарли газлар ёрдамида қириш ва ичимлик суви сифатини доимий назорат остига олиш — кемирувчиларга қарши курашнинг илмий асосга қурилган кўрсатмаси ҳам бор экан. Кейин табааларга ҳар томонлама тозалikka риоя этиш, охирида эса барча оранликларга - бурга ташувчиларга шаҳар диспансерларида кўрикдан ўтиш тавсия этилган эди. Эълоннинг бу томонида эса касалнинг қариндошлари ҳаким белгилаган ҳар қандай ходиса тўғрисида бетухтов хабар беришга, касални шифохоналаридаги махсус бўлмаларда холилатилишига тўсқин бўлмасликка мажбурлиги айтилган эди. Бўлмаларнинг жиҳозланиши касал-

ларнинг минимал муддатда максимал имкониятлар билан тўла соғайишига шароит яратади. Қўпшм-ча боблар касал ётган хона, уни олиб юрган воситаларни мажбурий дезинфекцияси ҳақида эди. Қолган ишларда ҳукумат касалларнинг қариндошуруғларига санитария кўригидан ўтишга маслаҳат бериш билан чегараланган эди.

Риэ ҳаким шартта эълондан юз ўгирди ва уйига жўнади; бу ерда уни Жозеф Гран кутиб турган эди, ҳакимни кўриб, қўл силкитди.

- Биладан, биладан, - деди Риэ, - рақамлар ўс-япти.

Шу арафада шаҳарда ўн киши ўлган экан. Риэ Гранга эҳтимол кечқурун учрашишларини, чунки Коттарни кўргани бормоқчи эканини айтди.

- Ажойиб фикр, - деб қувватлади Гран. - Ташрифларингиздан фойда тегаётгани аниқ, у айрим жихатлардан ўзгарбшти.

- Қанақа жихатлари?

- Боадаб бўлиб қолди.

- Илгари бунақа эмасмиди?

Гран чайналди. Тўғридан-тўғри, Коттар кўпол эди, деб айтолмади - ифода унга ноаниқ туюлда. Шунчаки у дамдўз, индамас, қанақадир тўнғизга ўхшайди. Э, умуман Коттарнинг ҳаёти ҳам ўз хонасига камалиб олиш, фақирона ресторанда тамадди қилиш ва яна қанақадир сирли юришлари билан чекланиб қолган. Расман у вино ва ликёр сотадиган комиссионер ҳисобланади. Ҳар замонда уникага, мижозлари бўлса керак, икки-учта меҳмон келиб туради. Гоҳида уйлари олдидаги кинотеатрга тушади. Гран ҳатто унинг босқинчилик ҳақида фильмларни ёқтиришини ҳам сезиб қолган. Комиссионер ҳамма шароитда ўзини дамдўз ва шубҳагуй қилиб тутади.

Энди, Граннинг гапига қараганда, бутунлай ўзгарибди.

- Аниқ ифода қилолмайман деб қўрқаман, лекин менда, кўряпсизми, у одамлар билан ярашмоқчи, гўё уларнинг меҳрини қозонмоқчи деган тасаввур туғилди.

Мен билан хангома қиладиган бўлди, ҳатто бир гал айланиб келишга таклиф қилди, мен ҳам рад қилишга ботинмадим. Айтмоқчи, мен унга қизиқаман, чунки, моҳиятан олганда, мен унинг ҳаётини сақлаб қолдим.

Коттарникага, у жонига қасд қилишга урингандан бери ҳеч ким келганича йўқ. У асосан кўшнилари, баққолларнинг ишончиёш қозонишга уриняпти. Унгача ҳеч ким ҳеч маҳал баққоллар билан ундай мулойим гаплашмаган, тамаки дукони бекасининг - ҳикояларини бундай қизиқиш билан тингламаган эди.

- Айтгандай, шу бека захарли илоннинг ўзи, - деб кўшимча қилди Гран. - Мен Коттарга шуни айтган эдим, адашяпсиз, унинг ҳам яхши томонлари бор, фақат тузукроқ қарай билиш керак, деди.

Ниҳоят, Коттар икки-уч марта Гранни энг муҳташам ресторан ва қаҳвахоналарга олиб борибди. У ўша жойларнинг доимий мижози бўлиб қолган. «У ерда ўтириш ёқимли, дейди, - давра ҳам боадаб». Гран барча хизматчи ходимларнинг Коттарга меъёрдан ортиқ эътибор қилишларини пайқаб, сабабини ҳам аниқлади - комиссиянер уларни ҳаддан ошиқ чойчақа билан сийлар экан. Афтидан, Коттар ўзи эркалатган дастёрларнинг миннатдорчилик билдиришини жуда хуш кўради. Бир гал уларни ҳатто метрдотелнинг ўзи эшиккача кузатиб, ҳатто пальтосини ҳам кийдириб қўйибди, шунда Коттар Гранга:

- Ажойиб йигит, керак пайтида шоҳидликка ўтиши мумкин, - дебди.

- Қанақа шоҳидликка, нимани?..

Коттар чайналибди.

- Ҳа энди, дейлик, мени яхши одам, деб айтади. Дарвоқе, у баъзан илгаригидай портлаб туради. Яқинда, баққол унга ҳамишагидан сал кўрсроқ муомала қилган экан, уйга жаҳл билан келди.

- Вой аблаҳ-эй! Бошқалар билан искашиб қопти, - деб ёзғирди.

- Қанақа бошқалар билан?

- Э, ҳаммаси билан.

Тамаки дуконида бўлган ўта бемаъни ғалвада Граннинг ўзи ҳам бор эди. Коттар бева билан қизғин суҳбат қурган эди, негадир бева бирдан яқинда бутун Жазоирда шов-шув кўтарган воқеа, бир одамнинг қамоққа олингани тўғрисида гапириб қолди. Гап арабни ўлдирган ёш бир савдо маҳкамаси ходими ҳақида эди.

- Бу исқиртларнинг ҳаммасини қамоққа тиқиш керак, - деди бека, - шунда ҳалол одамлар сал эркинроқ нафас олади.

Лекин бека гапини тугатишга улгурмай, Коттар худди эси оғиб қолгандай, хайр-маъзурни ҳам насия қилиб, дўқондан отилиб чикди. Гран билан бека донг қотиб қолишди.

Кейин Гран Риэга Коттардаги бўлаётган яна бириккитаўзгариларни айтишни лозим кўрди. Коттар доимо мурасасиз мулоҳазаларни маъқул кўради. Масалан, «Катталар ҳамиша кичикларни истеъмол қилади», деган ҳикматни севиб ишлатади. Яқиндан бери у фақат фикри расо рўзномаларни олади ва беихтиёр одамда, у рўзнома ўқишга атайлаб жамоат жойларини танлайди, деган тасаввур туғилади. Е мана, бир неча кун олдинги воқеани олайлик, у Граннинг почтага бораётганини эшитиб, синглисига ҳам юз франк жўнатишни сўрабди, ҳар ойда унга шунча юбориб турар эди. Гран пулини олиб энди кетаётганда, Коттар уни чақириб:

- Яхшиси, икки юз франк юбора қолинг, - деди,

- аввал бир хайрон бўлиб, кейин роса қувонади.

Буткул унутган мени, деб юргандир. Лекин аслида доим уни ўйлаб юраман.

Ниҳоят Гран иккови қизиқ суҳбат куриб қолишди. Коттар кўпдан бери Граннингкечки машғулотларига қизиқиб юрар эди, сўроққа зўр берди, бунисининг жавоб беришдан бўлак чораси йўқ эди.

- Демак, сиз китоб ёзасиз? - деди Коттар.

- Жоиз кўрилса, шундай, лекин бу, тўғриси, янада мураккаброк.

- Ўх, - деб хитоб қилди Коттар, - мен ҳам ёзиш билан шуғулланишни шундай орзу қиламанки!

Гран ҳайронлигини яширолмади, Коттар эса ўнғайсизланиб, ижодкорнинг доим пичоғи мой устида, деб ўлдиради.

- Нега энди? - сўради Гран.

- Шунақа-да, ижодкорга бошқаларга қараганда кўпроқ ҳуқуқ берилган. Ҳамма билади буни. Хоҳлаганини қилаверади.

- Ажабланмаса ҳам бўлади, - деди Риэ Гранга, ўша, эълонни ўқиган куни, - каламушлар ғалваси бошқаларга ўхшаб унинг ҳам бошини айлантириб кўйгандир. Балки шунчаки юктиришдан кўрқиб кетгандир.

- Унақа эмас, - деди Гран, - агар, ҳаким, менинг фикримни билмоқчи бўлсангиз...

Деразатагидан кулоқни батангқилиб дератизация хизматининг машинаси ўтиб қолди. Риэ индамади, шовқин олислаб тингандан кейин Грандан фаромуш сўради: Коттар ким деб ўйлайсиз. Гран ҳакимга маъноли қараб қўйди.

- Бу одамнинг, - деди салмоқлаб, - виждони унча тоза эмас.

Ҳаким кифтини қисди. Миршабхона комиссари ўшанда ҳақ гапни айтган эди - ташвиш шусиз ҳам бошдан ошиб ётибди.

Кечкурун Риэ Кастел билан гаплашди. Эмдори хали етиб келмабди.

- Ўзи шу ёрдам берармикан? - деб сўради Риэ. - Бацилла жуда ўзгача.

- Э, биласизми, мен бошқа фикрдаман, - деб эътироз билдирди Кастел. - Бу махлуклар ҳамма вақг ўзгача турда бўлади. Лекин, моҳиятан, ҳаммаси бир гўр.

- Тўғрироғи, бу сизнинг тахминингиз. Аслини олганда, биз хали тузукроқ ҳам билмаймиз.

- Тўғри, хали тахмин. Лекин бошқаларники ҳам фақат тахмин.

Ҳаким куни бўйи боши сал-пал айланаётгандай бўлиб юрди, қачон вабони ўйласа, шу аҳволга тушади. Охир-оқибат, у қўрқаётганини тан олишдан бошқа илож тополмади. Икки марта одам лик тўлган қахвахонага кирди. У ҳам, Коттарга ўхшаб, инсонларнинг хароратига мухтож эди. Риэ бу нодонлик, деб ўйлади, лекин айти шу боис бугун Коттарникига борихпга ваъда берганини эслаб қолди.

Риэ Коттарникига кирган пайти у ошхонасида, дераза олдида турган эди. Стол устида очик ётган саргузашт китоб. Бу орада шом кирган, тобора куюқлашаётган қоронғиликда китоб *ўт^шллинг* иложи йўқ эди. Тўғрироғи, Коттар бундан бир дақиқа олдин стол ёнида, шом қоронғисиди ўйлаб ўтирганга ўхшайди. Риэ ундан соғлиғини суриштирди, Коттар ўтираётиб, мен билан ҳеч кимнинг иши бўлмаса, бундан ҳам 5DШИроқ бўларди, деб тўнғиллади. Риэ, одам ёлғизликда абадий юравермайди-ку, деб эслатиб қўйди.

- Э, йўқ, бунақа демаяпман. Доим бир нарса билан - иложини топиб, ҳамманинг кўнглини оғритиш билан шуғулланадиган одамларни айт5шман.

Риэ индамади.

- Ўзи ҳақида гапиряпти, деб ўйламанг. Мен, мана роман ўқиб ўтирибман. Бир кун эрталаб, ҳе йўқ-бе

йўк, бир бечорани қамокқа олишади. Унинг изидан тушган бўлишади, ўзи эса билмайди ҳам. У ҳаққа аллақандай бюрога айтишади, исми-шарифини рўйхатга олиб қўйишади. Нима, сизнингча, адолатданми шу? Демак, сизнингча, бировни шу қўйга солишга одамларнинг ҳаққи бор экан-да.

- Ву қандай вазият эканига боғлиқ, - деди Риэ.
- Фикрингиз, маълум маънода, тўғри, ҳақлари йўк. Лекин бу иккинчи даражали масала. Доим қамалиб ўтириш яхши эмас. Тез-тез ҳавога чиқиб туриш ҳам керак.

Коттар асабини босолмай, ҳар куни кўчага чиқишини, лозим топилса, бутун маҳалла буни тасдиқлаши мумкинлигини айтди. Унинг ҳатто маҳалладан ташқарида ҳам танишлари бор экан.

- Меймор Риго жанобни биласизми? Оғайним бўлади.

Хона аста-секин қоронғилашиб борарди. Кўчага жон кирди, бирдан чакнаган фонарларни енгил тортишнинг бўғиқ хитоби билан олқишлади. Риэ айвонга чиқци, Коттар ҳам унга эргашиб судрадди. Шахримизнинг ҳамма кечкурунларидай енгил шабада эсиб, атроф-жавонибдаги барча маҳаллалардан ҳар хил шитир, қовурдоқ гўшт иси, шодон к[^]ийқираётган ёшларга тўла кўчалардан озодликнинг муаттар бўйларини олиб келаётган эди. Риэ яқин-яқинларгача шу азиз дақиқаларни - тун қоронғилигини, бу ёкдан кўринмаётган кемаларнинг бўғиқ хирқирашини, денгиздан эшитилаётган, кўчаларни тўлдирган оломондан таралаётган гувиллашни жуда севарди. Лекин уни бугун, ҳаммасини билгандан кейин, оғир таҳлика эзиб турарди.

- Балки чирокни ёқармиз, - деб таклиф қилди у Коттарга.

Электр нурлари чакнаб кетди ва Коттар қамашган кўзларини пирпиратиб қараб қўйди.

- Ҳақим, айтинг-чи, агар касал бўлиб қолсам, мени ўз касалхонангизга оласизми?

- Нега энди олмайман...

Шунда Коттар клиника ёки касалхонада даволанаётган одамни қамокқа олиш ҳам бўладими, деб сўради. Риэ баъзан шунақа бўлиб қолади, лекин бунда касалнинг ахволи инобатга олинади, деди.

- Мен сизга ишонаман, - деди Коттар.

Кейин у ҳақимдан шаҳар марказигача олиб бориб кўйишни сўради.

Марказда одам унча кўп эмас, чироклар ҳам хира тортган эди.

Лекин уйларнинг олдида болакайлар ҳали ҳам чуввос солаётган эди. Ҳақим Коттарнинг илтимоси билан машинасини болалар ёнидатўхтатди. Болалар шовкин солиб чертак ўйнаётган эдилар. Сочи силлиқ таралган, аммо башарасини кир босган биттаси уялинқираган, қайсар, тиниқ кўзларини Риэдан узмай тикилиб қолди. Риэ кўзларини яширди. Коттар машинадан чиқиб, йўлак четида турганча, Риэнинг қўлини қисди. Бўғиқ, паст овозда гапирди. Сўзлаётганда ора-сира атрофга аланглади.

- Мана, одамлар эпидемияни гапиришяпти. Шу ростми, ҳақим?

- Одамлар нималар демайди, - деди ҳақим.

- Тўғри айтасиз. Наридан борса, ўнтача, ундан кўпроқ ўлар, шунга ота гўри қозихонами! Йўқ, бизга бунақаси керак эмас.

Мотор босиқ гувиллаб тзфарди. Риэ кафтини тезлик алмаштиргич дастакка қўйди. Ўзи эса ҳалихануз мағрур ва жиддий тикилаётган болакайга қаради. Кутилмаганда болакай оғзи қулоғига етгудай илжайди.

- Хўш, сизнингча, бизга нима керак? - деди ҳақим, болакайга жавобан жилмайиб.

Коттар бирдан машина эшигини чангаллади ва кетишидан олдин, кўзидаги ёшларигача қалтираб, бераҳм овозда қичқириб юборди.

- Зилзила - шу керак! Зўр бир зилзила бўлса!

Лекин эртаси куни ҳеч қанақа зилзила бўлмади ва Риэ бутун кунни шаҳарда тинимсиз изғиш, мижозларнинг қариндошларини кўндириш ва уларнинг ўзи билан тортишишда ўтказди. Риэга ҳақимлик касби ҳеч қачон бунчалар уқубатли туюлмаган эди. Шу пайтгача касаллар ишини енгиллатар, унга тўлиқ суянишар эди. Энди эса ҳақим амалиётида биринчи марта мижозларининг тушунарсиз дамдузлигига, гўё ўз азобининг тубига тушиб олиб, ўша ёқдан шубҳа ва ҳайронлик билан қараб туришгандай, тушунарсиз бир ишончсизлигига рўпара келди. У ҳалигача кўниқолмаган бир қурат палласи бошланди. Соат ўнларда машина дамқисма чолнинг уйи оддида тўхтади, - Риэ уни кўришни энг охирга сурган эди, - ўриндикдан зўрға кўзгадди. У қоронғи кўчага, юлдузлари гоҳ ўчиб, гоҳ чакнаб ётган қора осмонга термилиб, ичкари киришга ошиқмади. Дамқисма чолуни кутиб тўшакдаўтирган экан. Нафас олиши енгиллашган, одатдагидай, бир кострюлдан нўхатни санаб, иккинчисигаташлаётган эди. У ҳақимни ҳатто шодон қарши одди.

- Ҳақим, демак, ўлат бошланибди-да.

- Бу гапни қайдан олдингиз?

- Рўзномадан ўқидим, кейин, радиодан ҳам айтишди.

- Йўқ, бу ўлат эмас.

- Ақдонларимиз яна кўпиртиришибди-да, - деб хаяжонга тушди чол.

Риэ аллақачон касални кўриб бўлиб, энди шу ғарибона жиҳозланган ошхона ўртасида ўтирган эди. Ҳа, унга чиндан ҳам қурқинчли эди. У эртага шу атрофда, шаҳар чеккасида чипқонларига

тикилиб олган ўнларча касалнинг муштоқ бўлиб ўтиришини билади. Бийни кесиш фақат тўрт-беш ҳолда фойда қилди. Лекин кўпчилик касаллар учун ягона истиқбол - касалхона, аммо қашшоқлар назарида касалхона нималиги маълум. «Унинг устида тажриба қилишларини хохламайман», деди бир касалнинг хотини. Унинг устида ҳеч қанақа тажриба ўтказилмайди, у ўлади, вассалом. Кўрилаётган чоралар камлик қилади, бу шундоқ ҳам маълум. «Махсус жиҳозланган бўлмалар» нималигини, бошқалар беҳабар бўлса ҳам, Риэ яхши билади: иккита корпусни шоша-пиша бошқа касаллардан бўшатиб, деразаларнинг тешик-ёроғи беркитилади, атрофига санитария ихотаси кўйилади. Агар эпидемиянинг ўзи тўхтаб қолмаса, уни маъмурий чоралар билан енгиб бўлмайди.

Лекин кечки хабарларнинг ҳаммаси хали ишончга тўла эди. Эртаси куни Инфдок волийлик кўрсатмаларини аҳоли томонидан жуда яхши кутиб олингани ва ҳозиргача ўттизта касал тўғрисида хабар келганини маълум қилди.

Кастел Риэга сим қокди:

- Корпусда нечта жой бор?

- Саксонта.

- Ҳозир шаҳарда қанча касал бўлса, ўттизтами ё кўпроқмикан?

- Кўплари кўрқаяпти, бошқалари тўғрисида, улар анча кўп, ҳали хабар қилиб улгуришмади.

- Кўмиш назоратга олинмадими?

^ - Йўқ. Мен Ришарга сим қокдим, гап ўргатишни тўхтатиб, энг қатъий чоралар лозим, ё эпидемияга ҳақиқий тўсиқ кўйиш, ё ҳамма ишни йиғиштириш керак, дедим.

- Хўш, кейин нима бўлди?

- Унда етарлича ваколат йўқ. Лекин, менингча, касаллик кўпайиб боради.

Чиндан ҳам уч кундан кейиноқ иккала корпус-

да ҳам касаллар тикилиб кетди. Ришарнинг маълумотларича, бир мактабни ёпиб, ёрдамчи лазаретга айлантирмоқчи эканлар. Риэ эмдори келишини кутар ва айна пайтда чипқонларни ёриттда давом этар эди. Кастел барча эски китобларини ёруғ дунёга чиқариб, уларнинг устида соатлаб ўтирарди.

- Каламушлар вабодан ёки шунга ўхшайдиган бошқа бир касалдан ўлган, - деб хулоса қилди у. - Улар бурга, ўн минглаб бургатарқатган, агар вақтида чораси кўрилмаса, булар касалликни геометрик ўсишда кўпайтириб юборади.

Риэ индамади.

Афтидан, шу кунлари об-ҳаво бир маромда турадиганга ўхшайди. Яқинда ёғиб ўтган жалалардан қолган кўлмақларни қуёш симириб олди. Осмоннинг сариқ ёғду сочаётган ажойиб мовийлиги, энди кўтарилаётган ҳароратда учкичларнинг гувлаши - ҳаммаси осойишталикка чорлар эди. Айна пайтда кейинги тўрт кун ичида касаллик тўрт карра маҳобатли сакраш қилди: ўн олти, йигирма тўрт, йигирма саккиз, ўттиз икки ўлим... Тўртинчи куни болалар боғчаси биносиди ёрдамчи лазарет очилгани эълон қилинди. Илгари хавотирларини қувноқ кулги тагига яширмоқчи бўлган ҳамтабааларимиз энди ўзларини олдириб кўйган, бирдан жимиб қолган эдилар.

Риэ волийликка сим қоқишга қарор қилди.

- Кўрилган чоралар озлик қилади.

- Менга рақамларни беришиди, - деди волий, - улар чиндан ҳам ташвишли.

- Ташвишлидан ҳам ёмон, улар энди шубҳага ўрин қолмаганини кўрсатади.

- Генерал губернатордан буйруқ беришни сўрайман.

Риэ шу заҳоти Кастелга сим қоқди.

- Буйруклар! Бу ерда буйруклар эмас, фаросат керак!

- Эмдоридан хабар борми?

- Янаги ҳафтада келади.

Волийлик кўрсатма сўраш учун мустамлака пойтахтига юборишни мўлжаллаган маърузани Риэга ёздиршни Ришардан илтимос қилди. Риэ маърузада рақамлар ва касалликнинг клиник таърифини келтирди. Шу куни қирққа яқин ўлим ходисаси рўйхатга олинди. Волий, ўзи айтгандай, жавобгарликни бўйнига олиб, эртаси куниёқ кескинрок чоралар қўллашга буюрди. Шаҳарликлар зиммасига илгаригидай барча касаллик ходисалари ҳақида хабар бериш юкланди, касални мажбурий суратда холилатиш белгиланди. Касал чиққан уйлар тозаланиб, дезинфекция қилинади; касал билан алоқада бўлган одамлар мажбурий карантиндан ўтадилар, ўликни кўмиш волийнинг махсус буйруғига кўра шаҳар ҳукумати зиммасига юкланди.

Бир кундан кейин эмдори ҳам самолётда етиб келди. Касалларни даволашга шу кифоя қиларди. Лекин эпидемиянинг кенгайиши муқаррар бўлса, етмаслиги аниқ эди. Риэнинг телеграф орқали қилган сўровига эмдори захиралари тугагани, янги партиясини тайёрлашга киришишгани ҳақида жавоб келди.

Бу орада бозорларга атроф-жавонидан кўкламнинг пойқадами келди. Йўлкалар ёқасида саватларда турган минглаб атиргуллар сўлиб, шаҳар узра хўрозқанд ҳидига ўхшаган гул иси таралди. Сиртдан гўё ҳеч нарса ўзгармагандай эди. Трамвайлар гавжум пайтлари илгаригидек тикилинч, кундузлари эса ўшандай бўм-бўш ва ифлос бўлиб юрарди. Тарру ҳамишагидай бобойчани кузатар, бобойча эса ҳамишагидай мушукларга тупурар эди. Гран ҳам илгаригидай, кечкурунлари уйига - сирли машғу-

лотига шошилар эди. Коттар шаҳарда тентийди, Отон жаноб эса оила хайвонотини ўргатиш билан банд. Дамқисма чол нўхатни санаб у кастрюлдан бу кастрюлга ўтказади, вақти-вақти билан кўчада хар ёққа аланглаб тентиёттан Рамбер кўриниб қолади. Кечкурунлари ўш^а~ўш^а оломон кўчага тошиб чиқади, кинотеатрлар олдида навбатга тизилади. Қолаверса, эпидемия ҳам чекингандек эди, кейинги кунларда бор-йўғи ўнтача ўлим ходисалари учради. Кейин бирдан ўлим рақамлари юқорилиб кетди.

Бернар Риэ расмий хабарномада ўттизта ўлим ходисаси рўйхатга олинган куни унга волийнинг шахсан ўзи: «Ўтакалари ёрилибди», деган гап билан топширган расмий мактубни қайта-қайта ўқиди. Кўрсатмада шундай ёзилган эди: «Вабо эпидемияси расмий маълум қилинсин. Шаҳар ёпиқ деб ҳисоблансин».

Иккинчи ISUCM

Шу дақиқадан вабо энди ҳаммамизнинг умумий иплимизга айланди, деб дадил айтиш мумкин. Шунгача ҳамтабааларимиз ақл бовар қилмайдиган воқеалардан таажжуб ва хавотирда қолганларига қарамай, илгариги жойларида туриб, баҳоли қудрат ўз ишлари билан банд эдилар. Ва албатта, кейин ҳам шундай давом этавериши керак эди. Лекин одамлар, жумладан, хикоячи ҳам, шаҳар дарвозалари бекилгани ҳамоно ҳаммалари битта зиндонга қамалганларини, энди унга кўникишдан ўзга чора йўқлигини англаб қолдилар. Тасаввур қилинг, дастлабки ҳафталардаёқ, масалан, ўз маъшуқасидан айрилишдай энг шахсий туйбу ҳам энди ҳамманинг, умумхалқнинг туйғусига айланди ва қўрқув туйруси билан биргаликда бу узоқ муддатли сургуннинг асосий уқубатларидан бири бўлди.

Чиндан ҳам, шаҳримиз қатағон этилишининг энг диққатга лойиқ оқибати - айрилиққа тайёрлик кўрмаган вужудларнинг тўсатдан жудоликка учраиш бўлди. Оналар ва болалар, эру хотинлар, ўйнашлар - яқиндагина вокзалимиз перронида бир-бирлари билан ўпишиб хайрлашган, бир-бирларига йўлга тегишли маслаҳатлар уқтиришган, айрилиқ кўпга чўзилмайди, нари борса, бир неча кун ёки ҳафталардан кейин кўришамиз, деб ўйлаган, инсонга хос ўта аҳмоқона лақмаликка ботиб, одатий сафарда кундалик ташвишларга парво қилмаслик керак деб ҳисоблаган одамларнинг ҳаммаси тўсатдан муқаррар жудоликка учраганларини, энди фақат симлар билангина боғланишлари мумкинлигини тушуниб қолдилар. Чунки шаҳар ҳали волийнинг буйруғи чиқмасдан бир неча соат олдин ёпилган, табиийки, бу буйруқда ҳар бир аҳволни инобатга олиш имкони ҳам йўқ эди. Ҳатто, айтиш мумкинки, эпидемиянинг туйқус ҳамласидаги биринчи зарбадан ҳамтабааларимиз, гўё ўзларининг барча шахсий туйғуларидан маҳрум бўлгандай ҳаркат қилишлари лозим эди. Буйруқ кучга кирган биринчи соатлардаёқ бутун бошли илтимосчилар оломони волийликни босди, биров телефон, биров таниш хизматчилар орқали бирдай асосли, лекин бари бир инобатга ўтмайдиган сабабларни рўқач қилди. Очиғини айтганда, эндиги аҳволимизда ҳар қандай келишув чиппақка чиққани, «шартлашиш», «истисно тариқасида», «қўллаб юбориш» каби иборалар сариқ чақага айланганини кўп кунлар ўтгандан кейин тушундик.

Бизга ҳатто хат ёзишдек бир беозор овунчок ҳам қатағон эди. Бир томондан, шаҳримиз мамлакатнинг бошқа бўлаклари билан оддий алоқа воситалари орқали боғланишни чиндан тўхтатган эда, иккинчи томондан, хатлар инфекция ташиши мумкин деган эҳгимолдан чиққан бу буйруқ ёзиш-

манинг барча турини тақиқлаб кўйди. Бошда посбондаги аскарларни кўлга олиб, улар орқали хат ўтказиш йўлини қилган баъзи омадёрлар топилди. Қолаверса, бу фақат эпидемиянинг энг бошида, хали соқчиларда ачиниш деган инсоний туйру йўқолмаган пайтлари мумкин эди. Лекин сал вақт ўтиб, уларга аҳволнинг нақадар жиддийлиги тушунтирилди ва улар кўнгилбўшликлари нима оқибатларни келтиритини билмаганларидан, бундай масъулиятни зиммаларига олишдан қатъиян бош тортишди. Аввалига шаҳарлар билан гаплашишга рухсат бор эди, лекин телефон тармоқлари дош беролмай, кабиналар ур-йиқит бўлиб кетгач, сал кун ичида бу ҳам тақиқланди, фақат, масалан, ўлим, фарзанд кўрип, тўй сингари хабарларга «истисно ҳолатда» рухсат тегадиган бўлди. Шу тариқа телеграф биз учун ягона бошпанага айланди. Кўнгил, мухаббат, қариндошлик ришталари билан боғланган одамлар энди қуруқ хабардан, телеграф матнининг йирик-йирик ҳарфлари орасидан илгариги яқинлик белгиларини излашга мажбур бўдилар. Телеграмма ёзишда кўлланадиган сийқа ибораларнинг ҳар қандайи ҳам меъдага тегмай иложи йўқ, кўп ўтмай, бирга кечирилган узоқ умрни ҳам, қийноқли эҳтиросларни ҳам - ҳаммасини вақти-вақти билан юбориладиган «Ишлар жойида. Сени ўйлапман. Ўпаман», деган тайёр қолипга жойлайдиган бўддик.

Лекин орамизда айримлартиз чўкмади, қайсарлик билан ёзаверишди, кечаю кундуз тинмай ташқи дунёга бир амаллаб боғлайдиган минг турли хийланайранглари излайверишди, аммо уларнинг барча усталиклари натижаси ҳеч бўлиб чиқци. Борди-ю, режа қилган биронта устомонлигимиз тасодифан ўнгидан келса ҳам, бари бир, унинг натижасини билолмас, чунки у ёқдан ҳеч қандай жавоб ололмас эдик. Шунинг учун кўп ҳафталар бир хат устида

ўтириб, ўша бир хил хабарларни ёзиб, яна ўшандай жавоб қайтаришни ёлвориб сўрайверганимиздан, сал вақт ўтиб боттда қалб кўри билан йўғрилган сўзларда ҳам ҳеч қандай маъно қолмади. Энди хатларни ихтиёрсиз суратда шу ўлик иборалар орқали оғир турмушимиз ҳақида бирон-бир ишора бериш учун қайта кўчирадиган бўлдик. Охири бу қайсарлик ва ўз-ўзига бефойда гапиришдан, девор билан беҳуда суҳбатдан телеграф чорловидаги шартли белгиларни афзал кўриб қолдик.

Қолаверса, бир нечакундан кейин, шаҳар остонасини хатлаш ҳеч кимга насиб этмаслиги аён бўлгач, кимдир ҳукуматга Орандан эпидемия бошланишигача кетганлар қайтиб келиши мумкинми, деган савол билан мурожаат қилишни таклиф қилди. Волийлик бир неча кун мулоҳаза юритгач, ижобий жавоб берди. Лекин аниқлик киритди: келиш ихтиёри уларнинг ўзларида, бинобарин, келганларидан сўнг кетишга ҳуқуқлари йўқ. Ҳатто шунда ҳам ҳамтабааларимиздан айримлари, бунақалари кўп эмас эди, мавжуд аҳволга енгилтак қараб, қарршдошларини кўриш истагида ақлдан озганларидан, уларни бу имкониятдан фойдаланиб қолишга чақирдилар. Лекин кўп ўтмай вабо асирлари ўз яз^ршларшш қандай хавф-хатарга қўяётганларшш билиб қолиб, айрилиқ укубатига бўйсундилар. Биз ваҳшатли ўлат *э*нг авжига кўтарилган пайти инсонга хос туйғулар машаққатли ўлим қаршисидаги кўркүвдан ҳам кучлироқ чиққан фақат битта ҳодисага шохид бўлдик. Булар, одамлар ўйлагандай, муҳаббат кўйига тушган, *э*нг дах^натли қийноқдарни писанд қилмай, бир-бирларига интиладиган ошиқ-маъшүқлар эмас, балки кўп йиллардан бери никоҳда 5ппаётган эр-хотин Кастеллар эди. Кастел хоним эпидемиядан бир неча кун олдин кўшни шаҳарга кетган эди. Қолаверса, уларшшг никоҳи ҳам дунёга кўз-кўз қимулик эру хотинлик баҳги ҳам эмас эди ва ҳикоячи ҳам комил

ишонч билан, бирга турмуш куриб бахт топганларига уларнинг ўзи ишомас эди, деб далолат бериши мумкин. Лекин бу чўзилиб кетган айрилиқ уларнинг бир-бирларисиз туrolмасликларини ва шу боисдан ҳам вабонинг туйқусдан аён бўлган хақиқати жуда майда нарса эканини кўрсатди.

Лекин бу ҳодиса истисно эди. Кўпчилик *учун*, афтидан, айрилиқ фақат эпидемия билан бирга тугаши керак эди. Биз учун бутун хаётимиз мағзи бўлган ва мисоли кадрдонимизга айланган туйғу (хамтабааларимизнинг туйғулари жуда жўн эканини эслатиб ўтганмиз) энди янги киёфада юз кўрсатди. Эрлар, ўз маъшуқалари садоқатига имон келтирадиган махбублар бирдан рашк қилишга ҳам қодир эканларини билдилар. Севги савдосида ўзларини суюқ хисоблагак эркаклар бирдан қуйилиб қолдилар. Шу пайтгача бирга яшаган онасига парво қилмаган ўғил энди волидасининг хотирадан чз[^]кур жой олаётган ҳар бир ажинига хавотрф ва ҳамдардлик брхлан термилишга тушди. Бу кўрс айрилиқ, биронта ҳам нажот туйнуги қолдирмаган, келасжакни тасаввур этишга изн бермайдиган бу жудолик бизни тамом эсанкиратиб қўйди, 51киндагина бўлиб з[^]тган, лекин аллақачон узоқлаб кетган хотираларга дош бериш иктидоримизни сўндирди, энди барча кунларимиз шу хотиралар билан банд бўлиб *қолды*. Моҳиятан олганда, биз икки баробар азоб чекардик: бири-ўз азобимиз, бири-ўзларибу *ерда.йўк,ўғлимиз*, хотинимиз, маъшуқамизнинг азоб чекаётганини тасаввзф қилиш азоби эди.

Колаверса, бошқа шароит бўлганда хамтабааларимиз бирон-бир чора топар, айтайлик, бундан ғайратлироқ ва очикроқ яшашлари мутмкин бўларди. Лекин, фожаи шундаки, вабо уларни бекорхўжаликка маҳкум этди ва уларнинг кун бўйи хотиранинг хафсалаъш пир қиладиган ўйинларига маҳв ўлиб,

тумшайган шаҳарда санғиттдан бошқа юмушлари қолмаган эди. Зеро, бу бемақсад тентирашимизда яна ўша таниш кўчалардан юришга туғри келар, шаҳримиз кичиклигидан, акгариятҳоллардаўшаяхши замонларда ҳозир ўзи йўқ яқинларимиз билан бирга айланган кўчаларнинг худди ўзи бўлиб чиқар эди.

Хуллас, вабо ҳамтабааларимизга олиб келган биринчи нарса - бандилик эди. Ва х^коячи бу ерда ўшанда ҳамтабааларнинг кўпчилиги билан биргаликда кўрганларини ўз номидан айтиб беришга ҳақли деб ҳисоблайди. Зеро сургундаги одамга хос туйбу деб, бизни доим ўз оғушида тутган ўша бўм-бўшлик кайфиятини, вақтни орқага қайтариш ва, ё аксинча, олдинга илдамлатишга ўхшаган савдойи истакни, хотира пайконларининг беаёв қуйдиришинигина айтиш мумкин. Агар баъзан хаёлимизга эрк бериб, эшик олдида қайтиб келаётган яқинимизнинг кўнғироқ чалишига ё зинапоядан унинг таниш қадамлари эшитилишига муштоқ туриб қолсак, агар шундай дақиқаларда поездлар аллақачондан бери қатнамаётганини унутишга тайёр бўлиб, игпимизни ошиғич саранжомлаб, одатда окшомги тез юрардан тушган йўловчи маҳалламизга етиб қоладиган соатда уйда бўлишга ошиқсак - буларнинг ҳаммаси ўйин ва бу ўйин кўпга чўзилмас ҳам эди. Ва албатта, поезд келмаслигини англаб қоладиган дақиқа келади. Ва шунда биз айрилиғимиз чўзилгандан-чўзилишини, энди бугунги кунга кўникишга ҳаракат қилишимиз кераклигини тушунамиз. Тушунгандан кейин эса, ўзимизнинг, моҳиятан олганда, энди жуда оддий банди эканимизга, ихтиёримизда фақат бир нарса - хотиралар қолганига, агар орамизда келажакда 5ппашга жазм қилган одам топилса, унда бундай жасоратли кишининг ўз интилишларидан, албатта, имкон қадар воз кечишига туғри келишига, чунки

тасаввур, унга ишониб яшайдиган ҳар қандай одамга жароҳат етказгандай, уни ҳам оғир яралашига батамом ишонамиз.

Дарвоқе, барча ҳамтабааларимиз ҳатто одамлар орасида ҳам айрилик яна қанчага чўзилишини ҳисоблашдай янги одатдан тез кунда воз кечдилар. Нима учун? Агар энг умидсиз кўнгиллар ҳам бу муддатни, дейлик, ярим йил ҳисобласалар, агар улар келажак ойларнинг аччиқ захрини аллақачон тотиб кўйган, агар жасоратларини жуда оғир бардош эвазига бошларига тушган уқубат даражасига кўтарган, кўп ойларга чўзилган машаққатларига тенг мавқеда тўзим бериш учун жон-жавдлари билан интилган бўлсалар, унда бир танишни учратиш, рўзномадаги бир лавҳа, йилт этган шубҳа ёки бир сониягина ёришган шуур ҳам уларни эпидемия ярим йилдан сўнг - нега энди бир йилда ёки ундан ҳам кейинроқ эмас - тўхташига, моҳиятан олганда, ҳеч қандай асос йўқ, деган фикрга муқаррар олиб келар эди.

Бундай дақиқаларда уларнинг жасорат, ирода ва бардошларининг тўла инқирозга учраши шундай ногаҳоний ва шундай тез кечар эдики, энди ўзлари қулаган чоҳдан чиқишларига ҳеч қандай умид қолмагандай туюларди. Шунинг учун ҳам улар ҳар қандай кўргуликда ҳам озодликка чиқадиган муддатни ўйламасликка, келажакка кўз тутмасликка, бошларини, таъбир жоиз бўлса, ҳам қилиб яшашга мажбуран бўйсунар эдилар. Лекин, табиий, бу жўяли ҳаракат, курашдан воз кечиш учун қилични кинга қайтариб солишга интилиш - дардга чап беришга уриниш - ҳаммаси жуда-жуда оз мукофот билан тақдирланарди. Лекин улар тўла инқироздан қутулиб қолсалар - улар нима қилиб бўлса-да, бунга йўл бермасликка тиришадилар, - шу йўлдаўзларининг севганлари билан дийдор топишиб,

вабони унутишдай ноёб лаҳзалардан бебаҳра қолар эдилар. Улар шу тубсиз ўпқон ва сарбаладғ чўққилар орасида исқанжадагина яшаётганлар ҳам йўқ, тизгиндан чиқиб кетган бу кунлар фақат ўз қайғулари заминида ихтиёрий макон қурсагина вужуд ва қонга эга бўладиган нотинч, дайди соялар - бу хотиралар тўлкинида улоқиб кетаётган эдилар.

Шундай қилиб, улар барча бандилар ва сургундагиларнинг азалий азобини тортдилар, фақат хотира қўмагида, энди ҳеч нарсага ярамай қолган хотира билан яшаш - мана, бу қандай азобли. Ҳатто улар тинимсиз ўйлайдиган ўтмиш ҳам пушаймоқ тахирига тўлди. Улар бу ўтмишда, энди минг афсус ила, бажаришга улгуролмаганларининг ҳаммасиш жам қилишни, ўтган кунларни соғинтирган эркак ё аёл билан бирга яна қайтадан, бошдан яшаш истар ва ҳатто барча шароитга, ҳатто ҳозирги сургун ҳаётларидаги нисбатан яхшироқ пайтларинг ҳам доим бу ерда йўқларни аралаштирар ва буларнинг ҳаммасидан кўнгли тўлмас эди. Биз ҳозирни чидамсиз нари ҳайдаётган, ўтмишга ёзғири қараётган, келажакдан маҳрум этилган ҳолда одамларнинг адолати ёки адовати билан қамоққа тушганларга ўхшар эдик. Қисқаси, ҳаддан ортш эзгин чўзилган таътиллاردан қутулишнинг ягонс йўли поездларни ёлғиз хаёлнинг кучи билан яш жилдириш ва ҳувиллаган бекорчи дақиқаларни эшикдаги, дарвоқе, мутлақ овози ўчган кўнғироқларнинг жиринглашига муштоқлик билан тўлдириб бўлиб қолди.

Лекин бунга агар сургун дейдиган бўлсак, унда кўп ҳолларда ўз уйимизда сургун эдик. ҲИКОЯЧР фақат битта - ҳамма учун умумий сургунни билса да, у баъзи, айтайлик, Рамберга ўхшаган, дунёлик бошқа қисмидан жудолик уқубати уларнинг саёҳат келиб, тўсатдан вабога тўқнашиб, шаҳардан чиқиб

хукукини йўқотган, ковушишлари мумкин бўлган яқинларидан, мамлакатлари, она Ватанларидан йироқда қолишлари билан чигаллашган одамларни унутишга ҳам ҳаққи йўқ. Улар биз сургундагилар орасида икки баробар сургунда эдилар, зеро, вақт югуриги уларда ҳамма қатори дилтанг қўрқув уйғотгани устига, яна уларнинг ахволи муайян жойга қамалганларини ҳис этиш, вабо теккан қўтоннинг она Ватандан ажратиб қўйган деворларига тинмай бефойда бош уришдан иборат эди. Кун бўйи кўчаларда сандироклаб, Ватанларининг фақат ўзларига билгили шому саҳарларини товз[^]шсиз чорлаб юрадиганлар ҳам, табиийки, шулар эди. Учраган нарсадан: қалдирғоч парвозими, майсалардаги кечки шудрингми, хувиллаган кўчада нурлардан тушган ғаройиб доғми - ҳаммаси уларга нариги ёқдан келган пинҳоний ишоратдай туюлиб, кунгилларидаги оғрикни баттар кўзғар эди. Жами дардлар табиби бўлмиш ташқи дунёдан ўзини олиб қочган, ҳаётгий рўёбларга ҳаддан ортиқ ружу қўйган бу қайсарлар таниш манзараларга ёпишиб олган эдрлар - алоҳида нурга чўмилган замин, икки-учта дўнглик, суюкли дарахт ва аёл сиймоси уларнинг кўз оддларида мисли йўқ махсус бир муҳитни тиклаш учун кифоя эди.

Ва ниҳоят, сургундагиларнинг энг ажойиб тоифаси - севишганларга тўхталсақ, ҳикоячи янада асослироқ қилиб, уларни яна бошқа бир дард, энг асосийси - виждон қийноғидан иборат оғриқдан азоб чекканларини айтиб бериши мумкин. Ҳозирги ахволимизда уларнинг ўз туйғуларини бирдай холис ва жонсарак нигоҳда кўришларига тўла имконлари бор эди. Бу вазиятда улар кўпинча ожизликларини қип-яланғоч ҳолда очилишига *дуч* келдилар. Биринчи галда севганларининг ишлари ва кунларини ниҳоятда аниқ тасаввур этишни ўз камчиликлари ҳисобига қўшганлари учун ҳам шундай бўлиб чи-

карди. Улар севганлари нима билан бандлигидан беҳабарликлари учун қайғуга чўмар, илгарилари шуни суриштирмай енгилтаклик қилганлари, ўзларини гўё ошиқ одам учун ўз маъшуқасининг нималар қилаётганидан хабардорликдан каттароқ, улканроқ қувонч манбаи йўқлигини билмагандай тутганлари учун афсус чекар эдилар. Шу тариқа уларнинг ўз муҳаббатлари манбаига осонгина қайтишлари, унинг номукамаллигини қадам-бақадам таҳлил этишлари осон бўлиб қолди. Бошқа, оддий кунларда биз, англабми, англамайми, поёнсиз муҳаббат борлигини тан оламиз-у, айти пайтда, ҳатто анчайин хотиржамлик билан, ўз муҳаббатимизни шунчаки, иккинчи нав, деб ҳисоблаймиз. Лекин одамнинг хотираси талабчанроқ бўлади. Сиртдан кириб келиб, бутун шаҳарга ёпирилган бахтсизликнинг қакшатқич мантиғи бизга ҳали ёзғиришга ҳам имкон қолдирган ноҳақ жазонинг ўзинигина бермади. У бизни ўз-ўзимизни азоблашга, шу билан оғриққа бош эгиб чидашга ҳам мажбур қилди. Бу эпидемиянинг ўзидан чалғитиб, ҳамма қарталарни чалкаштириб юборган воситалардан биттаси эди.

Хуллас, ҳар биримиз ҳам кун-кундан ёлғизланиб, шуосмонгаюзма-юзяшашгамажбурэдик. Бумутлак умумкй эгасизлик вақт ўтиши билан феълимизни тоблаши мумкин эди, лекин бошқача чиқғхи, одамлар алланечук жонсарақ бўлиб қолдилар. Кўп ҳамтабааларимиз бошқа бир куллик бўйинтуруғини илиб, таъбир жоиз бўлса, ёмғирли ёки авзойи бузук кунларга тўғридан-тўғри тобе бўлиб қолдилар. Шунақа пайтлари уларга гўё об-ҳавони биринчи марта бевосита пайқаетгандай туюла бошларди. Улар йўлакда куёш шайтончасининг липиллашидан ҳам оғизлари кулоқларигача етиб илжайишар, ёмғирли кунларда уларнинг юзларини, ҳатто фикрларини ҳам қалин туман қоплаб олар эди. А, лекин

улар бир неча ҳафта илгари бунақа ожизлик, *бундай* аҳмоқона асоратга бўйин эгмас, чунки коинот оддида ёлғиз эмас, ўз дунёларини бузуқ об-ҳаводан у ёки бу маънода паналаб турадиган ҳамроҳлари билан бирга бўлган эдилар. Энди улар, афтидан, самовий инжиқликлар ҳукмида қолган, бошқача айтганда, ҳаммамизга ўхшаб, ҳаммамиз қатори бе-маъни орзулар билан яшаётган эдилар.

Ва ниҳоят, тоб-тобигача қучайган бу ёлғизликда ҳеч биримиз қўшнимиздан кўмак кутолмас, барча ташвишларимиз ўзимизга бўлиб, сўк^абош қолган эдик. Агар биронтамиз тасодифан бошқа бировга кўнгил ёрсак, айтилган жавоб, ҳар қандай гап одатда ҳақоратдай туюларди. Шунда ўша одам ўзининг ҳам, суҳбатдошининг ҳам тамомила бошқа-бошқа нар-салар ҳақида гапираётганини тушуниб қоларди. Чунки унинг ўзи чеки-чегараси йўқ ўйлари қаъридан чиқариб, шу биттаю битта дардини, қачонлардан бери муштоқлик ва эҳгирос алангасида қоврилиб ёт-ган сиймони айтаётган бўларди. Униси эса, аксинча, хаёлида ўта бачкана кечинмаларни, жуда жўн бир дард, сийқа тушқунликни тасаввур қиларди. Жавоб қанақа чиқмасин - ғайирликми ёки хайрихоҳликми, одатда мўлжалга тегмаганидан, самимий гурунгла-тти иштиёқидан воз кечишга туғри келарди. Ёки ҳар ҳодда, сукут сақлаш азобига дош беролмаганлар, хоҳласа-хоҳламаса, урф бўлган шевани ишлатишга ўтар, улар ҳам қолипга тушган, луғатдан, ходисалар баённомаси луғатидан, хуллас, газета лавҳасига ўх-шаш гаплардан фойдаланиш йўлини тутар, чунки ён-атрофдаги ҳеч ким туғри юракдан айтиладиган шевани билмас эди. Вабо бандилари фақат *шу* йўл билангина эшиқбоннинг ачиниб ух тортиши ва тингловчилар диққатини ўзларига қаратишга умид қилишлари мумкин эди.

Лекин, энг асосийси ҳам, эҳтимол, шудир, кўр-қувимиз қанчалар қийноқли, кўкрагимизда ётган

бўм-бўш юрагимиз нечоғлик оғир тош бўлмасин, бари бир, ўлатнинг биринчи боскичида сургундаги бу тоифанинг аллақандай имтиёзлари ҳам бор эди, деб бемалол айтиш мумкин. Чиндан ҳам, ҳамшахарларимиз эсанкираб қолганда, бу тоифа сургунларнинг ўй-хаёллари тамомила ўзлари кутаётган одамлар билан банд эди. Уларни умумий тушкунликда худбинлик асраб қолди ва улар агар вабони эслаган бўлсалар, бу ҳам уларнинг вақтинчалик жудоликларини мангу айрилиққа айлантириш учун қандай хавф солиши маъносида эди. Уларни эпидемиянинг нақ дўзахи ичида халоо қор андармонлик, совуққонлик деб атаса бўладиган фазилат омон сақлади. Умидсизлик уларни ваҳимадан қутқарди, қайғунинг ўзи уларга фойда қилди. Агар, дейлик, шунақа одамни касал олиб кетса, бу касал ҳатто ўилаб кўришга ҳам вақт тополмас эди. Уни ички, суюкли шарпа билан қилаётган сзгнгсиз суҳбатидан кўпол айириб, ҳеч бир ерда тўхтатмай, заминнинг мангу сукунатига ўтказиб қўйишар эди. Ўзи эса ҳатто буни пайқашга ҳам улгурмасди.

Хали ҳамтабааларимиз кутилмаганда бостириб келган сургунга кўникишга ҳам улгурмай, вабо шаҳар дарвозаларигача посбон қуриб, Оранга келаётган кемаларнинг йўлини буриб юборди. Оран ёпиқ деб эълон этилган кундан бошлаб ичкарига биронта ҳам машина ўтолмади. Ва энди шаҳардаги автомобиллар ўша бир хил кўчаларнинг ўзида бемақсад дайдиб қолгандай туюлар/рi. Бандаргоҳ ҳам бошқача, тепадан, хиёбондан қарасангиз, унинг ғалати манзарага айланганини кўрасиз. Унинг кдрғоқ бўйидаги бириьгчи бандаргоҳ деб аталишига сабаб бўлган одатдаги гавжумлиги бирдан тиниб қолди. Остонада қатағон туфайли ушлаб қолинган

беш-олтитагина кема бор, холос. Лекин причалдаги баҳайбат, энди кераксиз бўлиб қолган кўтарма минорлар, ёнбошлаб ётган вагонеткалар, қанақадир ажабтовур ёлғиз туюладиган бочкалар уюми ёки қоплар - ҳаммаси тижоратга ҳам вабо текканидан жуда равшан шоҳидлик берарди.

Шундай ғалати манзараларга қарамай, ҳамтабааларимиз ўзларига нима бўлаётганини тушунолмай турардилар. Албатта, ҳамма учун умумий, дейлик, айрилиқ ва кўрқувга ўхшаган туйғулар ҳам йўқ эмас, аммо кўпчилик учун шахсий ташвишлари амирона тусда одцинги маррага тушиб олди. Эпидемияни, моҳиятан айтганда, ҳали ҳеч ким англаб етмаган эди. Кўпчилик ўз кўникмалари бузилгани ёки ишга тааллуқли манфаатлари камситилганидан қийналарди. Бу ҳол уларнинг зардасини қайнатар ёки ғазабини кўзғатар, зарда ёки ғазабланиш каби туйруларни эса вабога қарши тўсиқ қилиб бўлмайди. Масалан, ҳамтабааларимизнинг илк муносабати - шаҳар ҳукуматини айблашдан иборат бўлди. Волийнинг мазкур танқидчиларга, кейин уларга кўшилган матбуотга («Наҳотки кўрилаётган чораларни юмшатишга умид йўқ?») жавоби жуда ҳам кутилмаган бўлди. Шу пайтгача рўзномалар ҳам, Инфдок агентлиги ҳам касалликнинг кетиши ҳақидаги расмий маълумотлардан беҳабар эди. Энди префект ҳар куни бу хабарларни агентликка етказадиган бўлди, лекин буларни ҳафталик маълумотнома сифатида чиқаришни ҳам шарт қилиб қўйди.

Лекин шунда ҳам жамоат дарров ўзига келолмади. Чунки, учинчи ҳафтада уч юзу икки одам ўлгани ҳақида босилган хабардаги рақамлар ҳам тасаввуримизга ҳеч нарса бермади. Шаҳардаяшаётганлар икки юз минггача. Эҳтимол, бундай ўлим нисбати табиий меъёрдир? Бунақа маълумотлар доим қизиқиш уйғотса-да, ҳеч кимнинг юрагига

етиб бормаган, жамоатга, маълум маънода, қиёслаб кўрадиган материаллар керак эди. Фақат кўп вақт ўтиб, ўлим сони ошиб бораётганига ишонганидан кейингина жамоат фикри ҳақиқий аҳволни англай бошлади. Чиндан ҳам, биринчи ҳафтада эпидемия уч юзу йигирма бир, олтинчи ҳафтада уч юзу қирқ беш ўлим ҳодисасини рўбарў қилди. Ана шу сакраш жуда кўп нарсани билдирди. Лекин ҳали бу сакраш унча кескин эмас, ва ҳамтабааларимиз ҳам, тахликага тушган бўлсалар-да, гап анча хавотирли, лекин, охир-оқибат, бари бир ўткинчи бир аҳвол тўғрисида кетяпти, деб ҳисобладилар.

Улар илгаригидай кўчаларни кезар, илгаригидай қаҳвахона айвонларида соатлаб гап сотар эдилар. Улар эл орасида кўрқоқ ҳолига тушмас, дийдиё қилмас, балки ҳазил-ҳузулга мойиллик кўрсатиб, ўзларини бу нокулайликка яхши кайфиятни бузмайдиган ўткинчи бир ҳодиса деб қараётгандай тутар эдилар. Шу тариқа боадабликка ҳам путур етказилмас эди. Лекин ой охирига бориб, тахминан ибодат ҳафтасида (бу ҳақда кейинроқ айтамыз) шаҳримизнинг ташқи қиёфаси жиддийроқ ўзгаришларга учради. Авваламбор, волий нақлиёт ва таъминотга тааллуқли чораларни қўллади. Таъминот меъёрга солинди, бензин савдоси қатъий чекланди. Ҳатто электр қувватини тежаш ҳа!^да ҳам кўрсатма берилди. Оранга нақлиёт ва ҳаво йўллари орқали фақат энг зарурий нарсалар келарди. Шу тариқа нақлиёт ҳаракати кундан-кунга сийраклашиб, охири қарийб тўхтади, мухташам дўконлар бирин-кетин ёпилди, бундайроқларининг ойналарида фалон-фалон молларнинг савдода йўқлиги айтилган эълонлар пайдо бўлди, бу орада эса эшик олдида навбатда турган харидорлар қатори узайиб кетаверди.

Умуман, Оран жуда ғалати тус олди. Пиёдалар микдори, ҳатто кўчалари илгари хувиллаб ётадиган

пайтлари ҳам хийла кўпайди, дуконлар, ишхоналар бекилиши туфайли, бекорчиликка мажбур бўлган тўп-тўп одам хиёбон ва қахвахоналарни тўлдириб ташлади. Ҳозирча улар ишсиз эмас, балки баайни таътилда юргандай эдилар. Шундай қилиб, соат учларда Оран қанақадир байрам бошланиб, дўконлари атайлаб бекитилган, автомобил катнови халқ намоёишига халал бермасин деб тўхтатилган, аҳоли эса умумий шодиёнадан четда қолмаслик учун кўчаларга тошиб чиққан бир шаҳар экан, деган ёлғон тасаввур уйғотар эди.

Турган гап, кинотеатрлар бу оммавий таътиллardan кенг фойдаландилар ва улар катта иш қилиб олдилар. Лекин департаментимизда фильмлар тарқатиш тўхтатиб қўйилди. Икки ҳафтадан кейин кинотеатрлар бир-бирлари билан фильм алмашишга мажбур бўлдилар ва қуп ўтмай экранларда ўша. бир хил фильмлар узлуксиз кзфсатаверди. Лекин йиғин сира камаймади.

Худди шундай, шахримиз асосан шароб билан савдо қилиб, каттагина ичимлик захирасига эга бўлгани учук-и қахвахоналар ҳам мижозларнинг талабии истаганча қондира олар эди. Очиғини айтсак, ётиб ичилди. Қир қахвахонажамоатга «қанча кўп ичсанг, микробларни шунча тез ўддирасан», деб маълум қилди ва спиртли ичимликнинг юкумли касалликдан асрашига ишонч - ҳар қалай, анча табиий фикр, миямизга мустаҳкам ўрнагди одди. Тунги соат иккидан кейин қахвахоналардан ҳайдалган кўплаб пиёнистлар тонгга қадар сандироқлаб, анча умидбахш тахминларини айтиб юрар эдилар.

Лекин бу ўзгаришларнинг барчаси пгундай ажабтовур ва шундай 5ппин тезлигида бўддики, уларни табиий ва барқарор деб айтиш қийин эди. Оқибатда биз учун шахсий туйғуларимиз илгаригидай оддинги маррада тураверди.

Шахар ёпиқ деб эълон этилгандан икки кун кейин лазаретдан чиқаётган Риэ ҳаким табассумдан юзлари ёришиб турган Коттарга рўбарў келди. Риэ уни, албатта, кўриниши шуни тасдиқласа, батамом соғайиши билан қутлади.

- Туғри, тўғри, ўзимни жуда яхши ҳис қиляпман, - деб қувватлади Коттар. - Ҳаким, нима дейсиз, бу аблаҳ вабо дегани жуда жиддийлашиб боряптими, а?

Ҳаким буни тан олди. Коттар эса мамнунлигини яширмай:

- Эпидемия тўхташига сабаб ҳам йўқ-да ўзи, - деди. - Ҳаммаси телба-тескари бўлиб кетади.

Иккови йўлнинг анча жойигача ҳамроҳ юрдилар. Коттар маҳаллаларидаги катта озиқ-овқат дўкони соҳибининг кейин икки баравар ошириб пуллайман деб, маҳсулотларни орқа-олдига қарамай сотиб олавергани, санитарлар уни лазаретга обкетгани келишганда, каравоти тагидан нақ консерва омбори чиққанини айтиб берди. «Турган гап, ўлди. Йўқ, вабодан бойимайсан». Умуман, Коттарнинг вабо ҳақида тўғрию уйдирма бир дунё ҳикоялари бор экан. Масалан, бир одам вабо юқтирганининг биринчи аломатларини сезгани захоти алаҳлаганча кўчага чопиб чиқиб, ўтиб бораётган бир аёлни тугтибди-да, маҳкам кучоқлаб, жонининг борриа, ўзига вабо текканини бақиргани ҳақида бир афсона тарқалибди.

- Ажойиб! - деди Коттар кейинги сўзларига қовушмайдиган тавозе билан. - Тез кунда ҳаммамиз ақлдан озамиз, ишонаверинг!

Шу куни кечга 51кин Жозеф Гран ниҳоят журъат тўплаб, Риэга кўнгил ёришга шайланди. Бу воқеа ҳакимнинг ёзув столи устида Риэ хонимнинг суратини кўриб, хамсухбатига савол назари брзлан қарашидан бошланди. Риэ хотинининг шаҳарда йўқлиги, даволанаётганини айтди. «Қай бир маъно-

да, - деди Гран, - тўғрироғи, бу омад». Ҳаким, бу, шубҳасиз, омад, фақат энди унинг батамом соғайишига умид қилиш қолди, деб жавоб берди.

- Э-э, - деб чўзди Гран, - тушунаман, тушунаман.

Ва Гран танишганларидан бери биринчи марта бутун бошли маъруза ўқиттга тушди. Тўғри, у ҳали ҳам керакли сўзларни излар, лекин ҳозир, уларни оддидан ўйлаб кўйгандай, шу захоти топиб олар эди.

У жуда ёш пайтида кўшниси - ёшгина бечорахол бир кизга уйланди. Шу боис ўқишни ташлаб, ишга киришига тўғри келди. Ўзи ҳам, Жанна ҳам бирон марта маҳалла остонасидан нари хатламаган эди. У Жанналарникига танда қуриб олди ва Жаннанинг ота-онаси бунақа найнов, лапашанг, жуда сийрак топиладиган жазманнинг устидан кулиб юришди. Жаннанинг отаси темирйўлчи эди. Бўш пайтлари дераза олдидаги бурчакда, баҳайбат кўлларини тиззасига кўйган қуйи, кўчада изғиётган одамларга маъюс термилиб ўтирарди. Онаси эса эртадан кечгача рўзғорга андармон. У шунақа кичкина, қамишдай эдики, ҳар гал кўчани кесиб ўтаётганда кўркувдан Граннинг юраги орқага тортиб кетарди. У пайтлари Гранга барча машиналар ўта хавфли мастодонтгаўхшаб қўринарди. Бир куни, Рож:дество арафасида Жанна бир дўконнинг байрамга безатилган ойнаси оддида ҳайратда тз^хтаб қодди-да, ҳамроҳига нигоҳини ташлаб: «Қанчалар чиройли, а!» деб шивирлади. Гран унинг биллагини қисиб кўйди. Шу билан турмуш қуришга қарор қилинди.

Тарихнинг якуни, Граннинг сўзи билан айтганда, жуда жўн. Ҳамманрссига ўхшаган: турмуш қурадилар, бир-бирларини яна жиндай севиб юрадилар, ишлайдилар. Шунча кўп ишлайдиларки, севгини З^нутадилар. Жанна ҳам ишга киришга мажбур бўлди, 4J^КН Граннинг бошлиғи ваъдасининг устидан чикмади. Шу ўринда ҳаким Граннинг ХРЕКОЯСИ

давомини тушуниш учун хаёлини ишга солишга мажбур бўлди. Гран доимий чарчоқдан қандайдир бўшашиб, хотини билан борган сари кам гаплашадиган бўлиб қолди ва хотинининг ҳали ҳам суюмли эканига ишончини қўллай олмади. Ишга кўмилган эр, камбағаллик, истиқболнинг аста-аста бекилаётган йўллари, шомларда дастурхон узра муаллақ турадиган оғир сукунат - бунақа дунёда хиссиётга ўрин топилмайди. Жанна ҳам қийналган бўлса керак. Лекин у кетиб қолмади. Кўпинча шунақа бўлади - одам қийналади, қийналади, лекин буни ўзи билмайди. Йиллар ўтди. Кейин Жанна кетиб қолди. Албатта, ёлғиз ўзи эмас. «Мен сени жуда севардим, лекин жуда чарчадим... Мен кетишга тўғри келадиган даражада бахтсиз эмасман, лекин ҳаётни янгидан бошлаш учун бахтиёр бўлиш шарт эмас». Мана, тахминан, мана шунақа деб ёзиб кетди.

Жозеф Гран ҳам кам қийналмади. Ҳақим ҳақ гапни айтди, у ҳам ҳаётини янгидан бошлаши мўмкин эди. Лекин энди *бунга*. ишонмай қўйди.

Шунчаки Гран доим Жаннани ўйлайди. Ҳаммасидан кўра, Жаннага хат ёзиб, унинг олдида ўзини бир қадар оқлагиси келади. «Фақат жуда қийин, - деб кўшимча қилди у. - Кўпдан бери шу ҳақда ўйлайман. Ҳали бир-биримизни севган пайтларимиз, гаплашишга ҳам ҳожат йўқ эд[^], шусиз ҳам бир-биримизни тушунарлик. Аммо севги ўтиб кетади. Ўшанда уни кеткизмаслик учун керакли сўзларни топишим керак эди, мен эса ўшаларни тополмадим». Гран чўнтагидан қўлсочикқа ўхшайдиган дастрўмолини олди-да, буршти қаттиқ қокди, кейин мўйловини артди. Риэ унга индамай тикилди.

- Афу этасиз, ҳақим, - деди қария - лекин қандай яхшироқ айтсам... Сизга нисбатан РППОНЧ туйғуси бор менда. Мана, сиз билан гаплаша оламан. Хўш, энди, албатта, ҳаяжонланяпман..

Граннинг фикрлари вабодан минг чақирим олис-да юргани шундай аён эди.

Кечкурун Риэ хотинига телеграмма юборди ва шаҳарнинг ёпик; деб эълон қилингани, ўзи соғ-саломат юргани, унинг ўзига тузукрок қараши кераклигини ва доим уни ўйлаётганини айтди.

Шаҳар ёпилганидан уч кун ўтиб, лазаретдан чиқаётган Риэ уни кутиб ўтирган йигитга тўқнаш келди.

- Мени танияпсиз, деган умиддаман, - деди йигит.

Риэга уни қайдадир кўргандай бўлдию, аммо қаердалигини аниқ эслолмади.

- Мен ҳали воқеаларнинг ҳаммасидан олдин сизга учрашгани борган эдим, - деди нотаниш йигит, - сиздан арабларнинг турмуш шароити ҳақида маълумот сўраган эдим. Исми шарифим Раймон Рамбер.

- Э, ҳа, - деб эслади Риэ. - Хўш, нима к^илдик, энди кўлингизда репортажта маълумот мўл.

Рамбернинг безовталиги кўриниб турарди, у гап репортажда эмас, балки ҳакимдан ёрдам истаб келганини айтди.

- Сиздан узрлиман, - деб кўшиб кўйди у, - лекин мен шаҳарда ҳеч кимни танимайман, рўзномамиз мухбири эса бахтга қарши, ғирт тўнка.

Риэ Рамберни марказгача бирга юришга чорлади, ҳакимнинг диспансерга кириб ўтадиган ипш бор эди. Кеч тушаётган, аммо илгари шу пайтлари гавжум бўладиган шаҳарнинг хувиллаб ётгани ҳайрон қолдирар эди. Фақат осмондаги тилларанг шафақни кўзлаб кўтарилаётган карнай овози ҳарбийларнинг ҳали ҳам ўз бурчларини бажараётгани ёки ҳудци ўзларини шундай кўрсатишга уринаётганларидан далолат берарди. Улар икки томони кўм-кўк, сариқ ва бинафшага бўялган уйлар билан қуршалган урум-бурумдан ўтиб боришгунча, Рамбер тинмай,

ёниб-қайнаб, гапдан тўхтамаган эди. Унинг хотини Парижда қолган. У шаҳар ёпиқ деб эълон қилинган, хотинига телеграмма юборди. Очиғини айтганда, жа хотини ҳам эмас, аммо бунинг аҳамияти йўқ. Бошда бу ахвол кўпга чўзилмайди, деб ўйлаб, унга доим хат юбориб туриш йўллари ахтариб кўрди. Ҳамкасблари, оранлик мухбирлар ҳеч нарса қилолмаймиз, деб очик айтишди. Почтадан эсақувиб юборишди, волийнинг котибаси бўлса, тўғри унинг бетига қараб сурбетларча хахолади. Охир-оқибат, телеграфда икки соат навбатда туриб, «Ҳаммаси яхши. Кўришгунча», деган мазмунда хабар юборди.

Лекин эртаси куни ўрнидан туриб, бирдан бу қанчага чўзилишини ҳеч ким билмайди-ку, деб ўйланиб қолди. Шунинг учун у кетишга қарор қилди. Қўлидаги тавсиянома хат туфайли волийлик канцелярияси бошлиғининг қабулига киришга муяссар бўлди (мухбирлар, ишқилиб ул-бул имтиёзларга эга). Рамбер шахсан ўзи бориб, Оранга сира алоқаси йўқлиги, бу ерда бекорга сандироклаб юргани, бу ерга ғирт тасодифан келиб қолгани, шунинг учун унга кетишга рухсат берилса, майли, олдин мажбурий карантиндан ҳам ўтсин, адолатдан бўлишини айтди. Канцелярия бошлиғи уни жуда *яхши* туш⁵ниши, лекин ҳеч ким учун истисно қилолмаслиги, аммо уриниб кўриши, бироқ ахвол жуда жиддий экани ва бир ўзи ҳеч нарсани хал этолмаслигини айтди.

- Мен ахир шахрингизга бегонаман, - деб кўшимча қилди Рамбер.

- Жудатўғри, лекин, бари бир, эпидемия чўзилмас деган умид қилайлик.

Риэ Рамберга далда бериш ниятида, ҳозир Оранда кизиқарли репортаж учун бир дунё материал бор, акд билан қаралса, *яхши* томони топилмайдиган биронта ҳам қайғули воқеа йўқлигини айтди. Рамбер

кифтини кисди. Улар марказга яқинлаб қолган эдилар.

- Лекин, ҳаким, тушунинг-да, бу аҳмоқлик, ахир. Мен фақат репортаж ёзиш учун дунёга келганим йўқ-ку... Балки аёлни севиш учун туғилгандирман. Ё бу гап тўғри келмайдими?

Риэ, бу фикр, афтидан, тўғри келади, деб жавоб берди.

Марказий хиёбонларда доимги оломон йўқ эди. Улар бир нечта, шаҳар чеккасидаги уйларига ошиқаётган йўловчини учратишди. Бирорта ҳам кулган чехра кўринмади. Риэ бу Инфдок агентлигининг худци шу бугун эълон қилган маълумотномасининг таъсиридан бўлса керак, деб ўйлади. Ҳамтабааларимиз бир кун ўтиб, яна умид билан яшайдилар. Лекин хали хотирада бугун кундузи хабар қилинган рақамлар янгилигича турибди.

- Гап шундаки, - деди тўхтамай мақсадга кучиб Рамбер, - гап шундаки, биз яқиндагина учрашдик. Тасаввур қилинг, жуда топишиб қоддик.

Риэ индамади.

- Ҳа-я, сизни ҳам безор қилдим шекилли, - деб давом этди Рамбер. - Сиздан бир нарсани илтимос қилмоқчи эдим: менга шу лаънати вабо юкмаганини расмий тасдиқлайдиган ҳужжат беролмайсизми? Шунақа қоғоз жуда иш берармиди, дейман.

Риэ индамай бош ирғади ва айни шу паллада бор залвори билан учиб келиб, нақ бўлмаса тиззасига калла ураёзган болакайни ушлаб қолди, уни секин ерга қўйди. Улар яна бирга-бирга юриб, Аслаҳа майдонига чиқдилар. Гуё шалпайган куйи котиб қолган хурмо ва фикуслар худци шундай чанг босган, кир ўтирган Жумҳурият хайкалини кулранг халқа бўлиб ўраб турар эди. Улар ҳайкал тагида

тўхташди. Риэ чангини тушираман деган умидца аввал ўнг оёғи, кейин чап оёғи билан ер тепинди. Рамберга ўғринча қараб қўйди. Унинг шляпаси орқага сурилган, соқоли олинмаган, ҳатто ёқасида галстуги тагидаги тугмачасини ўтқазишга ҳам ҳафсала қилмаган, лабини араз билан қимтиб турар, кўзларида қайсар бир нарса қотган эди.

- Ишонинг, сизни жуда яхши тушуняпман, - деди ниҳоят Риэ, - аммо мулоҳазаларингиз нотўғри асосга қурилган. Мен сизга ҳужжат беролмайман, чунки шу касал билан оғриганмисиз, йўқми, ростдан ҳам билмайман, ҳатто соппа-соғ бўлсангиз ҳам, кабинетимдан чиқаётганингизда, бирон лаҳзада ё волийликка кираётган пайтингизда инфекция юқтирмаслигингизга кафил бўлолмайман. Ҳа, майли, ҳатто агар...

- Нима агар? - деб қайта сўради Рамбер.

- Агар ҳатто шу маълумотномани берсам ҳам, бари бир, фойдаси тегмайди.

- Нега тегмайди?

- Чунки шахримизда сиздай шу аҳволга тушган одамлар минглаб, аммо итуНга қарамай, уларни бу ердан чиқариб юборишга ҳаққимиз йўқ.

- Ахир, улар вабо билан оғримаган-ку!

- Бу керагича далил бўлолмайди. Т5ўғри аҳмоқона аҳвол, лекин ҳаммамиз қопқонга тушганмиз. Ва шунга куникишимиз ҳам керак.

- Ахир, мен бу ерлик эмасман.

- Маълум вақтдан бери, сиз ҳам, афсуски шу ерлик бўлиб қолдингиз.

Рамбер қизишиб кетди:

- Лекин қасам ичиб айтаман, бу одамийлик масаласи, ахир! Бир-бири билан топишган жуфтлар учун айрилиқ қандай бўлишини ўйлаб ҳам кўрмаганга ўхшайсиз.

Риэ бирдан жавоб қилмади. Кейин, бари бир, тушунсам керак, деди. Фақат шугина эмас, у Рам-

бернинг хотини билан дийдор кўришишини, умуман ҳамма севишганларнинг тезроқ бирга бўлишини чин юракдан истайди, лекин афсуски, аниқ белгиланган буйруқлар, қонунлар мавжуд, энг асосийси, вабо бор, ҳакимнинг шахсий вазифаси эса ўз ишини қилиш билан чекланган.

- Йўк, - деб алам билан эътироз билдирди Рамбер, - сиз буни тушунмайсиз. Фақат ақл билан гапирасиз, сиз фақат хаёлот оламида яшайсиз...

Ҳаким Жумҳурият хайкалига нигоҳ ташладида, гапимда фақат ақл эмас, бунга ўзим ҳам амин бўлолмайман, тўғрироғи, яланғоч воқелик бор, иккаласи бир хил эмас, деб жавоб берди. Мухбир галстугини тўғрилади.

- Демак, энди бир амаллаб бошқа иложини топип керак, сизни тўғри тупгундимми? - деди Рамбер хезланиб, - бари бир, мен шаҳардан чиқиб кетаман.

Ҳаким яна Рамберни тушунмаётганини, лекин бу ишларнинг ўзига алоқаси йўқлигини айтди.

- Йўк, алоқангиз бор, - деб кутилмаганда портлади Рамбер, - олдингизга келганимнинг сабаби шуки, айтишларича, айни сиз энг қаттиқ чораларни қўллашга туриб олгансиз. Аммо ўзингиз киритган қарорни, жилла курса, бир мартагина истисно қиларсиз, деб умид қилган эдим. Лекин кўриниб турибди, ҳеч нарса билан ишингиз йўк. Сиз ҳеч кимни ўйламагансиз. Айрилиққа учрайдиганларга кўл силтагансиз.

Риэ Рамбернинг ҳақ эканини тан одди, у чиндан ҳам кўл силтаган эди.

- Биламан, биламан, - деб хитоб қилди Рамбер, - ҳозир жамоат фойдаси ҳақида гапирасиз! Лекин жамоатнинг бахтиёрлиги ундаги ҳар бир одамга ш бахтидан иборат-ку.

- Э, биласизми, - деб жавоб қилди Риэ олдинги паришонлигидан сал жонланиб, - бахт ўз йўлига,

лекин яна бошқа бир нарса ҳам бор. Сиртига қараб хулоса чиқармаслик керак. Векорга жаҳл қил-япсиз. Агар шу кўргуликдан қутулиб кетсангиз, чин кўнглимдан қувонаман. Аммо шундай нарсалар борки, менга ишимнинг табиатидан келиб чиқиб тақиқлаб кўйилган.

Мухбир бесабр бош чайқади:

- Сиз ҳақсиз, бекорга жаҳл қиляпман. Яна бекорга шунча вақтингизни олдим.

Риэ Рамбердан ишларидан хабардор қилиб туришни, кек сақлаб юрмаслигини илтимос қилди. Балки Рамбер бирон нарсани ўйлаб қўйгандир, эҳтимол, ҳали иккови биргалашар. Рамбер довдиран-қираб ҳақимга қаради.

- Мен ҳам бунга ишонаман, - деди у бир оз жимликдан кейин, - ўзимга қарши бўлишим, ҳозир айтганларингизга қарши ҳам туришимга қарамай, бари бир ишонаман. - У тутилиб қолди. - Лекин, қилаётганларингизни бари бир маъкул кўрмайман.

У шляпасини пешонасига бостирди ва шартта туриб жўнади. Риэ орқасидан қараб қолди ва унинг Жан Тарру яшаётган меҳмонхонага кирганини кўрди.

Ҳақим ўйчан бош чайқади. Мухбир ўзининг бахтга сабрсиз ошиқишида ҳақ эди. Лекин Рамбер уни, Риэни айблаганда, ҳақмиди? «Сиз хаёлот дунёсида яшайсиз». Вабо энди икки карра очофатланиб, қурбонларни шиддат билан домига тортаётган, ҳафтасига ўрта ҳисобда беш юз одамни ўлдираётган лазаретларда ўтказган кунлари ҳам хаёлот дунёсидамиди? Ҳа, шубҳасиз, фожианинг ўз хаёлотиди, хаётга тўғри келмайдиган нималаридир бор. Лекин хаёлот сизни ўлдиришга қасд қилса, бундай хаёлот билан шуғулланишга тўғри келади. Ва Риэ бир нарсани биледи - бу унча ҳам осон эмас. Жуда ҳам осон эмас. Масалан, бутун масъулияти бўйнингга

юкланган ёрдамчи лазаретни бошқариш (энди улар учтага етди). Ҳакимнинг кабинетига туташ хонада қабул бўлмаси очилди. Ерга чуқур ўйилиб, бутун бошли креозол кўли ясалди, ўртасида ^{о с а} ёшишдан оролчага ўхшаган супа тикланди. Касални аввал шу супага кўйиб, дарров қип-яланғоч ечинтиришади, кийимлари креозол кулига тушади. Ана шундан кейин сочидан товонигача ювиб, куп-курук; қилиб артишади, сўнгра касалхонанинг дағал кийимини кийдириб, Риэнинг олдига олиб келишади, охирида уни касал бўлмаларнинг бирига ўтказишади.

Энди мактабларнинг усти ёпиқ ҳовличаларидан фойдаланишга тўғри келди, чунки лазаретдаги каравотлар беш юзга кўпайган бўлса ҳам, ҳаммаси банд эди. Риэнинг ўзи ўтказадиган эрталабки кўрикдан кейин, барча касаллар эмдори билан эмланиб, чипқонлари тилинғач, ҳаким статистик маълумотлар ёзилган қоғозларга мук тушади, тушдан кейин эса яна кўрик бошланади. Ва ниҳоят, кечқурунлари мижозларини кўргани боради, фақат ярим кечаси уйига қайтади... Кечагина онаси хотинидан келган телеграммани тутқазаётиб, унинг қўллари қалтираётганини пайқади.

- Ҳа, - деб тан одди у, - қалтираяпти. Лекин бу асабдан, ўзимга қараб юраман.

Унинг табиати матонатли, собит эди. У ҳали, чиндан ҳам, чарчаганича йўқ. Лекин мижозларига қатнаш ҳолдан тойдираяпти. «Юқумли безгак» деган ташхис қўйиш касални бетўхтов холилатиш кераклигини англатади. Машаққат ана шу дақиқадан бошланади, мавҳумот олами ана шу дақиқадан бошланади, чунки касалнинг уйидагилар энди унинг ё соғайганини, ё тобутда ётганини кўришларини яхши биладилар. «Ҳаким, бизга раҳмингиз келсин», деб ёлворди Тарру яшаётган меҳмонхонада оқсочлик қиладиган қизнинг онаси, Лоре

хоним. Раҳм нима дегани ўзи? Албатта, ҳақимнинг раҳми келади. Лекин бу ҳеч нарсани ўзгартирмайди. Сим қоқишдан бошқа илож йўқ. Бир неча дақиқадан кейин «тез ёрдам» машинасининг чинқироғи эшитилади. Қушнилар аввал бошда деразаларни очиб, кўчага қарар эдилар, вақт ўтиши билан, аксинча, ҳаммалари шоша-пиша барча қопқаларни беклаб оладиган бўлдилар. Ана шу пайти, моҳиятан олганда, кураш, кўз ёшлар, кўндиришга уринишлар, хуллас, хаёлот олами бошланади. Уйларда, ҳавонинг ўзиёқ безгак ва қўрқувга тўйинган жойда телбаликка айланаёзган томоша кўрсатилади, лекин касални, бари бир, олиб кетишади. Риэ ҳам уйига қайтса бўлади.

У эпидемиянинг биринчи кунлари сим қоқиш билан кифояланиб, «тез ёрдам» етиб келишигача кутмай, навбатдаги касалникига югурар эди. Лекин у кетиши билан касалнинг қаривдошлари эшикларни тақа-тақ бекитиб олишарди, улар касални бермаслик учун вабо билан юзма-юз қолишга ҳам тайёр эдилар, чунки ҳаммаси охири нима билан тугашини биларди. Дод-вой, буйруқлар, аввал миршаблар, кейин харбийларнинг аралашуви, хуллас, муҳораба билан касал кўлга олинарди. Биринчи ҳафталарда «тез ёрдам» келишини кутиб ўтиришга туғри келарди. Лекин кейин, Риэга кўнгиллилардан ажратилган санитария назоратчиси ҳам ҳамроҳ қилинган, у касални кўргани заҳоти бошқасиникига боррпп имконига эга бўлди. Лекин ўшанда, бошланишида «тез ёрдам»ни кутиб ўтирган барча шомлари қоғоз безаклар, сунъий гуллар билан хуп зийнатланган Лоре хонимнинг уйига келганда, онанинг машаққатли жилмайиш билан:

- Ишқилиб, буники ҳамма гапираётган анави безгакдан эмасмикан? - деб кутиб олган кечқурунга ўхшаб кетади.

У эса чойшабни, тункўйлак этагини очди ва қорин, ковуқни қоплаган қизғиш доғларга, керккан

безларгаиндамайтикилди. Онахамқизинингяланғоч қовуғига қарадио бор товуши билан дод содди. Ҳар шомда оналар болаларининг қизғиш доғтошган очик қорнига бақрайиб қараган кўйи шундай дод соллади; ҳар шомда кимнингдир кўли бефойда илтижо ва қасамлар билан қалтираб Риэга тармашади; ҳар шомда «тез ёрдам» чинқироғи оғриқнинг ўзидай бефойда, жон аччиғидаги хўнграшга айланади. Томчи сувдай бир-бирига *ўхшаш* сира охири кўринмайдиган шомлар силсиласининг поёнига бориб, Риэ ўзини яна шунақа такрор ва такрор қайтариладиган шомлар навбати кутаётганини тушуниб, ҳеч нарсага умид қилмай кўяди. Ҳа, вабо хаёлот сифатида бир хилдан ҳам баттарроқ чиқиб кодди. Фақат бир нарса, эҳтимолки, Риэнинг ўзи ўзгаргандир. Риэ буни Жумхурият ҳайкали пойида, Рамберни қомига ютган меҳмонхона эшигига термилиб қолган шомда тушуниб қолди, фақат бир нарсани англади - уни аста-секин қўрғошиндай бир лоқайдлик қоплаб олаётган эди.

Бутун шаҳар доимгидай ташга тошиб, кўчаларда бемақсад дайдиб юрган бу машаққатли ҳафталарнинг охирида Риэ бирдан энди ўзини раҳмдилликдан асраинга сира ҳолсат йўқлигини тушуниб етди. Раҳмдиллик, энди *ундан* наф қолмагач, одамни ҳоритиб юборади. Ва ҳақим юрагининг аста-секин ўзига бурканиб олаётганини англагач, шу ҳафталар залвори острзда эзилиб юргандан бери биринчи марта енгил тортганини туйди. Энди у бундан кейин иши осон кўчишини билиб қолди. Мана, у нима учун қувонди. Онаси кечаси соат иккида кутиб олаётиб, ҳақимнинг маъносиз нигоҳига тўқнаш келди-да, изтиробга тушди, у ўғлининг ўзига берилган ягона таскин имконидан маҳрум бўлганига ҳам афсус чекаётган эди. Ҳаёлотга қарши курашиш з'чун лоқал унга яқин бўлиш керак. Лекин Рамбер буни

каёкдан туйган эди? Хаёлот Рамбернинг кўз ўнгида - неки бахтга тўсиқ бўлса, ҳаммаси. Риэ қўлини кўксига қўйиб, мухбирнинг қай бир маънода ҳақ эканини тан олади. Лекин у яна хаёлотнинг инсон бахтидан ҳам устун келадиган пайтларини ва шундай пайтлари инсон ўз-ўзига ҳисоб берипги кераклигини ҳам билади. Фақат шундай пайтлари. Эҳтимол Рамбер ҳам шундай ахволга тушгандир ва ҳаким буни анча вақт ўтгач, мухбирнинг айрим ихорларидан тушуниб қолди. Шу тариқа, ҳаким вабо хаёлоти билан ҳар алоҳида одамнинг бахти ўртасидаги мудҳиш курашнинг янги марраси - узоқ вақт мобайнида шахримиз ҳаётининг мазмунига айланган олишувни кузатиш имконини қўлга киритди.

Лекин бировлар хаёлотни қўрган жойда бировлар ҳақиқатни кўрдилар. Вабо келган биринчи ойнанинг охири эпидемиянинг янгидан аниқ ўсиши ва Панлю ҳазратнинг, ҳалиги, оғриб қолган Мишел чолнинг уйига етишига қўмаклашган иезуитнинг ҳаяжонли ваъзи билан чиндан мотамсаро бўлди. Панлю ҳазрат «Оран жуғрофий хабарномаси» билан доимий ҳамкорлиги боис керагича таниқли, бу ерда у қадимий ёзувлар шарҳига оид ишлари билан каттагина обрў қозонган эди. Лекин бундан ҳам баландроқ шз^ҳратни мутахассис олим сифатида эмас, кўпроқ замонавий индивидуализм тўтрасида ўқиган туркум маърузалари билан топган эди. У маърузаларида ножўзликларга янгича бепарволикдан ҳам, ўтган асрлар обскурантизмдан ҳам бирдай узоқ, мурасасиз насронийликнинг толмас химоб^чиси сифатида фикр юритар эди. Бу борада у тингловчиларга бориб турган қакшатқич ҳақиқатларни айтиб юборишга ҳам ҳасислик қилмасди. Унинг доврўғи ҳам игундан бошланди.

Биринчи ойнанинг охирида шаҳар черков Х5^кумати вабога қарши ўз усуллари билан курашишга қарор

бериб, келаётган хафтани умумий ибодат хафтаси деб эълон қилди. Бу оммавий тақво маросимлари якшанба куни, вабога йўлиққанларнинг хомийси, ўзи ҳам вабодан ҳалок бўлган Роҳа авлиё шарафига тантанали ибодат билан якунланиши лозим эди. Шу муносабат билан Панлю ҳазратдан ваъз ўқишни сўрадилар. У ўзини иезуит сулукотида шундай мўътабар ўринга етказган, Августин авлиё, Африка бутхоналарига оид ишларини бутунлай йиғилтирди. Табиатан серғайрат, қизиққон бўлгани учун ҳам у таклиф этилган амални бажонидил қабул қилди. Ваъз ҳақида ҳали у ўқилгунча кўп гап-сўз бўлди ва бу ҳам маълум маънода мазкур босқич тарихида эътиборли бир ишоратга айланди.

Ибодат хафтасига кўп одам йиғилди. Ва бу оранликларимизнинг бошқа пайтлари ҳам диндорликлари билан алоҳида ажралиб туришларидан эмас эди. Якшанба куни эрталаблар, масалан, денгиз қумлоқлари черков хизматига жиддий рақобат қиларди. Ва бу ҳамшаҳарларимизнинг кутилмаганда имонга қайтиб, Худога сажда қилиб қолишларидан ҳам эмас. Лекин, бир томондан, шаҳар ёпилди, бандаргоҳга кириш тақиқланди, денгизда чўмилиш ҳам, табиий, ман этилди, иккинчи томондан, оранликлар бир]угунча ғалати-роқ кайфиятда, кутилмаганда ёпирилиб келган воқеаларга кўниқолмай тзфган бўлсалар-да, бари бир, кўп нарсалар ўзгариб кетаётгайини сал-пал англаётган эдилар. Тўғри, айримлар ҳали ҳам эпидемиянинг чекинишига, ўзлари ва яқинларига шафқат қилишига умид боғлардилар. Демакки, улар ҳали ўзларини ҳеч кимдан, ҳеч нарса қарздор ҳам эмас, деб ҳисоблардилар. Уларнинг қарашича, вабо чақирилмаган бир меҳмон, зеро, қандай келган бўлса, шундай ўзи кетади. Улар кўрқувга тушган, аммо вабо то уларнинг турмуш тарзига айланиб,

эгшдемиягача яшаган ҳаётларини унутмагунларича умидсизликка берилмадилар. Хуллас, улар кутиш холатида эди. Бари бир, вабо уларнинг динга, худди шундай бошқа кўплаб муаммоларга қарашларини ғаройиб тарзда ўзгартириб юборди ва бу ўй-кайфиятлари лоқайдликдан ҳам, хиссиётлардан ҳам бирдай йироқ бўлиб, «ўртада» деган сўзда яхши ифода топар эди.

Ибодат ҳафтасида қатнашганларнинг аксари Риэ ҳакимга бир диндор айтган, «Ишқилиб бундан зарар келмайди», деган гапнинг тагига тўла ҳуқуқ билан имзо қўйишлари мумкин эди. Тарру ўз кундалигига хитойларнинг бунақа пайтлари вабо руҳини қарам қилдириш умидида ноғора чалишини ёзиб, аммо унинг профилактика чораларидан таъсирлироқ эканини мутлақо исботлаб бўлмайди, деб изоҳлаган ҳам эди. Яна бу масалани фақат вабо руҳи мавжудлиги борасида маълумотлар тўплангандан кейингина ҳал этиш мумкин ва нодонлигимиз бу борадаги бор ҳамма қарашларимизни йўққа чиқариб юборди, деб кўшимча қилган эди.

Ишқилиб, ҳафта давомида жоме ибодатхонамиз қарийб намозхонларга тўлиб Т5фди. Кўп ҳамтабааларимиз биринчикунлари бериюкда, ибодатхона дарвозаси олдида, черқов хонишлари тўлқин-тўлқин бўлиб оқиб келаётган, акс-садоси ҳатто кўчада ҳам эшитилаётган хурмо ва анор дарахтлари кўланкасида тўдаланишни маъқул кзфдилар. Лекин қовун қовундан ранг олади, улар ҳам аста-аста ибодатхонага кирадиган, журъатсизгина товушД^а умумий хонишга кўшиладиган бўлдилар. Якшан!эа кун эса оломон сахни бутунлай тўлдирди, айвонри тўла эгаллади, одамлар ҳатто зинано5ларда ҳам туриб қолдилар. Арафада, шанбадан ҳавонинг авзойи бузилган эди, жала қуйиб берди. Ибодатхонага қиролмаганлар бошларига соябон тугишди. Панлю

хазрат минбарга чикқан пайтда эхромни муаттар бухур ва намхуш ипак иси тутиб кетган эди.

Панлю хазрат бўйдор эмас, лекин ғулабир эди. Пайдор қуллари билан минбар киррасини тутамлаган пайти ибодатчиларга фақат аллақандай кенг, қопқора бир нарса, унинг тепасида иккита ёноқ қизили, буларнинг устида темиргардиш кўзойнак кўринди. Унинг ўктам, ҳаяжонли овози олис-олисга таралди; хазрат ота: «Биродарларим, сизни кулфат босди ва ўзингиз ҳам шунга ярашасиз» деб, қайноқ ва лўнда гап билан тўпланганларнинг бошига туширганда эхром ҳаракатга келиб, эшиккача қалкиб кетди.

Унинг кейинги гаплари мантиқ жихатидан бу киришга унча қовушмади. Ҳамтабааларимиз фақат ваъз ўрталарига боргандагина, хазрат маърузанинг асосий руhini биринчи жумлага чаптаст нотиқлик усули билан худди қамчинлагандай ёпиштириб ўтганига фахмлари етди. Панлю хазрат киришдан кейиноқ Оқибатдан Миср вабоси ҳақидаги сурани келтириб, кўлпимчақилди: «Мана, тарихдаилкдафъа мазкур дарра парвардигорнинг ғанимларини махв этиш учун юз курсатганда, Фиръавн Ибтидонинг ниятларига қарши борди ва вабо уни тиз чўкишга мажбур қилди. Башар тарихининг бошланишиданок Парвардигор дарраси тошбағирлар ва сўқирларни тобе қилди. Бу ҳақда яхшилаб ўилаб курунг ва тиз чўкинг».

Ёмғир яна куйди ва хазратнинг нақшин деразаларда томчиларнинг дилгир чакиллашида алоҳида таъкидланган охирги сўзлари умумжамоат сукунати узра шундай кучли янградик, ибодатдагиларнинг айримлари оний иккиланишдан сўнг секин ўриндикдан сирғалиб, курсичага чук тушдилар. Қолганлар ҳам шу ибратга эргашиш керак деган фикрга келдилар ва бутун жамоат фақат ўриндиқлар ғижирлашидан бузилаётган мутлақ жимликда тиз

чўкди. Панлю хазрат шу аснода қоматини кўтарди, калтираб нафас ростлади-да, ҳар бир сўзини алоҳида таъкидлаб гапга тушди: «Вабо агар сизларга энди теккан экан, бинобарин, ўйлаб кўришга ҳам вақт келди. Мўминлар ҳеч нарсадан кўркмайдилар, лекин имонсизлар ҳаққоний кўрқувда дағ-дағ калтирайдилар. Вешафқат дарра беҳудуд олам рўзғорида одам ғалласини то мастаклари ажралиб чиққунча якчаверади. Ва ғалладан кўпроқ мастак суйилгандан кўпроқ суйилмаганлари чиққанини кўрамиз ва бу зулми Оллоҳ юбормаган эди. Узок, жуда узок вақт ёмонлик билан муроса қилдик, жуда узок вақт Парвардигор карамидан боумид яшадик. Гуноҳларимиз учун тавба қилсак бас, ҳаммасига изн олардик. Ҳар бир одам ҳам ўз нопоклиги учун кўркмай тавба қилаверди. Лекин шундай вақт келадики, ҳаммасига жавоб бериш керак. Лекин ҳозирча Парвардигор карами соясида, ҳаммаси жойида бўлади, деб қандай бўлса, шундай яшайвериш *ўнғэй*. *Хўш*, мана, энди бундай давом этиши мумкин эмас. Мукаррам сиймосини шаҳар аҳлидан дариғ тутмаган Парвардигор энди азалий орзуларида алданган, бесамар кутишдан чарчаган нигоҳидан уларни маҳрум этди. Ва бу Парвардигор ҳидоятидан айрилиб, вабо зулумотига ва жуда узок муддатга тушиб кетди».

Тингловчилардан аллаким от пишқирганига ўхшаган ғалати овоз чиқарди. Бир оз тин олган хазрат, яна, энди бир парда пастрок оҳангда давом эттирди: «Олтин асотир»дан биз қирол Умберто Ломбардий замонида Итолиёнинг шундай қутурган, ҳатто тириклар ўликларни кўмишга улгурмаган вабодан хувиллаб қолгани ва айниқсаўлат Рум билан Павияда ваҳшатли бўлганини ўк^ганмиз. Ва ҳамманинг кўз ўнгида раҳмон фаришта чиқиб келиб, ўнг қўлида ов найзасини тутган қахҳор фариштага уйларни

нишонга уришни амр этди ва ҳар гал найза қайси уйга санчилса, шу уйдан чиққай банда ўша заҳоти ўлиб тушаверди».

Шу ўринда Панлю ҳазрат калтагина кўлларини, гўё ўша ёқда, титроқ ёмғир пардаси ортида нимадир бикиниб тургандай, эшикка қараб чўзди: «Биродарларим! - деб ҳайқирди. - Бу ажал келтирган шикор ҳозир кўчаларимизда бўляпти. Қаранг, қаранг, ана у, худди Исрофилдай хушсурат, худди зулмдай товланаётган ажал фариштаси, ана у, томларингиз тепасида таҳдид билан шайланиб турибди, мана у ўнг қўлида қонга беланган найзасини тўғрилаб, чап қўли билан уйларингизни нишон қилиб кўрсатяпти. Балки у ҳозир сизнинг эшигингизни кўзлагандир ва найза эшигингизга қарсиллаб санчилгандир, лаҳза ўтмай вабо сизникига кириб, уйингизга танда куриб, сизнинг кириб боришингизни кутиб ўтиргандир. У ўша ерда - сабрли, кўзлари ўткир, жумла олам тартиботидай муқаррар. Ва унинг сизга чўзадиган кўлидан қутқаришга ер юзидаги бирон куч ва ҳатто, буни яхшилаб эслаб қолинг - инсоннинг жонсарақ илми ҳам қодир эмас. Ва сиз, қизил қонга қоришган укубат хирмониға йиқилганлар, мастаклар қаторида совурилиб кетасиз».

Шу ерда ҳазрат Парвардигор даррасининг ҳам-мани даҳшатга солган кўринишини бўёқни аямай тасвирлашга тушди. Унинг айтганича, каттакон бир ёғоч найза шаҳар тепасида учиб юради, кўзламай мўлжалга уради ва яна одам қони ва касалликларни сачратиб, юқори кўтарилади ва «ундан томган уруғлардан ҳақиқат ҳосили униб чиқади».

Шу узун бўлимни тамомлаб, Панлю ҳазрат сукутга чўмди, ҳўл сочлари пешанасига тушди, бутун вужуди қалтираб кетди, титроқ ҳатто у қўшқўллаб чангаллаган минбарга ҳам ўтди; кейин у бўғикроқ, лекин олдингидай фош қиладиган оҳангда гапга тушди:

«Ҳа, ўйлаб оладиган вақт келди. Сиз ҳафтада бир марта, қолган олти кун эркимиз ўзимизда бўлиши учун якшанба куни Оллоҳнинг уйига кириб қўйсақ бас, деб ўйладингиз. Сиз ўн мартача тиз чўкиш кифоя, шу билан жинойткорона беғамлигимиз кечирилади, деб юрдингиз. Лекин Оллоҳ, у сиз ўйлагандай эмас. Ҳар замонда самога ёлворишингиз унинг ташна муҳаббатини қондиrolмайди. У сизни доим кўриб туришга мушток, унинг сизга муҳаббати шундай ифода топади, ҳақиқатни айтганда, ягона ифодаси ҳам шу. Мана, нима учун у келишингизни кутиб чарчаган, башарият тарихи бино бўлгандан буён гуноҳга ботган барча шаҳарларни жазолаган даррасини сизнинг бошингизга туширишга ҳам изн берди, Энди сиз гуноҳ нималигини билиб олдингиз, буни Каин ва унинг ўғиллари шундай билган эдилар, буни тўфон арафасида шундай билган эдилар, буни Содом ва Гоморра аҳолиси шундай билган эдилар, фиръавн ва Иов шундай билган эди, буни барча Оллоҳ лаънатлаган одамлар шундай билган эдилар. Ва, мана, уларга ўхшаб сиз ҳам, шаҳар ўз исканжасига сизни ҳам, Оллоҳнинг даррасини ҳам кўшиб ўраб олган кундан бери, барча жонзот ва борликка бошқача кўз билан қараяпсиз. Энди сиз энг асосийсини зўйлашга вақт келганини биласиз».

Намхуш ҳаво ибодатхона гумбазлари остига ёпирилиб кирди ва чирсиллаётган шамлар тилини қайирди. Ўталаётган, аксираётган одамларнинг нафасига аралашган ёпишқоқ мух хиди минбаргача етиб келди, яна тингловчилар томонидан юқори баҳоланган моҳирлик билан бошлаган ибтидосига қайтган Панлю ҳазрат хотиржам овозда гапиришга ўтди: «Биламан, кўпларингиз менинг гапни қаёққа бураётганимни ўйлаб турибсиз. Мен сизни ҳақиқатга бурмоқчиман ва бу ерда айтганларимга қарши ўларок, сизни қувонишга ўргатмоқчиман. Ҳозир

одамларни яхши маслаҳат, биродарлик кўли билан эзгуликка етаклайдиган замон эмас. Ҳозир сизни ҳақиқат етаклайди. Ва нажотга йўлни сизга қонга бўялган найза кўрсатади ва унинг ўзи сизни Оллоҳга томон ундайди. Мана, худди шу ерда, биродарларим, барча борликни, яхшилик ва ёмонликни, ғазаб ва шафқатни, вабо ва нажотни ўзига жо қилган самовий мурувватўз сиймосини кўрсатади. Сизни шафқатсиз маҳв этаётган ўша дарра ҳар бир одамни улуғлайди ва унга йўл кўрсатади... Қадим замонлардаёқ насроний динига кирган абиссинияликлар вабони самовий салтанатга киришнинг ишончли йўли деб билиб, уни илоҳийлаштирганлар. Касаллик шафқат қилган одам худди шундай ўлим топиш иштиёкида вабо текканларга ёпилган чойшабларга ўраниб юрган. Албатта, сизга имонни қутқаришнинг бунақа йўлини тавсия қилолмаймиз. Бундатакаббурликкача борадиган аянчли бир шохпқалоклик бор. Оллоҳингдан олдинга ўтиш, яратувчининг ўзи абадул-абадга белгилаб кўйган мустаҳкам тартибот равишини тезлатшпга чираниш керак эмас. Бу тўғридан-тўғри шаккокликка олиб боради. Аммо, нима бўлганда ҳам, мазкур мисол ибратлидир. У энг доно ақлларга ҳар қандай уқубат ^{ги}рдобида ҳам абадиятнинг порлоқ нурини кўрсатиб туради. У, ўшал нур, нажотга элтадиган қоронғи йўлларни ёритади... У, ўшал Нҗр, тинмай яхшилик ва ёмонликни қарор топтираётган илоҳий ироданинг арзи ж:амолидир. Ҳатто ҳозир ҳам у, ўшал нур, бизни ўлим, кўрқув, даҳшат исканжалари йўли бплан сўнгги сз^кунатга ва бутун ҳаётимизнинг олий ақидасига етаклайди. Мана, биродарларим, сизларга айтишга чоғланганим бебаҳо таскин шу эди ва бу ерда эшитганларингиз фақат жазоловчи сўзлар эмас, фароғат келтирувчи калима ҳам бўлсин».

Панлю ҳазратнинг ваъзи 51кунланаётгани ҳамма нарсадан сезилиб турарди. Ёмғир тухтади. Осмондан

майдонга намхуш ғуборни сизиб ўтиб янги туғилган нур куйилди. Кўчадан ғала-ғовур, автомобиль ғилдираklarининг шиғиллаши - уйғонаётган шаҳар лаҳжаси эшитилди. Тингловчилар шовкин чиқармасликка интилиб, секин-аста тарқалишга чоғландилар, эҳромда жим-жит бир жонсараклик бошланди. Лекин ҳазрат ота яна сўз бошлади, у вабо ва Оллоҳнинг жазоловчи даррасининг келиб чиқиши илохий эканини исботлаб, энди бу мавзуга бошқа қайтмаслигини, сўзини яқунлаётиб, шундай фожиали воқеалар ҳақида сўз кетаётганда чиройли гапиришдан ўзини асрашини айтди. Унинг фикрича, шусиз ҳам барчага ҳаммаси равшан. У фақат тингловчиларга солномачи Матъе Марэнинг Марселга ёпирилган буюк вабони тасвирлаётиб, ўзининг кўмак ва нажотсиз бир дўзахга тушиб қолганидан шикоят қилганини эслатиб ўтади. Нима ҳам деймиз, Матъе Марэ аянчли бир сўқир бўлган. Панлю ҳазрат эса, аксинча, айна ҳозир ҳар бир одамга илохий кўмак ва насронийнинг азалий умиди берилган, деб имон келтиришга журъат қилади. У умид қиладики, ҳамтабааларимиз барча умидларга қарши ўларок, бу кунларнинг даҳшати ва ўлаётганларнинг фарёдига қарши ўларок, самовотга ўша ягона каломни, насроний муҳаббатининг ўзи бўлмиш з^ша каломни йўллайди. Қолганини Оллоҳнинг ўзи яқун қилади.

Бу ваъз ҳамтабааларимизга таъсир ўтказдими, йўқми, айтиш қийин. Масалан, Отон жаноб, терговчи, Риэ ҳакимга, унинг фикрича, Панлю отанинг асосий фикри «мутлақ асосли» эканини айтди. Лекин оранликларнинг ҳаммаси ҳам игундай кескин фикрда эмас эди. Содда қилиб айтганда, ваъздан сўнг улар шу пайтгача ғира-шира англаб юрган нарсаларини - қандайдир номаълум жинойтлари учун жазоланиб, қанақалигини сира тасаввур этиб

бўлмайдиган зиндонга тушганларини аччиқроқ туйдилар, холос. Бировлари ҳибсга кўникишга уришиб, камтарона тирикчиликларини давом эттиравсалар, бошқа бировлари, аксинча, фақат бир нарсани, бу қамокдан қандай кутулиб чиқишни ўйлашга тушдилар.

Бошда одамлар, фақат айрим кўникмаларигагина таҳдид қиладиган ҳар қандай кўнгилсизликка ён берганларидай, ташқи дунёдан узилиб қолганларига ҳам итоат билан кўникдилар. Лекин улар бирданига зиндонга тушиб, бошлари устида жазирамадан тоб ташлаган қопқоқдай, ёзги осмон гардиши ёпилиб қолганини англаганларидан сз[^]нг, энди бу ҳибс бутун Зпугрларига, эниб тутпаётган салқини қувватларини оширадиган оқшомларига таҳдид солаётганини салпал тушуниб қолдилар, гоҳо улар энг ақлсиз хатти-ҳаракатлар қилишгача бордилар.

Бошда, бу шунчаки тасодифмиди, айтиш қийин, лекин худди шу юқорида тилга олинган якшанбадан сўнг, шаҳримизда кўрқув танда курди, кўрқувнинг теранлиги ва қамровидан ҳамтабааларимизнинг ўз аҳволларини чиндан ҳам ўилаб кураётганлари аён бўлди. Шу тариқа, маълум маънода шаҳримиздаги кайфият бирмз[^]нча ўзгариб қолди. Лекин бу ўзгаришлар фақат шаҳримиз кайфиятида бўлдими ё одамларнинг кўнгилдами - гап игунда.

Якшанбалик ваъздан бир неча кун кейин, Риэ ҳақим ва Гран иккови ўша мўътабар воқеани муҳокама қилиб кетаётган эдилар, йўлларини тўсатдан аллақандай бир одам тўсиб чиқди: у бесўнақай депсиниб, жойидан жилмай туриб олган эди. Орқадаги баланд симёғочдаги чироқ нури бирдан юзига тушганда, нотаниш одамнинг кўзларини чирт юмиб, товуш чиқармай хаҳолаб кулаётгани кўринди. Унинг оқ, унсиз шодон тиржайишдан қийшайиб кетган юзидан йирик-йирик тер томчилари оқаётган эди.

- Жинни, - деди Гран.

Бу томошадан тезроқ олиб кетиш учун хам-роҳининг кўлтиғидан тутган Риэ Граннинг гавдаси асабий титраётганини сезди.

- Ҳадемай шаҳардаги ҳамма жинни бўлади, - деб кўйди Риэ.

Унинг томоғи курукшаб кетди, кўп кундан бери толиқиб юргани билинаётганга ўхшайди.

- Кириб бирон нарса ичиб олайлик.

Пештахта тепасида куюқ арғувон нур тўкаётган яккаю ягона чироқ ёритган қаҳвахонадаги мижозлар, кўринишидан биронта сабаб сезилмаса-да, нима учундир овозларини паст қилиб гаплашаётган эдилар. Гран, ҳакимни жуда хайратда қолдириб, ўзига ром буюрди, бир кўтаришда ичиб юборди ва жуда қойилмақом иш бўлди бу, деди. Кейин эшикка қараб юрди. Кўчага чиққанларидан кейин Риэнинг назарида тун қоронғилигидан фарёд сирқиб чиқаётгандай бўлди. Қаро осмондан келаётган, қаердадир чироқлар устида кезинган бз[^]ғик; вишиллаш Риэга беихтиёр илиқ хавони тинмай қамчинлаётган Оллоҳнинг даррасини эслатди.

- Бу қандай бахт, бу қандай бахт, - деб қайтарди Гран.

Риэ унинг асли ўзи нима демокчилигини туш⁵ғнишга уринди.

- Бу қандай бахт, - деди Гран, - уйимда қиладиган ишим бор.

- Ҳа, - деб уни қувватлади Риэ, - бу чиндан ҳам катта қулайлик.

Вау бояги вишиллашни босишгауришиб, Грандан ўз ишингиздан кўнглингиз тўлса керак, деб сўради.

- Сизга қандай айтсам, зШлашимча, тз[^]ғри йўлдан бор⁵шман.

- Ҳали кўп ишлайсизми?

Граннинг руҳи кўтарилди, худди ичкиликдан ҳарорат олгандай, товуши ҳам баландроқ чикди:

- Билмадим, лекин масала бошқа ёқда, ҳаким, ҳа-
ха, тамом бошқа ёқда.

Ҳатто қоронғида ҳам Риэ ҳамсуҳбатининг
қўлларини силкитаётганини пайқади. У ичида нутқ
айтишга чоғланаётган туюлди, бу нутқ чиндан ҳам
тишга чиқди ва ҳеч тutilмай оқа кетди:

- Ҳаким, кўряпсизми, мен нимани истайман -
қўлёммам ноширнинг қўлига тушган куни у ёзган-
ларимни ўқиса, ўқигандан кейин ўрнидан туриб ўз
ходимларига: «Жаноблар, дўппилар осмонга» деса -
мен шуни истайман.

Бу кутилмаган баёнот Риэни донг қолдирди. Унга
ҳатто Гран шляпасини ечаётган одамнинг ҳаракати
билан қўлини бошига узатиб, кейин олдинга силта-
гандай туюлди. Тепада, осмонда ғалати ҳуштак
янгича куч билан чийиллаб кетди.

- Ҳа, - деди Гран, - мен камолотга эришишим
керак.

Адабий ишлардан мутлақо беҳабарлигига қара-
май, Риэ буларнинг ҳаммаси шундай бўлмаса керак,
мана, масалан, нашриёт ходимлари ўз хоналарида
шляпа кийиб ўтиришармикан, деб ўйлади. Лекин
яна ким билади дейсиз, - Риэ сукут сақлашни маъқул
кўрди. Ўз ихтиёрига қарши ўлароқ вабонинг сирли
гулдирапшга қулоқ солди. Улар Гран турадиган
маҳаллага етиб келдилар, йўл сал-пал тепагаўрлагани
учун юзларига шаҳарнинг бутун шовқинини ўзига
илаштириб кетаётган салқин шабада урилди. Гран
ҳали гапини давом эттирарди, лекин Риэ унинг
айтганларидан фақат ярим-ёртисини илғади. У
Гран айтаётган асарнинг бир неча юз саҳифа бўлиб
қолгани ва муаллифни энг қийнаётгани - камолотга
эришиш эканини тушунди, холос...

- Бутун оқшом, бутун оқшомлар биттаю битта
сўз устида... Ҳатто оддий бир келишик устида бош
қотиришга кетади.

Шу ерда Гран тўхтади ва ҳақимнинг пальтоси тугмасини ушлаб олди. Сўзлар унинг қарийб тишсиз оғзидан машаққат билан чиқар эди.

- Ҳақим, мени тушунинг. Охир-оқибат «ва» билан «лекин»дан биттасини танлаш унча қийин эмас. Вундан ҳам қийинроғи «ва» билан «лекин»дан қайси бирига устунлик бериш. Гап «кейин» билан «сўнгра»га тақаладиган бўлса, баттар қийинлашади. Лекин, албатта, умуман «ва»ни қўйиш керакми, керак эмасми, ҳаммасидан қийини шунда.

- Ҳа, - деди Риэ. - Тушунаман.

У яна олдинга юрди. Гран аниқ хижолатга тушди ва ҳақимга етиб олишга шошилди.

- Мени афву этинг, - деб ғулдиради у.- Бу окшом менга нима бўлганини ўзим ҳам билмайман.

Риэ унинг кифтига беозор уриб қўйди ва унга жуда ёрдам бергиси келаётганини, умуман, унинг гапларига ниҳоятда қизиқиб қолганини айтди. Гран афтидан, енгил тортди шекилли, уйининг олдига келганларида иккиланиб-иккиланиб ҳақимни бир дақиқага кириб ўтишга таклиф қилди. Риэ рози бўлди.

Гран меҳмонни ошхонадаги ҳаммаси майда-майда ёзув билан тўлган, ўчириб-тузатишдан қорайиб кетган қоғозлар сочилиб ётган стол ёнига ўтказди.

- Ҳа, худди ўзи, - деди Гран, ҳақимнинг саволомуз қарашига жавобан. - Балки бирон нима ичарсиз? Менда озгина шароб бор эди.

Риэ йўқ деди. У қўлёзма қоғозларга қўз солди.

- Бунақа қилиб қараманг-да, - деб илтимос қилди Гран. - Бу фақат биринчи жумла, холос. Э, буни шунча ишладим, шунча ишладимки.

У ҳам столда сочилиб ётган қоғозларига термилди, унинг қўли бас келиб бўлмайдиган ҳаяжонга тушгандай, ихтиёрсиз вараққа чўзилди, уни олиб

парпашаси йўқ электр чироғи ёруғига тутди. Қўлидаги варақ қалтираётган эди. Риэ Граннинг пешанасига тер томчилари кўпчиганини кўрди.

- Ўтиринг, - деди у, - ўқиб беринг.

Гран ҳакимга ялт этиб қаради ва миннатдор жилмайди.

- Тўғри, - деди у, - ўзим ҳам сизга ўқиб беришни истаяпман.

У бир дақиқача қоғозга термилиб қолди, кейин ўтирди. Риэ эса шаҳарнинг мисоли дарранинг вишиллашига жўровоз эшитилаётган бўғиқ гулдирашига кулоқ тутди. У айтиши шу дамда тун қоронғисига ютинган даҳшатли фарёдда эзилиб, ҳамма томони така-так ёпилган бир дунёчадай пастда чўкиб ётган шаҳарни бутун вужуди билан ҳис қилди. Ёнида эса Гран бўғиқ гуддирарди: «Майнинг ажойиб тонгида Булон Зфмонининг гуллаган хиёбонларидан зебо амазонка қойилмақом тўриқни чоптириб кетаётган эди...» Кейин яна жимлик бўлди ва бу жимлик ўзига жафокаш шаҳарнинг ноаниқ гуддирашини эргаштириб кирди. Гран қўлидаги варақни қўйди, лекин ундан кўзини узмай тураверди. Бир дақиқадан сўнг у Риэга қаради:

- Хўш, қандай?

Риэ бошлама уня қизиқтириб қўйгани ва давоми нима бўлишини билмоқчилигини айтди. Лекин Гран қизишиб эътироз қилди, бунақа нуқтаи назардан ёндашиш нотўғрилигини билдирди. Ва хатто варақни кафти билан уриб ҳам қўйди.

- Ҳали буларнинг ҳаммаси анча тахминий. Қачонки, жумлаларда ҳаёлимда яшаётган манзарани бекаму кўст акс эттирсам, қачонки жумлаларим шу йўрғалашга монанд - бир-икки-уч, бир-икки-уч - аниқ ҳамоҳанг бўлиб жарангласа, шунда қолганлари осон кўчади, энг асосийси, биринчи жумланинг таъсири шундай зўр чиқадики, кейин «Дўппи оо монга!» деб бемалол айтиш мумкин.

Лекин унинг ҳамма иши ҳали олдинда. У бундай жумлани дунёнинг ҳеч қандай роҳат-фароғати эвазига ҳам ноширнинг кўлига бермайди. Гран ҳатто вақти-вақти билан бу жумла муаллифлик иштиёқини қондирса ҳам, ҳали у мавжуд манзарани тўлалигича гавдалантиролмаётгани, енгилроқ ёзилгани, салпал бўлса-да, сийқа қолипларга яқинлигини яхши тушунади. Бирдан дераза ортида югуриб қолган одамларнинг тапир-тупури эшитилгунча Гран айтган гапларнинг мазмуни тахминан шундай эди. Риэ ўрnidан турди.

- Ҳали кўрасиз, уни қандай созлайман, - деди Гран ва деразага қараб қўшимча қилди: - Ҳаммасини тугатгандан кейин...

Шу дамда яна пайдарпай қадам товушлари эшитилди. Риэ шоша-пиша кўчага тушди, унинг ёнидан икки киши ўтиб кетди. Афтидан, улар шаҳар дарвозасига бораётганга ўхшайди. Чиндан ҳам, ҳамтабааларимизнинг иссрпедан ва вабодан калласи айниган айримлари куч ишлатишга қарор қилган, посбондагиларнинг кўзини шамғалат қилиб, шаҳардан чиқиб олишни кўзлаб юрган эдилар.

Бошқалари, дейлик, Рамберга ўхшаганлар ҳам кз^чайиб бораётган ваҳима муҳитидан кутулишга интилар, аммо муваффақиятлироқ бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда, бўш келмай, айёрлик билан иш кўрар эдилар. Бошда Рамбер ҳамма расмий жойларга қатнаб кўрди. Ўзининг айтишича, *бўш* келмаслик эртами кечми, бари бир, ғалабага олиб боради, кейин, муайян нуқтаи назардан, ҳар қандай тароитда ҳам йўл топиш қобилияти *унътг* касбига хос. Шунинг учун у ваколоти ҳеч шубҳа уйғотмайдиган жуда кўп маҳкама ва одамларга катнади. Лекин бу вазиятда уларнинг ваколоти ҳеч нарсага арзимайдиган бўлиб чикди. Қоида тариқасида, улар банк операциялари, экспорт, цитрус мевалари ёки шароб савдосига оид

хамма нарса хақида бир йўриққа солинган аниқ тасаввурга эга, суд ва суғурта ажримларини пухта биладиган кишилар эди, уларнинг мўътабар дипломлари ва керагича бардошлари борлигини айтиш ҳам шарт эмас. Уларнинг айна шу бардошлари одамни хайратга солар эди. Лекин вабога тааллуқли хамма нарсада уларнинг билими уч пул бўлиб чикди.

Шунга қарамай, Рамбер уларнинг ҳар бирига ўз ишини баён қилди. Рамбер рўқач қилган далиллар асосан унинг шахримизда, дейлик, бегона экани, бинобарин, иши алоҳида кўрилиши кераклигига қурилган эди. Ҳамсухбатлари, қоида тарикасида, бу далилларни тан олардилар. Лекин деярли ҳаммаси жуда кўп одам шу ахволга тушгани, бинобарин, у ўйлаётгандай, у тушган вазият унга ҳам истисно бўлмаслигига шама қилардилар. Бунга Рамбер эътироз билдирар, ҳатто шундай бўлса ҳам, далиллари моҳияти шу билан ўзгармаслигини уқтирар эди, унга эса, ҳар ҳолда, ўзгаришини, *чуики* ҳукуматнинг бундай вазиятда йўл бермаслиги, шунга ухнаи намуна яратиб кўйишдан чучиб, имтиёз беришдан ўзини олиб қочишини айтар, яна кейинги гапни ошкора нафрат билан тилга олар эдилар. Рамбер гап орасида Риэга ўзи тузган тасниф бз[^]йича бунақа кимсаларни «бюрократ» деган бандга тиркашини айтган эди. Бюрократдан ташқари буларнинг бариси узоққа бормаслигини айтадиган, аниқ чора талаб қилинганда эса оқилона маслаҳатини аямаган, ҳатто Рамберни ўткинчи кўнгилсизликларга қўл силтанг, деб уни овунтиришга уринган сўзамоллар ҳам бўлди. Яна арзчи илтимосини тамғали қоғозда бергандан кейингина фикр билдиришни айтадиган амалдорлар ҳам учради; яна Рамберга уйга ордер таклиф қилган ёки арзон мехмонхонанинг қаердалигини кўрсатган қуруқ гапдонлар учради; барча қоидаси бз[^]йича хужжат тўддириб, кейин уни ҳафсала билан ишга

тикиб кўйган тартибсеварлар учради; икки кўлини тепага кўтарган асабийлар учради, ва ниҳоят, эски одат бўйича Рамберни хамишагидай қўшни маҳкамага йўллаган ёки қандайдир янги йўлларни ўргатмоқчи бўлган расмиятчилар ҳам учради.

Бу қатна-қатнадан мухбирнинг ийиғи чикди, лекин мэрия ё волийлик нима экани ҳақида керагича аниқ тасаввурга эга бўлди, чунки рўпарасида бири солиқсиз давлат заёмига, бошқаси мустамлака кўшинига ёзилишга чорлаётган каттакон плакатлар осилган молескин ўриндиқларда соатлаб кутди; кейин яна ходимларнинг турқи жавонларда таҳланган тезтиккичлардан кўра кўпроқ нарсани уктирадиган маҳкамаларнинг ўзида сарсон юрди.

Тўғри, Рамбернинг ўзи Риэга хуноб бўлиб айтганидай, биттакпукқаэрипвдихам: буташвишларнинг ҳаммаси ундан ҳақиқий ахволни паналаб кўйди. У ҳатто эпидемия кучаяегганини пайқамади ҳисоб. Бу бефойда югур-югурдан кунлар қандай ўтгани билинмагани, бинобарин, бутун шаҳар маҳкум этилган ахводца ҳар бир ўтган кунни одамни, агар у албатта ўша кунгача ўлмай турса, синовлар якунига як[^]шлаштиришини айтмаса ҳам бўлади. Риэ бундай нуктаи назарда мантиқ йўқ эмаслиги, лекин унинг замиридаги ҳақиқат ўта умумий эканини тан олиттга мажбур бўлди.

Ниҳоят, Рамберда умид уйғонган дақиқа ҳам етиб келди. У волийликдан имкон қадар аниқроқ тўлдирши сўралган анкета олди. Анкетани юборганларни Рамбернинг аниқ исми шарифи, оилавий ахволи, даромадлари - илгари ва бугунгиси, хуллас, *Sum vitae* — ҳаёт тафсилотлари деб аталмиш маълумотлар қизиқтираётган эди. Дастлабки дақиқаларда Рамбер бундай анкеталар илгариги турар жойига жўнатилиши мумкин бўлган одамларга махсус юборилган деб ўйлади. Бу тасаввурни маҳкамадан

олинган, тўғри, анчайин нотайинроқ маълумотлар тасдиқларди. Лекин Рамбер ишга қатъий киришиб, анкета йўллаётган маҳкамани излаб топди ва бу ерда унга маълумотлар «тасодиф» учун тўпланаётганини айтдилар.

- Қанақа тасодиф? - деб сўради Рамбер.

Шунда унга тушунтиришди: агар у тасодифан касалюктирсаваўлса, бўлим, биртомондан, буқайғу-хабарни қариндош-уруғларига етказиши мумкин бўлади, иккинчи томондан-унинг, яъни Рамбернинг лазаретда ётгани шаҳар бюджетидан қопланадими ёки бу харажатни унинг қариндошлари кўтаришга умид қилинадими, шу аниқланади. Албатта, бу ҳам, унинг, жамиятки уларнинг тақдирини ўйлаётган экан, демак, ўзини кутаётган маҳбубасидан тамом айрилмаганини исботлайди. Лекин бу таскин урвоқ ҳам бўлолмайди. Бундан ҳам қизиқроғи пгундаки - Рамбер айтишни унутмади - фожианинг энг авж пайтида ҳам аллақандай маҳкама ўз иттини хотиржам қилиб ётгани, вабогача бўлган усудда татаббус кўрсатиб, бундан ҳатто раҳбариятни огоҳлантирмай, шу иш учун махсус яратилгандай бемалол фаолият олиб бораётгани эди.

Рамберга навбатдаги босқич ҳам осон ва ҳам ўта машаққатли туюдди. Бу қарахтлик босқичи эди. Мухбир барча маҳкамаларга учраб *чиқдр*, барча чораларни иттга содци ва бу жиҳатдан чиқиш йўллари, ҳеч бўлмаса, шу кунлари мустаҳкам бекилганини англади. Шунда у қаҳвахонама-қаҳвахона изғий бошлади. У эрталаблари қаҳвахона айвонида бир финжон илиқ пивони олдиға қўйиб, эпидемиянинг яқинда тугашиға, жилла курса, бирон ишора топиш умидида рўзномаларни ва-рақлар, ўткинчиларни томоша қилиб, шодон қиё-фаларға кўзи тушса, юзини нафрат **билан бурар**, рўпарадаги **дуконларнинг** ёзувлари **ва энди сотил-**

маётган машхур аперитивлар рекламаларини ўн, юз қайта ўқир, ўрнидан туриб, шаҳарнинг сарғиш кўчаларидан боши оққан томонга улоқиб кетар эди. Вақт кечгача, эрталаб қаҳвахонада ёлғиз ўтиришдан то ресторанда окшомги овқатга қадар шундай ўтарди. Риэ айнаи кечқурун Рамберни қаҳвахона эшиги олдида ўйланиб турган ахводда учратди. У ниҳоят, афтидан иккиланишни енгиб, ичкари кирди ва кенг хона кунжагига ўтирди. Юқорининг кўрсатмаси билан кун-кундан кечроққа сурилаётган соат - қаҳвахона ва ресторанларда чироқ ёкиладиган пайт келаётган эди. Ичкарини лойқа-кулранг, суюк бир кўланка тўлдирган, кечки напармон шафақлар дераза ойналарида акланган, тобора куюклашаётган қоронғиликда Мар-Мар столлар жоксиз йилтираётган эди. Рамбер бу ерда, хувиллаган кенг хонада саргардон бир сояга ўхшаб кўринарди, Риэ мухбирнинг қарахтлик соати бошланибди, деб ўйлади. Лекин вабо теккан шаҳарнинг бошқа ҳамма бандилари ҳам унга ўхшаб, қарахтлик соатларини ўтайдилар ва, зеро, озодлик дамларини шошилтириш учун нимадир қилиш керак эди. Риэ тескари ўгирилди.

Рамбер вокзалда ҳам соатлаб вақт ўтказарди. Перронга чиқиш тақиқланган. Лекин майдондан кирса бўладиган қутиш кенг хонасининг эшиклари ёпилмас, худци соядагидай баҳаво турадиган бу ерда баъзан жазирама кунлари гадолар бошпана топар эди. Рамбер вокзалга эски поездлар қатнови жадвали, полга тупуриш тақиқланган кўрсатмалар, темирйўл миршаблигининг иш тартибини ўқиш учун келарди. Кейин у бурчакка ўтириб оларди. Кенг хона нимқоронғи эди. Дезинфекция қоришмаси қуйилавериб, кўп ойлاردан бери ёкилмаган чўян печнинг биқинларига йўл-йўл оқиш из тушган. Девордаги *ўнааб* плакатлар қаердадир Вандола ёки Канндагимиде эркин ва бахтиёр ҳаётни кўз-кўз

қиларди. Рамберни бу ерда одамнинг тоқати адо бўлганда туғиладиган қўрқинчли озодлик туйғулари эгаллаб оларди. Унинг кўз олдида тикланадиган хотиралар орасида энг оғири Париж манзаралари эди, ҳарқалай, у Риэни шундай деб ишонтиришга уринди. Париж у учун босинқирашга айланди. Шимолий вокзал, Пантеон атрофидаги хувиллаган маҳаллалар, Парижнинг аллақандай пучмоқлари ҳар қандай ҳаракат истагини ўлдирад, илгари Рамбер уларни шу қадар дард билан севишини ҳатто ҳаёлига ҳам келтирмаган эди. Риэ фақат муҳбир шунчаки ўз муҳаббатига бу манзарани аралаштириб юборяпти, деб ўйлади. Бир вақтлар Рамбер унга эрталаб соат тўртда туриб, кадрдон шахрини ўйлаб ўтиришни севишини айтганда, ҳаким бу гапни ўзининг ардоқли тажрибаларига осонгина қиёслади - у ҳам жўнаб кетган хотинини худди шу соатларда эслашни яхши кўрарди. Айна шу соатда у хотинини ҳақиқатан ҳам яқиндан туяр эди.

Ҳа, соат тўртгача одамнинг, мох[^]иятан олганда, қиладиган иши йўқ; ва ҳатто бу хиёнат кечаси бўлса ҳам, қотиб ухлайди. Ҳа, одам бу соатда ухлайди ва ухлагани ҳам *яхиш*, чунки хавотирлар қийнаган кўнгилинг ягона истаги - кимни севсанг, ўшани батамом эгаллап¹ ёки агар айрилиқ они келса, уни то учрашув кунига етгунча тушларингнинг тубига яшириб қўйишдан иборат бўлади.

Ваъздан кейин қўп ўтмай саратон кирди. Июнь охирлаб қолди. Эртаси кун, доврқли ваъзга нишона бўлиб кеч ёққан жалалардан кейин бирданига осмонда ва уйлар томида ёз фасли яшнаб кетди. Унинг пойқадами фақат кечга бориб тинган, лекин шаҳарнинг ҳамма деворларини қуритишга улгурган қайноқ бўронга *ўхшаш* шамол билан бошланди. Осмоннинг ўртасига қуёш худди ёпишиб қолганга

ўхшарди. Кун бўйи шаҳарга қайноқ хаво, яркирок нурлар қуйилиб турди. Одам уйдан ё кўчалар равоқлари панасидан чиқиши биланоқ шаҳарда қуёш қовурмаётган бирорта пучмоқ қолмагандай туюлар эди. Қуёш ҳамтабааларимизни энг овлоқ бурчакларда ҳам таъкиб қилар, сал тўхталса бас, ёпирилиб ташланарди. Жазираманинг илк кунлари ўлим кўрсаткичларининг шиддатли кўтарилишига тўғри келгани учун - энди эпидемия ҳафтасига тахминан етти юзтача одамни қурбон қиларди - шаҳарни мотамсаролик қоплаб олди. Шаҳарнинг айвонли уйлари равон кўчаларда тизилишган чеккаларида доимги гавжумлик йўқолди, ҳаёт шундоқ остоналарда гуркираб турадиган маҳалла ўлди, қопқалар тақа-тақ ёпқолди. Лекин одамларни уйларига вабо қамадими ёки қуёшми - ҳеч ким билмасди. Бари бир, айрим уйлardan ингроқ эшитилар эди. Илгари, шунга ўхшаш ходисалар юз берганда, хангоматалаблар кўчани тўлдириб кулоқ тутар, муҳокама қилар эдилар. Лекин энди, хавотир чўзилиб кетгач, одамларнинг юраги тош қотганга ўхшар, ҳамма оҳ-воҳ чиқаётган уйдан олисда турар ёки бу оҳ-воҳ одамнинг табиий гапларига айланиб қолгандай, четлаб ўтиб кетар эди.

Шаҳар дарвозаси олдида миршаблар қурол ишлатишга мажбур бўлган олишув бўғиқ бир ғалаён уйғотди. Албатта, яраланганлар бўлди, лекин ҳамма-ҳаммаси ваҳима ва иссиқ таъсирида ошириб-тоширилаётган шаҳарда ўлганлар ҳам бор эди, деган гап тарқалди. Ҳар ҳолда, ғалаённинг кучайиши тўхтамади, бундан ёмонроғини кутган шаҳар ҳукумати дарра остида итоатда тзфган аҳоли қутилмаганда бош кўтарса, қандай чоралар қўллаш ҳақида жиддий ўйлаб қолди. Рўзномалар шаҳар чегарасидан ўтиш мутлақ тақиқлангани қайта-қайта уқтирилган буйруқларни эълон қилди,

тартиббузарларни қамоқ кутаётган эди. Соқчилар шаҳарни тит-пит қилди. Жазирамада қоврилган кимсасиз кўчаларда, тақатақ бекилган қопқалар оралаб, ҳар замонда келаётганини тош тўшалган йўлларда қарсиллаётган туёқ товуши билан оғоҳ қилиб, отлиқ соқчилар пайдо бўлади. Соқчилар муюлишда йўқолгандан кейин кулфатхона шаҳарни яна бўғиқ, хатарли сукунат чулғаб олади. Вақти-вақти билан ўқ товуши чиқади - яқинда берилган буйруққа кўР^а махсус даста бурга таптувчи гумон этилган дайди ит ва мушукларни отарди. Бу пақиллашлар шаҳарни бутунлай ҳарбий хатарга солиб кўйди.

Ҳамма нарса ваҳима босган ҳамтабааларимиз кўнглида беўхшов бир катта аҳамият топди ва бунинг сабабчилари ҳам жазирама билан сукунат эди. Ҳамтабааларимиз йил фасллари ўзгаришидан хабар берган осмон ранги, ер ҳидини пайқай бошладилар. Ҳар бир одам кўрқинч билан жазирама ҳавонинг эпидемия кучайишига сабаб бўлаётганини тушунар, айни пайтда ҳар бири ёз кирганини кўриб турар эди. Айниқса, қаддирғочларнинг шаҳар устидаги осмонда товушлари синиқ эшитилади. Лекин июннинг ўлкамиз уфқларини нари сурган оқшомлари бу товушлардан ниҳоятда кенг эди. Бозорга баҳорнинг илк гуддасталари эмас, қийғос очилган гуллар олиб чиқилди, эрталабки савдодан кейин чанг босган йўлкаларда турфа гулбарглр сочилиб қоладиган бўлди. Ҳамма кўклам тугагани, унинг бир-бирига ўрин берган ана шу минг-минг гулларга сарф бўлгани ва зимдан икки баробар юк - вабо ва жазирама залвори тагида сўлиб бораётганини аён кўриб турар эди. Буни очиқ осмон, бу чанг ва дилтангликдан оқиш тус олган кўчалар барча ҳамтабааларимиз кўз ўнгида шаҳримиз кифтига баттар юк бўлиб босилган юзлаб ўлимлар сингари хатарли бир маъно касб

этган эди. Берахм қуёш, мудроқ таъми инган чўзиқ соатлар ва ёзги таътиллер энди аввалгидай бадан ва сув маросимларигачачорламас эди. Аксинча, жимиб қолган ёпиқ шаҳримизда бу чорловлар зиндондан эшитилаётгандай бўғиқ чиқарди. Бу соатлар бахтиёр ёз ойларининг мисранг тобланишидан маҳрум бўлди. Вабо қуёши барча бўёқларни ўчириб қўйди, барча қувончларни қувғин қилди.

Худди мана шунда вабо амалга оширган улуғ тўнтаришларнинг бири аён бўлди. Ҳамтабааларимиз одатда ёз келишини гподон қаршилар эдилар. Ўшанда бутун шаҳар денгизга қараб очилар, ўзида неки навқиронлик бўлса, барини кумлоқларга сочар эди. Бу ёзда эса шундоқ ёнгинамизда ётган денгиз катағон қилинган, бадан ўзининг қувончга етиш ҳуқуқидан маҳрум этилган. Бунақа шароитда 5ппаб бўладими? Ҳарқалай, Тарру ўша мотамсаро кунлардаги ҳаётимиз манзарасини аниқроқ тао вирлаган эди. Турган гап, у вабо ривожининг умумий белгиларини кузатган, ўз кундалигида радио ҳафта бўйи неча юз одам ўлганини айтмай қўйгани, фақат кунлик маълумотларни - тўксон икки, бир юз етти, бир юз йигирма ўлим воқеасини - маълзпу! қилишга ўтишидан иборат эпидемиянипег навбатдаги босқичини қайд этган. «Матбуот ва шаҳар ҳукумати вабони ҳийла билан енгишга зфиняпти. Ўзларича, бир юз ўттиз, албатта, тўққиз юзу ўндан кам бўлгани учун, ютиб чиқяпмиз деб хаёл қиладилар». Яна у эпидемиянинг қизиқарли ёки шунчаки таъсирчан жиҳатларини ҳам тасвирлайди - масалан, бир куни ҳувиллаган маҳаллада бекилган қопқалар орасидан кетаётганда, нақ боши устида деразанинг икки каноти ҳам очилибди ва қанақадир аёл жон аччиғида икки марта қичқирибди ва яна уйнинг қуюқ зулматийш кундузнинг ёруғидан кесиб, иккала канотни ҳам ёйиб олибди. Бошқа бир жойда у дори-

хоналарда ялпиз хабдори тугагани, чунки кўплар касал юктиришдан кўрқиб тинмай шу хабдорини оғзидан кўймай сўриб юришини ёзади.

У ўзининг севимли қахрамонларини кузатишни ҳам давом қилган. Жумладан, у мушукбоз бобойча ҳам фожиадан қийналаётганига ишонади. Бир куни эрталаб уларнинг кўчасида милтиқлар пақиллаб, мушукларнинг талайи қурғошин тупукдан ер тишлаган, қолганлари ўтакаси ёрилиб қочган. Шу куни бобойча доимги пайтда айвонга чиққан, ажабланиб кифтини қисган ва панжарадан эгилиб, кўчани бутунича кузатгандан сўнг тақдирга тан беришга ва кутишга қарор қилган. Унинг бармоқлари панжара темирини асабий чертган. У яна бир оз кутган, йўлкага қоғоз йиртиб ташлаган ва уйига кириб кетган, яна чиққан, кейин бирдан эшикни қахр брзлан уриб, гумдон бўлган. Кейинги пайтлари ҳам бу томоша айнан шундай қайтарилган, лекин энди бобойчанинг қиёфасхзда кун сайин теранлашаётган хасрат ва гарангсиш аниқ куришиб турарди. Бир ҳафтадан кейин эса Тарру ҳар кунги томогпани беҳуда кутадиган бўлди, қайсар деразалар қайта очилмаган, улардан ичкарида эса, афтидан, маъниси тз^пгунарли мотам ҳукм сураётган эди. «Вабо пайтида муигукларга тупуриш ман этилади», - бу ёзувлар ш}шдай ҳршмат билан якунланган эди.

Лекин Тарру кечқурз^нлари қайтаётиб, уйи олдида у ёқдан-бу ёққа юриб турган тунқоровулнинг тунд қиёфасрши кўришга ҳеч шубҳа қилмаса бўлади. Қоровул ҳаммага ва ҳар битта одамга бу воқеаларни олдиндан башорат қилганини уктиришдан тршмасди. Тарру унинг башоратини эшитганини тасдр!қлаб, лекин у ер қимирлашини айтганини эслатган эди, чол ён бермади: «Эҳ, агар зилзила бўлса! Боплаб силкитади - шу ҳодда... Ўладиганлару қоладиган аниқ бўларди - вассалом. Бу манжалақи вабони айт-

майсизми! Ҳатто соппа-соғ одам ҳам касалликни юрагидан чиқариб ташлолмайди».

Меҳмонхона мудирининг кайфияти бундан ҳам баттар эди. Дастлабки пайтлари шаҳар катағон қилингани учун кўноқлар меҳмонхонада туришга мажбур эди. Лекин эпидемия чўзилди, кўноқларнинг кўпчилиги дўстлариникида яшашни маъқул кўрди. Илгари меҳмонхоналар қайси сабаб билан гавжум бўлса, худди шу сабабдан бўшаб қолди, - шаҳарга 51нги сайёҳлар келиши тўхтатиб қуйилди. Тарру бир нечта охирги кўноқлар билан қолди ва мудир уни ҳар кўрганда меҳмонхонани аллақачонлар ёпиши кераклиги, фақат сўнги мижозларини деб шундай қилмаётганини эслатиб кўяди. У Таррудан тез-тез эпидемия чўзилиш эҳтимоли ҳақидаги фикрини сўфаб туради. «Совуқ хаво бактерия тарқалишига тускинлик қилади деб айтишади», деб жавоб қилади Тарру. Шунда мудир тамом ҳушини йўқотади: «Мсье, ахир бу ерга ҳеч қачон чинакам совуқ тзпимасди. Нима бўлганда ҳам, унга кўп ой бор!» Устига устак, эпидемия тўхтагандан кейин ҳам узоқ вақт шаҳримизни сайёҳлар четлаб ўтишига ишонади. Бу вабо - туризм учун ўлимдир.

Ресторанда кўп кунлардан бери кўриниш бермай қолган уқки одам - Отон жаноб пайдо бўлди, лекин ёнида фақат икки ўргатилган кучукчаси бор эди. Қўлга кирган маълумотларга кўра, хотини касал онасига қарабди, энди уни кўмганларидан кейин карантин ўтаётган экан.

- Шуниси менга ёқмайди, - деб мудир Тарруга кўнгил ёрди. - Карантин карантин-да, бари бир, хотини гумонда бўлгандан кейин, булари ҳам...

Тарру бу нуқтаи назардан барча одамлар шубҳали эканини айтди. Лекин мудир айтганида тзфиб олди, бу борада у аниқ бир фикрга эга.

- Йўқ, мсье, икковимиз, масалан, шубҳа остида эмасмиз, булар эса - шундай.

Лекин Отон жаноб вабо деган арзимас нарсани деб кўникмаларини ўзгартирмоқчи эмас экан, шу ўринда вабо доғда қолди. Отон жаноб рестораннынг кенг хонасига аввалгидай кириб келар, курсига биринчи ўтирар, ўз меросхўрлари билан олдингидай ёқимсиз - нозик суҳбат қураар эди. Фақат ўғилча ўзгарган. Сингилчаси бутунлай қорага ўранган, алланечук жунжаяверганидан отасининг мўъжаз соясига ўхшаб қолган эди. Отон жанобни икки суймаган тунқоровул вайсар эди:

- Шу кийимида ўлади бу. Уни кийинтиришга ҳам хожат қолмайди. Шу туришда тўппа-тўғри у дунёга равона бўлади.

Кундаликда Панлю ҳазратнинг ваъзига ҳам жой ажратилган, қуйидагича изоҳ берилган: «Менга бу жўшқинлик тушунарли ва ҳатто ёқимли ҳам. Фожианинг боши ҳам, худци шундай охири ҳам жиндай сўзамоллик билан ҳамроҳ қилинади. Биринчи ҳолатда ҳали кўнргкма йўқотилмаган, иккинчисида эса аллақачон қайтган бўлади. Фожианинг энг авжида ҳақиқатга, яъни сз^кунатга кўникасан. Кутамиз».

Тарру Риэ ҳаким билан узоқ гаплашишга тўғри келганини ёзади, лекин баёнини келтирмайди, фақат бу суҳбат иж:обий натижа берганини таъкидлайди, буни ҳам ҳакимнинг кўзлари жигарранг эканини тилга олиш баҳонасида келтириб, бундай олижаноб нигоҳлар ҳар қандай вабодан кучлироқ, деган ғалати хулоса чиқаради ва ниҳоят қарийб икки саҳифани Риэ ҳакимнинг МРОКОЗИ - кекса дамқисма чолга бағишлайди.

Суҳбатдан кейин у касал кўргани бораётган ҳакимга эргашди. Чол меҳмонларни доимги заҳаролуд хиринглаши ва кафтларини бир-бирига ишқалаш билан қарши олди. У тўшакда, елкасини ёстикқа бериб ётган, нўхат солинган икки кастрюлни икки биқинига кўйиб олган эди.

- Аҳ-ха, яна биттаси келди, - деди у Тарруни кўриб. - Бу дунёда ҳамма нарса тескари, касалдан ҳам ҳаким кўпайди. Хўш, қалай, иш тезлашиб кетди, а? Кюре ҳақ экан, ҳаммаси қилмишига яраша.

Эртаси куни Тарру яна уникига огоҳлантирмай кириб борди. Агар унинг ёзувларига ишонсак, дамқисма чол, асли касби атторлик бўлиб, элликка чиққандан кейин шунча ишлаганим бас, деган қарорга келган. Тўшакка ётган ва пгу билан қайтиб турмаган. Лекин тикка турса, дамқисмаси билан қарийб қийналмайди. Шу тариқа етмиш ёшигача жиндайгина рента даромади билан умр суриб, осонгина вақт ўтказибди. Соатнинг ҳар қанақасини жини суймас, з^йида ҳатто қўнғироқсоат йуқ экан. «Соат, - дейди у, - қимматбаҳо ва бориб турган аҳмоқлик». Вақтни, айниқса ўзи кадрлайдиган овқат вақтини уйғонгани заҳоти ёнига кўйиладиган, бири лим тула икки кастрюлдаги нухатга қараб белгилайди. У нухатни битта-битталаб, бир маромда ташлаб кастрюлнинг бзпиини тўлғзади. «Мана, ўя бениТа кастрюл тўлдирсам, - дер эди у, - овқат вақти маълум бўлади. Шундан қулайи й^ук».

Хотинининг айтганига ишонсак, у ёшлигида ҳам ғалати қилиқлар кўрсатар экан. Чиндан ҳам, уни ҳеч қачон на иш, на дўстлари, на қаҳвахона, на мусиқа, на аёл ва на сайрлар қизиқтирган. У бирон марта шаҳардан ҳам чиқмаган; фақат бир гал, оилавий иш юзасидан Жазоирга жўнади, лекин Орандан кейинги бекатдаёқ тушиб, биринчи поезд биланок қайтиб келди - саёҳатни давом эттиришга бардоши етмади.

Чол бу ихтиёрий таркидунёдан хайратга тушганини яширолмаган Тарруга тушунтирди: диний таълимотга кўра, инсон ҳаётининг биринчи ярми - кўтарилиш, иккинчи ярми - эниш экани ва шу бошлангандан сўнг инсон ўз кунларига эга эмас, бу кунлар хоҳлаган дақиқада тортиб олиниши

мумкин. Бунда ҳеч нарса қилиб бўлмади, шунинг учун ҳеч нарса қилмаслик яхшироқ. Лекин, дарвоқе, бу нисбатдаги очик мантиқсизлик чолни сира хижолат қилмади, шу заҳотиёқ Тарруга Худо йўқ, Худо бор бўлса, нонларнинг нима кераги бор, деган баёнот берди. Лекин чолнинг фалсафий қарашлари суҳбат давомида Тарруга уларнинг черковида йиғиладиган хайрия туфайли туғилгани ойдинлашди. Чол портретига охириги чизги қилиб, унинг ҳамсуҳбатига қайта-қайта уқтиргани - роса қариб-чуриб, кейин ўлишни истаётганини ҳам кўшиб қўйишга тўғри келади.

«Ким бу ўзи, авлиёми? - деб ўйлади ўзича Тарру. Ва жавоб берди: - Ҳа, агар авлиёлик кўникмалар йиғиндиси бўлса, бу авлиё».

Лекин Тарру айна пайтда вабо теккан шаҳарнинг бир кундаги барча тафсилотларини тасвирлашга, ҳамтабааларимизнинг шу ёздаги машъулотлари тўғрисида тасаввур уйғотишга интилади. «Бу ерда пиёнисталардан бошқа ҳеч ким табассум қилмайди, - деб ёзади Тарру, - улар эса тез-тез ва меъёрдан ортиқ куладилар».

«Тонгда 1паҳарда енгил 1пабада эсади. Вабо бу соатда, кечаси ўлганлар билан кундузи ўладиганлар оралиғидаги соатда гўё бир лаҳза тин олиб, куч йиғаётганга ўхшайди. Ҳали барча дўконлар ёпиқ. Лекин у ер-бу ердаги дўконлар ойналарига осигли «Вабо муносабати билан ёпиқ» деган эълонлар уларнинг белгиланган вақтда очилмаслигини билдириб туради. Ҳали уйкуси тўла ўчмаган рўзномафурушлар сўнгги хабарларни айтиб қичқирмайдилар, балки деворга сз^янганча, ўз молларини ойпарастрларга ўхшаб унсиз чўзиб турадилар. Бир-икки дақиқа ўтар-ўтмас трамвайларнинг илк жиринглашидан уйғонган рўзномафурушлар фақат битта «Вабо» деган сўз

босилган рўзномани кўлларида чўзиб, бутун ша-
харга сочилиб кетадилар. «Вабо кузгача давом
этадими? Профессор Б. жавоб беради: «Йўқ!» «Юз
йигирма ўлим воқеаси - эпидемиянинг тўксон тўр-
тинчи куни яқунлари шундай».

Борган сари билинаётган, шу учун кўп нашрлар-
нинг ҳажми қисқарган қоғоз танқислигига қара-
май, «Вабо хабарномаси» деган янги рўзнома чиқа
бошлади, унинг вазифаси: «Фуқароларимизга касал-
ликнинг кучайиши ёки сусайиши ҳақида мумкин
қадар холис ахборот етказиш, эпидемиянинг давоми
борасида мўътабар маълумот бериш, вабога қарши
курашадиган таниқли ёки нотаниш кишиларга ўз
саҳифаларидан жой ажратиш, аҳолининг кайфи-
ятини кўтариш, ҳукумат кўрсатмаларини босиш
- хуллас, бошимизга тушган кулфатга қарши ку-
рашда барчанинг иродасини тўплаш, ягона иғуиТ-
га айлантириш»дан иборат эди. Аслида эса рўз-
нома бир неча кундан кейинок ўз вазифасини
вабога қарши кўлланадиган янги ва ишончли
профилактик воситалар ҳақида ахборот бериб
бориш билан чеклаб қўйди.

Барча рўзномалар эрталаб соат олтиларда, дукон-
лар очилишидан бир соат олдин тизилган тез навбат-
ларда, кейин эса шаҳар чеккасидан тиқилинч кела-
диган трамвайларда сотилиб бўлади. Трамвай бизга
ягона нақлиёт бўлиб қолди ва улар жуда-жуда имиллаб
юради, чунки ичию таши, зинапояларигача одамга
тўлади. Қизик бир ҳолат - йўловчилар касал юкти-
ришдан қочиб, шу тиқилинчда ҳам бир-бирларига
иложи борича орқа ўгиришга тирипилар эдилар. Бекат-
ларга етган трамвайлар ичидаги эркаклар ва аёллар
галасини тукиб кетади, улар эса тезроқ ёлғизликка етиб
олиш учун ҳар томонга сочиладилар. Трамвайларда
кўпинча шунчаки бузуқ кайфиятдан чиқадиган
жанжаллар бўларди ва охири сурункали тус олади.

Биринчи трамвайлар ўтгач, шаҳар секин-аста уйғонади, пештахталарига «кахва йўк», «кандни ўзингиз билан олиб келинг» деган эълонлар турган дастлабки пивохоналар очилади. Кейин дўкончалар ишга тушади, кўчаларда ғала-ғовур бошланади. Бир пайтнинг ўзида бутун шаҳарни қоплаб, қуёш нурлари қуйилади ва жазирама ҳаво июль осмонини кўрғошин ғубор билан ўраб олади. Бу пайтлари қиладиган иши йўк; одамлар юрак ютиб хиёбонда кезгани чиқадилар. Уларнинг кўпчилиги намоишга қўйилган ҳашамат ёрдамида вабони қандай бўлмасин, афсун қилишга уринаётгандай бир тасаввур уйғонади. Ҳар куни, соат ўн бирларда шаҳарнинг марказий кўчаларида гўё ёш йигитлар ва ёш хонимларнинг кўриги ўтаётгандай бўлади ва уларга қараб улуғ фожиалар оғушида қизгин ҳаёт иштиёқи етилиб келаётганини тушунасан. Агар эпидемия кенг тус олса, унда ахлоқ чегаралари кенгайиб кетадиганга ўхшайди. Шунда биз оғзи очик гўрлар тепасида Милан шахватбозликларини кўрадиган бўламиз.

Туш пайти, барча ресторанлар гўё сеҳргар афсуни билан бўлгандай, лик тўлади. Бир неча дақиқадан сўнг эшик оддида жой етмаганларнинг кичикроқ гуруҳи кутиб қолади. Жазирамада аста-секин осмон унникади. Қуёш, ана-мана бахайбат маркиз дарахтларининг соясида овқатга навбат пойлаётганларни эритиб юборадигандай туюлади. Ресторанлар овқат муаммоси осонгина ҳал этади ва шунинг учун доим гавжум. Лекин улар юктириш хавфидан халос қилмайди. Тушлик қиладиганлар анжом ва ликопчаларни ҳафсала билан узоқ артадилар. Яқиндан бери ресторанларнинг ойнасида «Бизда идишлар қайнатилади» деган эълонлар пайдо бўлди. Лекин сал ўтмай, ресторан эгалари ҳар қанақа эълонномага қўл силташди, чунки жамоат

шусиз ҳам оқиб келарди. Қолаверса, мижозлар хасислик ҳам қилмай кўйишди.

Энг ноёб ёки шундай ҳисобланадиган шароблар, энг қиммат газаклар - ишратпарастларнинг оташин мусобақаси шулардан бошланар эди. Бир ресторанда ваҳима кўтарилганини ҳам айтишади - тушлик қилаётганлардан бири ўзини ёмон сезибди, дастурхондан турибди-да, ранги оппок оқариб, гандираклар эшикка ошиқибди.

Соат иккига бориб шаҳар секин-аста бўшади, кўчаларда бу пайти чанг, куёш, вабо ва сукунат юз кўришади. Жазирама кулранг иморатларнинг баланд деворлари бўйлаб узлуксиз қуйилади. Бу узок камоқ соатлари кейин чулдираётган гавжум шаҳарга, одамлар оқимиға ёпириладиган алангали оқшомларга уланади. Жазираманинг илк кунлари, негалигини ҳеч ким билмайди, ҳатто кечкурун ҳам кўчада зоғ учрамас эди. Лекин энди тунги салқин эпкини умид бермаса ҳам, ҳар қалай, енгиллик келтиради. Шунда ҳамма уйдан кўчага сочилади. Ўзларини валаклар, бақир-чақир баҳслар билан гаранг қилишга интиладилар, ҳирсланадилар ва июлнинг қип-қизил осмони остидаги шаҳар маҳбуб жуфтлари, одамлар ғовури билан зикнафас осмон йўлида шамол кутаётган кемадек турар эди. Ҳар оқшом мовут шляпа кийган, капалакнусха галстук таққан аллақандай чолнинг: «Оллоҳ улуғ, ун^{га} караб йул олинг», деб одамларни ёриб ўтибди! И ҳам беҳуда эди, аксинча, ҳамма, моҳиятан олганда, кимлигини ўзлари ҳам билмайдиган кимгадир ёки худодан ҳам муҳимроқ туюладиган нимагадир шошгани шошган эди. Аввалига, эпидемия бошланганда, уни шунчаки одатдаги эпидемия деб ҳисоблаб юрилган пайтлари диннинг анча ўрни бор эди. Лекин одамлар ишлар чатоклигини англаганларидан кейин бирдан ҳаёт қувончлари

борлигини эслаб қолдилар. Кундузи ҳамма юзларни хунуклаштирадиган қўрқинч ҳозир, бу чангга қоришган, алангаланган оқшомларда аллақандай ноаниқ эҳтирос, шаҳарни қиздираётган қандайдир бесўнақай озодликка ўрнини бўшатиб беради.

Ва мен, мен ҳам шулар қатори. Нимасини айтай! Ўлим мен қатори одамлар учун - ҳеч нарса. Ҳақ эканимизни исботлайдиган оддий ҳодиса!»

Кундаликда эскартиш қилинган учрашувни Риэдан Таррунинг ўзи илтимос қилди. Риэ учрашишга келишилган оқшом меҳмонни кутар ва ошхона бурчагидаги курсида қунишиб ў^т"Р^га^н онасига термилар эди. Шу ерда, худци шу жойда онаси рўзғордан қўли бўшаган ҳамма вақтларини ўтказар эди. Қўлларини тиззасига қўйиб қутиб ўтиради. Риэ ҳатто онаси ўзини кутаётганига ҳам унча ишончи комил эмасди. Лекин уйига кириб келганда онасининг юзида ўзгариш бўлади. Меҳнатда ўтган узок умр тилдан қолдирган неки бўлса, барига бирдан жон киради. Лекин кейин у яна сукунатга чўмади. Бу оқшом у аллақачон хувиллаган қўчага қараб турган эди. Кўча чироқлари энди учдан иккига камайтирилган, фақат хирагина яккам-дуккам чироқлар тун зулматини тилимлаб турарди.

- Наҳотки бутун эпидемия бўйи электр чироқлар шундай ярим қувватда ёнса,— деб сўради Риэ хоним.

- Эҳтимол.

- Ҳеч бўлмаса, қишгача тугаса эди. Йўкса, қишда жуда зерикарли бўлади.

- Ҳа, - деб қувватлади Риэ.

Риэ онасининг нигоҳи пешанасидан сирғалиб ўтганини туйди. Унинг ўзи ҳам кейинги кунлардаги толиқиш ва хавотирлар чиройига чирой кўшмаганини биларди.

- Қалай, бугун юришмадимми? - деб сўради Риэ хоним.

- Э йўқ, хамишагидай.

Хамишагидай! Бу Париждан келган эмдори, афтидан, биринчисига қараганда кучсизроқ чиққани ва ўлим рақамлари ўсаётганини англатади. Лекин профилактик вакцинадияни илгаригидай фақат вабо танда куриб чиққан оилалардагина қилишга тўғри келаётир. Чипқон кўп ҳолда ўжарлик билан ёрилишни хохламаяпти, негадир улар олдингидан бошқача қаттиқ, касаллар икки баробар оғир азобда. Шаҳарда кечаги кундан касалликнинг янги иккита тури рўйхатга олинди. Энди чипқонли вабога ўпка вабоси ҳам кўшилди. Ва шундагина буткул ҳолдан тойган ҳакимлар эсанкираб қолган волий ҳузуридаги мажлисда ўпка вабоси одамнинг нафасидан тарқаладиган бўлгани учун, юктириш хавфининг олдини оладиган янги чоралар кўллашни талаб қилдилар ва талабларига эришдилар. Ва хамишагидек ҳеч ким нима бўлишини билмас эди.

Риэ онасига термилди. Қўйкўзларнинг азиз нигоҳи унинг кўнглида фарзандлик меҳрини, бутун-бутун йиллар меҳрини тўлқинлатди.

- Ишқилиб, кўрқиб қолмадингми, она!

- Менинг ёшимда кўрқитадиган ҳеч нарса йўқ.

- Кунлар узун, мен уйда ҳеч бўлолмайман.

- Келишингни билганимдан кейин, сени қанча бўлса, шунча кутавераман. Уйда йўқ пайтларинг нима қилаётганингни ўйлаб ўтираман. Хабар борми?

- Ҳа, агар кейинги телеграммага ишонсак, ҳаммаси жойида. Лекин ишонаман, мени хавотирга қўймай деб, шундай ёзади.

Эшикда кўнғироқ тинғирлади. Ҳаким онасига жилмайиб кўйди ва эшикка юрди. Зинапоя долончаси қоронғи эди ва кулранг костюмдаги Тарру баҳайбат айикқа ўхшаб кўринди. Риэ меҳмонни иш кабинетига, ёзув столининг ёнига ўтир-

ғизди. Ўзи эса юмшоқкурсининг суянчиғидан ушлаб тик қолди. Столдаги чироқ икковии ажратиб турар, хонада фақат шу чироқ ёнаётган эди.

- Биламан, - бетакаллуф гап бошлади Тарру, - фақат сиз билан очиқ гаплашиш мумкин.

Риэ Таррунинг гапларини тасдиқлаётгандай сукут қилди.

- Икки ҳафта ёки бирон ойдан кейин керагингиз бўлмай қолади, воқеалар сиздан ўзиб кетди.

- Сиз ҳақсиз, - деб унга кўшилди Риэ.

- Санитария хизмати жуда укувсиз ташкил қилинган. Сизга одамлар ҳам, вақт ҳам етишмаяпти.

Риэ буни тасдиқлади.

- Билишимча, волийлик ишга яроқли барча эркакларни вабога қарши курашга тортиш ниятида аҳоли орасидан махсус хизмат тапқил қилмоқчи экан.

- Маълумотларингиз тўғри. Лекин шусиз ҳам норозилик кучли бўлганидан волий иккиланиб турибди.

- Бундай пайтлари хоҳловчиларга мурожаат қилинса бўлмайдими?

- Қилиб кўрдик, лекин натижаси арзимайди.

- Расмий тарзда, натижа беришига ўзлари ҳам ишонмай қилишган. Уларга битта нарса - топқирлик етишмайди. Шунинг учун фожиа ўсишидан орқада қоляптилар. Ўзларича вабо билан олишаяпмиз, деб ўйлашади, кураш воситалари эса тумовга қарши курашдан юқорирокқа кўтарилмайди. Агар биз аралашмасак, улар нобуд бўлишади, улар билан ўзимиз ҳам.

- Эҳтимол, - деб уни қувватлади Риэ. - Сизга айтиб кўяй, улар бандиларни ҳам қора ишларга қўймоқчи бўлиб юришибди.

- Мен ишни эркин одамлар бажаришини маъкул топардим.

- Мен ҳам. Аммо нима учун?

- Ўлим ҳукмини ёмон кўраман.

Риэ Тарруга қараб қўйди.

- Хўш, нима бўпти?

- Негаки, менда ихтиёрий дасталар ташкил қилиш режаси бор. Шу ишни менга қўйиб беринглар, раҳбарият фақат қўлласин. Уларнинг ташвиши шусиз ҳам етиб ортади. Менинг ҳамма ерда дўстларим бор, улар шу ташкилотнинг асосини тузадилар. Табиийки, дастага ўзим ҳам кирман.

- Шахсан ўзим қувонч билан рози бўлишимга шубҳа қилмасангиз керак, - деди Риэ. - Одам ҳамма вақт, айниқса бизнинг касбдоплар ҳамиша ёрдамга муҳтож. Таклифингизни волийликдан ўтказишни зиммамга оламан. Қолаверса, уларнинг бошқа иложи йўқ. Лекин...

Риэ индамай қолди.

- Лекин бу иш, ўзингиз биласиз, ажал билан ўйнашиш. Ҳар қандай ҳолатда ҳам сизга айтиб қўйишга мажбурман. Ўзингиз яхшилаб ўйлаб олганмисиз?

Тарру тиниқ кўзларини ҳақимга қадади.

- Ҳақим, Панлю отанинг ваъзини нима дейсиз?

Бу савол қанча табиий чиқса, Риэ ҳақимнинг савоби ҳам шундай табиий бўлди:

- Мен шунча умримни касалхоналарда ўтказдим, шунинг учун жамоа қасосига ишонмайман. Лекин, билсангиз, баъзан насронийлар, ўзлари чин маънода ипюнмасалар ҳам, бу мавзуда гапиришни хупи кўришади. Улар сиртдан кўринишларидан беҳроқ.

- Демак, сиз ҳам, Панлю ҳазратга ўхшаб, вабонинг ижобий томонлари ҳам бор, одамларнинг

кўзини очади, ўйлашга мажбур қилади, деб ҳисоблайсиз?

Ҳаким бесабр бош чайқади:

- Дунёнинг ҳамма касаллиги қандай бўлса, шундай. Бу дунёнинг хасталикларига нима мос тушса, шу вабога ҳам тўғри келади. Эҳтимол, кимгадир яхшироқ ҳам бўлар. Лекин вабонинг шунча қайғу ва кулфат келтираётганини кўриб туриб, у билан муроса қилиш учун телба, сўқир ё шунчаки аблах бўлиш керак.

Риэ овозини қарийб кўтармай гапирди. Лекин Тарру гўё уни тинчлантиргандай кўлини силкиди. У табассум қилди.

- Ҳа, - деди Риэ кифтини қисиб. - Лекин ҳали сиз менга жавоб бермадингиз. Яхпилаб ўйлаб олдингизми?

Тарру юмшоқкурсига қулайроқ жойлашди ва чироққа интилди.

- Ҳаким, сиз Худога ипюнасиизми?

Бу савол ҳам табиий чиқди. Лекин бу гал Риэ бирданига жавоб бермади.

- Йўқ, лекин бунинг нима аҳамияти бор? Мен зулматда турибман ва, жилла курса, ниманидир кўришга уриняпман. Кўпдан бери буни бошқача ҳисобламай кўйганман.

- Худди шу билан Панлю ҳазратдан ажралиб турибсизми?

- Қўшилмайман. Панлю - хонанишин олим. У керагича ўлим кўрмаган, шунинг учун ҳақиқат номидан гапираверади. Лекин қавмларнинг тавбасини қабул қилган, ўлаётган одамнинг сўнгги нафасигача тепасида бўлган ҳар қандай қишлоқ қашишчаси худди мендай ўйлайди. У аввал кулфатда ёрдам қилишга интилади, унинг хайрли сифатлари тўррисида кейин гапиради.

Риэ ўрнидан турди, чироқ ёруғи юзидан кўкрагига сирғалиб тушди.

- Майли, саволимга жавоб беришни истама-сангиз, кўйиб турамиз.

Тарру жилмайди, юшоқкурсида қимирламай, аввалгидай жой бўлиб ўтирган эди.

- Жавоб ўрнига битта савол берсам бўладими?

Ҳаким ҳам жилмайди.

- Сир-асрорни севадиган чиқиб қолдингиз, - деди у. - Ҳайданг.

- Бундай, - деди Тарру, - агар Худога ишон-масангиз, ўз ишингизда бунча фидойилик қиласиз? Балки жавобингизни билганимдан кейин мен ҳам жавоб айтарман.

Риэ боягидай нимсояда турганича, бу саволга жавоб бергани ва агар қодир Худога ишонганида, касалларни даволашни аллақачон йиғиштириб, ҳаммасини Худонинг иродасига топширган бўлишини айтди. Лекин, гап шундаки, дунёда биронта одам, ҳа-ҳа, Панлю ҳазрат ҳам бунақа Худога ишон-маслигига ишончи комил, ҳеч ким унинг иродасига ўзини топшириб кўймайди. У, Риэ, ҳар қалай, дунё тартиботига қарши курашда тз^ғри йўл тутганман, деб ҳисоблайди.

- А-а, - деб чўзди Тарру, - бундан чиқди, сиз касбингизни шунақа тасаввур қиласиз?

- Тахминан шундай! - деди ҳаким ва чироқдан тушаётган нур айланаси ичига қадам кўйди.

Тарру секингина хуштгос чалиб юборди, ҳаким унга диққат билан қаради.

- Ҳа, - деди Риэ, - сиз, бу ерда мағрурлик керак, демокчига ўхшайсиз. Лекин менда, ишонинг, мағрурлик қанча зарур бўлса, худди шз^нча бор. Мени нима кутаётганини ҳам, ундан кейин нима бўлишини ҳам билмайман. Ҳозир касаллар бор

ва уларни даволаш керак. Ўйлашни улар кейин қилади ва мен ҳам улар орасидаман. Лекин энг зарури - уларни даволаш. Уларни қандай ҳимоя қиламан - гап шунда.

- Кимга қарши?

Риэ деразага ўгирилди. Олисада осмоннинг тобора қалинроқ ва сиёҳ қоралигида денгиз мавжудлиги сезилиб турарди. У фақат бир нарсани - кўпкунлик толиқишни туйди ва айна пайтда манави ғалати, лекин кўнглидаги биродарлик туйғулари сезилиб турган одам ҳузурида ўтилмаганда ва телбанамо уйғонган кўнгил ёриш истагига бас келишга уринди.

- Ўзим билмайман, Тарру, Худо ҳаққи, билмайман... Энди бошлаган пайтларим маълум маънода ўйламай ҳаракат қилардим, чунки менга шундай керак эди, чунки ҳақимлик касби бошқаларидан ёмон эмас, шунинг учун ҳам кўп ёшлар интилар эди. Эҳтимол, кейин, менга, ишчи боласига бу касб жуда қийинчилик билан насиб этгани учундир. Кейин одамлар қандай ўлганини кўриттга туғри келади. Сиз ўлишни сира истамайдиган ҳам одамлар дунёда борлигини биласизми? Сизга ўлаётган аёлнинг: «Йўк,, йўк, ҳеч ҳам!» деган кичкириғини эшитилгани сира тўр!амасдим. Мен эса эшитдим. Ва игунда ҳеч қачон бунга қуниқолмаслигимни англадим. Ҳали ёш эдим ва нафратимни нарсаларнинг бунақа тартиботига кўчирдим. Замони келиб камтарлашдим. Фақат шунда ҳам ўлим томошасига қуниқолмадим. Бундан бошқасини ўзим ҳам билмайман. Лекин ишқилиб...

Риэ ўзини тутди ва сукутга чўмди. У оғзи қуриб қолганини бирдан *туйди*.

- Нима ишқилиб?.. - деб секин сўради Тарру.

- Ишқилиб, - деб такрорлади ҳақим ва Таррз^га диққат билан тикилганича яна жимиб қолди. - Ҳарқалай, сизга ўхшаган одам буни тушунса

керак, тўғрими? Шундай, нарсалар тартиботини ўлим белгилар эканми, демак, Худога, унга ишонмай ва доим сукунат ҳукм сурадиган самога ялинмай, бор кучлар билан ўлимга қарши курашиш маъқул келади.

- Ҳа, - деб тасдиклади Тарру, - тушунаман. Лекин сизнинг ҳар қандай ғалабангиз доим ўткинчи ва шундай бўлиб қолади, ҳамма гап ана шунда.

Риэ ҳасратга чўмди.

- Биламан, ҳамиша шундай бўлади. Аммо бу курашни йиғиштиришга далил бўлмайди.

- Тўғри, далил эмас. Лекин бундай аҳволда сиз учун вабо нималигини тасаввур қиляпман.

- Ҳа, - деди Риэ. - Чеки йўқ мағлубият.

Тарру бир дақиқача ҳакимга тикилиб қолди, кейин ўрнидан турди ва оғир-оғир одимлаб эшикка йўналди. Риэ унга эргашиди. Ҳаким ёнига етишганда Тарру оёғи тагига тикилиб турган эди, бирдан сўраб қолди:

- Ҳаким, буларнинг ҳаммасига сизни ким 5ф" гатган?

Жавоб куттирмай чиқди.

- Башарий кулфат.

Риэ кабинет эшигини тортди ва долонда Тарруга бирга кетишини, шаҳар чеккасидаги бир касални кўришини айтди. Долон охирида Риэ хоним учради, ҳаким *унга*. меҳмонни таништирди.

- Танишиб кўй, дўстим бўлади.

- Сиз билан танишгандан жуда хурсандман, - деди Риэ хоним.

Риэ хоним нари кетганда Тарру унга ўгирилиб қаради. Майдоичада ҳакимнинг электр чирокни ёқишга уриниши бефойда чиқди. Пиллапо5лар зулматга ғарқ эди. Электр қувватни тежаш ҳақида яна бир буйруқ кучга кирибди, деб ўйлади ҳаким. Лекин яна ҳам ким билади. Анчадан бери

шаҳардан ҳам, уйлардан ҳам файз кетди. Эҳтимол, эшикбонларнинг бепарволигидандир. Лекин кўпчилик ҳамтабааларимизнинг ўзлари ҳам ҳамма нарсани ташлаб қўйишди. Лекин ҳаким бу фикрини охиригача ўйлаб улгурмади, чунки ортидан Таррунинг овози Эпитилди:

- Яна бир эскартиш, ҳаким, майли, у сизга кулгили туюлар: сиз мутлақ ҳақсиз.

Риэ, ҳаракати қоронғида Тарруга кўринмаса ҳам, кифтини қисиб қўйди.

- Очиғини айтганда, ўзим ҳам билмайман. Лекин сиз-чи, сиз биласизми?

- Олинг-а, - деб лоқайд чўзди Тарру, - мен туллак одамман.

Риэ тўхтади, қоронғидаунинг ортидан келаётган Тарру пиллапояга қоқилди. Лекин ҳакимнинг елкасидан тутиб, ўзини ушлаб қолди.

- Бундан чиқди, ҳаёт ҳақида ҳаммасини биламан, деб ўйлайсиз? - деб сўради ҳаким.

Қоронғидан бояги-бояги хотиржамлик билан айтилган жавоб эшитилди:

- Ҳа, биламан.

Улар фақат кўчага чиққанларидан кейингина энди кеч бўлиб қолганини, соат ўн бирлар атрофида эканини англадилар. Шаҳар жим-жит, шитир-шитирни айтмаса, ҳамма нарса тинган эди. Аллақаер, жуда олисдан «тез ёрдам» чинқириғи эшитилди. Улар машинага ўтирдилар, ҳаким моторни ўт олдириди.

- Эртага лазаретга бир кириб ўтинг, - деди у, - сизни эҳтиётдан эмлаш лозим. Ҳали бошламасдан оддин тўхтатишингиз учун эсингизда тутинг, сизга қутулиш учун уч имкониятдан фақат биттаси берилади. Бунақа ҳисобдонликдаи маъни чикмайди, ҳаким, буни ўзингиз ҳам биласиз. Эпидемия Эронда юз йил оддин шаҳарда яшай-

диганларнинг ҳаммасини ўлдирган. Фақат битта одам, ўлик ювган, бир лаҳза ҳам иттини тўхтатмагаи ғассол қолган.

- Демак, унга учинчи имконият чиққан, вас-салом, - деди Риэ ва унинг овози кутилмаганда бўғиқ эшитилди. - Лекин сиз ҳақсиз, ҳали биз вабо тўғрисида керагича билмаймиз.

Энди улар шаҳар чеккасида кетаётган эдилар. Автомобил чироқлари кимсасиз кўчаларда равшан порларди. Ҳаким машинани тўхтатди. Эшикни ёпаётиб Таррудан касалникига киргингиз йўқми, деб сўради. Тарру кираман, деб жавоб берди. Уларнинг юзини фақат тунги осмонда аксланган шуъла ёритиб турарди. Риэ туйқусдан дўстона кулиб юборди.

- Тарру, айтсангиз-чи, - деб сўради, - сизни бу ғалвани сотиб олишга нима мажбур қилади?

- Билмайман. Эҳтимол, ахлоқий қарашлардир.

- Улар нимага асосланган?

- Тушунишга.

Тарру уйга қараб бурилди, Риэ унинг юзини фақат дамқисма чолнинг уйига кирганларидан сўнг кўрди.

Тарру эртаси кунийёқ ишга киришди ва тез кунда шу тартибдаташқил бўладиган биринчи қунгиллилар дастасини тузди.

Ҳикоятчининг бу шўъбаларга жуда катта аҳамият бериш нияти йл'к. Албатта, кўп ҳамтабааларимиз агар унинг ўрнида бўлсалар, буларнинг хизматини ошириб-тоширишдан ўзларини тия олмай қолардилар. Лекин ҳикоятчи кўпроқ бошқа тартиботдаги муболағага мойил, у хайрли ишларга меъёрдан ортиқ аҳамият берсак, охир-оқибат, зулмининг - ўзига ҳам билвосита, ноўрин мадҳия ўқиган бўлиб қоламиз, деб ҳисоблайди. Чунки бу такдирда хайрли ишлар, улар фақат камёб бўлгани учунгина қадрли, ғанимлик ва

лоқайдлик эса уларга қараганда кенгроқ тарқалган инсоний хатти-ҳаракатлардир, деган осонгина хулоса чиқиб қолади. Ҳикоячи худди ана шу нуқтаи назарга мутлақо кўшилмайди. Дунёдаги бор ёмонлик қарийб хамиша нодонликдан келиб чиқади ва ҳар қандай яхшилик, агар у керагича маърифатли бўлмаса, ёмонликдан кам кулфат келтирмайди. Одамлар - ёмондан кўра яхшироқлар ва, моҳиятан олганда, гап бунда эмас. Лекин улар у ёки бу даражада беҳабарликда юрадилар, устига устак, ҳамма нарсани билишни даъво қиладиган ва шу билан ўзини ўзи адо этишга йўл қўядиган авомликдан даҳшатлироқ иллат йўқ. Қотилнинг кўнгли сўқир бўлади ва мутлақ аниқ кўришсиз ҳақиқий яхшилик ҳам, гўзал муҳаббат ҳам учрамайди.

Мана, шунинг учун ҳам Таррунинг ташаббуси билан тузилган санитария дасталарини маъқуллаган ҳолда, холисликни ҳам қўлдан бой бермасликка тўғри келади. Мана, шунинг учун ҳам ҳикоячи ўта сўзамол маддоҳнинг ишини қилмоқчи эмас, хайрли иш ва қаҳрамонликни тан олган ҳодда, уларни кўкка кўтармоқчи эмас.

Ва бундан кейин у ҳамтабааларимизнинг бурда-бурда бўлган ва муросасизлигича қолган қалбларининг тарихчиси бўлади, бинобарин, вабо бизни шунақа одамларга айлантирди.

Санитария дасталари тузиш ишига фидойилик билан киришган одамларнинг хизмати унча катта эмас, улар бошқа ҳеч нарса қилиб бўлмаслигини яхши билардилар, аксинча, улар шу ишга бел боғламасалар, бу - ақлга тўғри келмасди. Бу дасталар ҳамтабааларимизнинг вабони чуқурроқ англашларига кўмаклашди ва қисман, энди касаллик шу ерда эканми, демак, унга қарши туриш учун зарур бўлса, шуни қилиш кераклигига ишонтирди.

Зеро, бир неча одамнинг бурчига айланган вабо, хақиқатда қандай бўлса, шундай кўринди ва хамманинг ишига айланди.

Ва жуда яхши бўлди. Ахир, икки карра икки - тўрт, деб ўргатгани учун ўқитувчини мақташ ҳеч кимнинг хаёлига келмайди-ку. Эҳтимол, уни шундай ажойиб касб танлагани учун мақташар. Тарру ва унга ўхшаганларнинг икки карра икки - тўрт, аксинча эмаслигини исботлашга бел боғлаганлари жуда мақтовга лойиқ ҳам дейлик. Лекин эзгу ниятлари уларни ўша ўқитувчига, шу ўқитувчиникидай юракли, бунақалар ўйлагандан кўп, ҳар ҳолда ҳикоячи шунга ишонади, бошқа одамларга ҳам тенглаштиради. Албатта, хикоячи қанақа эътирозлар ҳам билдиришларини тушунади, бу одамлар, энг асосийси, ҳаётларини хавф остига қўйганлар, дейишлари мумкин. Лекин тарихда икки карра икки - тўрт, деб айтишга журъат қилган одам ўлимга мустаҳиқ этиладиган дақиқа мз[^]аррар келади. Ўқитувчи буни яхши билади. Гап бу мулоҳазанинг қандай мукофот ёки қандай жазо олишини билишда ҳам эмас. Гап икки карра иккининг т[^]фт ёки тўрт эмаслигида. Ҳамтабааларимиздан ҳаётларини хавф остига қўйганларга биринчи - бу вабоми ё вабо эмасми, ва иккинчи унга қарши курашиш керакми ё керак эмасми деган масалани ечишга тўғри келди.

Янги ч[^]рққан оранлик ахлоқ мух[^]бларининг кўпи ҳеч нарса қилиб бўлмайди, энг ақлли йўл - тиз чўкиш, деб ҳам уқтирдилар. Тарру ҳам, Риэ ҳам, уларнинг дўстлари ҳам уларга у ёки бу тарзда эътироз билдиришлари мумкин, лекин хулоса улар билан бўлган нарсадан келиб чиқади: қайси восита билан бўлмасин қарши курашиш ва ҳеч қачон тиз чўкмаслик керак. Ҳамма гап иложи борича кўпроқ одамларни ўлимдан сақлаш, уларнинг муқаррар айрилиқ уқубатини тортишига йўл қўймасликда.

Бунинг бир йўли - вабони енгиш эди. Бу ҳақиқат шу ҳолида хайратга солмайди, шунчаки кўпроқ мантиққа тўғри келади.

Мака шунинг учун ҳам Кастел чолнинг эмдорини шу ерда, бор материаллардан тайёрлашга бутун имони ва ғайратини бергани жуда табиий. Риэ иккаласи шаҳарда тарқалган микробдан тайёрланган эмдори четдан олинган эмдорига қараганда кучлироқ чиқишига негаки, маҳаллий микроб вабо бациллеси, тўғрироғи, униинг классик таърифидан бир оз фарқланишига умид қилган эдилар. Кастел эмдорининг биринчи партиясини яқин кунда оламиз, деб ҳисобларди.

Шунинг учун Граннинг - сира ҳам қахрамон ҳисобланмайдиган одамнинг - айна кунлари дасталарнинг маъмурий марказига айланиб қолгани табиий. Тарру тузган дасталарнинг бир қисми аҳолиси тикин маҳаллаларда оддини оладиган чоралар кўришни ўз зиммасига олди. Даста аъзолари бу ерларда зарурий гигиена ўрнатишга киришди, ҳали дезинфекциядан ўтмаган чордоқ ва ертўлалар рўйхатини тузиб чиқишди. Қолган дасталар бевосита ҳақимларга ёрдамлашди - чакириқ бўйича уйларга бордилар, касалларни ташишни йўлга кўйдилар ва ҳатто махсус хизматчилар етмаган пайтлари тез ёрдам ёки ўлик ташийдиган фургонларни ҳайдадилар. Бу ишларнинг ҳаммаси доимий ҳисоб-китобга муҳож эди, шу вазифани Гран ўз зиммасига одди.

Ҳикоячи Гранни маълум нуқтаи назардан, Риэ ёки, дейлик, Тарруга таққослаганда, кўпроқ даражада уларнинг дасталарида ишга илҳомлан-тирган ўша сокин жасорат эгаларидан деб ҳисоблашга мойилроқ. У хайрли фазилатига мос ҳеч иккиланмай «лаббай» деган. Фақат мураккаброқ ишга қариб қолганини, шунинг учун соддароғидан беришларини илтимос қилган. Соат ўн саккиздан

йигирмагача у хакиминг ихтиёрида. Риэ кизгин миннатдорлик билдирганда, у хатто хайрон ҳам бўлди: «Бу энг қийини эмас-ку. Ҳозир вабо, ха энди, унга қарши курапшшга тўғри келади. Эҳ, дунёдаги ҳамма нарса шундай осон бўлганда эди!» Ва у ёзиб тамомланмаган жумласига қайтади. Баъзан, статик хисоб-китоб яқунланган оқшомлари Риэ Гран билан гурунг қуради. Оқшомги суҳбатларига аста-секин Тарруни ҳам тортадиган бўлдилар ва Гран икки улфатга ошкора мамнуният билан кўнгил ёрарди. Улар эса Граннинг хатто вабо авжига минган пайтлари ҳам ташламаган серхафсала машғулоти кизиқиб кузатар эдилар. Охир-оқибат, иккови учун бу ўзига хос ҳордиққа айланиб қолди.

Тарру тез-тез: «Хўш, қалай амазонка?» деб сўрайди. Ва Гран синиқ илжайиб, ҳар гал: «Чоптириб кетяпти», деб биртусадаж: авобберади. Биркуни оқшом Гран ўз амазонкасига тегишли «сулз^в» сифатини ташлагани, бундан кейин у «келишган» сифатида кўринишини айтди. Яна бир гал у тингловчиларга тўла қайта ишланган биринчи жзгмлани ўқиб берди: «Бир куни ажойиб май тонгида, келишган амазонка алсойиб тўриқ отда Булон ўрмонининг гуллаётган хиёбонлари бўйлаб елиб борарди».

- Шунда 51хширок; гавдаланади, тўғрими? - деб сўфади у. - Кейин мен «майнинг тонги» ўрнига «май тонги» деб ёзишни маъкул топдим, чунки «майнинг тонги» от югуригини жиндай секинлаштириб кўяди.

Кейин у «ажойиб» сифати билан машғул бўлди. Унинг айтишича бу сўз лсарангламайди, унга эса хаёлидаги мухтаплам тулпорни суратдагидай аниқ ифодаладиган сўз керак. «Боқилган» тўғри келмайди, аниқ бўлса ҳам, сал айбситади. Бир гал у «қаралган»ни кўйиб курди, лекин бу сифат оҳанг жихатидан жумлага қовушмайди. Бир куни кечкурун у тантана билан «саман турик^ни

топганини маълум қилди. Унинг фикрича, бу сифат жониворнинг келишимини ортиқча бўрттирмай, аниқ гавадантиради.

- Лекин бунақа бўлмади-ку, - деб эътироз қилди Риэ.

- Нега энди?

- Негаки, саман - бу от зоти, аммо тўриқ эмас.

- Қанақа зот?

- Қанақалигининг фарқи йўқ, ишқилиб, саман - тўриқ эмас.

Гран кўнглининг туб-тубигача ҳайратга тушди.

- Раҳмат, раҳмат, - деди, - яхши ҳам сизга ўқиб берганим. Мана, ўзингиз ҳам бунинг қандай кўйинлигини кўрдингиз.

- Агар «хушбичим» деб ёзсангиз-чи, - деб таклиф қилди Риэ.

Гран унга бир қараб қўйди. У ўйлаётган эди.

- Ҳа, - деди у ниҳоят, - худци шунақа!

Ва аста-секин унинг лаблари табассумга жуфт-лашди.

Бир неча кундан кейин у дўстларига «гуллаеган» деган сўз жуда халал бераётганини тан олди. У Оран ва Монтелимардан нарийёққа чиқиб кўрмагани учун ҳам дўстларини сўроққа тутди ва улардан Булон ўрмони хиёбонлари гуллайдими, йўқми, шунга жавоб талаб қилди. Очиғини айтганда, хиёбонлар Риэда ҳам, Тарруда ҳам жуда гуллаётган тасаввур уйғотмаган эди, лекин Граннинг ишончли далиллари уларни шубҳага солди. Гран эса уларнинг иккиланишига ажабланди. «Фақат рассомларгина кўра олади!» Бир гал ҳаким Гранни меъёрсиз ҳаяжонда кўрди. У ҳозиргина «гуллаётган»ни «гулга тула»га алмаштирган эди. У қувонч билан қафтларини бир-бирига ишқади. Энди ҳам ҳис қилмай кўришсин-чи. «Хўш, кани, дуппини отинг, жаноблар!» Ва у тантана билан жумлани ўқиди.* * *^Б Р кунни гўзал май тонгида

келишган амазонка хушбичим тўриқ отни гулга тўла Булон ўрмонлари хиёбонлари бўйлаб чоптириб борар эди». Лекин овоз чиқариб ўқиганда, учта келишиқ ғализроқ жаранглади-да, Гран тўхтаб қолди. Кўнгли чўкиб курсига ўтирди. Кейин ҳакимдан кетишга изн сўради. Хилватда бир ўйлаб олқши керак эди. У худди шу пайтлари - тўғри, буни кейинроқ билишди, - ишда мумкин бўлмаган паришонхотирликка тушди, бу эса, мэриянинг, хизматчилари кам бўлишига қарамай, кўп оғир ишларни қилаётган кунларига тўғри келди ва ўта нохуш ходиса сифатида баҳоланди. Иш юришмаётгани аниқ эди ва канцелярия бошлиғи Гранга, маош унга иш қилаётгани учун берилаётгани, у эса ишни қилмай кўйганини уқтириб, қаттиқ дашном берди. «Мен эшитдим, - деб қўшиб кўйди бошлиқ, - хизматдан бўш пайтингизда санитария дасталарида кўнгилли бўлиб ишлаётган экансиз. Бунинг менга алоқаси йўқ. Менга алоқадор нарса фақат битта - бу ҳам бўлса, сизнинг бу ердаги, мэриядаги ишингиз. Агар одам шу дахшатли кунларда чиндан ҳам фойдам тегсин, деб ўйласа, у биринчи галда ўз ишини намунали қилиб бажармоғи даркор. Акс ҳолда қолган ҳоказолар уч пул».

- У ҳақ, - деди Гран ҳакимга.

- Ҳа, у ҳақ, - деб тасдиқлади Риэ.

- Мен ростдан ҳам паришонхотир бўлиб қолдим. энди жумланинг охирини қандай чиқаришни ҳам билолмаяпман.

У шусиз ҳам ҳаммаси равшан, деб «Булон» сўзиня умуман ўчириб ташлашга қарор қилди. Лекин бунд[^] нима «гул»га тегишлию, нима «хиёбонлар»га тегишли ноаниқ қолар экан. У «Гулга тўла ўрмон хиёбонлари» деб ёзишга ҳам чоғланди. Лекин унда ўрмон эга билан сифатнинг оралиғига тушиб, ташбих эгада* ажралиб, гўё зирапчадай тикрайиб қолар экан

Лекин, бор гапни айтиш керак, айрим кунлари Гран Риэдан ҳам кўпроқ толиққан кўринарди.

Ҳа, Граннинг керакли сўз излашга шўнғиб кетиши уни жуда ҳориттан, аммо у пгунда ҳам санитария дасталарига зарур маълумотларни ҳисоб-китоб қилиш ва тўплашни тўхтатмаган эди. У ҳар куни окшом ўз қоғозларини сабот билан ёйиб, ўсишни белгилар, бор кучи билан манзарани нисбатан аниқ тасвирлашга тиришар эди. У Риэнинг олдига бот-бот кирди ва ўзига бирон-бир хужра ё қабулхонадан стол тайин қилишни сўради. Кейин гўё мэриядаги иш жойида ўтиргандай, қоғозларига мук тушади ва сиёҳини тезроқ қуритиш учун бамайлихотир қоғозини елпийди, теграсидаги ҳаво дезинфекция воситаларидан касалликнинг ўзидек гуё қуюқлашиб кетганини сезмай ўтиради. Бундай пайтлари ўз амазонкасини калласидан чиқариб ташлашга, нима иш юклатилган бўлса, шуни виждонан бажаришга Зфинар эди.

Агар одамлар одатда қахрамонлик деб аталадиган аллақандай юксак намуна ва ибратларни ўқишни чиндан ҳам истасалар, агар тарихимизга ўз қахрамонлари шунчалар керак бўлса, ҳикоячи бор нарсаси фақат самимий кўнғил ва биринчи қарашда кулгили туюладиган аъмолдан иборат бўлган, жуда аҳамиятсиз ва ушоқ бир қахрамонни ўқувчилар эътиборига ҳавола қилади. Шундай қилиб, ҳар ким ўзиникига эга чиқади: ҳақиқат ўзига буюрилган икки каррага кўпайган икки - азалий тўртни, қахрамонлик эса - иккинчи даражали, асрлар бўйи ўзига белгиланган, умумий бахтиёрлик талабида айни шу «кейин», ҳеч қачон «олдидан» бўлмайдиган ўрнини олади. Қолаверса, шу боис воқеаномамиз ҳам аниқ тус олади, хайрли ният билан киришилган, воқеаларни томошасеварликдай бачканаликка, хаддан ортик

ёмон туйғуларга берилмай тасвирлаган ҳар қандай ҳақиқий ҳикоя шундай бўлади.

Ишқилиб, Риэнинг рўзнома ўқиб ёки радиодан, ташқаридаги дунёнинг вабога учраган шаҳарга йўллаган даъват ва таскин сўзларини эшитиб ўтирган пайтларидаги фикри шундай эди. Айни бир пайтда бугун шундай ёлғиз қолган шаҳарга Худонинг бермиш куни куруқлик ёки ҳаво орқали, радиотўлқин ёки босма сўзлар билан таъсирли ёки хайратга тўла шарҳлар жаласи қуйилади. Ва ҳар гал уларнинг эпик ёки риторик услуб ва оҳангларида ҳақим ўзини тутолмай қолади. Албатта, у, бу ҳамдардлик белгилари сохта эмаслигини тушунади. Лекин улар одамларнинг ўзларини умуминсониятга боғлайдиган нарсаларни ифода этишга уринадиган шартли тилида айтилар эди. Ва бу тилни кундалик майда қуринган майда меҳнатга, дейлик, шу Граннинг меҳнатига қўллаб бўлмас, зеро, эпидемия авжида Граннинг қандай эътаборли ўрин тутгани ҳақида тасаввур беролмас эди.

Гоҳо ҳақим кечалари хувиллаган шаҳарнинг бузрук сукунати оғушида мудраб олиш учун тўшакка чўзилиб, радиоприёмник қулоғини бурайди. Дунёнинг олис бурчакларидан, минглаб чақирим масофадан келган нотаниш биродарона овозлар қовушайдиганроқ тарзда қардошлик изҳор қилади, шу ҳақда гапиради, лекин айни пайтда улардан жожеий чорасизлик сезилиб туради, чунки одам бошқанинг фожиасини ўз кўзи билан кўрмаса, самимий ҳамдардлик билдирилмайди. «Оран! Оран!» Ву чакдоикнинг денгизлар оша етиб келгани беҳуда эди. Риэ беҳуда ҳавотирга тушади, сал ўтмай сўзамоллик тўлқиш баландлайди ва Гран билан нотикни бир-бирига бегона икки нотанишга айлантирган асосий тафовутни янада аниқроқ таъкиддайтиди. «Оран! Ҳа, Оран!» «Э йўк, - деб ўйлайди ҳақим. - Фақат бир имкон - биргаликда севишиш ёки ўлиш бор. Улар эса ҳаддан ортиқ олисда».

Вабонинг авж палласи, фожианинг бутун кучини бир мушт қилиб шаҳарга зарба бергани ва уни батамом ишғол қилгани ҳақидаги хикояга ўтмасдан олдан, Рамберга ўхшаган одамларнинг, жилла қурмаса, яна бахтиёрликларини қўлга киритиш, ўзларининг ҳар қандай тажовуздан ҳимоя қилиб келган бўлақларини вабодан асраш учун таваккалига, тинимсиз, такрор-такрор қилган уринишларини гапириб беришимиз қолди. Уларнинг ўзларига тажовуз қилаётган зулмга қарши кураш усуллари, гарчи бу усуллар бошқа чораларга нисбатан таъсирсиз бўлса-да, шундай эди, лекин хикоячи бунда ўзига хос бир маъно борлигига, самарасизлик ва зиддиятларга қарамай, ҳар биримизда ҳали ғзфур ҳам яшаётганини далил-лашргга ишонади.

Рамбер вабога бошигача чулғаниб қолмаслик умидида жон-жаҳди билан олишар эди. Шаҳардан игундайича чиқолмаслигига ишонгандан кейин, у бошқа йўллари кўришга қарор қилди, бу ниятини Риэга ҳам айтди. Мухбир қахвахоналардаги дастёрлардан бошлади. Қахвахона дастёри ҳамиша, ҳамма иттдан бохабар эди. Лекин мухбир мурожаат қилган биринчисийёк; айна игунақа кинғир ишларга қандай жазо белгиланганидан бохабар экан. Уни яна бир қахвахонада ҳеч гап-сўзсиз иғвогар сифатида қарши олиттди. Рамбернинг ишлари фақат Риэникида Коттар билан тасодифий кўришувдан кейрп! жойидан силжиди. Рамбер билан Риэ унинг маъмурий идораларда қилган бефойда уринишлари ҳақида гаплашган эдилар. Бир неча кун ўтиб, Коттар кўчада Рамберга тўкнаш келди ва у билан мулойим саломлашди, у яқиндан бери танишларига алоҳида хуш муомала кўрсатаётган эди.

- Хўш, қалай, аввалгидай ҳеч гап йўқми? - деб суриштирди Коттар.

- Ҳеч гап.

- Шу амалдорларга ишониб бўладими, ахир? Улар одамларни тушуниш учун идораларда ўтиришгани йўқ.

- Жуда тўғри. Лекин мен бошқа бирон йўлини топишга уриниб кўраман. Бу эса осон эмас.

- Секин айтасизми, - деб қувватлади Коттар.

Лекин, маълум бўлдики, у баъзи айланмайўллардан хабардор экан, Рамбер ажабланиб берган саволга у аллақачон Орандаги кўплаб қаҳвахоналарнинг доимий мижози бўлиб қолгани, ҳамма ерда дўст орттирганини ва худди шунақа ишлар билан шуғулланадиган бир ташкилотни билишини айтди. Гап шундаки, харажати топишидан каттароқ бўлган Коттар таъминоти чекланган моллар контрабандасига боғланган эди. У нархи кундан-кун кўтарилаётган сигарет ва бўлмағур шаробларни олиб сотар экан, шу тариқа тузуккина жамғарма ҳам тўплабди.

- Ўзингиз шунга ишонасизми? - деб сўради Рамбер.

- Ҳа, ўзимга ҳам таклиф қилишган.

- Сиз нега бундан фойдаланиб қолмадингиз?

- Яқин одамга ишонмаслик - гзгнох, - деди Коттар хушфёъл оҳалгда, - шахсан ўзим бу ердан кетгим келмагани учун фойдаланмадим. Бунинг маълум сабаблари бор.

Қиска сукутдан сўнг қўшиб *куяди*:

- Сизни қандай сабаблар бўлгани қизиқтирмайдими?

- Ўйлашимча, менга алоқаси йўқ.

- Қай бир маънода, тўғри, алоқаси йўқ,. Бошқа томондан қарасак... Э, хуллас, менга бир нарса аниқ: бу ерга вабо келганидан бери, мен негадир **ЭМИН-ЭРКИН** бўлиб қолдим.

Рамбер Коттарнинг гапини эшитиб туриб сўради:

- Ўша ташкилотга қандай боғланиш мумкин?

- Чигал иш, - деб ух тортди Коттар, - мен билан юринг-чи.

Соат тўрт бўлиб қолган эди. Вазмин қопланиб олган, чўғдай кизиган осмон остидаги шаҳар, мисоли милдираётган олов устида тургандай, қайнаб ётар эди. Дўконлар ойнасига парда тортилган. Кўчалар кимсасиз. Коттар билан Рамбер томлар панасига ўтиб, узоқ вақт индамай кетдилар. Вабо кўринмас шарпага айланадиган бир пайт эди. Бу сукунат, ранглар ва ҳаракатнинг бу ўликлиги бир вақтда ҳам Оран баҳорининг, ҳам вабонинг белгилари бўлиши мумкин эди. Ҳаракатсиз турган ҳавонинг таҳцидгами ёки чанг-тўзон, ё хароратга тўйинганини билишга уриниб кўринг-чи. Вабони англаш учун кузатиш, тафаккур қилиш керак бўлади. Зеро, у фақат ўзининг, шундай айтилса, нукул салбий аломатлари билан кўринади. Коттар вабо билан алоҳида муносабатда эди, Рамбернинг эътиборини итлар йўқлигига қаратди - одатда улар бу пайтлари остоналарда йўқ салқинни тутип ўмидида оғизларини каппа-каппа очиб, қайноқ ҳавони юзпуглаб қалт-қалт қилиб ётишар эди.

Улар Хурмозор хиёбонидан ўтдилар, Аслаха майдонини кесиб, Денгизчилар маҳалласидан чиқдилар. Чап томонда яшилга бўялган қаҳвахона қалин сариқ матодан қийшиқ тортилган пардалар тагида биқинишга }финар эди. Ичкари киргач, икковлари ҳам жикқа ҳўл пешаналарини бир ХРИА ҳаракат билан артишди. Кейин устига қопланган тунукаси ҳам яшилга бўйланган - стол ёнидаги иккита кичкина ёғоч ўриндиққа ўтирдилар. Кенг хонада жон асари йўқ. Шифтда пашша гувиллайди. Қийшиқоёқ пештахтадаги сариқ қафасда пати туллаган бир тўтик⁵ш шумшайиб, қўналғани чангаллаб олган. Деворларга уруш акс этган ман-

заралар осилган, ҳамма ёк; кир-чир, қалин ўргимчак босган эди. Ҳамма столларда, ҳатто Рамбернинг бурни тагида ҳам товук тезаги ётар, мухбир бу қаёқдан тушганини билолмай турган эди, бирдан коронғи бурчакда нимадир ғимирсилаб кўзғалди-да, бужур панжаларини алпанг-талпанг қилиб, ўР^{тага} басавлат бир хўроз чикди.

Хўроз чиқиши билан гўё ҳарорат баттар ошиб кетгандай туюлди. Коттар пиджагини ечиб қўйди-да, столни тақиллатди. Орқа эшикдан бўйига мос тушмайдиган узун пешбандига ўралашиб, аллақандай бир калтабақай одам чикди, Коттарни куриб, узокдан таъзим қилди, бу ёққа келаётиб, йўл-йўлақай хўрозни тепиб юборди ва хўрознинг ғазабнок қоқоғлаши остида жаноблардан қандай хизмат буюришларини сўради. Коттар ўзига бир финжон ок шароб айттириб, Гарсиа деган аллақандай кимсани суриштирди. Қуқил дастёрнинг айтишича, Гарсиа уларнинг қаҳвахонасида бир неча кундан буён кўриниш бермабди.

- Кечқурзгн келармикан, нима дейсиз?

- Билиб бўладими, - деди дастёр. - Қайси пайтда бўлишидан хабарингиз бор-ку.

- Ҳа, лекин, очиғи, иш қисталанг. Мен фақат унга оғайнимни таништирмоқчи эдим.

Дастёр хўл қўлини пешбандига артди.

- Жаноб ҳам иш қиладиларми?

- Албатта, - деб жавоб берди Коттар.

Қўқил пишиллади.

- Унда, кечқурун келинг. Мен унга бир болани юборасман.

Кўчада кетаётганларида Рамбер қанақа ишни гапиришганини сўради.

- Нима бўларди, контрабанда-да. Молларни шаҳар дарвозасидан ўтказиб олишади. Кейин жуда қиммат нархда пуллашади.

- Ғаройиб, - деди Рамбер. - Бундан чиқди, хамтовоқлари ҳам бор?

- Бўлмаса-чи!

Кечқурун қахвахона пардалари кўтарилган, тўтиқуш ўз қафасида алланарсалар деб тинмай чуддираётган, темир столларда эса пиджакларини ечиб, мижозлар ўтирган эди. Улардан биттаси - сомон шляпаси гарданига сурилган, оқ кўйлаги ёқаси кўкрагигача очилган, ўттизларга чиққан бир одам Коттарни кўрибок ўрнидан турди. Унинг тўғри бичимли юзи офтобда қорайган, кўзлари коп-қора, кичкина, ҳар бармоғига кўша-кўша узук тақилган, оппоқ тишлари ялтиллаётган эди.

- Салом, - деди у. - Пештахтага ўтдик, ичиб олайлик.

Индамай ичдилар, учови ҳам навбат билан меҳмон қилди.

- Ташқари чиқсак-чи? - деб таклиф қилди Гарсиа.

Бандаргоҳга қараб юрдилар, Гарсиа мендан нима илтимос бор, деб сўради. Коттар Рамберни унга уларнинг иши юзасидан эмас, балки бопқа масалада таништираётганини айтди, лутф билан «писиб ўтиш» деб атади. Гарсиа сигаретни оғзидан кўймай, хамроҳларига бепарво одимлади. У савол берар, Рамберни «у» деб тилга олар, гўё унинг шу ердалигини умуман сезмаётгандай эди.

- Ҳўш, нима учун? - деб сўради у.

- Унинг Францияда хотини бор.

- Э-э!

Салдан кейин:

- Нима иш қилади?

- Мухбир.

- Бу касбдаги одамлар тилини тийишни билмайди.

Рамбер сукут сақлади.

- У дўстимиз, - деди Коттар.

Яна индамай йўлга тушишди. Ниҳоят улар кирғокбўйига етдилар, у ёкка ўтиш жойи баланд дарвозалар билан тўсилган эди. Лекин улар тўппатўғри, хиди иштаҳа уйғотиб, олис-олисларгача таралаётган коворма сардинка савдоси қизиган дўконгача юрдилар.

- Умуман, - деб хулоса қилди Гарсиа, - бу ишга менинг алоқам йўқ, бу билан Раул шуғулланади. Уни эса излаб топиш керак, қийин иш.

- Бундан чиқди, қочиб юрган экан-да? - деб Коттар хаяжон билан сўради.

Гарсиа жавоб бермади. У дўконча ёнида тўхтаб, биринчи марта Рамбернинг юзига қаради.

- Эртадан кейин соат ўн бирда шаҳарнинг юқори томонидаги бурчакда, божхона казармаси олдида.

У гўё кетаётгандай бўлди-да, лекин бирдан хамсухбатларига ўтирилди.

- Харажати бўлади,- деди.

Бу гап худди шундай бўлиши керакдай чиқди.

- Тушунарли, - деб Рамбер шоша-пиша розилик берди.

Мухбир бир неча дақиқа ўтиб, Коттарга раҳмат айтган эди, униси хурсанд бўлиб жавоб қилди:

- Э, арзимаиди. Сизга ёрдамим текканидан хзфсандмак. Кейин, мз^хбирсиз ахир, пайти келганда, кайтарасиз.

Яна бир кундан кейин Рамбер билан Коттар на кўклик, на сояни биладиган кенг қучадан шаҳарнинг юқори томонига йўл олдилар. Казарманинг бир қаноти лазаретга айлантирилган, дарвоза оддида оломон: бировлари кириш қатъий тақиқланганига қарамай, ўтказиб юборишларига умид қилар, бошқалари эса маълумотлар ҳамиша кечикишини унутиб, касалнинг аҳволини эшитиш умидида 5Й-малашиб турар эди. Ишқилиб, Рамбер бу оломон, у ёкдан-бу ёкка тинмай юришларни кўриб, Гарсиа

учрашувни белгилашда шу бесаранжомликни ҳисобга олганини англади.

- Бари бир ғалати, - деб бошлади Коттар, - бунча кетиш кўйига тушмасангиз. Ҳозир шаҳарда жуда кизик нарсалар бўляпти-ку.

- Фақат мен учун эмас, - деб жавоб қилди Рамбер.

- Анча-мунча хавф борлиги-ку тушунарли. Лекин бу хавф вабогача ҳам бор эди, гавжум чоррахани кесиб ўтишни олайлик.

Худди шу пайти ёнгиналарида Риэнинг машинаси тўхтади. Машинани Тарру ҳайдаётган экан, ҳаким эса ухлаётганга ўхшади. Лекин у уйғонди ва Тарруга мухбирни таништирди.

- Танишмиз, - деди Тарру, - битта меҳмонхонада турамыз.

У Рамберга уни марказгача олиб бориб кўйишни таклиф қилди.

- Йўқ, раҳмат, шу ерда учрашмоқчи эдик.

Риэ Рамберга қараб кўйди.

- Шундай, - деб тасдиқлади униси.

- Оҳ-ҳо, - деб Коттар ажабланди, - демак, бу ишдан ҳаким ҳам хабардорми?

- А, ана, терговчи ҳам келяпти, - деб Тарру гап қўшди ва Коттарга тикилди

Коттар ҳатто бўзариб кетди. Ростдан ҳам, кз^ачда Отон жаноб ўтаётган, шиддатли, аммо бир маромда одимлаб бораётган эди. У машина билан баравар келганда шляпасини кўтариб кўйди.

- Салом, Отон жаноблари! - деди Тарру.

Терговчи ўз навбатида машинадагиларга хайрли кун тилади ва нарироқда турган Коттар билан Рамберга кўз ташлаб, виқор билан бош эгди. Тарру унга тижоратчи билан мухбирни таништирди. Терговчи нигоҳини бир лаҳза осмонга қаратди ва ух тортиб, қайрули *кунАар* келганини маълум қилди.

- Тарру жаноблари, менга профилактик чоралар кўллаш ишига кўшилганингизни айтишди. Сизга қойилқолганимни яширолмайман. Ҳаким, қандай, сизнингча, эпидемия яна тарқалаверадими?

Риэ тарқалмаслигига умид билдирди, терговчи ҳеч қачон умидсизланмаслик лозимлиги, чунки Оллоҳнинг ишларини оддиндан билиб бўлмаслигини айтди. Тарру кейинги кунлардаги воқеалар, ишқилиб, унинг ишлари кўламига таъсир қилмадими, деб сўради.

- Аксинча, биздажиной деб аталадиган ишлар камайди. Асосан кейинги буйруқларни бажаришдаги жиддий хатоларни кўришга тўғри келади. Ҳеч қачон эски қонунлар бунча эъзозланмаган эди.

- Бундан чиқди, - деб жилмайди Тарру, - янги-ларига таққослаганда улар яхшироқ; экан-да.

Терговчининг орзуманд чехраси бирдан ўзгарди, ҳатто хаёлчан нигоҳини осмон томошасидан маҳрум қилди. Ва у Тарруга тумтайиб қаради:

- Хўш, нима бўпти шунга? - деди у. - Мухими қонун эмас, жазо. Бунда терговнинг аҳамияти йўқ.

- Мана сизга биринчи рақамли душман, - деб гап қотди Коттар, терговчи оломонга ютилиб кетгандан кейин.

Машина йўлакдан узоқлашди. Бир неча дақиқадан сўнг Рамбер билан Коттар ўзларига қараб йўл тортган Гарсиани кўрдилар. У бақамти келди ва саломлашиш ўрнига «Кутишга тўғри келади», деди.

Уларнинг атрофида, асосан аёллардан иборат оломон тўлиқ сукунатда кутаётган эди. Қарийб ҳаммаси бир амаллаб беморларга берамиз деган ақлсиз илинж ва уларга шу нарса керак деган бундан ҳам телбароқ умидда, ўзлари билан саватчалар олиб келишган эди. Кираверишни қуроли соқчилар кўриқларди; ҳар замон-ҳар замонда казарма биносини кўчадан ажратиб турадиган ховлидан ғалати бир бақирӣқ эшитилади. Ва шу захоти бутун оломон хавотирга тўла юзларини ўша ёққа буради.

Уч эркак бу томошага индамай караб туришган эди, орқадан туйкус «салом» деган кескин ва салобатли сўз эшитилиб, худди буйруқ олгандай баравар ўгирилдилар. Раул иссиққа карамай, худди қабулга бораётгандай кийинган эди. Қўшқали қора костюм унинг дароз, кучли қаддига ярашиб тушган, бошида эса гардиши юқорига қайрилган шляпа кўз-кўз бўлиб турар эди. Юзи оқаринқираган, кўзлари қора, лаблари маҳкам қимтилган, у тез ва лўнда қилиб гап қотди.

- Марказни мўлжал олиб юринг, - деб фармон берди. - Сен, Гарсиа, кетсанг ҳам бўлавереди.

Гарсиа сигарет тутатди ва жойида қолди. Учовлон тез кетишди, Рамбер билан Коттар ўртада бораётган Раулга мос қадам олишга ҳаракат қилар эдилар.

- Гарсиа менга айтди, - деб гап бошлади Раул. - Қилиш мумкин. Нима бўлганда ҳам ўн минг франкка тортади.

Рамбер розилигини айтди.

- Эртага Денгизчидаги испан ресторанида нонушта қиламиз.

Рамбер яна розилигини айтди ва Раул қўлини қисиб биринчи марта жилмайди. У кетгандан кейин Коттар эртага бандлиги, Рамбер зўнинг ёрдасиз ҳам эплашини айтди.

Эртасига мухбир испан ресторанига кирганда ҳамма каллалар унга ўгирилди. Жазирама қоклаган сарғиш кўчада бир нечта зинадан тушиб кириладиган бу салқин ертўлада асосан испанбашара эркаклар бўлар экан. Лекин кунжакдаги бир столда ўтирган Раул мухбирга қўл силқитди ва Рамбер зўнга караб юра бошлагани заҳоти 5[^]ги Р^{ганла}Р^{нинг} ҳаммаси кизиқсинишни бас қилиб, ликопчаларига эгилдилар. Раулнинг ёида ориқ гавдасига номуносиб кенг елкали, соқоли ўсган, сочлари сийрак тортган алла-

кандай от жағли нусха құр тўкиб ўтирган эди. Раул унга мухбирни таништирди, бегона одам уч марта бошини силтади. Рамберга унинг исми айтилмади, Раул унга гапирганда, соддагина қилиб «дўстимиз», деб атади.

- Дўстимиз сизга ёрдам бера олишига умид қиляпти. У сизни...

Раул тўхтаб қолди, дастёр қиз буюртма олиш учун келди.

- У ҳозир сизни икки дустимиз билан учраштиради, улар ўз навбатида биз билан боғлиқ соқчиларга таништиришади. Ҳали ҳаммаси эмас. Қайси вақт қулай - буни соқчиларнинг ўзи белгилаши керак. Энг осони, менингча, икки-уч кун уйи дарвозага яқин соқчилардан биронтасиникида яшаб туриш. Лекин дўстимиз сизни олдиндан бир нечта керакли алоқа билан таъминлайди. Ҳаммаси хал бўлса, кейин пулни унга берасиз.

«Дўстимиз» айниқса помидор ва ширин гармдори газлагига калла ташлаган эди, кавшанишини тўхтатмай, яна бошини силкитди. У Рамберга эртадан кейин соат саккизда ибодатхона пештоқи олдида учрашишни тавсия қилди.

- Яна икки кун, - деб чўзди Рамбер.

- Осон иш эмас, - деди Раул. - Ахир одамларни излаб топиш керак.

«Дўстимиз», От бу гапни шиддатли бош ирғаб тасдиқлади, Раулнинг бзпшаопиб рози бўлди. Нонушта тинмай сз^хбатга мавзу танлашда ўтди. Лекин Рамбер Отнинг футболчи эканини ҳам аниқлашга муяссар бўлгач, иш силлиқ кетди. Унинг ўзи ҳам бир вақтлар футболга иштиёқ билан берилган эди. Сухбат табиий равишда Франция чемпионатига, инглиз профессионал жамоа фазилатларига ва «дубль ве» тактикасига к^ди. Нонушта охирида От буткул эшилиб кетди, Рамберга сенлаб гапиришга

Ўтди ва уни «энг қулайи ярим ҳимояда ўйнаш» эканига ишонтиришга тушди. «Тушунсанг-чи, - деб уқтирди у, - ўйинни айна шу ярим ҳимоя ҳал қилади. Футболда энг асосийси ҳам шу». Ўзи доим ҳужумда ўйнаган бўлса-да, Рамбер бу гапга қўшилди. Лекин шу аснода бир неча марта сурнай оҳанги - қанақадир чучмал куйни такрорлаган радио уларнинг суҳбатини бўлиб қўйди, шундан кейин вабо кеча бир юз ўттиз етти қурбонни олиб кетгани ҳақида хабар берилди. Ўтирганларнинг биронтаси ҳатто ўгирилиб ҳам кўйишмади. От кифтини қисиб ўрнидан турди. Раул билан Рамбер ундан ибрат олдилар.

Хайрлашаётганларида ярим ҳимоячи Рамбернинг қўлини қаттиқ-қаттиқ силтади ва:

- Менинг отим Гонсалес, - деди.

Рамберга кейинги икки кун поёнсиз узун туюлди. У Риэникига борди ва нима қилмоқчилигини батафсил айтиб берди. Кейин ҳақимга кўшилиб олди ва вабо деб шубҳа қилинган касалнинг эшиги ёнида хайрлашди. Долонда тапир-тупур оёқ; товуши ва овозлар эшитилди: бу касалнинг оиласига ҳақим келганини айтишга *тушган* қўшнилар эди.

- Ишқилиб, Тарру кечикмасин-да, - деб Булдиради Риэ.

Унинг кўриниши ҳорғин эди.

- Эпидемия авжига чиқаётганга *ўхшайди*, - деди Рамбер.

Риэ энг асосийси бунда эмас, касаллик кўрсаткичларининг ўситти ҳатто оддингига нисбатан секинроқ эканини айтди. Шунчаки ҳали бу вабога қарпш курашда керагича таъсирчан воситалар йўқ.

- Бизга материаллар етишмайди, - деб тупгунтирди у. - Ҳар қандай армияда материал қисмининг танқислиги доим одам ҳисобига тўлдирилади. Бизда эса одамлар ҳам етишмаяпти.

- Лекин шаҳарга ҳақимлар, санитарлар келди-ку.

- Келишга-ку келишди, - деб унинг гапига кўшилди Риэ. - Ўнта ҳаким, тахминан юзтагача санитар. Биринчи қарашда кўпга ўхшайди. Лекин, бу эпидемиянинг ҳозирги босқичида ҳам зўрға етади. Агар эпидемия кучайса, унда жуда-жуда камлик қилади.

Риэ уйдаги тўполонга қулоқ солди ва кейин Рамберга қараб жилмайди.

- Ҳа, - деб гап қотди, - омад йўлида пайсалла-масликни маслаҳат бераман.

Рамбернинг юзига соя қалқиди.

- Ўзингиз биласиз-ку, - деди у бўғилиб, - бу ердан фақат шу учун кетмоқчи эмасман-ку.

Риэ билишини тан олди, лекин Рамбер уш охиригача гапиргани кўймади.

- Ўзимни кўрқоқ деб ўйламайман, ҳар ҳолда камдан-кам кўрқаман, буни синаш учун бошимдан кўп нарсани ўтказдим. Аммо шундай бир фикрлар ҳам борки, уларга дош беролмайман.

Ҳаким тўғри унинг юзига тикилди.

- Сиз у билан кўришасиз, - деди.

- Эҳтимол, лекин мен ҳаммаси чўзилиб кетиши, бу орада унинг қариб қолиши ҳақидаги фикрга дош беролмайман. Ўттиздан кейиноқ одам қаришни бошлайди, шунинг учун ҳар дақиқадан фойдаланиб қолиш керак... Билмадим, мени тушунасизми, йўқми.

Риэ, тушунаман, деб ғулдиради, аммо шу пайт хаяжонланган Тарру келиб қолди.

- Ҳозиргина Панлю ҳазрат билан гаплашдим, уни дастага киришга таклиф қилдим.

- Хўш, у-чи? - деб сўради ҳаким.

- Бошида ўйланди, кейин кўнди.

- Жуда хурсандман, - деди ҳаким, - ваъзларидан ўзи яхшироқ эканига хурсандман.

- Ҳамма одам ҳам шу, - деди Тарру. - Фақат уларга қулай вазият бериш керак. - У жилмайди ва Риэга кўз қисди: - Ихтисосим одамларга қулай вазият қилиб беришми дейман.

- Мени афу этсангиз, - деди Рамбер, - боришим керак.

Рамбер келишилган пайшанба куни, бешта кам саккизда эҳром эшиги олдига келди. Ҳали анча салқин эди. Осмонга оқ тўгарак булутлар ёйилган, аммо кўтарилиб келаётган кун қизиғи кўп ўтмай уларни ямлаб юбориши тайин эди. Иссиқ хийла тоблаб улгурган ўтлоқлардан хануз намхуш ислар тўлқини юзиб келмоқда. Шаҳар шарқидаги уйлар ортига бекинган қуёш Жанна д'Аркнинг фақат дубулғасига тегиб улгурган, бошидан товонигача тилла ҳал берилган бу ҳайкал майдоннинг асосий кўрки эди. Соат саккизга жом чалди. Рамбер хувиллаган дарвоза гумбазлари тагида у ёқдан-бу ёққа юриб турди. Ибодатхона ичидан туриб қолган бухўр хиди ва ертўла моғори аралаш узук-юлук хониш отилиб чиқарди. Бирдан хониш узилди. Эҳромда қора кийинган ўн чоғли дуварак одам тиркираб чикди-да, кўчага йўрғалади. Рамбернинг диққати ошди. Шу пайти қора кийганларнинг янги гуруҳи баланд зиналардан чиқиб, эшикка йўл одди. У сигарет тутатмок^и бўдди, аммо дарров фикридан қайтди: чекиш учун макбул эмас эди бу жой.

Саккизу ўн бешда аста-секин, паст пардада ибодатхона органи кз^й бошлади. Рамбер қоронғи гумбазлар остига кирди. Аввал у фақат боя ёнидан пештоққа қараб ўтиб кетган қора жуссачаларни илғади. Улар бурчакда авлиё Роханинг яқиндагина шаҳримиз ҳайкалтарошлик устахоналаридан бирида ошоғич буюртма билан қилинган ҳайкали ўрнатилган ясама меҳроб олдида тўдалашган эдилар. Жуссачалар тиз ч5^кк£1Н ҳолида энди бу

азалий бўзликда баттар кичрайган ва баайни лойдай қуюлган соя лахталарию, уларни ютиб юборган ғуборга қараганда жиндайгина қалин ва ҳаракатлироқ туюларди. Уларнинг боши узра эса орган тинимсиз битта мавзунинг ўзини ҳар хил мақомда чалар эди.

Рамбер чиққан пайтда Гонсалес зинадан тушиб, марказга йўл олаётган эди.

- Сени аллақачон кетган дебман, - деди у мухбирга, - шундай қилсанг тўғри ҳам бўларди.

У гапини изоҳлаб, бу ерга учрашувга келишган дўстларини пойлаганини айтди. Фақат роса йиғирма дақиқа бефойда кутибди.

- Нимадир халал берган уларга, турган гап. Бизнингшимиздаҳаммаси силлиқ кўчавермайди.

У эртага худди шу вақтда шахидлар ёдгорлиги ёнида кўришишни таклиф қилди. Рамбер ух тортиб, фетр шляпасини гарданига сурди.

- Майли, майли, - дея кулиб гапирди Гонсалес. - Ўзинг биласан, гол уришдан олдин қанча тўп узатиш, ўйин қилиш, алдаб ўтишга тўғри келади.

- Шундай, - деб қўшилди Рамбер. - Аммо матч бор-йўғи бир ярим соат бўлди-да.

Шахидларга ёдгорлик бандаргоҳ узра тоғ тизмалари этагидаги сайргоҳда, Орандан денгиз кўриниб турадиган яккаю ягона жойда эди. Бу куниси Рамбер - учрашувга у яна биринчи келди - жанг майдонида қурбон бўлганларнинг рўйхатини ҳафсала қилиб ўқиди. Бир неча дақиқадан кейин аллақандай икки одам пайдо бўлди, улар Рамберга бепарво қараб қўйишди, нарироқ бориб, сайргоҳни ўраган панжарага суянганча, афтидан, хувиллаган, бўм-бўш соҳилбўйи томошасига чўмдилар. Икковининг бўй-басти бир хил, иккаласи ҳам бир хил кўк шим, калта энгли денгизчи кўйлагига. Мухбир ёдгорликдан нари бориб, ўрин-

дикқа чўқди-да, бошқа қилар иши йўқлигидан уларни кузатишга тушди. Шунда у уларнинг ёши йигирмага ҳам бормаслигини факмлади. Аммо шу пайт йўл-йўлакай узрини айтиб келаётган Гонсалесга кўзи тушди.

- Ана-ку улар, бизнинг дўстлар, - деб у Рамберни йигитлар ёнига бошлади ва уларни таништирди. Бунинг исми Марсел, унисиники Луи экан. Юзлари ҳам ўхшаш, Рамбер уларни ака-ука деб топди.

- Хўш, мана, - деди Гонсалес. - Танишиб ҳам олдингиз. Энди ишни келишсак бас.

Марселми, балки Луими, уларнинг қоровуддаги навбати икки кундан кейин бошланиб, ҳафта давом этишини ва ҳамма гап энг ўнғай кунни танлашда қолганини айтди. Уларнинг тўрт кишилик навбати ғарбий дарвозани қоровуллайди, посбонликдан иккитаси - хизматдаги ҳарбийлар. Уларни операцияга тортиш ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Биринчидан, булар - туруми йўқ; тоифа, иккинчидан эса, бу такдирда чиқим ортиб кетади. Лекин бу шериклар баъзан кечалари синашта бир шаробхонанинг орқа хужрасида бўлади. Марселми ё балки Луими, Рамберга уларникида туриб, - уй дарвозага яқин жойда экан, - қачон келиб айтишларини кутиб ётишни таклиф қилди. Шунда шаҳардан чиқиб олиш осон кўчади. Лекин вақт жуда ғанимат, чунки шу яқин кунда ташқи томондан ҳам кучайтирилган посбонлик қўйилади, деган гап юрибди.

Рамбер ҳаракат режасини маъқул топди, ака-укани охирги сигаретлари билан сийлади. Икковидан бири, шу пайтгача миқ этмагани Гонсалесдан, музд¹ масаласи келишилдими, чашна олиш мумкинми, деб туйқус сўраб қолди.

¹ Музд- мукофот, ҳақ.

- Кўйсанг-чи, - деб жавоб берди Гонсалес. - Бу - ўзимизнинг одам. Ҳаммаси ҳал бўлсин, тўлов қочмайди.

Янаги учрашувини ахдлашиб олишди. Гонсалес индинига испан ресторанида тушлик қилишни таклиф этди. У ердан тўғри ака-ука посбонларнинг уйига жўнаса бўлади.

- Биринчи куни, хоҳласанг, мен ҳам сен билан ётиб қоламан, - деб таклиф қилди у Рамберга.

Эртаси куни Рамбер ўз хонасига чиқаётиб, зинада Тарруга тўқнаш келди.

- Риэникига кетяпман, - деб тушунтирди Тарру.
- Бирга бормайсизми?

- Биласизми, негадир доим унга халал бераман, деган фикр ҳеч хаёлимдан кетмайди, - деб бекарор бўлди Рамбер.

- Бўлмаган гап, доим сизни яхшилаб юради менга.

Мухбир ўйлаб қолди.

- Менга қаранг, - деди кейин. - Агар кечқурун, жуда алламахал бўлса ҳам майли, жиндай вақт топсангиз, икковингиз шаробхонага, шу ерга, меҳмонхонага келсангиз, зап иш бўларди.

- Хўш, энди бу унинг ўзигаю ва яна вабога боғлиқ, - деб жавоб берди Тарру.

Аммо соат ўн бирда иккови - Риэ ҳам, Тарру ҳам - меҳмонхонанинг тор, тикилинч шаробхонасига кириб келди. Кичиккина хонага ўттиз чоғли шинаванда қамалган, ғала-ғовур авжига минган эди. Икковлон беихтиёр остонада таққа тўхташди - вабо босган шаҳарнинг гзфистон сукунатидан кейин бу шовқин уларни тонг қотириб *кўйган* эди. Лекин улар бу кўнгилхушлик боисини дарров фаҳмладилар - бу ерда ҳали ҳам алкоголь ичкиликлар тортилар экан. Пештахта адоғида, баланд курсида ўтирган Рамбер уларга қўл силкиди. Унинг ёнига

бордилар, Тарру хаддан ортиқ шовкинлаётган аллақандай шинавандани бамайлихотир нари сурди.

- Алкогол сизни чўчитмайдими?

- Йўқ, тескариси, - деб жавоб қилди Тарру.

Риэ финжондан таралаётган аччик гиёх исидан бурнини тўлдириб нафас олди. Бу шовкинда гапга гапга ковушмас, Рамбер ҳам сухбатдан кўра алкогольга оворага ўхшар эди. Ҳақим қанча уринмасин, мухбирнинг хушёр ё мастлиги ҳақида бир тўхтама келолмади. Торгина шаробхонанинг бор-йўқ очик жойини эгаллаган икки столнинг бирида чап ва ўнг ёнида икки хонимни олиб ўтирган денгизчи зобит давранинг тўртинчи шериги - аллақандай қизил юз бақалоққа Қоҳирада бўлган терлама эпидемиясини айтаётган эди.

- Лагерлар! - деб уқтирарди у. - у ерда тубжойлар учун махсус лагер қилишди, чодирларни қуришдида, касалларга бекитиқча туркона дори ўтказишга ЗфингҒ1Н қариндошларини отиб ташлашга буйруқ олган ҳарбий кордон билан ўраб олишди. Тўғри, бу чора балки тошбағирлик, аммо адолатли эди.

Бошқа столда ўтирган ўта гтурим ёшлар нимани гапиришди, англахи қийин - шусиз ҳам тз^шз^нарсиз узз^қ-юлз^к; сўзлар мижозларнинг боши устидаги карнай оҳангида ютилиб кетаётган эди.

- Хўш, қалай, хурсандмисиз? - деб Риэ овозини кўтариб сўради.

- Яқин қолди энди, - деб жавоб берди Рамбер. - Балки шу ҳафтада бўлар.

- Аттанг! - деб кичқирди Тарру.

- Нимага аттанг?

Тарру Риэга қараб қўйди.

- Э, биласизми, - деди ҳақим. - Тарру бу ерда фойдангиз тегиб қоларди, деб ўйлайди, шунинг учун айтяпти, аммо шахсан ўзим кетгингиз келаётганини тушунаман.

Тарру яна бир финжондан буюртирди. Рамбер курсидан ирғиб тушиб, шу окшом бадали кўзига тик бокди.

- Нимада фойдам тегади?

- Нимада? - деди Тарру финжонни шошилмай кўлига олиб. - Ҳеч бўлмаса санитария дасталаримизни олайлик.

Рамбер ўйланиб қолди, индамай курсига чикди, юзи унинг ўзига одат бўлган қайсар, бадковок тусга кирди.

- Вундан чикди, сизнингча, дасталаримиздан наф йўк, - деб сўради Тарру, бўш финжонни кўйиб, Рамберга тикилиб турди.

- Албатта, нафи бор, бўлганда қандай, - деб жавоб қилди мухбир ва ичиб юборди.

Риэ унинг қўллари титраётганини кўрди. Ўзича хулоса қилди: чиндан ҳам, Рамбернинг жуда кайфи баланд.

Эртаси куни, испан ресторанига яна келган Рамбер кундузги жазирани хийла бостирган тилларанг-зангор шафақни томоша қилаётган ишқибозлар ичкаридан олиб чиқиб, тўғри кўчага қўйган курсиларни оралаб ўтшнга анча овора бўлди. Улар қанақадир бир бошқача аччиқ тамаки чекаётган эдилар. Рестораннинг ўзи бзпирок. Рамбер Гонсалес билан биринчи з^чрашган ху ўша кунжақдаги столни танлади. Дастёр қизга бир танишини кутаётганини айтди. Еттидан з^ттизта ўтиб кетибди. Аста-секин ташқаридагилар қайтиб кириб, столларни тўлдиришди. Дастёр қизлар овқат тортди ва рестораннынг пастак шифти тагида идиш-оёқ товзгши ва босиқ ғовур гувуллаб акс-садо берди. Саккиз бўлди ҳамки, Рамбер пойлаб ўтираверди. Нихоят, чироклар ҳам ёкилди. Рамбернинг ёнига *янги* мижозлар ўтирди. Рамбер ҳам ўзига овқат буюртирди. Гонсалесни ҳам, ака-укаларни ҳам кўролмай, овқатни еб бўлди.

Тамаки тутатди. Ресторанда аста-секин одам сийраклади. У ёқда, деворлар ортида қоронғилик шиддат билан қуюклашиб бораётган эди. Денгиз ёқдан эсаётган илиқ эпкин дераза пардаларини елпиди. Соат тўққизга бориб, Рамбер кенг хона тамом бўлгани ва дастёр қизларнинг ўзига ажабсиниб қараётганини фахмлади.

Рамбер айна шу пайтда, санитария машиналари чироқларидан тилимланаётган зулумотда - кейинроқ буни ўзи ҳам Риэнинг алдида тан олди - бирдан хотини икковини айириб ташлаган шаҳар деворларидан туйнук ахтариш савдосига тушгандан бери унинг ўзини бирон марта ҳам эсламаганини англаб қолди. Лекин шу заҳотиёқ, ҳаммасини қайтадан бошлашга тўғри келаётган паллада, у жами истак-интилишлари, мақсади ҳам хотинига қаратилганини тушукди ва тўсатдан шундай оғрик туйдики, чаккаларини сиқиб юборган, ҳеч омонлик бермаётган бешафқат азобдан нажот топиш илинжида меҳмонхонага қараб чопди.

Лекин у шу куни эрталабоқ Коттарни қандай топишни сўрамоқчи бўлиб, Риэниқига борди.

- Энди менга биттагина иш қолди, - деб тан одди у, - бу ҳам бўлса - ҳаммасини қайтадан бошлаш.

- Эртага кечқурун келсангиз, - деб маслаҳат берди Риэ. - Тарру мендан негадир Коттарни чақиришни илтимос қилзши. У соат ўнларда келади. Сиз ўн яримларда хабар олинг.

Эртасига Коттар ҳақимниқига келди, бу пайтда Тарру билан Риэ уларнинг лазаретидаги кутилмаган соғайиш воқеасини гапириб ўтирган эдилар.

- Ўнтадан битта. Омади бор одам экан, - деди Тарру.

- Демак, касали вабо бўлмаган, - деди Коттар.

Уни вабонинг ғирт ўзи бўлганига ишонтиришга тушдилар.

- Тузалган бўлса, унда вабо эмас. Мендан ҳам яхши биласизки, вабо аяб ўтирмайди.

- Умуман-ку сиз ҳақ, - деб ён берди Риэ. - Лекин зўр берсангиз, кутилмаган нарсалар ҳам бўлади.

Коттар хиринглади:

- Э, канақалигига боғлиқ. Охирги оқшом хабарини эшитдингизми?

Тарру Коттарга мулойим нигоҳ ташлаб, эшитдим, деди, ҳа, чиндан ҳам, вазият қалтис, лекин, бу, аслини олганда, нимани кўрсатади? Ўта қаттиқ чоралар қўллаш кераклигини исботлайди, холос.

- Э-э, қўллаяпсиз-ку уларни!

- Қўллашга-ку қўллаяпмиз, лекин ҳар бир одам ҳам қўллаши керак-да.

Коттар Тарруга тўрсайиб қаради. Тарру эса кўп одамлар кўл қовуштириб тургани, эпидемия барчага тегишли экани ва ҳар бир одам ўз бурчини бажариши кераклигини айтди. Мана, санитария дасталарига хоҳлаган одам кириши мумкин.

- Майли, буниси тўрри, - деб ён берди Коттар, - фақат бари бефойда. Вабо зўрлик қилади.

- Ҳаммасини синаб кўрайлик, кейин билинади, - деди Тарру тоқат билан.

Риэ гурунг бадалида столда карточкаларни оққа кўчириб ўтирди. Тарру эса курсида бояги-боягидек қимирлаётган Коттарга қаттиқ тикилиб қолди.

- Коттар жаноблари, биз билан бирга ишлашга нима дейсиз?

Коттар ҳақоратланиб ўтирган жойида ирғиб тушди-да, шляпасини қўлга олди:

- Мен қиладиган иш эмас бу.

Ва иддао билан қўшиб қўйди:

- Айтгандай, вабо менга жуда фором тушди. Нега энди унга қарши курашаётганларга ёрдам қилишим керак.

Тарру бирдан гап тагига етгандай, шап пешанасига урди:

- Ах, эсим курсин: вабо бўлмаганда, сизни қама-шарди-я.

Коттар худди ағдарилиб кетишдан кўркқандай курси суянчиғини чангаллади. Риэ ёзғични кўйди ва Тарруга жиддий, зехн солиб қаради.

- Ким айтди сизга буни? - деб кичкириб юборди Коттар.

Тарру ажабсиниб кош керди ва:

- Ўзингиз-да, - деб жавоб берди. - Ёки, тўғрироғи, ҳаким икковимиз сизни шундай тушундик.

Ва у, Коттар алам-аччикда бўғилиб, бир нарса-ларни ғулдирагунча, кўшимча қилди:

- Э бунча асабланманг. Ҳарқалай, ҳаким икковимиз сизни бориб чақмаймиз. Шусиз ҳам миршабхонага тобимиз йўқ. Ишингиз ҳам бизга қизик эмас. Қани, мундай ўтиринг-чи.

Коттар курсига хавфсираб қаради, ўтиришга тайсаллаб турди, миқ этмади, кейин оғир сўлиш олди.

- Ҳаммаси эскида қолган ишлар, - деб бўйнига олди у, - лекин булар қайта кавлашяпти. Бари эодан чикди, деб юрган эдим, кимдир кунчковлик қилганга ўхшайди. Мени чақиртириб олишди-да, тергов тугагунча ҳеч қаёққа кетманг, деб буюришди. Шунда фаҳмладимки, мени эртами кечми, бари бир, илинтиришади.

- Иш шунча жиддийми? - деб сўради Тарру.

- Ҳаммаси шу «жиддий» деган сўзни қандай тушунишга боғлиқ. Ҳар ҳолда, қотиллик эмас...

- Қамоқми ё каторга ишларими?

Коттарнинг руҳи тушиб кетди:

- Омад келиб қолса - қамоқ...

Лекин қисқа тинликдан кейин куйиб-пишиб кўшимча қилди:

- Бир хато ўтди-да. Ҳамма ҳам адашади-ку. Фақат бир нарсани - мени қўлга олиб, ҳамма нарсадан - уйдан, кўникмалардан, ўзим билган

хаммасидан махрум қилишларини ҳеч ақлимг сифдиrolмайман.

- А-а, - деб чўзди Тарру, - ўзингизни осийшг уринганда гап бор экан-да.

- Ҳа, шундай. Аҳмоқлик албатта хаммаси.

Шу пайтгача жим ўтирган Риэ гапга аралашдр - у Коттарнинг хавфсирашини тушуниши, лекин хали, эҳтимол хаммаси жойига тушиши мумкин-лигини айтди.

- Биламан, биламан, ҳозир ҳеч нарсадан ха^ қўркмасам бўлади.

- Хуллас, фаҳмимча, дастага киришга тобингио йўқ, - деди Тарру.

Коттар шляпасини бетоқат ғижимлаб, Тарруг хавотир билан қаради.

- Мендан аччиғингиз чиқмасин...

- Худо ёрлақасин сизни, - деб жилмайди Тарру - Лекин ҳеч бўлмаса, ўз фойдангиз учун микро? таркатмай юринг...

Коттар эътироз қилди: у ҳеч ҳам вабони тилама ган, вабо ўзича келган ва унга вабо фoром тушгаь бўлса, бунда унинг сира айби йўқ. Остонада Рамбе{ кўринганда, Коттар шоша-пиша кўшимча қилди:

- Айтганча, ишончим комил, бари бир, ҳеч нарсага эришолмайсиз.

Рамбер билдики, Гонсалеснинг қаерда туришидан Коттар ҳам беҳабар, лекин яна ўша кичкинс қахвахонага бориб суриштирса бўлади. Эртагг учрашишга келишдилар. Риэ ҳам бу гапнинг натижасини билишга қизиқаётганини айтган эди, Тарр3 ҳафта охирида, хоҳлаган пайтда кечаси ўз хонасид^ учрашишга таклиф қилди.

Эртаси куни Коттар билан Рамбер кичкиш қахвахонага бориб, Гарсиага уни бугун оқшом башартиишқалчикса, эртагакутишларини етказишн* тайинладилар. Кечкуруни билан беҳуда пойладилар

Лекин бу куниси Гарсиа пайдо бўлди. У Рамбернинг кўргуликларини индамай эшитди. Шахсан ўзи нима бўлаётганидан беҳабар экан, лекин яқинда бир неча маҳалла ўровга олиниб, у ердаги ҳамма уйлар бир кеча-кундуз тинтув қилинганини эшитибди. Гонсалес билан ака-укалар қуршовдан чиқолмаган бўлишлари мумкин. У фақат бир ишни - буларни яна Раулга рўпара қилишни уддалайди. Турган гап, бу учрашувни яна икки-уч кунсиз орзу қилмаса ҳам бўлади.

- Кўриниб турибди, ҳаммасини яна қайта бош-лашга тўғри келади, - деди Рамбер.

Рамбер шартлашилган чорраҳада Раул билан учрашганда, униси Гарсианинг тахмини тўғри чиққани - ростдан ҳамма пастки маҳаллалар ўраб олинганини айтди. Гонсалес билан алоқани тик-лашга эфтиниб кўриш керак. Икки кундан кейин эса Рамбер футболчи билан бирга нонушта қилди.

- Фирт бемаънилик-ку бу, - деб қайтарди Гонсалес. - Бир-биримизни қандай топиш учун аввал келишиб олиш керак, а.

Рамбер ҳам бу гапни кўллаб-қувватлади.

- Эртага эрталаб болаларнинг олдига борамиз, бирон чора топиб қолармиз.

Эртаси куни болалар уйида йўқ экан. Улар билан эртага қиёмда лицей майдонида э^чрашуъ тайин қилдилар. Тарру тушдан кейин Рамберни сўлғин ахволда кўриб хайрон бўлди.

- Юришмаяптими? - деб сўради у.

- Ҳа. Мана, қайтадан бошлангани ҳам шу-да, - деб жавоб берди Рамбер.

У ўз таклифини яна қайтарди:

- Бз^г5^н кечқурун кириб ўтинг.

Меҳмонлар кечқуруп Рамбернинг хонасига кирганда, уй эгасининг ўзи тўшакда ётган эди. У жойидан турди ва олдиндан шайлаб қўйилган финжонларни тўлдирди. Риэ ўз финжонини олиб, иш қандай кетаётганини суриштирди. Мухбир бир

кур давра айланиб, яна бошлаган жойига қайтгаш ва яқинда яна битта, энди охирги учрашув бўлишини айтди. Ичди-да, кейин кўшимча қилди:

- Фақат улар яна келмайди.

- Умумлаштириш керак эмас, - деди Тарру.

- Сиз бу азобни тортиб кўрмагансиз-да, - дедр Рамбер елкасини қисиб.

- Қайсини?

- Вабони.

- А-а, - деб чўзди.

- Йўқ, тушунмадингиз, вабо - бу ҳаммасию қайтадан бошлаш дегани.

Рамбер хона бурчагига ўтиб, ихчамгина па тefonни айлантирди.

- Қанақа гардиш бу? - деб сўради Тарру. - Нимасидир жуда таниш.

Рамбер: «Saint James Infirmary», - деди.

Олисдан икки марта ўқ овози эшитилган пайтдс хали гардиш айланаётган эди.

- Ё ит, ё қочқинга отишяпти, - деб изоҳлади Тарру

Бирон дақиқадан кейин патефон ўчди. Вс санитария маплинаси сигнали бибиллади, товз^ кучайди, хона деразаси тагидан ўтди, пасайди в< ниҳоят олислаб бориб тинчиди.

- Бадга урган гардиш, - деди Рамбер. - Вуруи яна ўн мартача эшитдим.

- Шунча ёқадими сизга?

- Қаёқда, шундан бошқаси йўқ-да.

У бир оз жим туриб, кўтиб кўиди:

- Сизга айтяпманки, бу ҳаммасини қайтада! бошлаш дегани...

У Риэдан санитария дасталари қандай ишлаётганини суриштирди. Ҳозир дасталар бештап етибди. Яна бир нечтасини тузишга умид бор. Мухбир каравот четига з^ириб, тирноқларин! ошкор ҳафсала билан кўриб чиқишга тушди. Ри:

Рамбернинг пайдор, бақувват қаддига кўз югуртирди ва бирдан унинг ҳам ўзига қараётганини пайқаб қолди.

- Ҳаким, биласизми, - деб гап қотди мухбир, - сизнинг дасталарингиз ҳақида кўп ўйладим. Сизга кўшилолмаёйман, бунга алоҳида сабабларим бор. Шулар бўлмаса, ўйлайманки, мен ҳам жонимни тикардим, ахир Испанияда жанг қилганман.

- Ким томонида? - деб сўради Тарру.

- Мағлублар томонида. Лекин ўшандан бери кўп нарсани ўйлаб кўрдим.

- Нима тўғрисида? - деб суриштирди Тарру.

- Жасорат ҳақида. Энди биламанки, одам улуғ ишларга қодир экан. Лекин у шу билан бирга улуғ туйғуларга ҳам қодир бўлмаса, мен уни йўқ деб ҳисоблайман.

- Одам ҳаммасига қодирга ўхшайди, - деди Тарру.

- Йўқ, йўқ, одам узок вақт азобланишга ё узок вақт бахтли бўлишга қодир эмас. Демак, у арзигулик ҳеч нарсага қодир эмас.

Рамбер меҳмонларига бир-бир қараб чиқди ва сўради:

- Тарру, мана, сизни олайлик, севги учун ўлишга қодирмисиз?

- Билмадим, лекин ўйлайманки, ҳозир йўқ, қодир эмасман...

- Ана, кўрдингизми. Лекин сиз ғоя учун ўлишга қодирсиз-ку, буни шундай қараб билиш мумкин. Менга келсак, ғоя деб ўладиган одамлардан тўйдим. Мен қаҳрамонликка ишонмайман, қаҳрамон бўлиш осонлигини биламан ва ҳозир қаҳрамонлик ўлимга олиб боришини ҳам биламан. Мен учун фақат битта нарса қадри - севганинг учун ё ҳаёт, ё мамот.

Риё мухбирни зехн қўйиб тинглади. Ундан кўзини узмай, мулойимгина гап қотди:

- Рамбер, одам - ғоя эмас.

Рамбер ўтирган жойида сапчиб тушди ва ҳатто ҳаяжондан кизариб кетди.

- Йўқ, ғоя ва севгидан юз ўгиргани заҳоти одам ҳатто жуда арзимас ғоя бўлиб қолади. Биз эса айнан шундай севишга ноқобилмиз. Шунини тан олайлик, ҳақим. Шунга қодир бўлмагунимизча кутайлик ва башарти бунга қурбимиз етмаса, ўзимизни қахрамон кўрсатмай, умумий озодликкача чидаб берайлик. Бундан нарёғига мен ўтмоқчи эмасман.

Риэ ўрнидан турди, унинг ^{ю з} бирдан ҳорғин тус олди.

- Сиз ҳақсиз, Рамбер, тамом ҳақсиз, ўзим ҳам шунини адолатли ва яхши деб ҳисоблайманми, дунёдаги энг зўр нарса эвазига ҳам сизни қилаётган ишингиздан қайтармайман. Лекин сизга шу нарсани айтиб қўйишга бурчлиман: бу ерда, моҳиятини олсак, гал қахрамонликда эмас. Буни қахрамонлик деб бўлмайди, оддий ҳалоллик. Балки бу гап сизга эриш туюлар, лекин вабога қарши битта қурол бор - бу ҳалоллик.

- Ҳалолликнинг ўзи нима? - деди Рамбер тамомила бошқача, жиддий оҳангда.

- Умуман унинг ўзи нима, буни мен ҳам билмайман. Лекин ўзимга келсак, биламан: ҳалол бўлиш - ўз ишини бажариш дегани.

- Мен эса ишим нималигини ҳам билолмайман, - деб қаҳрли шивирлади Рамбер. - Эҳтимол, севгини танлашимда ноҳақдирман.

Риэ унга ўгирилди.

- Бунақа ўйга борманг, - деди у куч билан, - сиз ҳақсиз!

Рамбер уларга ўйчан нигоҳ ташлади:

- Менимча, иккалангиз ҳам ҳозирги шароитда ҳеч нарсангизни йўқотмайсиз. Хайрли ишлар томонида бўлиш осон.

Риэ шаробни қолдирмай сипқарди.

- Кетдик, - деди у Тарруга, - ҳали ишимиз кўп.

У хонадан биринчи чикди.

Тарру унга остонагача эргашиб борди-да, лекин эслаб қолди гпекилли, мухбирга қайрилди ва:

- Сиз унинг хотини бу ердан юзларча чақирим узокда, санаторийда ётганини биласизми? - деди.

Рамбер хайрон бўлиб қўлларини керди, лекин Тарру хонадан чиқиб кетган эди.

Эрталаб сахарда Рамбер ҳақимга сим қоқди:

- Шаҳардан чиқиш имкони келгунча сиз билан бирга ишласам, йўқ демайсизми?

Симларнинг у томони жим турди, кейин шундай сўзлар жаранглади:

- Албатта, Рамбер. Раҳмат сизга.

Учинчи бўлим

Шу тариқа вабо тутқунлари узок-узок ҳафталаб бадалида ўз билганларича ва бақадриҳол олишиб келдилар. Улар орасида айримлар, масалан, Рамберга ўхшаганлари, ўзларини эркин одамдай тутиб, бизга танлаш ҳуқуқи берилган, деб юрганига юқорида ишонч ҳосил қилган эдик. Бироқ айни шу пайтга келиб, август ўрталарида вабо ҳаммани, ҳаммасини маҳв қилди, деб баралла айтса бўларди. Энди алоҳида, шахсий бир тақдир йўқ, фақат умумжамоа тарихимиз, аниқроғи, вабонинг ўзи ва у ҳаммага сингдириб юборган тзтағуларгина қолган эди. Ҳозирги пайтда энг муҳими айрилиқ, қатарон ва ундан келиб чиқадиган оқибатларгина - кўрқинч ва алам туғёни бўлиб қолди. Мана, пгунинг учун ҳам ҳикоячи айни шу пайт, жазира ва эпидемия авжга чиққан паллада, жила курса, умум нарсаларни баён этиш ва мисол тариқасида тирик қолган ҳамтабааларнинг қаҳр-ғазабини, ўликларни кўмиш ва айро тушган ошиқ-маъиғуқларнинг азоб-укубатларини келтириб ўтишни мақбул топади.

Худди шу йили, ёз ўрталарида шамол туриб берди ва вабо теккан шаҳарда бир неча кун тинимсиз изғиди. Оранликларда шамолни суймасликка барча асослар бор: шаҳар қад тиклаган супатоғда шамол ҳеч қандай тўсикка учрамайди, бир ташланган кўйи худди телбадай ёпирилиб, шаҳар сарҳадидан ўтиб кетаверади. Оранга бир томчи ҳам ёғин тушмади, ойлар бадалида қурғоқчиликдан кейин шамолда тарс-тарс кўчадиган кулранг пўстлоқ билан қопланди шаҳар. Шамол тобора сийраклаб бо-раётган ўткинчилар оёғига учиб келиб ёпишадиган парча-пурча қоғозу тўзонни осмонга тўзғитади. Мухтожлик уйларида кўчага ҳайдаган ўша озчилик ҳам оғизларини кўл ёки дастрўмол билан паналаб, салкам икки букилганча илдам югуради. Энди кечқурунлари кўчаларда, эхтимол, умрининг охириг кунини чўзиб қолишга интилиб, ўзини тўдага урган оломон йўк, энди фақат уйини кўзлаётган ё қаҳвахонага бирров кириб ўтишга ошиқаётган кичик-кичик гуруҳларгина учрар, ҳафта давомида қоронғилик эрта тушадиган оқшомлардан шаҳар буткул хувиллаб қолар, фақат шамолгина деворларга суйкалиб, чўзиқ ва шикоятмуз увиллаб ётар эди. Бу ёқдан кўринмайдиган нотинч денгиздан шўр ва сувўтлар ҳиди келади. Бизнинг денгиз нафасига тўйинган, чангда унниқиб, шамол чинқирикларидан гувиллаб ётган саҳройи шаҳримиз Худо қарғаган оролдек инграр эди.

Шу пайтгача вабо марказга тегмай, балки аҳолиси кўп, турмуши ночорроқ мақаллаларга қирғин солар эди. Лекин у туйқус бир саҳраб, кибор маҳаллаларга бақамти келди ва бу ерларда танда қуриб одди. Бунда яшаётганлар инфекция уруғини шамол олиб келяпти, деб ишондилар. «Ҳамма қартани чийлаб ташлади», - деб нолиди меҳмонхона мудирини. Лекин нима бўлмасин, марказий маҳаллалардагилар нав-

бат ўзларига ҳам келганини тан олдилар, чунки энди кечалари «тез ёрдам» машиналарининг узук-юлук овози вабонинг мунгли ва лоқайд чорловини шундок деразалари тагига бот-бот иткитиб ўтар эди.

Кимдир ҳатто вабо айникса кучайган бир нечта маҳаллани ўр^о қилиш, одамларни фақат хизмат юзасидангина четга чиқариш фикригача борди. Ўровга тушганлар, табиийки, бу чорани айнан ўзларига қарши қилинган, деб ҳисобладилар; ҳарқалай, улар зиддият таъсирида бошқа маҳаллалар аҳлини эркин деб ўйлардилар. Эркинлари эса, ўз навбатида, оғир дақиқаларда бизга қараганда бошқаларнинг эркинлиги чекланган деган хаёлдан таскин топдилар. «Улар камалиб ўтирибди-ку» - мана, айти шу жумлада биз етишимиз мумкин бўлган ягона умид ўз ифодасини топган эди.

Тахминан шу пайтларга келиб ёнғин силсиласи бошланди, айникса, Ораннинг ғарбий дарвозаси томондаги исловот маҳаллаларда авжга чиқди. Тергов кўп ҳолларда бу ишни карантиндан чиқиб келган, йз^қотиш ва фожиалар ақлу ҳушидан айирган одамлар қилганини аниқлади, улар олов билан вабо ҳам куйиб кетади деган хаёда, ўз уйлари йқиб юборар эдилар. Хусусан, шамол забтига олган мавсумда бутз^н бошли маҳаллаларга жиддий хавф солиб, тобора авжга чиқаётган ўт кўйиш телбалигига қарши машаққатли кураш олиб боришга тўғри келди. Шаҳар ҳокимияти бзабруғи билан ўтказилаётган дезинфекция касал юктириш хавфини батамом йўкотади, деган кўплаб, афсуски, бефойда тушунтиришлардан кейин айбсиз айбдор ўт кўювчиларга нисбатан янада қаттиқроқ чора қўллашга тўғрикелди. Шубҳайўқки,бусавдойиларни турмага тушиш фикри эмас, балки бутун шаҳар аҳли учун умумий бир тушунча - қамокқа ҳукм қилинган одам шу билан ўлимга ҳам ҳукм бўлади,

чунки шахар турмасида ўлим микдори ақл бовар қилмайдиган даражага чиқиб кетган, деган тасаввур кўрқитар эди. Албатта, бу ишончга ул-бул асослар ҳам бор. Тушунарли сабабларга кўра, вабо айниқса кўникмалар кучи ёки зарурат юзасидан тўда-тўда бўлиб яшайдиганлар, яъни аскарлар, рохиблар ва махбуслар орасида қутураётган эди. Зеро, айрим махбуслар озод этилган бўлсалар-да, қамок, бари бир, ўзига хос жамоа, буни исботлаш к^йин эмас - шахримиз турмаларидаги эпидемияга товонни махбуслар билан баб-баравар тўлар эди. Вабонинг ўз нуқтаи назарича, унинг музаффар нуқтаи назарича, қамокхона бошлиғидан охириги махбустгача баравар ўлимга маҳкум ва эҳтимол, бандихонада узок-узок йиллардан бери биринчи марта ҳақиқий адолат қарор топган эди.

Шахар ҳокимиятининг хизмат бурчини бажараётганда ҳалок бўлган соқчиларни тақдирлап] орқали бу ялпи тенгликка мансаб поғонасига олд тафовут киритишга уринишидан ҳам наф бўлмади. Шахар қамал ҳолатида деб эълон этилганк учун, маълум нуқтаи назардан, мазкур соқчилар ҳарбий хизматда ҳисобланар, бинобарин, ўлимдаЕ сўнг ҳарбий нишон билан тақдирланар эди. Махбуслар бу аҳволга индамай кўнган бўлсалар-да ҳарбий ҳокимият бошқача қаради ва етарличг асослаш билан бу тадбир оранликлар тасаввуридг номақбул чалкашлик туғдиришини баён қилди. Ҳарбий ҳокимиятнинг илтимоси инобатга олинди* ва вабодан ўлган соқчиларни эпидемияга қарш* кураш учун нишони билан тақдирлаш маъқулроқ деган фикрга келинди. Лекин бўлар иш бўлган - биринчи бўлиб ўлиб кетган соқчилардан ҳарби* нишонларни тортиб олишга энди имкон қолмаган аммо ҳарбийлар ўз нуқтаи назарларидан во: кечмаган эдалар. Бошқа томондан, эпидемияп

қарши кураш учун нишониди жиддий нуқсон бор: у ҳарбий нишон билан тақдирланишдек чуқур маънавий таъсир кўрсатмайди, вабо мавсумида унга қарши курашгани учун нишон олиш - шунчаки жўн бир иш. Хуллас, ҳамма норози эди.

Устига-устак, қамоқхона бошлиқлари диний ар-боблар, айниқса, ҳарбий ҳокимиятдек иш кўрол-майдилар. Шаҳардаги икки монастир роҳиблари ҳақиқатан ҳам ҳудожўй оилаларга вақтинча кўчирилди. Худди шундай, имкон туғилиши биланок аскарларни кичик-кичик бўлинмаларга тизиб, казармалардан чиқардилар ва мактаблар ёки бошқа жамоат биноларига жойлаштирдилар. Аслини олганда, эпидемия шаҳримиз аҳолисини худди қамал пайтларидагидек жипслаштириши лозим эди, аммо амалда анъанавий ҳамжиҳатликни парчалаб, одамларни яна ёлғизликка дучор қилди. Буларнинг ҳаммаси саросарликка олиб келди.

Биз агар, бу ахвол ва унга қўшимча бўлган қаттиқ шамол айрим каллаларда ёнғин ўтини алангалатиб юборди десак, хато қилмаймиз. Шаҳар дарвозалари яна бир неча бор босқинга учради, бу гал ҳатто хужумчиларнинг чоғроққина тўдаларида қурол ҳам бор эди. Икки ёқдан ҳам ўт очилди, яраланганлар бўлди ва бир неча киши озодликка қочиб ўтди. Бироқ посбонлик қучайтирилди ва кўп ўтмай ёриб ўтишга уриниш барҳам топди. Лекин шз^аинг ўзи ҳам шаҳарда исён б}фони кўпишига туртки берди, оқибатда гоҳ у ер-гоҳ бу ерда ғалаёнли томошалар кўрсатилди. Одамлар ёнғинга з^ачраган ёки санитария мулоҳазалари билан беркланган уйларни талон қилишга тушдилар. Очиғиш айтганда, бу одциндан ўйланган режа билан қилинди, деб бўлмайди. Кўп ҳолларда одамлар, хусусан, кўпчилик ўртасида баобрў одамлар кутилмаган вазиятда шу замоно таассуб туғдирадиган номақбул ҳаракатлар қилар-

дилар. Масалан, кулфатда эс-хушидан айрилган уй сохибининг кўзи ўнгида ўзини тўппа-тўғри алангага урган савдойилар ҳам учради. Сохиби хонадоннинг айни шундай қотиб туриши бекорчи томошабинларнинг бошловчилар ибратига эргашишига сабаб бўлар ва шунда фақат ёнғин акси товланаётган қоронғи кўчада ҳар томонга изғийган, елкасидаги курси ёки кийим-кечак бўғчалари залвори остида букчайган, ёнғиннинг охириги яллоғида таниб бўлмас даражада бузуқ иршайган аллақандай шарпаларни кўриш мумкин эди. Худди шунақа можаролар сабаб, шаҳар ҳокимиятини вабо ҳолатини қамал ҳолатига тенглаштириш ва шунга мувофиқ чоралар кўллашга мажбур қилди. Икки талончи отилди, аммо бу жазо бошқаларга қанча таъсир юфсатгани даргумон, чунки шунча ўлим ичида бу билингани ҳам йўқ - денгиздан бир томчи, холос. Ҳамтабааларимизни беистисно хушёр торттирган ягона чора, афтидан, комендантлик соати Зфнатилиши бўлди. Соат ўн бирдан кейин зулмат босган шахримиз баайни тошдек қотганга ўхшаб қолди.

Ойдин осмон остида у ўзининг оқиш деворлари ва ҳеч бир жойда дарахтларнинг гунгурт соялари кесмаган равон кўчаларини кўз-кўз қилар, сукунатга на ўткийтчиларнинг қадам товуши, на итлар вовуллапди рахна солар эди. Бундай кечаларда тилсиз шаҳар салобатли, ўлик кубларнинг оддий йиғиндисига айланар, булар орасида инсон авлоди ргIҲнамоларининг унсиз, аллақачон зштутилган ҳайкаллари ёки бу дунёнинг тунчга муҳрланган собиқ улуғлари ўзларининг металл ёки тошдан ясалган сиймо-ниқоблари билан бир вақтлар одам бўлган-нршг қиёфасини тиклашга уринар эди. Бу ўртамиёна маъбудлар августнинг куюқ осмони тагида, кимсасиз чоррахаларда кўркли бўлиб турар, бу хиссиз

тўнкалар биз ҳаммамиз галалашиб банди тушган турғунлик салтанатини, кам деганда, унинг сўнги кийёфаси - вабо, тош ва зулумот, ва ниҳоят, мана, инсоннинг тириклик овозини ўчирган макбара тим-солини ўзида мужассам қилар эди.

Аммо зулумот яна қўнгилларни ҳам босган, ҳам-табааларимизга амалга киритилган дафн маросими ҳақидаги уйдирма ҳам, ҳақиқат ҳам айтарли бир далда бўлиши даргумон эди. Модомики, ҳикоячи хоҳласа ҳам, хоҳламаса ҳам, жанозалар ҳақида гапиришга мажбзфми, бинобарин, олдиндан кечирим сўраб қўйишга тайёрлигини билдиради, лекин унинг ўзини оқлаши шундаки, бу давр бадалида жанозалар бўлиб турди, у ҳам бошқа ҳамтабааларимиз қатори дафн маросимларида қатнашишга мажбур эди. Нима бўлганда ҳам, у бунақа маросимларга сира ишқибоз эмас, аксинча, тириклар жамоасини, мисол учун, кумлоқни, денгизда ЧПУГРЛИПНИ услун қўяди. Аммо денгизда чўмилиш қатағон, тириклар жамоаси эса эртаю кеч ўзларини ўликлар жамоаси суриб чиқаришидан кўрқувда. Воқелик игундай. Албатта, кўзни чирт юмиб, уни нари ҳайдашга уриниб қўриш мумкин, аммо воқелик ақл бовар қилмайдиган куч-қудратга эга ва у охир-оқибат тантана қилади. Мана, ўзингиз айтинг, дафн маросимини, агар худди шу куни сиз севган одамлар кўмиладиган бўлса, нари с)фиб бўлмайти-ку.

Мана, шз^ндай қилиб, дафн маросимининг энг муҳим аломати аввалбошда тезлик эди. Барча расмиятчиРликлар соддалаштирилди, азадорлик урфлари бор холича бекор қилинди. Беморлар уйида, яқинларининг кўзи олдида жон таслим қилмайди, анъана бўйича майитнинг боишда бедор тонг оттиришлар тақиқланди, дейлик, кечга борибузилган ўлик Т5шда буткул ёлғиз ётади, эрталаб ўлганларини эса тезроқ тупроққа беришга ошиқадилар. Оила-сига, табиийки, хабар етказилади, аммо кўп ҳол-

ларда мархумга хеш-яқинларнинг шаҳарда юриши чекланган, чунки касал билач алоқада бўлганлари боис карантинда ётган чиқади. Мархум қариндошларидан бўлак яшаган тақдирда, улар кўрсатилган вақтда, яъни жасад ювилиб, айна кабристочга жўнатилаётганда келадилар.

Фараз қилайликки, бундай маросим Риэ ҳакимга қарашли ёрдамчи лазаретда бўлаётир. Мактабга кирадиган эшик асосий бинонинг орқасида. Эшиги долонга қараган катта ҳужалик иморатида тобуг сақланади. Мархумнинг оиласи долондаёқ қопқоғи аллақачон қоқилган тобутни кўради. Шу заҳотиёқ маросимнинг асосий қисмига кўчилади, яъни оила бошлиғига қўл кўйиш учун керакли қоғозлар тутқазилади. Кейин тобут ёниқ автомобилга ё бўлмаса махсус жиҳозланган «тез ёрдам» машинасига олинади. Қариндошлар ҳозирча бекор қилинмай турган таксига ўтирадилар ва бор издиҳом чекка кўчалар бўйлаб кабристонга ўт кўяди. Шаҳар дарвозасида издиҳомни миршаб тўхтатади, ҳамтабааларимиз айтгандай, «охирги осойишта маскан»га шусиз йўл бекилган расмий рухсатномага шипиллатиб муҳр босилади, машиналар ўтказр!лади, улар кўпсонли Зфалар қазилган ва юк келишини кутаётган чорбурчак майдон ёнига келиб тўхтади. КаиНin мархумга пешвоз чиқади, чунки черковда жаноза ўқиш ман этилган. Оят ўқиш баробарида тобут машинадан тортиб олинади, аркон билан боғланади, суриб келинади, ўрага сирғалиб тушаётиб ерга гурс урилади; кашиш бухзфдонни елпийди ва, мана, илк тушган кесаклар тобутни дўмбира қила бошлайди. Ёпиқмошин уиia заҳоти жл^найди, чунки дезинфекциядан ўтиши керак; белкураклардан тушаётган тупроқ уюмлари тобора бўғиқроқ товуш беради, қариндошлар эса бу пайти машиналарга жойлашган, чорак соатдан кейин эса уйларига етган бўладилар.

Ҳаммаси шу тариқа катта тезлик ва озгина таваккал билан содир бўлади. Ҳа, албатта, эпидемиянинг бошларида, харқалай, қариндош-уруғ, табиий туйғудан келиб чиқиб, ҳақоратланган бўлдилар. Аммо вабо пайти бунақа туйғу-мулоҳазалар инобатга ўтмайди: ҳаммаси ишнинг фойдасига қурбон қилинади. Дарвоқе, бу тахлит амалиёт аввалига аҳли шаҳарнинг кўкглига оғир ботди, зеро, обрў-эътибор билан дафн этилиш истаги биз ўйлагандан кўра чуқурроқ томир отган, кўп ўтмай, бахгимизга, озиқ-овқат танқислиги бошланиб, одамлар бошқа муҳимроқ ташвишларга ўралашиб қоддилар... Соатлаб навбат пойлаш, ейишни хоҳласанг бажаришинг шарт бўлган хилма-хил юмушу турли-туман расмиятчиликлар бизни шундай ютиб юбордики, ён-веримиздаги одамлар қандай ўляпти, қазо етса, ўзимиз қандай ўламиз - буларни ўйлашга вақт қолмади. Шу тариқа, асли ёмонлик саналган моддий қийинчиликлар, нечоғлик ғалати бўлмасин, яхшиликка айланди. Агар, кўрганимиздай, эпидемия бу қадар қулоч отмаганда, ҳаммаси яхшиликка олиб келар эди.

Зеро, тобут камёб, кафанликка мато топилмайди, қабристонда жой қолмаган. Нимадир қилмаса бўлмай қодди. Осон йўли - яна ишнинг фойдасини кўзлаб - алоҳида-алоҳида дафнларни кўшиб битта қилиш, шундай зарурат туғилган эканми, гўристон билан лазарет ўртасида қатновни кўпайтириш эди. Мисол учун, Риэ ҳаким бошқарадаган лазаретнинг ихгиёрида бу пайти тобутдан бор-йўғи бешта қолган. Улар тўлгандан кейин битта машинага ортилади. Қабристонда тобутлар бўшатилади, занглаган темир тусига кирган мурдалар замбилга олинади ва махсус жиҳозланган саройга қўйилади. Кейин тобутлар дезинфекция қоришмасида ювилиб яна лазаретга қайтарилади; бутун операция қанчалозим бўлса, шунча

такрорланади. Иш шу қадар намунали йўлга қўйилган эдики, ҳатто волий ҳам бир неча марта бундан қониқиш изҳор этди. У ҳатто Риэга вабо ҳақида ёзилган қадимий солномаларда тўда-тўда ўликларни оддий араваларга солиб кетаётган занжиларнинг сувратларини кўргани, бизда дафн ташкилотчилиги ундан мукаммалроқ эканини айтди.

- Туғри, ~* Д°б уни қувватлади Риэ, - дафн ўшандай, аммо биз яна ҳужжат ҳам тўлдирамыз. Тараққиёт аён кўриниб турибди.

Маъмуриятнинг бу соҳадаги муваффақиятларига қарамай, волийлик жанозада қариндош-уруғлар қатнашишини тақиқлашга мажбур бўлди, чунки вақт ўтиши билан дафн маросими ярашмаган расмийликка айланиб қолди. Қариндошларга фақат қабристон дарвозасигача кузатишга, шунда ҳам норасмий рухсат берилди. Бу ҳам ўзгартиришлар дафн маросимининг асосан якуний қисмига тегишли бўлганидан эди. Қабристоннинг у чеккасида бутазор бўлиб, ҳалигача Ыўш ётган майдонда иккита чуқур зовур қавланган. Уларнинг бири эркакларга, иккинчиси хотинларга мўлжалланган эди. Маъмурият мазкур масалада ҳали ахлоқ-одоб қоидаларини ушлашга интилаётган эди, фақат вақт ўтиши билан, вазият тақозосига бз^йсз^иб, одоб сақлашнинг сўнгги уринишидан воз кечишга тзғғри келди ва майитларни эркагу аёлига қарамай, бокиралик ташвишини чекиб ўтирмай, аралашига тўда-тўда кўмишга ўтдилар. Бахтимизга, бу маҳшар талотўпи фожианинг охири босқичларигагина хос манзара эди. Сўз бораётган бу босқичдахали алоҳида зовурлар сақланган ва волийлик бу вазиятдан жуда фахр ҳам қиларди. Ҳар бир зовур тубида қалин тўшалган оҳак вақирлаб-пишиллаб ётади. Ҳар бир зовур лабида тоза ҳаво таъсирида сирти пуфак-пуфак шишган худди шундай оҳак уюмлаб

кўйилган. Қатнов тўхтагандан кейин, замбиллар саройдан олиб чиқилиб, ёнма-ён терилади, сўнгра шир яланғоч, қарийб чангак қотган мурдалар бири-бирига манжаштирилиб зовурга тахланади ва шу захоти уларнинг устига янги оҳак куйилиб, сўнгра бўлажак меҳмонларга жой қолдириш учун, хийла юпқа тупроқ тўшаллади. Эртаси куни қавм-қариндошлари чақирилиб, рўйхат дафтарига имзо чекиш тавсия этиладики, бу одамлар билан, айт-тайлик, итлар ўртасидаги доим текширса бўладиган мавжуд тафовутларни бўрттириб туради.

Бу операцияларнинг ҳаммасига ходимлар керак ва ҳар куни уларда етишмовчилик хавфи пайдо бўлар эди. Санитар ва гўрковларнинг аксарияти, аввалбошда мутахассислари, кейинроқ четдан олинганлари ҳам вабодан ўлди. Ҳар қанча эҳтиёт чораси кўрилмасин, мараз ўз улушини олмай кўймасди. Лекин яхшилаб ўйлаб кўрилса, ҳайрон қоларли жойи шуки, эпидемия пайтида бу ишга талабгорлар топилиб турди. Оғир бўҳрон даври касаллик кўрсаткичлари авжга кўтарилишдан сал олдин бошланди ва бунда Риэ ҳақимнинг хавотири жуда ўринли эди. Малакали ишларда ҳам, ҳақимнинг ўзи айтгандай, қора ишларда ҳам одам етишмас эди. Лекин вабо Іпахарга худди ўз уйидек жойлашиб олгандан кейин, *униит* куюшқондан чиқиши ҳам, охир-оқибат, фойда бўдди - эпидемия оқибатида Ораннинг иқтисоди патарот топди, бу эса, табиийки, ишсизлар сонини кўпайтирди. Кўп ҳолларда мутахассислар сафини бутунлаш иложи топилмас, аммо булари қора ишга ярайверар эди. Ва чиндан ҳам, айти шу кунлари кашшоқлик кўрқувдан устун чикди, бунингустига маош ҳам меҳнатнинг нечоғлик хавфли эканига қараб тўланар эди. Санитария хизматчисининг қўлида иш қутаётганлар ёзилган рўй-

хат бор, жой бўшаши билан навбатнинг бошида турганларга хабар қилинар, улар агар бу пайти тириклар рўйхатидан ўчмаган бўлсалар, лаббай деб етиб келадилар. Шунинг учун маълум муддатга ё бир умрга кесилган маҳбусларни қора ишга қўйиш масаласида узоқ иккиланган волий бу сўнгги чорани қўлламасликнинг уддасидан чиқди. У ишсизлар ҳали ҳам бор ва яна бўлар эканми, бемалол кутиш мумкин деб ҳисоблади.

Ёмонми, яхшими, лекин август ойи охирларигача ҳамтабааларимиз сўнгги масканларига жуда ҳамма расм-русуми билан бўлмаса-да, ҳарқалай, намунали тартиб муҳотида йўл олдилар, ҳокимиятнинг, шу тарика, ўз бурчини бажараётганидан кўнгли тўқ эди. Лекин шу ўринда воқеалардан илгарилаб, дафнга бош-қош хизматнинг қанақа бекитикча тадбирлар қўллашга мажбур бўлганини ҳам айтиб ўтиш жоиздир. Августдан бошлаб, эпидемиянинг }ша кулоч ёйишида қурбонлар миқдори ери чоғроқ кабристонимизнинг имкониятидан ошиб кетди. Анча ж:ойдаги панжара олиниб, ёндош ерлар ҳам ўликлар ихтиёрига ўтган бўлса-да, зудлик билан бошқа чоралар қидиришга тўғри келди. Бошида *кўмтиш* кечалари ўтказишга қарор қилинди, бу ходимларни ортиқча қўнгилчанликдан халос қилди - машиналарни лиқ тўлгунча юклаш мумкин эди. Ҳамшаҳарларимиздан тақиққа қарамай шаҳар канорасида ушланиб қолган (ё хизмат юзасидан шаҳарда юрган) айримлари оққа бўялган узун-узун машиналарнинг учиб ўтаётгани ва уларнинг бўғиқ чинқироғи зимистон-қора лаҳм кўчаларда акс-садо бераётганига бот-бот гувоҳ бўлиб турардилар. Ҳали ерга тушган зарбидан силкинаётган мурдаларнинг юзига сачраган оҳак қуйқалари ёйилиб боради; тупроқ бу барча исм-шарифсизларни ёради ва энди имкон қадар чуқурроқ казилаётган зовурлар мангуга ютиб юборади.

Бирок, сал вақт ўтгач, янги йўллар ахтариш ва янги марраларни забт этишга туғри келди. Волийлик буйруғи билан кўхна қабрлар безовта қилинди, буларнинг олдинги эгалари суяги печга солинди. Вақти етиб, вабодан ўлганлар мурдалари ҳам куйдирила бошланди. Шаҳар шарқидаги дарвоза тишидаги ахлат ёқиладиган печ ҳам шунга мослаштирилди. Посбонлик нарироққа сурилди, мэриянинг қандайдир ходими илгари денгиз тепасида, тоғ йўлидан қатнаган, хозир эса бекор турган трамвайларни ўлик ташишга ишлатишни маслаҳат бериб, маъмурият Юлгушини анча енгиллапгтирди. Шу мақсадда моторли ва тиркама вагонларнинг Зфиндиклари ечиб олинди ва трамвайлар ахлат ёқиш бекатигача кўйилди, шу билан бу ер сўнгги бекат ҳам бўлиб қолди.

Ёз охирлари, кузги жалалар айна заптига олган кезларда денгиз юқорисида йўловчисиз, ўз-ўзича жингираб, қалдираб кетаётган трамвайларнинг даҳшатли карвонини қарийб ҳар куни кўриш мўмкин эди. Аҳли шаҳар, охир-оқибат нима гаплигиони билиб қолди. Посбонлар карнизга 51қинлашишни таққилашга қарамай, бари бир, айрим-айрим тўдалар пойини тўлқин юваётган газаларга бот-бот тирмашиб, ўтиб кетаётган вагон тиркамаларига гуллар отишга улгуриб қолар эди. Ўша ёз кечалари ўлик ва гул юкланган трамвайларнинг лсингираши бизгача эшитилиб турарди.

Эрталаблари эса, хусусан, дастлабки пайтлари шаҳар шарқидаги маҳаллаларни кўнгилни айнитадиган куюқ тутун босади. Ҳақимларнинг якдил таъкидлашларича, бу ис, майли, нечоғлик беҳузур қилмасин, мутлақо зарарсиз эди. Аммо мазкур маҳаллалар аҳли яшаб турган жойидан кўчамиз деб туриб одди, зеро, улар вабо устимизга осмондан тушяпти, деб ишонардилар; шу боис мураккаб ту-

тунқайтаргич тизимини тиклашга тўғри келди ва одамлар шундан кейингина тинчландилар. Фақат қаттиқ шамол турган кунлари шарқдан келаётган бадбўй тўлқин энди янги тартибда яшаётганимизни ва вабо алангаси ўз улушини ямлаб турганини эслатар эди.

Вабонинг авж пайтидаги оқибатлари шундай эди. Бахтимизга эпидемия барқарорлашди, бўлмаса, шахримиз казоларининг топқирлиги, волийликнинг буйруқ чиқариш борасида ихтирочилиги ва печларнинг куйдириш имконияти ҳам, ўйлаймизки, адо бўлаёзган эди. Риэ чорасизлик исканжасида янги-янгилойихалар ўйлаб топилаётгани, масалан, кимдир ўликларни денгизга ташлашни таклиф этганини эшитди ва ҳақимнинг шундоқ кўз ўнгида ўликларни кўм-кўк сувда қайнатаётган ваҳшатли кўпик гавдаланди. У яна агар ўликлар сони шу миқдор ортиб борса, ҳар қандай бекаму кўст ташкилот ожизлик қилиб қолишини, одамлар галалаб ўлиш, волийликнинг ҳар қанча уддабуронлигига қарамай, ўликлар кўчаларда ириб ётишини, майдон ва хиёбонларда ўлаётган одамлар ўз-ўзича туигунарли бахиллик ва маънисиз умид илинжида тирикларга осилиб олишини ҳали бутун шаҳар кзфишини ҳам яхши билар эди.

Нима бўлмасин, айти шу воқелик ёки таҳлика ҳамтабааларимиз кўнглидаги кувўргнлик ва жудолик хиссини қувватлаб турарди. Шу нуқтаи назардан, хикоячининг ўз солномасини керагича жозибатор саҳифалар билан зийнатламагани, масалан, бардамлик-ғайрат уфуриб турадиган қаҳрамон образи ёки қадимий солномалардагидек фавқулодца хатти-ҳаракатларни тасвирламагани }^кинчлидир - буни унинг ўзи ҳам яхши тушунади. Зеро, фожиадан ҳам жозибасизроқ манзаранинг ўзи йўқ, энг буюк ҳалокатлар ҳам ўзининг чўзилиши билан зерикарли. Дах^патли вабо кунларидан тирик чиққан одамлар

хотирасида бу кунлар бахайбат ва мудхиш ёнғин тимсолида эмас, кўпроқ бир жойда туриб олиб, ҳаммани тагида топтаб-янчаётган ниҳоясиз бир депсиниш бўлиб гавдаланади.

Йўқ, аввалбошда Риэ ҳакимнинг хаёлидан кетмаган таъсирчан манзараларга вабонинг сира алоқаси йўқ. Илгари вабо аллақандай эҳтиёткор, жуда батартиб ишлайдиган маъмурий механизм эди. Ҳикоячи, қавсга олиб айтсак, ҳақиқатга қарши бориш, муҳ[^]тми - ўзига қарши боришдан қочиб, энг аввало холисликка интилди. Агар баён қилишдаги ибтидоий боғланиш талабларига буйсунганини айтмасак, ҳикоячи услубий гузаллик учун ҳеч қурбон қилмади. Ва айти шу холислик ҳозир унга мазкур даврда ҳамманинг бошига тушган энг буюк ва энг чўнг уқубат - айрилиқ бўлганини айтишни буюрса, агар вабонинг бу босқичини чин юракдан тўла тасвирлаш зарур бўлса, з[^]нд[^]. бу уқубатларнинг бошдаги жўшқинлиги йўқолганини ҳам бари бир яширмасликка тўғри келади.

Ҳамтабааларимизнинг, ишқилиб, бу фожиадан ҳаммадан ортиқ азоб чекканларини оладиган бўлсак, улар ўз аҳволларига қўниқиб қолмадиларми? Бор ишонч билан шундай деб тасдиқлаш адолатдан бўлмас. Улар энг аввало ўз тасаввурларининг вужудсизлигидан нафақат лисмонан, балки маънан ҳам азобландилар, деб айтсак, янада аниқроқ чиқади. Эпидемиянинг бошларида улар яқиндагина айро тушган ва энди соғинтираётган вужуд тасаввурларида аниқ-тиниқ гавдаланар эди. Аммо улар суюкли қиёфа, таниш кулги, кейинчалик бахтли *кун* деб саналган у ёки бу санани аниқ хотирласалар-да, суюклиларининг олис ўлкаларда айти шу дақиқаларда нима қилаётганликларини тасаввурларига келтиришлари душвор эди. *Умуман* олганда, бу даврда уларнинг фақат хотираларигина

ишлади, кучдан қолди. Вабонинг иккинчи босқичида эса хотиралари ҳам хиралашиб кетди. Улар азизларининг юзини унутмадилар, асло, аммо бу юзнинг жисми, вужуди йўқ бўлиб қолди, бу эса, моҳиятан олганда, бари бир нарса ва улар бу чехрани кўнгилларининг тубидан ахтариб тополмай қолдилар. Эпидемиянинг биринчи ҳафталарида улар ўз муҳаббатларининг бутун Т5ффа хиллиги билан кўланкага қаратилганидан нолиб юрдилар, кейин эса кўланканинг баттарроқ вужудсизланишига, бунда хотирада авайлаб сақланган ҳамма нарса, хатто энг майда-чўйда товланишларигача учиб кетишига амин бўлдилар. *Шундвй* қилиб, бу поёнсиз айрилиқ охирларига келганда, улар илгариги яқинликни ҳам, хоҳлаган дақиқада қул тегизиб кўриш *мумкин* бўлган азиз вужуднинг ёнида илгари қандай яшаганларини ҳам кўз олдиларига келтиролмай қолдилар.

Агар масалага шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, улар вабонинг жуда оддий ва шунинг з[^]У[!] жуда ҳаракатчан тартиботига кўшр!либ кетдилар. Ҳеч биримизда улуғвор туйғулар сақланиб қолмади. Лекин ҳаммамиз бирдай туссиз туйғуларга чулғандик. «Ҳаммаси тезроқ охирига етса эди», - Д[^]б айтардилар ҳамтабааларимиз, чунки фожаи давридан умумий уқубатнинг охирини тилаш жуда табиий ва яна шунинг учунки, улар чиндан ҳам унинг тугашини истар эдилар. Аммо бу истакда илгариги ҳаяжон, илгариги Бусса йўқ, унча ишонтирмайдиган, ҳали тушунилмаган асослар билан айтилар эди.

Ҳамтабааларимиз буйсундилар ёки доим айтиладиганидек, мослашдилар, чунки бошқа чора йўқ эди. Албатта, сиртдан қараганда, улар қайғу ва уқубатдан чўкиб қолган одамларга ўхшайдилар, аммо энди улар бу азобларнинг аввалбошдаги ўткирлигини сезмай кўйдилар. Дарвоқе, Риэ ҳаким, масалан, асосий фожаи ҳам худди шу, умидсизликнинг ўзи-

дан кўра, унга кўникиш минг карра ёмонрок, деб хисоблайди. Илгари айрилиқда яшаганлар тамом бахтсиз эмас, улар тортган изтиробда, ҳозирга келиб ўчган бўлса-да, қанақадир бир шўъла бор эди. Энди эса уларни каерда учратманг: чоррахалардами, дўстлариникидами, қахвахоналардами - бари бир, лоқайд, хийла паришон, қарашлари шундай юракни сиқардики, гуё бутун шаҳар ялпи кутиш залига айланиб қолгандек. У ёки бу юмушга андармон юрганлар, ишни вабо маромида - батафсил ва ҳиссиз бажарардилар. Ҳамма камсукум бўлиб қолган. Айрилиққа у^аР^аган^{ла}Р жудо бўлган кишилари тўғрисида биринчи марта танишлари билан ҳеч қандай ўкинчсиз суҳбат қурадиган, ўз айрилиқларини худди ўлим рақамларидек жўнгина баҳолайдиган бўлдилар. Ҳатто шу пайтгача ўз уқубатини умумий кулфатдан жаҳд билан алоҳида кўришга интиладиганлар ҳам энди ўзларини ҳамма қатори тутишга интиладиган бўлдилар. Хотира ва умиддан бенасиб бўлган улар ҳозирги замонга, бугунга кунга чуқур ботиб кетдилар. Очиғини айтганда, уларнинг кўзига ҳамма нарса фақат бугунги бўлиб кўринарди. Шунини айтиш керакки, вабо ҳеч истисносиз ҳаммани севиш ва ҳатто дўстлаттигитт қобилиятидан ҳам маҳрум қилди. Зеро, мухаббат бир қатра бўлса-да, келажакни талаб қилади, биз учун эса фақат айни ҳозирги дақиқаларгина мавжуд эди, холос.

Турган гап, буларнинг ҳаммаси бир қадар бўртирилган. Агар тўғри чикса, жудоликка учраганларнинг ҳаммаси, гарчи янги аҳволларига буткул кўниккан бўлсалар-да, бу даражага ҳаммаси бирдай ва бир вақтнинг ўзида етиб келмаганларини айтиб қўяйлик, гоҳ-гоҳида кўнгилнинг ногаҳоний ёришиши, кутилмаган дақиқалар, рухнинг очилишлари туйғуларни яна янгилаб, жонлантириб юборар эди. Уларга кундалик ташвишлардан чалғиб, худди

вабо йўқдек режалар тузиб олишлари учун шундай дақиқалар сув билан ҳаводай зарур. Уларга сабаб-бесабаб хижрон ханжари бот-бот санчилиши зарур ва фароғатли ҳам эди. Ҳа, бошқалар ҳам айна кутилмаган қайта туғилиш палласини бошдан кечирар, жилла курса, ҳафтанинг маълум кунлари, албатта, биринчи гада шанба окшоми ва якшанбада серрайиб ўтиришдан воз кечар, чунки бу кунлар орадан кетган одам билан бўлган даврдаги ул-бул оилавий маросимларга боғлиқ эди. Гоҳида кечкурунлари кўнгилни чулғаган ғусса хотираларнинг қайтишига умид туғдириб қолар, дарвоқе, бу умид доим ҳам ўзини оклайвермас эди. Диндор католиклар ўз виждонини айбсितिб сўроққа тутадиган ўша окшом соатлари бўшлиқдан бошқа ҳеч нарсани сўроққа тутолмайдиган маҳбус ёки кувғинди учун бениҳоя оғир соатлардир. Улар қай бир дақиқаларда жонланиб қоладилар, бироқ кейин яна ва ёна ҳиссизлик ҳолатига қайтаверадилар, буткул вабога биқиниб оладилар.

Энг шахсий нарсадан воз кечиш нималигини китобхон англаб олгандир. Ўшанда эпидемиянинг РИАК кунлари бошқалар заррача аҳамият бермайдиган майда-чуйда уларнинг нафсониятига тегар ва айна шу, улар учун шу қадар муҳим майда-чуйдалар йиғиндиси туфайли ҳаётини тажриба туплардилар ва энди, аксинча, уларни фақат бошқаларни қизиқтирган нарсаларгина банд қилган эди, улар энди умумий ўқушлар даврасида айланишади ва ҳатто муҳаббатнинг ўзи ҳам мавҳум бир қиёфа касб этади. Улар ўзларини вабо қўлига шундай топшириб қўйдиларки, кўпинча, фақат у ҳада этадан уйқудан умидвор бўлиб, «қора ўлатга ҳам майли, ишқилиб ҳаммаси тезроқ тугаса бас», деган фикрга бораётганларини билиб қолар эдилар. Аммо улар шусиз ҳам уйқуда, шу бутун узоқ бир давр амалда

узоқ бир уйқу эди. Шаҳарни ярим мудрок, такдир кишанларидан ҳар замон-ҳар замонда, кўпинча тунлари, сиртдан битган кўринган яралари туйқус очилиб қолгандагина озод бўладиган уйқучилар эгаллаб олган. Зўрлаб уйғотилганлари ҳам яллиғланган лабларга аллақандай парипюн лаб босар, худди чакмоқ шуъласидагидек, ёшарган таналари, у билан бирга ўз севгиларининг безовта сиймосини таниб қолардилар. Эрталаб эса яна улар фожиага, яъни мустарликка бўйинларини мўмингина эгиб берар эдилар.

Аmmo китобхон бу айрилиқ жафокашларининг кўриниши қандай эди, деб сўрайди. Э, жуда оддий, яъни - ҳеч қандай. Агар маъқул топсангиз, ҳаммага ўхшаган, ҳамма учун умумий бир тусда. Улар, бутун шаҳар сингари, болаларча беғамликда, ғимир-ғимир яшайдилар. Улар хўжакўрсин танқидий қарашни йўқотиб, шу билан хужакўрсин совуққонликни эгаллаб олганлар. Масалан, калласи энг ўткир деб айтса бўладиганлари ўзларини гуё бошқаларга таассуб қилган кўрсатиб, рўзнома ё радиоэшиттиришлардан эпидемиянинг тугаётганига умидбахш ишоралар излаётгандай тутиш, аллақандай бекорчи мухбирнинг эснаб ўтириб эрмакка ёзган лавҳасини ўқиб, кўкнорихаёл умидларга берилиши ёки, аксинча, ҳеч бир асоси йўқ кўрқинчда қолишини тез-тез кузатиш мумкин. Бошқа пайтлари улар ўз пиволарини ичадилар, статистика жадвалларини тузишга ё эринадилар, ё унга жон-жаҳдлари билан ёпишадилар ёки гардиш тинглайдилар ва фақат шу билангина бошқаларидан ажралиб турадилар. Бошқача айтганда, улар аллақачон фарқламай кўйганлар. Вабо уларни баҳолаш фикр-мулоҳазаларидан маҳрум қилган. Буни уларнинг кийим ва овқат сифатига жилла парво қилмай танлашларидан ҳам билса бўлади. Уларга бари бир бўлиб қолган эди.

Бу масалани якунлаш учун айрилик жафокашларининг аввал бошда ўзларига ҳимоя вазифасини ўтаган ғалати имтиёздан маҳрум бўлганларини қушиб қўйиш лозим. Улар севги худбинлиги ва у берадиган услунликдан айрилдилар. Лекин энди аҳвол оидинлап1ДИ, фожиа ҳаммага бирдай тегишли бўлди. Биз ҳаммамиз шаҳар дарвозаларида бўлаётган отишма тагида, хаётимиз мароми ва жанозамизни белгилаётган муҳрларнинг шипиллаб урилиши остида, ёнғин ва рўйхат қоғозлари, дахшат ва расмиятчиликлар, иснодли, аммо барча коидалари билан рўйхатга олинган ўлимлар орасида, тутуннинг мудҳиш ўрлаши ва «тез ёрдам»нинг лоқайд чинқириқлари ичида - биз ҳаммамиз ўзимиз англолмаган, кўнгилни зир титратадиган қайта топиптипт ва фароғатни кутган ҳолда қувғинликнинг аччиқ нонини баравар еб кўрдик. Албатта, севгимиз биз билан бирга эди, фақат уни ҳеч нарсага ишлатиб бўлмасди, у барчамизни оғир жабр-жафоси билан эзиб, мисоли жиноят ёки ҳукмикушдек, самарсиз, 51лпайиб кўнглимизда ётарди. Севгимиз узундан-узук, келажаксиз тўзим ва қайсарона кутиш эди. Шу нуқтаи назардан, ҳамтабааларимиздан айримларининг хатти-ҳаракати шахримизнинг ҳамма томонидан келганларнинг озик-овқат дўконларида узундан-узук навбатга туришини эсга солади. Уларда ҳам, бу ерда ҳам поёни йўқ ва айна пайтда хаёددан маҳрум мутелик ва чидам. Фақат бу Т5гйғуни минг карра орттириш лозим, зеро, бу ерда гап айрилик, ҳамма нарсани ғажишдан тап тортмайдиган боШ-қача бир очлик ҳақида бораётир.

Ҳарқалай, бирон киши бизнинг айрилик жафокашларимиз ўй-кайфрштларининг аниқ манзарасини кўрмоқчи бўлса, кўкликдан маҳрум шахримизга кўнган тилларанг-ғубор намозшомни ва ШУ пайти ьсўчаларда оқиб ўтаётган эркагу аёллар-

ни осонгина кўз олдига келтириши мумкин. Зеро, нечоғлик ғалати бўлмасин, лекин шаҳар нақлиёти ва автомобиллар йўқлиги боис, шом пайтлари ҳали қуёш ялтиратаётган пешайвонларга илгаригидек ғилдиракларнинг шиғиллаши, темирнинг жингирлаши - шаҳарнинг одатий мусиқаси эмас, балки қадамларнинг бир текис ва адоқсиз шипиллаши, овозларнинг бўғиқ гувлаши, мингларча пошналарнинг самода шувиллаётган дарра маромида мотамсаро туқиллаши, гирибонга хиппа ёпишадиган узлуксиз депсиниш аста-секин бутун Оранни босган, ҳар окшом-ҳар окшомдан юрагимиздаги севгининг ўрнини эгаллаган сўқир қайсарликнинг аниқ; ва маҳзун овозига айланиб кетган доимий товуш кўтарилиб туради.

Тўртинчи

-қисм.

Бабо сентябрь бадали ва октябрда шаҳарни илгаригидек тагида эзиб турди. Биз ҳали депсинишни тилга олганимиз учун, кўп юз мингларча одам бениҳоя чўзилган ҳафталар бўйи депсиниб турганини ҳам айтиб қуйиш жоиздир. Само гоҳо туман, гоҳо жазира, гоҳида ёмғирли булутларини юбориб турди. Жанубдан учаётган қораялоқ ва чубурчуқларнинг унсиз галалари қаерлардандир жуда-жуда баландлаб, аммо жон-жаҳци билан шаҳримизни четлаб ўгар эди, мисоли, Панлю ҳазрат айтган ўша дарра, томлар устида шувиллаб айланаётган ўша ёғоч найза уларни Орандан узоқроқ учишга мажбур қилаётганга ўхшарди. Октябрь бошларида куйган жала қучалар чангини топ-тоза қилиб ювди. Бўғиқ, сиратинмайдиган депсинишни айтмаса, шу бутун давр бадалида айтарли ҳеч нарса содир бўлмади.

Фақат шу вақтга келиб Риэ ва унинг дустларининг нечоғлик толиққанлари билинди. Чиндан ҳам, сани-

тария дастаси аъзоларининг бу толиқишни енгишга чоғлари келмасди. Риэ ҳаким буни кузатиб, ўзи ва дўстларида аллақандай ғалати бифарқлик кучайиб бораётганини фаҳмлади. Шундай, мисол учун, илгари вабога тааллуқли барча янгиликларни жон қулоғи билан тинглаган бу одамлар энди унга мутлақо қизиқмай қўйдилар. Рамбер - унга ўз меҳмонхоналаридаги карантинлардан бири вақтинча топширилган - ўз ихтиёридагилар саноғини кўзини юмиб айтади. У яна кутилмаганда касаллик аломатлари топилганларни олиб кетиш учун ташкил этилган ошиғич ташиш тизимининг майда-чуйда тафсилотларигача айта олиши мумкин. Карантанда ушланаётган одамларга эмдори таъсири ҳақидаги статистик маълумотлар унинг хотирасига мангу ўрнашиб қолгандек. Аммо у вабо олиб кетган қурбонларнинг кундалик рақамларини билишга ноқобил, у 5ша касаллик камайдими ё кўпайдими, бу ҳақда тасаввурга ҳам эга эмас. Яна ҳаммасига қарама-қариш ўлароқ, у шу яқин кунларда шаҳардан қочиш орзусида юради.

Бошқаларга, ўзини кечаю кундуз ишга бағишлаганларга келсак, улар газета ўқимайдилар, радио тингламайдилар. Агар уларга навбатдаги статистика маълумотларини айтипса, ўзларини жуда қизиқиб тинглаётгандек тутар, аслида эса бу маълумотларга паришон бифарқлик билан қарар эдилар - бу ҳолни биз жанговар захматдан ўта толиққан, фақат кундалик бурчни бажаришдагина руҳни чўқтирмасликка тиришадиган, энди ҳал қилувчи хужумга ҳам, тез орада сулҳ тузилишига ҳам ишонмай қўйган улуғ урушлар қатнашчиларида кузатишимиз мумкин.

Вабо даврида ниҳоятда муҳим ҳисоб-китобларни давом эттираётган Гран умум натижаларни айтиб беришга қодир эмас эди. Ҳали толиқишга тамом

бўйин эгмаган Тарру, Рамбер ва Риэдан фаркли ўларок, Гран соғлиги билан мақтанолмас эди. У ахир мэриядаги вазифаси билан Риэга котиб лавозимини бирга бажарар ва яна кечалари ўзи учун тер тўкар эди. Шундан у батамом ходдан тойган, унга фақат икки-уч қарийб савдойи орзу қувват берар, жумладан, эпидемия тугаши билан, кам деганда, бир ҳафта таътил олиб, ўзи айтгандай, «дўппини осмонга отишга» бағишлашга - бу борада ишлари олға силжиётган экан - мўлжал қилиб юрарди. Вақти-вақти билан меҳри товланиб, ўз Жаннаси тўғрисида Риэга узундан-узоқ гап сотар, ҳозир Жаннанинг қаердалиги ва рўзнома ўқиётган бўлса, уни ўйлаяптими, йўқми, тахминлашга тиришар эди. Айни шу Гран билан суҳбатлашаётган пайтлари Риэ ҳаким ўзи ҳам хотини ҳақида ажабтовур сийка сўзларни тилга олаётганини сезиб қодди, илгарилари сира бунақа қилмасди. У хотинининг тинчлантирадиган телеграммаларига *унча* ишонмай, бевосита шифохонанинг бош ҳакимига телеграф йўллашга қарор қилди. Бош ҳакимдан касалнинг аҳволи ёмонлашгани ва айни чоғда касаллик ривожини тўхтатишга барча чоралар кўрилаётгани ҳақида жавоб хабар олди. Риэ бу хабарни ҳеч кимга билдирмаган, буни нега Гранга айтганини фақат жуда қаттиқ чарчагани билангина изоҳлаш мумкин эди. Бошда Гран ўз Жаннаси ҳақида эзмалик қилди, кейин Риэдан хотинини сўраб қолди, униси айтиб берди. «Биласизми, - деди Гран, - бизнинг замонда бунақа касалларни зўр даволашади». Риэ чиндан ҳам зўр даволашларига қўшилиб, фикрича, айрилиқ чўзилиб кетгани, агар хотинининг оддида бўлганда, у хасталикни тезроқ енгиши ва ҳозир хотини ўзини жуда ёлғиз хис қилаётган бўлиши мумкинлигини қўшиб кўйди. Кейин индамай қолди ва Граннинг саволларига мужмал жавоб қайтарди.

Қолганларнинг аҳволи ҳам қарийб шундай эди. Тарру бошқаларга қараганда ўзини маҳкам ушлаган, лекин унинг кундаликлари, қизиқишлари сўнмаган бўлса-да, ҳарқалай, кузатув доираси торайиб қолаётганидан гувоҳлик беради. Масалан, у бутун шу давр мобайнида фақат Коттарга қизиққан, холос. Оқшомлари у ҳақимникида - меҳмонхона карантинга берилгандан сўнг, у Риэниқига кўчиб ўтган - Гран ё Риэнинг ўз ишлари натижалари ҳақидаги гапларини фақат одоб юзасидангина эшитади. Ва гапни тезроқ Оран ҳаётининг фақат унигина қизиқтирган майда-чуйдаларига буриб юборишга уринади.

Кастел Риэнинг одцига зардоб тайёр бўлганини айтишга келган куни, муҳокамадан сўнг, уни Отон терговчининг ҳозиргина лазаретга келтирилган ўғилчасида синаб кўришга - гарчи Риэ буни мутлақо бефойда деб билса-да - келишганларидан сўнг, уй эгаси ўзининг қария дўстига охириги статистика маълумотларини айтаётиб, туйқусдан ҳамсуҳбатининг чуқур ўриндикқа ястанганча, каттиқ уйқуга кетганини Ёсўриб қолди. Ва доимий енгил истехзоси билан Као телни ёшидан кичикроқ кўрсатадиган, бирдан ўзгаришга учраган юзнинг белгиларига тикилиб турди, ним очиқ оғиздан ингичка сўлак оқаётганрши илғади, бирдан шалвиллаган юзда вақт, қарилик изларини яққол кўриб, Риэ томоғига бир нарса қадалганини туйди. Мажолсизликнинг айни шундай кўриниши Риэга унинг ҳам қандай чарчаганини англатди. Ҳиссиётлар иродага бўйсунмай қуйган эди. Таранг торгилган, курукшаган, қотиб кетган бу туйғулар вақри-вақти билан дарз кетар ва у энди ўзи бошқаролмайдиган ҳиссиётлар ҳукми остида қолар эди. Бундан ҳимояланишнинг ягона воситаси тошбағирлик зирҳига ўраниш ва қаеридадир ичини эзиб юбораётган шу тугуньш маҳкамроқ боғлаш эди.

У давом эттиришнинг ёлғиз имконияти шу эканини яхши билади. Қолганларига келсак, унда орзу-ҳавас қарийб битган, сакланиб турганларини ҳам ҳорғинлик абгор қилган эди. Зеро, у сарҳадларини ўзи ҳам белгилай олмайдиган мазкур босқичда даволовчи вазифасини бас қилганини англайди. Энди унинг вазифаси касалликни белгилаш эди, холос. Белгилаш, кўриш, тавсифлаш, рўйхатга олиш, кейин ўлимга буюриш - мана, *унинг* ҳозирга машғулоти. Аёллар унинг кўлига тармашиб: «Ҳаким, кутқаринг уни!» - деб фарёд соладилар. Лекин у касалнинг оддига уни кутқариш учун эмас, балки холилатиш учун келган. Ва бу ердагиларнинг юзида у кўриб турган ғанимлик ҳам ҳеч нарсани ўзгартиролмайти. «Сизда юрак деган нарса йук», - деб юзига солишди брёр куни. Э, йўк, унинг юраги бор, ахир. Ва бу юрак кечаю кундуз йигирма тўрт соат давомида унга яшаш учун яралган одамларнинг қандай ўлаётганини кўриш ва эртасига қайтадан бошлашга ёрдам бериш учун уриб туради. Энди з^нинг юраги *фж,ат* шунгагина ярайди. Кимнингдир ҳаётини саклаб қолишга қандай ҳам ярасин?

Йўк, кун бз^йи у ёрдам эмас, маълумотнома беради. Албатта, бз^ндай машғулотни инсоннинг хунари деб айтипI қийин. Аммо, охир-оқибат, таҳликага тушган, сийраклаб қолган бу оломон ичидан қайси бирига инсоний хунар билан шуғулланиш ҳашамати берилган? Ҳали ҳорғинликнинг борлиги ҳам бахт. Агар Риэ шунчалар холдан тоймаганда, ҳамма ёкқа таралган ўлим хиди, эхтимол, унда кўнгилчанликни ошириб юборармиди. Аммо бир кеча-кундузда атиги тзфт соат ухлаганингдан кейин ҳис-ҳа5Еж:онга ўрин қолмайди. *Шунақа.* пайтлари нарсаларни ҳақиқий, бошқача айтганда, адолат нурида, бу жирканч ва бемаъни адолат нурида кўрасан. Ва бошқа, маҳкум бўлганлар ҳам буни яхши биладилар. Вабогача

одамлар уни халоскордек қарши олардилар. Мана, беш-олтита хабдори беради, эмлайди - ҳаммаси жойида бўлади ва ҳакимни эшиккача кузатаётиб, миннатдорлик билан кўлини қисадилар. Бу ёқимли, аммо хавфли оқибатга олиб бориши мумкин эди. Энди эса, аксинча, у аскарлар кузатувида келади, касалнинг яқинлари ичкаридан тамбалаган эшикни милтиқ кўндоғи билан уриб очдиришдан бўлак чора қолмайди. Улар уни, нафақат уни, бутун инсониятни қабрга бирга тортиб кетишни қандоқ хоҳлайдилар. Ох! Ҳаққаст рост, одам одамга мухтож, Риэ ҳам худди шу бебахтлар каби иложсиз ва касални кўриб қайтаётганда кўнглида тобора кучайиб келаётган титроқ - ачинишга у ҳам арзийди.

Ҳеч бўлмаганда, ҳадсиз чўзилган бу ҳафталар бадалида Риэ ҳакимнинг айрилиқ ҳолатида туғилган бошқа фикрлар билан галма-гал келадиган ўйлари шундай эди. Худди шундай ўйларнинг акс-садосини у дўстларининг юзидан ҳам уқади. Аммо фожиага қарши курашган ҳаммани аста-секин забт этган толиқиш ва ҳорғинликнинг энг мудҳиш оқибати ҳатто ташқи дунё воқеаларига, бошқаларнинг ҳис-ҳаётига беэтиборлик эмас, балки ҳамма учун *умушт*, барчани ўз домига тортаётган бефарқлик эди. Зеро, уларнинг бари жилла ортиқча уринмай, фақат энг лозим юзугушларнигина кўрсалар-да, шу ҳам ҳаддан ошиқ тз^олар эди. Шунинг учун ҳам вабога қарши курашаётганлар ўзлари жорий қилган ҳифзи сиххат қоидаларини ўзлари бузиб, тез-тез ҳаётларини хавф остига қўядилар, алаҳсиб, дезинфекция воситаларини қўллашни эсдан чиқарадилар, касалнинг вабога чалингани ҳақидаги хабар охирги дақиқада келганда, инфекцияга қарши чоралар қўллашни унутиб, ўша заҳоти ўқдай отиладилар, йўлда яна зарур эмлаш олинмаган тиббиёт пунктига кириб ўтишни эп билмайдилар.

Хавфнинг ҳақиқийси ҳам шу ўринда, зеро, вабога қарши кураш айна курашчиларнинг ўзини нишонга айлантирган эди. Нафсиламрини айтганда, улар ўзларини тасодиф ихтиёрига берган, тасодиф эса доим тасодифлигини қилар эди.

Бирок, бари бир, шаҳарда на чарчаган, на тушкунликка тушган ва ҳатто турмушдан мамнунлик тимсолига айланган бир одам бор эди. Бу одам Коттар эди. У илгаригидай қавакда юрар, аммо одамлар билан алоқани узмаган эди. У, айниқса, Тарруга боғланиб қолган, имкон туғилиши билан, Тарру ишдан бўш пайтлари, уникида пайдо бўларди, чунки бир томондан, Тарру унинг барча ишларидан бохабар, бошқа томондан эса Тарру комисионерни ошиб-тошган самимият билан қарши олар эди. Бу энди, турган ган, мўъжиза, сира тўхтамайдиган мўъжиза, аммо Тарру ўзининг дўзахий меҳнатига қарамай, суҳбатдошига ҳамишагидай одамоҳун ва жонкуяр эди. Ҳатто у баъзан кечқурунлари бурнидан тортса йиқилгудай хориб-толиб келса-да, эрталаблари *янги* куч олгандай тетик уйғонар эди. «У билан гаплашса бўлади, - деб Рамберга уқтиради Коттар, - чунки у ҳақиқрш инсон. Ҳамма вақт ҳаммасини тупгтнади».

Мана, шунинг учун ҳам Тарру бу давр бадалида ўз кундаликларида Коттарни тобора кўп тилга олади. Тарру Коттарнинг кечинма ва фикр юритиш манзарасини у қандай айтиб берган ёки ўзи уни қандай туигунган бўлса, шундай тиклашга интилади. Қўшдаликда «Коттар ва вабо ҳақида қайдлар» деган сарлавҳа билан бу тавсиф бир неча саҳифани эгаллаганки, ҳикоячи *ундан* айрим парчалар келтирилгани фойдадан холи эмас, деб ҳисоблайди. Тарру Коттар ҳақида умумий фикрини шундай ифода этади: «Коттар - бу ўсаётган одам». Дарвоқе, фақат унинг ўзи эмас, руҳан бардамлиги ҳам ўсиб боради. У ҳатто воқеаларнинг бундай тус олишидан хурсанд ҳам эди. У Тарру ҳузурида ўз эзгу ўйларини

шундай ифодалайди: «Хаммаси хам, албатта, силл* кетмаяпти. Аммо, ишқилиб, хаммамиз бир ўра; ўтирибмиз-ку».

«Албатта, - деб кўшимча қилади Тарру, - бошқалг қатори у хам хавф остида, лекин таъкидлайман, айна шу бошқалар қатори. Боз устига, у ўзига кас; юқмаслигига қаттиқ ишонади. Афтидан, у агар ода бирон оғир касалга учраган ё қаттиқ ваҳима остау қолган бўлса, шу билан унга бошқа касаллик ё ваҳиа дахл к^олмайди, деган ғоя билан яшайди. «Эътиб(берганмисиз, - деди у бир куни, - касалликлар си] бир-бири билан чиқишолмайди. Дейлик, сиз, м салан, сарамас, ё айтайлик, росмана сил бўлганск ё бирон тузалмас дардга чалингансиз, унда хеч к чон сизга вабо ёки терлама юкмайди - юкиши му] кин хам эмас. Дарвоқе, яна давом эттириш му] кин: умрингизда бирон марта сарамас касаль автомобиль босиб кетганини курганмисиз!» Бу ғ< ростми, ёлғонми, лекин доим Коттарнинг кўнглш бардам туттиради. Унинг ягона орзуси - одамлард* узилиб қолмаслик. У битта ўзи хибсда ўтиришДс хамма билан қамадда яшашни афзал кўради. Ва(пайти махфий тафтиш, жиноят хужжати, яншр* кўрсатма ва муқаррар хибсга олиш каби ишлар] кўл тегмайди. Бошқача айтганда, миршабхона эн; йўқ, эски ёки янги жиноятлар хам йўқ, фақат ўлим] мах?кум этилганларгина қолган, улар нечундир ас] этилишларини кутадилар, миршаблар хам шул< орасида». Шу тариқа, Таррунинг айтишича, Ко тар хамтабаалар тимсолида кўринган кўркув ё* саросима аломатларига аллақандай истехзоли туш ниш ва мамнунлик билан қарайди, буни туба] дагича иддао билан изохлаш мумкин: «Нима деса; гиз денг-у, буларнинг хаммасини сиздан оддинрс бошимдан ўтказганман».

«Мен унга одамлардан узилиб қолмасликнинг бирдан-бир чораси - энг аввало, виждонни тоза сақлаш, деб роса уқтирдим, аммо фойда бермади. У менга хўмрайиб: «Э, биласизми, ҳар бир одам ўзича яшайди», деди. Кейин қўшиб қўйди: «Нима десангиз денг, лекин менинг гапим шундай: одамларни бирлаштиришнинг бирдан-бир чораси - уларга вабо юбориш. Атрофга бир қараб қўйинг, ахир!» Очиғини айтганда, унинг нима демокчилиги ва бугунги туриш-турмушимиз унга қанчалар мос тушганини яхши биламан. У ҳар бир қадамда бошқаларнинг бўлаётган воқеаларга муносабати ўзининг кечинмаларига мос тушаётганини кўради, масалан, ҳар бир одам ўз ёнида ҳамманинг бўлишини истайди, адашган ўткинчига йўл кўрсатиб юборишдаги одамохунлик ва бошқа пайтлари унга ғанимларча қараш, ҳашаматли ресторанларга йуррос-йуррос ёпирилиш, стол ёнида танда куриб ўтириш роҳати, оломоннинг ўзини кинога бетартиб уриши, театр ва ҳатто рақсхоналарнинг тик^илинчлиги ҳам шундай. Бир сўз билан айтганда, барча кўнгилочар муассасаларда тўққизинчи пўртана; ҳар қандай алоқадан қўрқиш ва одамларни бир-бирига, елкани елгага, бир жинсни иккинчисига тортадиган одам тафтига муҳтожлик. Коттар буларнинг ҳаммасини бошқалардан олдинроқ бошидан ўтказган. Фақат хотинлар бундан мустасно, инчунин униқайда чирой билан... Мен у ҳатто қизлар олдида боришни кўп орзулайди, аммо буни шаънига нолайик, кейин оқибати ҳунук чиқишини ўйлаб, ўзини тияди, деган ҳаёлга бораман.

Хуллас, вабо унга жуда фором кедди. Сўккабош, бу етмагандек, ёлғизлигидан торикқан одамни вабо ўзига шерикчиликка ёллайди. Зеро, у ошкора шерик, ўз аҳволдан мамнун шерик. У кўзи тушадиган ҳамма нарса: ирим-сирим, сирли бир кўрқув, тинчи

бузилган кўнгилларнинг дардчил таъсирчанликларнинг вабо ҳақидаги гаплардан савдойиде қочиб, айти пайтда уни тилдан туширмасликлар] арзимаган бош оғриғидан, вабонинг бош оғриқда бошланишини ҳамма билгани учун, қарийб даҳшага тушишлари ва ниҳоят, тажанг, ўзгарувчан, фармушхотирликни қаттиқ ҳақорат ўрнида кўрадиға орттирма хиссиётбозликка иштирокчи эди.

Энди Тарру оқшомлари тез-тез Коттар билан к; ришиб туради. Кейин у тун қораси ё зулумот рангик ўчирган оломонга икковлон қандай шўнғиши, бегот елкалар сикувида чироқлар ёруғи у ер-бу ерин тилимлаган бу ола-була тўдага қандай ютилганлар ва одамлар подасига эргашиб, гўрнинг совуқ наф; сидан ҳимоялайдиган ҳуз5фбахт томошаларга б(ришларини ёзади. Ҳозир бутун шаҳар Коттарниш бундан бир неча ой олдин кўнглига туккан, ам^эришолмаган орзуларига, айти шу ҳашам-харажс ва тараллабедодлик, тизгинсиз айш-ишратга чўми] имконияти - айти шунга ошиқаётган эди. Эвд қарийб барча нарсанинг нархи сакраб кетган бўлс<да, бизда ҳеч қачон бу қадар кўп пул совурилмага эди, кўпчиликнинг энг зарур нарсаларга ҳам кўл калталиқ қилса-да, ҳеч ким ҳар хил овунчоқ Е майда-чуйдага чўнтакни аямас эди. БекорчилЕ уяси бўлмиш I^имор ўйини авж олди. Аммо бизнш мисолда бекорчилик шунчаки ишсизликдан эд Баъзи мах£1ллари Тарру Коттар билан бирга биро! бир жуфтнинг изидан тушарди, бу жуфт илгарилар хис-туйғусини яширар, энди эса ошиқ ҳам, маъшу* ҳам, бир-бирига чирмашганча, ён-атроф билан ши йўқ, буюк эхтиросларга хос савдойи паришонл^ билан бутун шаҳар бўйлаб ўтиб кетаверар ЭД Коттарнинг завқи ошарди. «Оббо, устаси фарангла] эй!» - деб қўяди у. Унинг товуши чиқиб қолди, t умумий алаксияраш, теграда жаранглаётган шоҳо*

чайчақалар барчанинг кўз ўнгида кечаётган ишк савдолари орасида буткул очилиб-сочишиб юради.

Бу орада Тарру яна Коттарнинг равиш-рафторида алоҳида бир кунчилик, адоват сезилмаслигини ҳам таъкидлайди. Унинг: «Ҳаммасини булардан олдинрок бошимдан ўтказганман», - деган гапи нашъу намодан кўра, бебахтлиқдан шаҳодат беради. «Ҳатто у осмон ва қадрдон шаҳар деворлари орасида банди тушган бу одамларга аста-секин меҳр кўя бошлади, деган хаёлга бораман, - ёзади Тарру. - Мисол учун, у, албатта, кўлидан келса, буларнинг ҳаммаси ўткинчи экани, ҳеч кўрқинчли жойи йўқлигини одамларга бажонидил тушунтириб кўярди. «Йўқ, сиз уларга бир қаранг, - дейди у менга, - вабо ўтса, кейин мен уни қиламан, буни қиламан эмиш... Турмушларига захар кўшмай, тинчгина ўтиришса нима қилар экан, а. Ўз фойдаларини билмайдилар. Мана, мен: «Вабодан кейин уни қиламан, буни қиламан», - деяпманми? Ҳибсга тушиш - бу энди бошланиши, охири эмас. Аммо вабо... Нима ўйлаётганимни айтайми? Оқимга қараб сузишни билмайди булар, шунинг учун бахт-сиздирлар. Мен биламан, бўлмаса гапирмайман».

«Ростдан ҳам, билади, - деб кўшимча қилади Тарру. - У одамларни бир-бирига тортиб турадиган инсоний меҳр-ҳароратга жуда-жуда муҳтож ва айни чоғда одамларни бир-биридан итараётган ишончсизлик туфайли бу туйғуга шубҳа қиладиган оранликларимизни шошириб кўйган зиддиятларга мутлақ аниқ баҳо беради. Ҳазир бўлиб турмасанг, вабо билан сийлайдиган, лакмалигингиздан фойдаланиб, касалини юқтирадиган қўшнингизга суянавериш керак эмаслигини ҳаммамиз яхши билемиз. Агар сиз ҳам вақтингизни Коттарга ўхшаб ўтказсангиз, яъни ўзингиз интилган жамиятдаги ҳар бир одамда бўлажак айғоқчини кўриб юрсангиз, унда бу ахволни тушунасиз. Вабо бугунми-эртами

елкангга кўлини кўяди, эхтимол, айна шу дақиқадаг хамлага шайланаётгандир, сен эса ҳозир соғ-омон тўрт мучанг бутлигидан хурсандсан, деган ўйдс ягпайдиган одамларга ачинмай бўлмайди. Коттар хали имкон бор экан, умумий ваҳшат ичида кулай гина ўрнашиб олган. Аммо у илгари буларнинг] хаммасини бошидан ўтказгани учун, ўйлайманки бу ишончсизликнинг жабр-ситамини биз билан бир га тўла англаб етишга қодир эмас. Қисқаси, бизнинг вабодан ўлмай қолганларнинг жамоасида у ўзининг эрки ва тириклиги ҳар куни ҳалокат ёқасид* турганини яхши билади. Аммо ўзи бу кўрқинч ҳолатни бошидан кечирган эканми, инчунин, бош қаларнинг ҳам буни бир татиб кўришини табиш деб ҳисоблайди. Ёки, аниқроғи, ёлғиз ўзи бу аҳволп тушганида, кўрқинч ҳолатга дош бериши янадс машаққатлироқ бўлур эди. Бу борада, албатта,] ноҳақ ва бошқаларга нисбатан уни тушуниш ҳал мушкулроқ. Аммо айна шу моддада у бошқаларп нисбатан кўпроқ тушунилишга арзийди ҳам.

Таррунинг ёзувлари Коттарнинг ҳам, айш пайтда вабога чалинганларнинг ҳам кўнгилларидс кечадиган ўй-кайфиятга яққол илова бир ҳангомс билан яқунланади. Бу воқеани мазкур даврний оғир муҳитини муайян даражада ифода этади, де(ҳисоблаб ҳикоячи уни жиддий баҳолайди.

Иккови шаҳар опера театрига тушган эдилар Тарруни Коттар таклиф қилди. Гап шундаки, ба ҳорда, эпидемиядан салгина олдин шахримизга би^ неча спектакл кўйиш учун опера дастаси келга* эди. Вабо туфайли ташқи дунёдан узилиб қолган б] даста мудирлик билан келишувга кўра, ҳар ҳафп бир марта спектакл қуйишга маҳкум эди. Шунда! қилиб, шахримиз театрида бир неча ой давомид* ҳар жума оқшомида Орфейнинг мусиқий оҳлар! ва Эвридиканинг ожизона чорловлари тараладигш

бўлди. Аммо томошабинлар бари бир спектаклга тўймас ва театрда тушум тўла бўлиб турар эди. Бонуардаги энг қиммат жойда ўтирган Тарру ва Коттар тепадан энг ҳамтабааларимизга лик тўла партерни бахузур томоша қилдилар. Янги кираётганлар ўз ташрифларини мумкин қадар кўримли қилишга интилардилар. Муסיқачилар ўз чолғуларини аста-аста созлаётир, лампанинг чароғон шуълалари қатор ора-лаб, таниш-билишларини хиромон таъзимда саломлашаётганларнинг қад-бастини яққол кўрсатади. Кибор давра суҳбатининг енгил гувиллаши паноҳида эркаклар атиги бир соат олдин зимистон шаҳар кўчаларида жуда йўқлиги билинган ўктамликни бирдан қўлга киритадилар. Вабо фрак қаршисида ортга чекинади.

Орфей биринчи парда *бўрт* меъёрдан чикмай, равон товушда такдирдан нолиш қилди, қадимий ридо кийган қизлар назокатли ишоралар ила унинг бебахтлигини шарҳлаб турдилар, томошабин *буни* илиқ, аммо босиққина кутиб одди. Иккинчи парда ариясида Орфейнинг композитор назарда тзпмаган титроқ хониш киритганини ва ҳукмдор Аиданинг кунглини юмшатиш *учун* жўхпқинликни жиндай кучайтирганини тингловчилар пайқамаган ҳам чиқар. Алланечук титраб-қақшаб қилинган имо-ишораларни билимдонлар, ўз фикрларича, хонанда талқинларини бойитган услубиятга йўйдилар.

Фақат учинчи кўринишда, Орфей билан Эвридиканинг машхур дуэти вакти (Эвридика ошиғидан ўзини олиб қочаётган пайт) заддагилар ҳайратдан енгил титроққа тушдилар. Ва ҳофиз ҳам томошабинларнинг хавотирли к[^]мирчиланигпиними ё сахнага партер томондан келган босинки ғовурними атай кутгандай, пастдагилар элас-элас фаҳмлаётган шубҳани туйқус тасдиқлади ва қалпини топди-да, рампага қадам қуйди ва қадимий ридога ўранган

кўлу оёқларини кенг ёйиб, ҳамиша эскилик намунаси туюладиган қишлоқи безаклар ўртасига гуппа учиб тушди, безаклар ҳам томошабин кўзи ўнгида шу захоти ҳақиқий эскиликка айланди. Зеро, шу дақиқада оркестр тўсатдан тинди, партердаги томошабинлар жойларидан туриб, черковда ибодатдан ё ўлик ётган уйдан сўнгги видо айтиб чиқаётгандек: хонимлар этакларини йиғиб, бошларини қуйи солиб, хушторлари - қайтарма курсилардан озор етмаслиги учун уларнинг тирсақларидан тутиб, унсиз, аста-аста чиқа бошладилар. Аммо секин-секин ҳаракат жадаллади, шивир-шивир бақириққа айланди ва оломон эҳтиёт йулкаларга ёпирилди. Эшикларда тикин пайдо бўлиб, дод-вой кўтарилди. Коттар билан Тарру ҳозиргина жойларидан кўнган ва энди бугунги турмушимизнинг яна бир жиҳати: саҳнада жон талваса қилаётган томопачи тимсолидаги вабо ва задда эса энди кераги йук, унут қолдирилган елпиғич, ўриндиқларнинг қирмизи духобасига илашиб ётган ҳошияли рўмоллар тимсолидаги ҳашамга қамти турар эдилар.

Рамбер сентябрнинг биричи ҳафтаси бўйи ишга қатпж; киришиб, Риэга ёрдам берди. У ҳакимдан фақат Гонсалес ва ака-ухалар брхлан ўғил болалар лицейи биноси олдида учрашишга келишган куни жавоб сўфади, холос.

Қиём пайти мухбир билан Гонсалес олисда, ни-магадир кулигпиб келаётган ака-укани кзфдилар. Улар олдинги гал ишни удда қилолмаганлари ва бунинг кутилмаган ҳодиса эмаслигини айтишди. Нима бўлганда ҳам шу ҳафта навбатда турмайдилар. Кейингисигача чидашга тўғри келади. Шунда ҳаммасини қайтадан бошлаймиз. Рамбер, шундай, яна қайта бошдан, деди. Гонсалес келаси душанбада учрашишни таклиф қилди. Ўшанда Рамберни Марсел билан Луиникига кучирса бўлар. «Сен билан фақат

икковимиз учрашамиз. Агар бирон сабаб чиқиб келолмасам, тўғри уларникига жўнайвер. Қаерга боришни hozир тушунтиришади». Лекин Марселми, балки Луими, энг қулайи - оғайнилари ни hozирнинг ўзида уйга олиб бориш, деди. Агар Рамбер овқатга унча нозик бўлмаса, ўша ерда овқатланаверади, тўрт кишига етгулик овқат бор. Шу билан ишнинг боришидан ҳам бохабар бўлиб туради. Гонсалес маъкул топди: фикр чиндан ҳам зўр ва тўртовлон бандаргоҳга йўл олдилар.

Марсел билан Луи денгизчилар маҳалласи ичкараси, денгизбўйи йўлига чиқадиган дарвоза яқинида турар эдилар. Уйлари пачоккина, испанча усулда қурилган, деворлари қалин, деразанинг тахта қопқалари ялтироқ бўялган экан. Болаларнинг онаси, ёппа ажин босган кулгич юзли испан кампир уларнинг олдига қайнатилган гуруч қўйди. Гонсалес хайратга тушди: шаҳарда гуруч анқога шафеъ. «Дарвоза ёнида ул-бул топилиб туради», деб тушунтириш берди Марсел. Рамбер еб-ичиб олди. Гонсалес, бу ўзимизнинг одам, деб уқтирди, ўзимизнинг одам эса эшитди ва нукул бу ерда хали бир ҳафта пойлаб ётишини ўйлади.

Аслида эса бир эмас, икки ҳафта кутишга туғри кедди, негаки, посбонлик қисқартирилган, посбонлик энди ярим ойда бир алмашадиган бўлган эди. Шу икки ҳафта давомида Рамбер жонини жабборга бериб, эртадан кечгача ўзини аямай ишлади. Алла-маҳал ётиб, шу захоти донг қотиб ухлаб қоладиган бўлда. Бекорчиликдан бирдан толиқтирадиган ишга ўтишдан соғлиғига путур етиб, ҳатто туш ҳам кўрмас эди. Тез қунда етадиган озодлик ҳақида у ҳеч кимга оғиз очмади. Дикқатга лойиқ ҳодиса: биринчи ҳафта охирида у ҳақимга шунча узоқ вақтдан бери ўтган кечаси туйғунича ичганини тан олди. Шаробхонадан чиқаётганда унга бирдан човларидаги безлар тититиб

кетандай, кўлини кўлтиклари тагидаги нимад!
каттиқ нарса кимирлатгани кўймаётгандай туюду
Ва бунинг таъсирида у бир ишни қилди: шах;
тепасига чоғшб чиқиб - Риэ буни тентакларча ҳарак;
деди, ўзи ҳам Риэнинг фикрига қушилди - бу ердаг
фақат осмон кенгроқдай туюладиган, ҳатто денп
ҳам кўринмайдиган кафтдек майдончадан, ва(
урган шахар деворларидан товушини ошириб, х
тинини чақирди. Уйга қайтиб, ўзида вабодан б
рон бир асар тополмагач, кутилмаганда қилгс
қилиғидан изза бўлди. Риэ бундай хатти-ҳаракать
яхши тушунишини айтди. «Нима бўлмасин, - д<
кўшимча қилди ҳаким, - бундай ҳаракат қили
истагини бемалол изоҳлаш мумкин».

- Айтгандай, бугун эрталаб Отон жаноб сизъ
гапириб қолди, - деди илкисдан Риэ, Рамбер б]
лан хайрлашаётиб. - Яхши танийсизми ўзи, д<
сўради. «Таниш бўлсангиз, унда маслаҳат бери
контрабандачи оғайнилар орасида ўралашмаси
Хатга тушиб қолган», деди менга.

- Бу нима дегани?

- Бу - шошилишингиз керак, дегани.

- Раҳмат, - деди Рамбер ҳакимнинг кўлиниқиси

Остона ҳатлаётиб, у тўсатдан ўгирилди ва Риэ]
қаради. Риэ эпидемия бошлангандан бери Раі
бернинг жилмайитини энди кўраётганини пайқад

- Кетишимга нима учун сиз халал бермаяпсиз, <
Шундай қилсангиз бўлади-ку.

Риэ ўзига хос табиий ҳаракат билан бош ч а ш ^
ва бу унинг, Рамбернинг иши, у, Рамбер бахта
танлабди, ўзи, Риэ, сирасини айтганда, бу танлов]
қарши ҳеч бир асос кўрмайди. Бундай ишда нил
яхшию нима ёмонлигини фарқлай олмайди.

- Унда нега шошилинг деб маслаҳат берасиз?

Энди Риэ кулимсиради.

- Ким биледи, балки бахт учун мен ҳам бирор нарса қилишни хоҳлаётгандирман.

Бу куниси иккови бирга ишлади, лекин бу мавзуга бошқа қайтадилар. Кейинги ҳафта Рамбер ниҳоят испанча уйга кўчиб ўтди. Унга умумий хонадан жой қилиб беришди. Болалар тушлик қилишга келмасликлари ва Рамбердан жуда зарил бўлмаса, уйдан чиқмасликни тайинлаганлари учун у уззукун ёлғиз ўтирар ё Марсел билан *Луининг* онаси, кекса испан кампир билан гурунг қураб эди. Бошдан-оёқ қора кийган, ялтилатиб ювилган сочлари қордай оппоқ, қорамтир юзини ажин тўри қоплаган бу кампир ниҳоятда куюнчак ва тиниб-тинчимас тоифадан эди. У одатда камгап ва фақат Рамберга қараган пайтлари кўзида *табассум* порларди.

Баъзан у Рамбердан, хотинингизга касал олиб боришдан кўркмайсизми, деб сўраб қолади, Рамбер, албатта, жиндай хавф бор, лекин айтарли эмас, аммо у шаҳарда қолиб кетса, Худо кўрсатмасин, бир умрга кўришмасликлари ҳам мумкин-ку, деб жавоб беради.

- Ёқимтойми? - деб жилмайиб сўради кампир.

- Жуда.

- Чиройлидир?

- Менга шундай.

- Э-ҳа, шунинг учун экан-да, - деди кампир.

Рамбер ўйга ботди. Албатта, шунинг учун, лекин фақат шунинг учунгина эмас-да.

- Худога ишонасизми? - деб сўради кампир, унинг ўзи ҳар тонг ибодатга боришни канда қилмайди.

Рамбер ишонмаслигини тан одди, камгшр эса, яна шунинг учун ҳам, деб қўшиб қўйди.

- Унда, тўғри қиласиз, унинг олдига боринг. Бошқа нима ҳам қилардингиз.

Рамбер кун давомида деворлар ичида туртиниб юради. Кечқурун болалар ишдан қайтадилар. Улар гапдонликка йўқ, қулай вақт келмаяпти, деб қўйи-

шади, холос. Тушликдан кейин Марсел гитара чалди ва ҳаммалари анис ликёри ичадилар. Рамбе доим бир нарсани ўйлаётгандек кўринади.

Чоршанба куни келганларида Марсел: «Эртал ярим кечаси, тайёр бўлиб тулинг», - деди. Уларни навбатидаги посбонларидан бирига вабо юкибди, билан бир хонада турганларни карантинга ўтказиш дилар. Хуллас, икки-уч кун фақат Марсел била Луининг ўзлари навбатда турадилар. Бугун охири тайёргарликни кўриб қўядилар. Эртага энг кула вақт бўлса керак. Рамбер ташаккур билдирди. «Хулсандмисиз», - деб сўради кампир. У хурсанд эканини айтди, аммо ўзининг хаёли бошқа ёқда эди.

Бу куни вазмин солқи осмондан димиқ намчи! жазира куйилди. Вабо ҳақидаги хабарларда тасал/йўқ. Фақат испан кампирнинг кўнгли бардш «Гуноҳга ботганмиз, - деди у. - Ҳайрон қоларли жок йўқ». Рамбер Марсел билан Луига таассуб қили кўйлагини ечиб ташлади. Аммо фойда бермади кураклар ўртасидан, яланғоч кўкраклардан тежиқ-жиқ; оқарди. Қопқалари тақа-тақ ёпилга хона нимқоронғилигида яланғоч беллар худди лолангандай ялтирайди. Рамбер миқ этмай хоё айланади. Тушдан кейин соат тўртда у бирда кийинди-да, кегапман, деб қолди.

- Эсингда бўлсин - роппа-роса ярим тунда, - деди Марсел, - ҳаммаси тахт.

Рамбер Риэникига борди. Ҳакимнинг онаси уни юқори шаҳарда, лазаретда эканини айтди. Лазарет олдидаги қоровулхона ёнида одам гавжу экан. «Қани, жўна-чи», - деб такрорлади бақаю сержант. Одамлар жўнаб қоладилар, бир айлани яна қайтиб келадилар. «Кутишдан фойда йўқ!» дейди курткази ичида терлаб-пишган сержант Оломон ҳам шу фикрда, аммо ўтакетган иссиқ қарамай, бари бир, тарқалмайди. Рамбер сержантнинг сукут кўрсатди ва сержант уни Риэнинг кабинетини]

йўллади. Кабинетга тўғри ховлидан кирилади. Рамбер кабинетдан чиқаётган Панлю хазратга дуч кедди.

Деворлари оқланган, дорихона ва намиқ тўшак хиди босган торгина ивирсиқ хонадаги қора тахта стодда Тарру ўтирарди; у енгларини химарганча букилган тирсақларининг ботикларигача оқаётган терни артаётган эди.

- Хали ҳам шу ерда? - деб хайрон бўлди у.

- Ҳа. Мен Риэ билан гаплашмоқчи эдим.

- Палатада у. Агар иш усиз ҳам битса, безовта қилмаганингиз яхши.

- Нега?

- Зўрға оёқда турибди. Унга ортиқча таттвиш бўлмасин, дейман-да.

Рамбер Тарруга караб қўйди. У ҳам ориқлаб кетибди. Кўзига, юзига чарчоқ тамғаси босилган. Эшик тақиллади, оқ ниқоб тутган санитар кирди. У ёзув столига, Таррунинг олдига бир даста карточка ташлади ва дока ниқобда бўғилган товушда «олтита», деди ва чиқиб кетди. Тарру мухбирга кўзларини кўтариб, қўлидаги карточкаларни елпиғичдай ёйди.

- Чиройли карточкалар, а? Э, йуқ, хазиллашяпман - ўлганлар бу. Бир кечада ўлганлар.

Унинг пешанасига чуқур ажин ботди. Карточкаларни дасталади.

- Бизга фақат биттагина Нip қолди, у ҳам бўлса - хисоб-китоб.

Тарру ўрнидан туриб, столга кафтларини тиради.

- Кетикгингиз 51қинлашдимиз?

- Бугун ярим тунда.

Тарру самимий хурсандлигини ва Рамберга эҳтиётрок; бўлиш кераклигини айтди.

- Самимий айтяисизми?

Тарру кифтини қисди.

- Менинг ёшимда хоҳласангиз ҳам, хоҳламасангиз ҳам самимий бўласиз. Адшаш тинкани қуришиб юборади.

Аяъбер Камю

- Тарру, - деди мухбир, - мен ҳақимни кўришиш керак. Кечирасиз мени, илтимос.

- Биладан, биладан. У мендан одамохунрок Қани, кетдик.

- Э йўқ, бу учун эмас, - деди Рамбер кийналиЕ Кейин индамай қолди.

Тарру унга кўз тикди ва бирдан жилмайди.

Иккиси кирган ингичка долоннинг деворлар] оч-яшил бўёқда сирлангани учун худди аквариут тубидан кетаётгандек туюлар эди. Тарру ичид бесўнақай ивирсиган аллақандай шарпалар кўри наётган кўш табақали эшиклар ёнидан бурилиб Рамберни ҳамма ёғи ойнаванд жавон бўлмиш мўъ жазгина хонага бошлаб кирди. У жавонни очиб иккита гигроскопик стерилизатор олди, бирини Рам берга бериб, кийиб олинг, деди. Мухбир, никоб ўз] бирор нарсадан асрайдими, йўқми, деб сўрадо Тарру, йўқ, аммо бошқаларга хотиржамлик бераде деб жавоб қилди.

Улар эшикни очиб, жуда катта палатага кири колдалар, иссиққа карамай, ҳамма деразалар така тақ бекилган эди. Деворларда, шундоқ шифт тагид вентиляторлар рувиллар ва уларнинг қайқи канотлар] қайноқ мойли хавони бурдалаб, икки қатор тизилга бўзранг каравотлар тепасига ҳайдар эди. Ҳамм томондан бўғиқ ингрок эшитилиб, вақти-вақти билад] чиққан каттиқ қичкирик бу ингрокнинг маромин бузар ва ҳамма товушлар охири йўқ бир хил нолишг айланиб кетар эди. Панжара тортилган балад деразалардан куйилаётган кўзга урар даражад чароғон ёруғлик остида оқ халатли одамлар секи кимирайдилар. Рамбер одамни беҳуд қиладига димиқ палатада ёмонлаб қолаёзди ва каравотд алчайиб, инграб ётган гавда устига эгилган Риэн зўрға таниди. Ҳақим беморнинг човидаги бийларн очаётган, каравотнинг икки томонидаги санитарла эса халиги одамни худци тўрт бўлиб қатл қилмоқчида^

оёқ-кўлидан тортиб турган эдилар. Риэкаддинитиклаб, асбобларини фельдшер тутган патнисга ташлади, бир дақиқа қимир этмай, яралари боғланаётган беморга тикилиб турди.

- Нима янгилик? - деб сўради у ўзига ёндашган Таррудан.

- Панлю Рамбернинг ўрнига карантинда туришга рози бўлди. Шусиз ҳам у кўп Нин қилди. Энди Рамбер кетса, фақат учинчи назорат дастасини ташкил қилиш керак.

Риэ индамай бош ирғади.

- Кастел эмдорининг биринчиларини тайёр қилибди. Синаб кўрайлик, деяпти.

- Зўр иш бўпти! - деди Риэ.

- Ниҳоят охиргиси - Рамбер шу ерда.

Риэ бурилди. Мухбирга аланглади, никоб билан бекилмаган кўзлари қисилиб кетди.

- Нега бу ердасиз? - деб сўради. - Сиз бу ердан узоқларда бўлипингиз керак эди-ку.

Тарру, Рамбер бугун кечаси 5-пиааузоқларда бўлади, деди, Рамбер эса «Назаран», деб гап кўшди.

Никоб ҳар гапирилганда пуфак бўлиб, оғизга теккан жойи хўлланади. Шундан суҳбат ғалати, худди хайкаллар гаплашаётгандек нотабий эшитилади.

- Сиз билан гаплашиб олмоқчи эдим, - деди Рамбер.

- Хўп десангиз, бирга қайтамиз. Мени Таррунинг хонасида кутинг.

Рамбер билан Риэ бир неча дақиқадан кейин хақимнинг машинаси орқа ўриндиғида зпирган, машинани эса Тарру бошқараётган эди.

- Ёқилғи тугаяпти, - деди Тарру тезликни алмаштираётди. - Эртага ўзимизнинг икки оёққа ўтамыз чоғи.

- Ҳақим, - деб тилга кирди Рамбер, - мен кетмайман, шу ерда, сиз билан қоламан.

Тарру хатто қимирлаб ҳам қўймади. Машина ни боягидек ҳайдайверди. Риэнинг эса чарчо] тубидан тепага сузиб чиқишга дармони ҳам қол магандек эди.

-У нима бўлади энди?-деб сўрадиу бўғиктовупда

Рамбер ўша ишонганига хали-хануз ишонишин қайта-қайта ўйлаб кўргани, аммо кетса, уятга қоли шини айтди. Лекин шунда Риэ бирдан қаддини ТИЕ лади ва қатъият билан, нодонлик бу, бахтни кўзла қилинадиган ишнинг сира уяти йўқ, деди.

Шу чоққача жим келаётган Тарру орқага қара май, агар Рамбер шу ерда қолиб, одамлар қайғусиг шерик бўлса, унда бахг учун тариқча ҳам вақт топо/ майди, деди, ё унисини, ё бунисини танлаш керак.

- Бу ерда бошқа масала, - деб очилди Рамбер. Мен аввалига бу шахарга бегонаман, бу ерда, сизни оддингизда қиладиган ишим йўқ, деб ўйлардим. Леки энди, шунча нарсани кўргач, энди хоҳлайман* йўқми, шу ерлик бўлиб қолганимни туйдим. Бу кўр гилик ҳаммамизга бирдай тегишли экан.

Унинг гапига ҳеч ким индамади ва Рамбер безовт қимирлади.

- Узингиз ҳам яхши биласиз, ахир! Бўлмаса АВ заретда нима қилардингиз? Ёки сиз ҳам бирор йу танлаб, бахгдан воз кечдингизми?

Бу саволга на Риэ, на Тарру жавоб қайтарди. С) кут чўзилди ва қарийб Риэнинг уйигача индама кетдилар. Шунда Рамбер саволини яна, бу га қатъийроқ такрорлади. Ва яна унга фақат Риэ қа раб қўйди. У хатто шу ҳаракатни қилишга ҳа: қийналаётгандек эди.

- Мени кечиринг, Рамбер, - деди у, - лекин ўзи ҳам билмайман. Биз билан қолгингиз келса, майл* қолинг, мен нима ҳам дейман.

У гапдан тўхтади, чунки машина кескин бурилга эди. Кейин олд ойнага тикилганча, яна тилга кирДО

- Бундунёда севганингдан воз кечишга арзийдиган бирор нарса бормикан ўзи? Лекин мен ҳам воз кечдим, негалигини ўзим ҳам билмайман.

У яна ўзини орқага ташлади.

- Мен шунчаки фактни қайд этипман, бор-йўғи шу, холос, - деди ҳорғин товушда. - Буни эътиборга оламиз ва ҳулоса қиламиз.

- Қанақа ҳулоса? - деб сўради Рамбер.

- Эҳ, бирданига ҳам даволаб, ҳам билиб олишнинг иложи йўқ, - деб жавоб қилди Риэ. - Шунинг учун иложи борица тезроқ даволашга уринамиз. Кечиктириб бўлмайдигани шу.

Қоқ ярим тунда Тарру билан Риэ Рамберга у назорат қилиши керак бўлган маҳалла режасини топширдилар, Тарру бирдан соатга қараб қўйди. Бошини кўтарган эди, Рамбернинг ўзига қараб турганини кўрди.

- Огоҳлантириб қўйганмисиз?

Мухбир кўзини олиб қочди.

- Хатча юборганман, - деди қийналиб, - бу ерга, сизларга келишдан олдин.

Кастелнинг зардобини фақат октябрь охирида синай олдилар. Амалда фақат шу зардобгина Риэнинг охирги умиди эди. Ҳаким яна омад келмаса, вабо *яна*. узоқ ойлар ҳужайинлик қиладими ё ҳечдан-ҳеч дами кесиладими, бари бир, шаҳар унинг инжиқликлари ҳукмида қолипшга қатъий ишонар эди. Отон жанобнинг ўғли Кастел Риэниқига келишидан бир кун олдин касалланган эди. Бутун оилани карантинга жўнатишга тўғри келди. Карантиндан яқинда чиққан онаси яна 5^ня ёққа қайтишга мажбур эди. Ҳокимият б) ^ йрзпқларини муқаддас биладиган терговчи боланинг баданида касалликнинг илк аломатларини кўргани заҳоти Риэ ҳакимни чақиртирди. Риэ келган пайтда ота-она икковлон боланинг бопшда турган эдилар. Қизчани

уйдан узоклаштирган эканлар. Бола касалликнинг тамом холсизланиш билан белгиланадиган биринчи боскичида эди - итоат билан ўзини кўришга қўйиб берди. Ҳаким бошини кўтарган эди, кўзи туғри отанинг кўзига тўқнаш келди, сўнгра сал нарироқда ранги қув учиб турган онанинг юзига қаради; бояқип1 даспрўмолни лабларига босган кўйи катта-катта очилган кўзларини ҳакимнинг қўл ҳаракатларидан узмас эди.

- Ўша, шундайми? - деб совуққина сўради терговчи.

- Ҳа, - деди Риэ боладан нигоҳини узмай.

Онанинг кўзлари даҳшатдан олайиб кетди, аммо ўзи миқ этмади. Терговчи ҳам жим қолди, кейин ним товушда гапирди:

- Иложимиз қанча, ҳаким, бунақа пайтлари нима буюрилса, шуни баж:аришга мажбурмиз.

Риэ боягидай сал нарироқда, оғзини дастрўмол билан маҳкам сиқимлаб турган онага қарамасликка тиришди.

- Ҳозир мен сим қоқсам, тезда ҳаммаси бажарилади, - деди у иккиланиброк.

Отон жаноб унга телефонни курсатишга ҳозирланди. Аммо ҳаким унинг хотинига 5п?ирилди:

- ҚаттРЕҚ ачиняпман. Ул-бул нарсаларингизни олишга тз^ғри келади. Нима қилишни ўзингиз ҳам биласиз-ку.

Унинг гапларини Отон хоким кр^лт этмай, алланечук ҳайкаддек қотиб тинглади. Кўзларини кўтармади.

- Ҳа, биламан, - деди бош ирғаб. - Ҳозир ййғинаман.

Кетишдан олдин Риэ ўзини тутолмай, уларга ҳеч нима керак эмасми, деб сўради. Она унга бо51ГИдек тикилиб олган эди. Лекин бу гал терговчи унинг кўзларига қарай олмади.

- Йўқ, раҳмат, - деди у зўрға ютиниб, - боламини кутқаринг, шунинг ўзи кифоя.

Илгари карантин шунчаки расмиятчилик эди, аммо Риэ билан Рамбер бу ишни қўлга олганларидан кейин холилатишнинг барча қоидалари ҳам кам-кўстсиз бажариладиган бўлди. Жумладан, улар бемор оила аъзоларининг бўлак-бўлак жойлаштирилишини талаб қилдилар. Агар улардан бирортаси ўзи билмаган ҳолда касалликни юқтирган бўлса, унда хавф кучаймаслиги керак. Риэ бу мулоҳазаларни терговчига тушунтирди, терговчи маъқул топди. Аммо эр-хотин бир-бири билан кўз уриптириб оддилар, буни пайқаган ҳаким иккаласининг қайрудан адо бўлганини фаҳмлади. Отон хонимни қизчаси билан меҳмонхонадаги, Рамберга қарашли карантинга жойлаштиришга келишдилар. Аммо бу ерда бопқа ўрин йўқ, ҳаммаси банд, терговчи холилатиш лагери деб аталган жойга боришга мажбур, волийлик шаҳар стадионида, йўл қурилиш идорасидан чодир қарз олиб, бу лагерни ташкил этган эди. Риэ лагердаги етишмовчиликлар учун узрини айтди, аммо Отон жаноб, қоида ҳамма учун чиқарилган ва унга ҳамманинг бирдек бўйсунуши адолатдан бўлади, деди.

Болани эса ўнта каравот қўйиб ёрдамчи лазаретга айлантирилган собиқ синфхонага ётқиздилар. Риэ йигирма соат чўзилган олишувдан кейин, энди умид қолмаганини тушунди. Ушоққина гавда ҳеч бир қаршилиқ кўрсатмай, ўзини ғажийётган микробларга тамом ихтиёрини берган эди. Нимжон бўғинларда кичкина-кичкина, лекин жуда қаттиқ оғриқ берадиган бийлар шишиб чикди. Хасталик болани бошданок махрв қилган эди. Риэ шунинг учун ҳам Кастелнинг зардобини унда синашга қарор қилди. Шу куниёқ унга томчилатма қуйиш қилинди. Аммо унда ҳеч қандай ўзгариш сезилмади. Тонгда эса ҳал

килувчи натижаларни билиш учун боланинг бошида хамма тупланди. Болада биринчи босқич карахтлик ҳолати ўтаб, у қалт-қалт тўлғаниб ётар эди. Кастел билан Тарру сахар соат тўртдан бери тўшак ёнидан жилмай, касалнинг зўрайиши ё енгиллашишини дақиқама-дақиқа кузатиб турардилар. Риэ ҳам тик турибди, лекин боланинг бош учида, унинг ёнидаги Кастел аллақандай эски тиббий журнални жуда хо тиржам кўринишда ўқиб ўтирган эди. Тонг ёриша бошлагач, собиқ мактаб синфхонасига аста-секин бошқалар ҳам кириб келдилар. Биринчи Панлю ҳазрат кўринди, у Таррунинг рўпарасида тухтаб, деворга елкасини берди. Унинг юзида укубат ифодаси қотиб қолган, доим касал юқтириш ваҳимаси билан боғлиқ кўпкунлик чарчоқ кип-қизил пешанасига чуқур-чз^кур ажинлар ётқизган эди. Жозеф Гран ҳам келди. Энди соат етти бўлган эди, Гран ҳали нафасини ҳам ростламагани учун узр сўради. У нима 5шгилик борлигини билишга бирров кирган экан. Риэ индамай, мажоли етганча ковоғини ёпиб, кўзларини қисиб, оғриқдан юзини тириштирганча кимирламай ётган, фақат бошини жилдсиз ёстикда нуқул ўнгдан чапга, ўнгдан чапга думалатаётган болага ишора қилди. Атроф тамом ёришиб, синфнинг ҳали ҳам жойида турган қора тахтасидаги ҳали ҳам *ўчириАмагзп* купайтирув жадвалларини кўз илғаганда Рамбер кириб келди. У ёнбошдаги каравотнинг пойида деворга елкасини берди ва чўнтагидан сигарет қутисини олди. Аммо болага бир қаради-да, чўнтагига қайтариб солди.

Кастел 5пирган жойида кўзойнаги тепасидан Риэга қаради.

- Отасидан бирор хабар борми?

- Йўқ, - деди Риэ, - у карантинда, лагерда.

Ҳаким жонининг борича бола инқиллаб ётган каравот темирини сиқимлади. У боладан кўзини

узмас эди, бола илкисдан қаттиқ кучанди ва яна тишини тишига босиб, белини алланечук букди-да, секин қўл-оёқларини чўзди. Дағал аскарый кўрпа ёпилган миттигина, яп-яланғоч танадан ўткир тер ва жун иси келарди. Боланинг танаси секин-аста бўшашди, қўл-оёқларини йиғиштирди, бояги-бояги, ҳеч нарса кўрмагандек, ҳеч нарса билмагандек, гўё тез-тез нафас олаётгандек бўлди. Риэ Таррунинг нигоҳини тутди, лекин у ўша захоти кўзини олиб қочди.

Улар болалар ўлимини биринчи марта кўраётганлари йўқ, зеро, шаҳарда бир неча ойдан бери қутураётган ваҳшат ўз қурбонларини фарқлаб ўтирмайди, аммо бугун эрталаб биринчи мартагўдак қийналишини дақиқама-дақиқа кузатиб турдилар. Ва албатта, бегуноҳ жонзотни йиқитган дардни, улар будардни шундай ҳис этдилар, дард ҳам аслида шундай эди, қандайдир бир шармсорлик сифатида ўзларига олдилар. Аммо шу пайтгача бу шармсорлик алланечук мавхум эди, улар шу пайтгача гўдакнинг жон таслим қилишини бунча узоқ кузатмаган ва ажалнинг юзига тик қарамаган эдилар.

Аммо шунда бола худди қорнидан бир нарса ғарч тишлагандек, мажолсиз чийиллади-да, яна икки букланди. Шу аҳводда, ғужанак бўлиб бир неча узоқ лаҳза ётди, уни қалтироқ босди, жони талвасада тўлғанди, чўпдай суюкчалари вабонинг қаҳрли ҳамласида майишиб, безгак тўлқинлари хуружи остида қирсиллаб кетаётгандек туюлди. Бўрон ў^{тган}Д^ан кейрш унинг танаси бўшашди, безгак чекингандек, микроблар захарлаган, тердан жиққа ҳўл тўшакда бўғилиб ётган бу танани ташлаб кетгандек бўлди ва ҳатто шу калтагина нафас ростлаш ҳам ўлимга ухпиаё кўринди. Учинчи марта қайноқ, тўлқин ёпирилиб, тушакдан кўтариб ташлаганда, бола ўзини куйдираётган хароратдан

кўркиб, бир бурчакка ғужанак бўлиб тикилиб оиди ва кўрпани итқитиб, жон-жаҳди билан бошиш силтади. Қизариб пишган ковоклари тагидан дона дона кўз ёш ситилиб чикди, кўрғошин тусидагр юзидан сидирилиб окди, хуруж босилгандан кейин у мадорсизланиб, қоқсуяк оёқчаларини, икки кеча кундуздан бери ингичка чўпга айланган қулчалариш ёйди ва алчайиб, хочга тортилган алпозда ётиб қолди.

Тарру эгилиб, оғир кафтлари билан митти юздаг* тер ва кўз ёшларни артди. Кастел китобни ёпди ва бир дақиқа болага тикилиб турди. Гапирмоқчи эди аммо дарров йўталишга мажбур бўлди, чунки ОВОЗР бўғилиб, нотабийй бўлиб қолган эди.

- Эрталабки ремиссия бўлмади, а, Риэ?

Риэ, бўлмади, аммо бола касалликка одатдагида узокроқ қаршилиқ кўрсатяпти, деди. Деворгахорғий суянган Панлю ҳазрат ҳирқироқ товушда:

- Агар қазоси етган бўлса, одатдагидан ҳам кўпро* қийналади, - деди.

Ҳаким ҳазратга кескин ўгирилиб, оғзини очди-ю аммо куч билан ўзини ушлади, бу унга қийин бўлд* шекилли, яна болага нигоҳини қадаб олди.

Палатага кундуз ёруғи тобора кенгрок қуйилди Одам таналари безовта тўлғанаётган қатор беи каравотдан келаётган оҳ-воҳлар қандайдир би\ ўйлаб қилинаётган босиқликдан далолат беради Фақат охирдаги бурчакдан тенг вақт оралиғида азобдан кўра ҳайронлик сезилаётган оҳ тортии бўлиб-бўлиб турган чинқириқ эшитилар эди Ҳатто касалларнинг ўзи ҳам чидашга ўргангандек эпидемиянинг бошларидагига қараганда энди кўрҚ май кўйгандек туюлади. Уларнинг касалликка ҳозир ги муносабатларида уни қанақадир қабул қили(олишга ўхшаган нарса сезиларди. Фақат ёлғиз бо ланинг ўзи иллатга қарши жон олиб-жон бери(курашаётган эди. Риэ вақти-вақти билан, шунда!

килиш кераклигидан кўра, ўзини енгиб келаётган карахт ожизликдан қутулиш учун боланинг томир уришини ўлчаб кўрар ва кўзини юмган пайти ўзганинг титроғи ўзига ҳам ўтиб, томирларида ўз кони билан бирга тепаётганини ҳис қилар эди. Бундай пайтларда у ўзини гўё касаллик азоблаётган болага қўхпилиб кетаётганини ҳис қилар ва ҳали таслим бўлмаган, бор кучлари билан унга мадад беришга интилар эди. Аммо дақиқа ўтади ва бу икки юрак ҳамоҳанг урмай кўяди, бола Риэнинг ихтиёридан чиқиб кетади ва ҳакимнинг шунча уриниши бўшлиққа ютилади. Шунда у ингичка ориққина билакни қўйиб юборди ва жойига қайтди.

Деразадан тушаётган қизғиш ёруғлик аста-секин сарғиш тус олди. У ёқда, дераза ойналари ортида эрталабки жазира чирсиллаётган эди. Тўшак атрофида тўпланганларнинг яна бир марта киришга ваъда берган Граннинг чиқиб кетганини пайкаганлари ҳам даргумон. Улар кутаётган эдилар. Кўзлари юмук; ётган бола бир оз тинчлангандек кўринар эди. Унинг қуш панжасига ўхшаган бармоқларикаравотчетини оҳистапайпаслади. Кейин бу қўлчалар юқорига жилиб, тизза тепасидаги кўрпани тирнади ва бола илкис оёқларини чангак қилиб, қорнигатортди-да, қимирламай қотиб қолди. Шунда у биринчи марта кўзини очиб, тўппа-тўғри тепасида тзфган Риэга қаради. Унинг касаллик ғажиган юзига бўз тупроқдан ниқоб ёпилгандек бўдди, оғзи ним очилди ва шу захоти лабларидан яккаю ягона, чўзиқ, нафас олаётганда сал секинлашган, палатани бир текис, дарз кетган шикоят билан тўлдирган, шу қадар ғайриинсонийки, худди ҳамма одамлардан бараварига чиқаётгандек бир раддия отилиб чикди. Риэ тишини тишига босди, Тарру тескари қараб олди, Рамбер олға талпиниб, тиззасидаги китобни шарт ёпган Кастелнинг ёнида туриб қолди. Панлю

хазрат бола чинқириғи эмас, ёшга алоқаси йўқ чинқирик чиқаётган, касаллик кўклаган оғизга тикили қолди. У чўкка тушди ва аниқ, аммо эзилган товушда, қолганлар буткул табиий деб билган, ҳеч кимп тааллуқли бўлмаган бу шикоят ўчиролмаган сўзларш ифода этди: «Худойим, шу болага кушойиш бер!»

Аммо боланинг чинқириғи тинмади ва палатадаг* касалларда безовталиқ бошланди. Бояги, палатс адоғидаги ҳар замон-ҳар замонда кичқираётгаш энди бошқачароқ, тезлашган оҳангга ўтди, салдаъ кейин бошқа касалларнинг дод-войи жўрлигидо росмана бўқиришга айланди. Палатанинг ҳаммс бурчакларидан Панлю хазратнинг ибодатини босиб нола тўлқини уларнинг устига бостириб келди. Вс каравот тутқичларини титраб-қақшаб сиқимлага! Риэ кўзини юмиб олди, у чарчоқ ва нафратдан мас: бўлиб қолганга ўхшарди.

У кўзини очганда, Тарру унинг ёнига келган эди.

- Кетмасам бўлмайди, - деди Риэ. - Мен бун* кўтаролмайман.

Аммо касаллар буйруқ олгандек, бирдан жими(кодцилар. Ҳаким фақат шунда боланинг чинқириғт дақиқа сайин ожизланиб-ожизланиб бориб, ниҳоя' бирдан тўхтаганини англади. Атрофдаяна, аммо эидо хозиргина барҳам топган курашнинг олислаган акс садосидек бўғиқ ингроқ кўтарилди. Зеро, у якун топган эди. Кастел каравотни айланиб ўтди ва ҳаммас! тамом, деди. Энди ун чикмаётган оғзини ёполма! қолган бола тўдалашган кўрпалар орасида осойиигп ётарди, у жуда кичкина бўлиб қолди, ёноқларидап кўз ёшлари қуришга ҳам улгурмаган эди.

Панлю хазрат тўшакка яқинлашиб, майитнх чўқинтирди. Кейин ридоси этакларини йиғиб, кўч«эшигига қараб юрди.

- Демак, яна ҳаммасини қайтадан бошлаймиз? - деди Тарру Кастелга қараб.

Кекса ҳаким бош чайқади.

- Эҳтимол, - деб лабларини ирвайтирди у. - Охир оқибат, бола узоқ олиттди-ку.

Риэ бу орада палатадан чиққан эди; юзи ғалат: тусга кириб, шундай шиддат билан одимлаётга эдики, у қувиб ўтган Панлю ҳазрат тирсагида тутиб тўхтатди.

- Бунақа эмас-да, ҳаким, - деди у.

Риэ ўшандай шиддат билан ўгирилди, Панм ҳазратга қаҳрини сочди:

- Ўйлайманки, бунинг гуноҳи йўқ эди - буни си ҳам яхши биласиз!

Кейин у бурилиб, Панлю ҳазратдан ўзиб кетди в мактаб ховлисига йўл олди. У чанг босган дарахтла] тагидаги ўриндикқа чўкиб, пешанасидан ёнок ларига оқаётган терларини кафти билан сидирди Унинг қичқиргиси, бўкириб юборгиси келар, ишқи либ, юрагини ханжардек тилиб ўтаётган лаънап тугун очилиб кетса бас эди. Жазира фикус барглар! орасидан секин сизилиб тушарди. Феруза осмоню худди кўзга тушган оқ хира парда қоплади *ва* ҳаво димиқиб кетди. Риэ эс-хушсиз ўтирарди. Ъ новдаларга, осмонга қаради ва аста-аста нафаск ростланди, чарчоғи ёйилгандек бўлди.

- Нега менга бунча жаҳл қилдингиз? - деган овоз эшитилди орқасидан. - Мен ҳам бу манзарага зўрға чидадим-ку.

Риэ қайрилиб, Панлюга қаради.

- Мени кечиринг, сиз ҳақ; эдингиз, - деди у. - Аммо чарчаш ҳам бир телбаликдай гап, лекин шундай вақтлар бўладики, бу шаҳарда менинг қаршилик кўрсатишимдан бошқа ҳеч нарса қолмайди.

- Тушунаман, - деб ғулдиради Панлю ҳазрат. - Бу чиндан ҳам қаршилик уйғотади, зеро, бизнинг инсоний ўлчовларимизга сиғмайди. Лекин, эҳтимол биз ақл билан етолмайдиганни ҳам севишга маж- бурдирмиз.

Риэ кескин қад ростлади. У Панлю ҳазратгатабиат ато этган бор куч ва ҳаяжонини кўзига жамлаб тикилди ва бош чайқади.

- Йўқ, ҳазрат, - деди. - Севги ҳақида шахсан менинг тасаввурим бошқа. Мен Худонинг болаларга азоб берадиган дунёсини ҳатто ўлим тўшагида ҳам қабул қилолмайман.

Панлю ҳазратнинг юзи, худди соя тушгандек, изтиробли ўзгарди.

- Энди, ҳаким, - деди у мустар бўлиб, - мен Худонинг марҳамати нималигини тушундим.

Риэ яна ўриндиққа чўкиб қолди. Яна энг теран чуқурликлардан чарчоқ кўтарилиб келди ва у юмшоқроқ қилиб:

- Мендау йук, биламан. Аммо сиз бРлан тортишмоқчи эмасман. Биз ҳаммамизни бирлаштрфиб турган нарса учун биргаликда қурашяпмиз, даҳрийлик ё ибодатнинг бунга алоқаси йук. Энг муҳими ҳам фақат шу.

Панлю ҳазрат Риэнинг ёнига ўтирди. У ҳа51Жонга тушган эди.

- Ҳа, - деди у, - сиз ҳам инсонни қутқариш учун заҳмат чекапсиз.

Риэ сўлғин илжайди:

- Энди, билсангиз, менга инсонни қутқариш сингари сўзлар жуда баландпарвоз туюлади. Мен бунча узокни кўзламайман. Мени одамнинг соғлиғи, биринчи навбатда соғлиғи қизиқтиради.

Панлю ҳазрат журъатсиз қолди.

- Ҳаким, - деди у ниҳоят тилга кириб.

Аммо шу заҳоти дами ичига тушди. Пешанасидан дона-дона тер қуйилди. У: «Яхши қолинг», деб ғудранди-да, ўрнидан турди, унинг кўзлари йилтиллаётган эди. У энди кетишга чоғланган эди, лекин шу пайти ўйга чўмиб қолган Риэ ҳам туриб, унинг ёнига келди.

- Яна бир марта кечирасиз мени, - деди у. - Ишонаверинг, бу жаҳолат бошқа қайтарилмайди.

Панлю ҳазрат ҳақимга қўлини чўзди ва маъюс гапирди:

- Лекин, бари бир, сизни фикрингиздан қайтаролмадим.

- Нима берарди бу? - деб эътироз қилди Риэ. - Ўзингиз ҳам биласиз, мен зулмни, ўлимни ёмон кўраман. Сиз истайсизми, йўқми, шундан изтироб чекиш ва унга қарши курашиш учун бу ерда бирга турибмиз.

Риэ Панлю ҳазратнинг қўлини кўйвормай турарди.

- Мана, кўряпсизми, - деб кўшимча қилди у, Панлюга қарамасликка уриниб, - энди бир-биримиздан Худой таолонинг ўзи ҳам ажратолмайди.

Панлю ҳазрат санитария дасталарига қўшилган кундан лазаретлар ва вабо теккан маҳаллалардан чиқмай қолди. У даста аъзолари орасида, ўз назарида, мартабасига энг мз[^]носиб, яъни биринчи Зфинни эгаллади. Ўлимни кўравериб пишиб кетди. У, назарий жрххатдан қарасак, эҳтиёт эмлашлар воситасида касал юктиришдан химояланган бўлсада, ўз ажали ҳақидаги ўй унга ҳам бегона эмас эди. Зоҳиран у ҳамма вазиятларда хотиржамликни йўқотмасди. Бироқ ўлаётган боланинг тепасида бир неча соат термилиб ўтирган 5[^]пиа кундан бошлаб ичида нимадир узилгандек бўдди. Кўнглини азоблаётган тз[^]ғёнлар шундоқ юзида ҳам аён кўринарди. Шунданми, у Риэ ҳақимга айни шу кунлари камтарона бир иш - «Рухоний ҳақимга мурожаат этиши мумкинми?» деган мавзуда рисола тайёрлаётганини кулги аралаш айтганда, ҳақимга ҳазратнинг гаплари тагида қандайдир бошқа бир гап ётгандек туюлди. Риэ мазкур иш билан тани-

шишга истак билдирди, лекин Панлю тез кунд ибодат пайти ваъзга чиқиши ва унда айрим-айри мулоҳазаларни баён этшлини билдирди.

- Агар сиз ҳам борсангиз, ҳаким, бошим осмон етарди, аминман, сизни қизиқтирмай кўймайди.

Панлю ҳазратнинг иккинчи бор ваъзга чиқип шамол турган кунга тўғри келди. Очиғини айтганд издихомчилар сафлари биринчи гадагига нисбат* хийла сийрак тортиб қолган. Асосийси, бундай т мошалар ҳамтабааларимиз учун янгилик жозибасий йўқотган. Кейин «янгилик» деган сўзнинг шаҳрим] бошига тушган шўриш савдоларда илгариги маъно(қолмаган. Бунинг устига, ҳамтабааларимизнинг кўт ҳозирча диний бурчларини бажаришдан буткул ғ бурмаган ё ўзларининг шахсий, ўта бадахлоқ турму тарзларига аралаштириб юбормаган бўлсалар-да, ҳ< қалай, жуда ҳам бўлмағур иримчилик майлида черков: бориб турардилар. Ибодатга бўйиилари ёр бермайд аммо радди бало медальонлар ё авлиё Роҳа сувратш тумор қилиб юрадалар.

Мисол учун, ҳамтабааларимизнинг ҳар хил ф лу кароматларга муккасидан кетганини айти мумкин. Масалан, баҳорда ҳамма якдиллик бил* ана-мана деб, вабонинг тўхташини кутди, аш эпидемия қанчага боришини кўшнисидан бўлса-Л сўраб кўриш ҳеч кимнинг калласига келмади, чуш ҳамма вабо ана тўхтайди, мана тўхтайди, деб ўзШ ишонтириш билан овора эди. Лекин қун ўтавер; ва одамларни вабо сира тўхтамайди шекилли, деп ваҳм босди, ана шунда вабонинг тўхташи барч нинг эзгу орзусига айланди. Худди шу пайтлари к толик авлиё ва кароматгуйларнинг айтганларид« кўчириб олинган ҳар хил башоратлар қўлма-Қ бўла бошлади. Бунақа ёппа қизиқишдан қанДО фойда келшпини илғаган шаҳар босмаҳонала! эгалари бутун шаҳарга етадиган даражада мазҚ

матнларни кўпайтиришга киришдилар. Аммо кароматга оч оломон учун бу урвоқ бўлмаслигини билган корчалонлар яна чора кидирдислар, маҳаллий йилномалардан шунга ўхшаш гувоҳликларни тўплаб, чоп этиб, бутун шаҳарга ёйдилар. Бирок йилномаларда бунақа башоратлар танқисроқ бўлгани учун, уларни мухбирларга буюртма қилишга ўтдилар, мухбирлар, ҳеч бўлмаса, шу соҳада ўтган асрлардаги устозларидан қолишмайдиган билимдон чиқиб қоддилар.

Бу башоратларнинг айримлари рўзномаларда бет-бет босилди. Одамлар сихат-саломатлик йиллари рўзноманинг охири саҳифасида босиладиган кўз ёшли ишқий саргузаштларга қандай ташланган бўлсалар, буларга ҳам шундай ёпишар эдилар. Бу башоратлардан айримлари жуда ажабтовур: албатта минг рақами, қурбонлар сони ва вабо ҳукми остида ўтган ойлardan иборат аралаш-қуралаш ҳисоб-китобга асосланарди. Бошқа бирларида башоратларда констант деб аталган буюк қора ўлатларни бир-бирига қиёслаб ва у ёки бу даражада алламбало бу ҳисоб-китобларидан бизнинг ҳозирги қулфатимизга оид маълумотлар чиқариларди. Аммо рўзи Маҳшар кароматлари услубида тузилган ва воқеаларнинг ўрин алмашинуви ҳақида маълумот берадиганларининг жамоат назарида обрўи баланд, бу воқеалар шу қадар чалқаш ва мубҳам эдики, уларнинг ҳар қандайини шаҳримизга бемалол нисбат қилиб, ҳар бир одам улардан ўзи хоҳлагандек ҳулоса чиқариб олиши мумкин эди. Худонинг бермиш қуни Нострадамус билан Одилий авлиёнинг меросини титқилашар ва ҳар гал мўл ҳосил йиғар эдилар. Бу кароматларнинг ҳаммасида бир хусусият - ҳулосаларида тасалли бор эди. Бу хусусият фақат ва-бодагина йўқ эди, холос.

Хуллас, ҳамтабааларимиз учун дин ўрнини бидъат эгаллаган ва айни шу боис Панлю ҳазрат ваъз

айтган куни черковнинг бор-йўғи чораги банд бўлган эди. Риэ эҳромга кирган оқшом шамол эшик табақалари орасидан хуштак чалиб ўтиб, одамлар орасида бемалол кезиб юрган эди. Сукунатда қотган, рутубатли бу эҳромдагиларнинг бари эркаклар эди. Риэ ўриндиққа жойлашди ва минбарга кўтарилаётган рухоний ҳазратга кўзи туттди- У олдинги гаддагига қараганда мулойим, ўйчил сўз очди ва ибодатдагилар унинг ишни бир қадар иккиланиброк; бошлаётганини фаҳмладилар. Ва яна бир эътиборли аломат - у энди «сиз» эмас, «биз» деб гапираётган эди.

Аммо унинг овози секин-аста ўктам тус олди. Бошлама учун у вабонинг шаҳримизда, мана, бир неча ой ҳукм сураётгани ва биз уни яхшироқ билиб олганимиз, чунки унинг дастурхонимиз тепасига ёки яқин одамимизнинг бот учига қандай ўтириб олгани, биз билан қандай ёнма-ён юргани, ишдан чиқишимизни қандай кутиб тзфганини кўп марта курганимизни эслатди, биз, хуллас, унинг нимани тинмай уқтираётгани ва ўзимизни йўқотиб кўйган илк дақиқаларда, афтидан, керагича кулок солмаганимизни энди англашга қодир бўлсак ажаб эмас. Панлю ҳазратнинг бу минбардан олдин ирод этгани ҳануз ҳақиқат - ёки ҳарқалай, ўшанда у шунга амин эди. Аммо эҳтимолки, ҳаммамиз қатори у ҳам - шу ерда Панлю ҳазрат кўкрагига гурс этиб урди - эҳтимолки, бу ҳақда керагича ҳамдардлик билан ўйламаган ва гапиролмагандир. Аммо, барибир, унинг нутқида ҳақиқат муждалари ҳам бор эди: хамиша ҳамма нарсадан сабоқ чиқариш мзпмкин. Энг шафқатсиз синов - насроний *учун* фароғат. Насроний айни шу вазиятда мана шу фароғатга талпиниши, унинг нимадалигини ва уни қандай топишни тушуниши лозим.

Шу дақиқаларда Риэнинг теграсидагилар черков имконидаги барча кулайликлардан фойдаланиб,

Ўриндиклар суянчиғига ястаниб олдилар. Эшикнинг кигиз қоқилган табақаларидан бири шамолда секингина қирсиллаб зфилаётган эди. Ўтирганлардан бири бориб, эшикни ушлаб турди. Бу ҳаракатга алаҳсиган Риэ ҳазратнинг тинликдан сўнг нима деганини англамай қолди. У эса тахминан шундай деган эди: вабо деган манзарани туш[^]тиришгаури-ниш керак эмас, балки ўрганиб олиш зарур бўлган нарсани ўрганишга уриниш керак. Қисқаси, воизнинг айтишича, ҳарқалай, паришон эшитаётган Риэ ўзича шундай тахмин қилди, бу ерда тушунтирадиган нарсанинг ўзи йўқ. Лекин у воизнинг туйқусдан овозини баланддлатиб, кўп нарса фақат Худоё таолонинг ҳузурида ўз маъносини очади, айримлари хатто ғайблигича қолади, деганидан сўнг жуда берилиб тинглашга тутди. Албатта, яхшилик билан ёмонлик мавжуд, одатда ҳар киши улар орасидаги фарқни кўриб тзфади. Аммо ёмонликнинг ички моҳиятига етганимизда, худди шу ерда бизга машаққатлар рз[^]пара чиқади. Мисол учун олсак, сиртдан зарурат бўлган ёмонлик ва сиртдан бефойда ёмонлик мавжуд. Дўзахга тупшрилган Дон Жуан ҳам, бегуноҳ боланинг ажали ҳам бор. Зеро, бадахлок фоҳишнинг Худо дасти билан ерпарчин бўлиши адолатдан десак, норасиданинг азоб-уқубатга учрашини тушуниш душвор. Чиндан ҳам, ёруғ оламда норасиданинг азоб-уқубатидан ва азоб-уқубат туғдирадиган даҳшатдан каттароқ нарса йўқки, мазкурнинг сабабларини излашимиз лозим. Умуман олганда, Худо бизга ҳамма нарсани енгиллаштиради ва шу жиҳатдан қарасак, бизнинг динимиз мақтовга нолайиқ - у табиий. Бу ерда эса, Худо, аксинча, гирибонимиздан олиб, деворга тираяпти. Шундай қилиб, биз вабонинг девори тагидамиз ва биз унинг мудҳиш кўланкасидан ўзимизга эзгулик чиқариб олишимиз лозим. Панлю ҳазрат хатто

бу девордан ошиб ўтишга йўл берадиган имтиёз ва эркинликларни ҳам рад этди. Ўша гўдакни кутаётган абадий фароғат унинг бу дунёда тортган азоблари учун минг карра мукофот бўлишини айтиш ҳеч гап эмас эди, аммо, очиғи, шундайми, йўқми, ўзи ҳам билмайди. Ва чиндан, асрий жаннат фароғатлари инсон азобининг, жилла қурса, бир лаҳзаси ўрнини қоплайди, деб ким исботлай олади? Шундай деб исботлаган одам, албатта, насроний бўлмасди, зеро, муаллимимиз азобни ўз танаси ва руҳи билан таниган. Йўқ, Панлю ҳазрат девор тагида, рамзи хоч бўлмиш парчинлаш сувратига содиқ қолади ва гўдакнинг азобларига юзма-юз тураверади. Ва у кўркмасдан бугунда ўзига кулоқ тутаётганларга: «Биродарлар, вақт етди. Ёки ҳаммасига ишониш, ёки ҳаммасини рад этшп керак... Қани, орангиздан ким ҳаммасини рад этишга журъат қилади?..» - дейди.

Риэнинг хаёлидан ҳазрат ота тўппа-тўғри даҳрийликка бориб қолди-ю деган фикр лип этиб ўтди. Аммо воиз шу аснода бу кўкдан кўрсатилган, бу аниқ талаб насронийнинг фойдасига, деди. Бу з^нга фазилат қаторида инобатга ўтади. У, Панлю, қуйида зикр этиладиган фазилат кўнгилчанроқ ва мумтозроқ ахлоққа кўниккан ақллари шошириб қўядиган, нимадир поёнсиз нарсаларни ўзида жо қилишини *яхит* билади. Аммо вабо вақтининг дини бизнршг кундалик динимиз бўлиб қололмайди ва агар Худо бахтиёрлик вақтларида рухнинг таскин топиши, шодданишига йўл қўйиб беролса, хатто шуни хоҳласа, унда синоат дамларидаги диннинг исёнкор бўлишни ҳам истайди. Бугун Худо ўз 51раттанларининг Ҳаммаси ёки Ҳеч Нарса бўлмишни мўлжал олган олий фазилатга эришишлари учун уларга мислсиз фалокат йўллаш билан марҳамат кўрсатди.

Кд1 асрлар олдин бир олим мутафаккир аъроф йуклиги ҳақ^ада бир сирни биламан, деб чиққан эди.

Унинг бу гапи замирида яримчоралар бўлмайди, фақат жаннат ва дўзахгина мавжуд, инсонга ўзининг хошишига қараб ё жаннат фароғати, ё мангу азоб ҳозирланган деган маъно ётади. Панлю ҳазрат фикрича, бу ғирт даҳрийлик, фақат шаккок одам ўйлаб топиши мумкин. Зеро, аъроф мавжуд. Лекин шундай даврлар борки, майда гуноҳлар ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Ҳар қандай гуноҳ ўлимга тааллуқли, ҳар қандай бепарволик жиноят. Ё ҳаммаси, ё ҳеч нарса.

Панлю ҳазрат жим қолди, Риэ шамолнинг тобора кучайиб, эшик остидаги тирқишдан шувиллаб кираётган ингроғини аниқроқ эпштди. Аммо ҳазрат ота шу заҳоти яна гапга тушди ва юқорида у тилга олган, сўзсиз қабул этиладиган фазилатни доимгидай тор маънода тушуниш мумкин эмас, гап жўнгина мўъмин-қобиллик ва хатто ётиш машаққатли бўлган ҳўрланиш ҳақида ҳам кетаётгани йўқ. Ҳа, у ҳурланишни назарда тутди, аммо бу ҳўрланганнинг ўз ихтиёри билан борадиган ҳўрланрпп. Албатта, боланинг азоби ақл ва кўнгил *У*ун* ҳўрланшп. Аммо худди шунинг 5^{ун} бу азоблардан ўтиш керак. Худди игунинг *узун* Панлю ҳазрат айни дамда ушбу сўзларни айтиш ўзига осон эмаслигига тингловчиларни ишонтирди - пгунинг учун, Худо шуни хоҳлаган эканми, уларга истак билан боррпп керак. Насроний ҳеч нарсага шафқат қилмайдганига фақат шундай боради ва унга ҳамма йўллар ҳозирланган эканми, у энг муҳимига, бош манзилга шундай етиб келади. У сўзсиз рад этишга мубтало бўлмаслиги учун сўзсиз эътиқодни танлайди. Насроний шишиб чиққан бий тананинг ўзидаги маразларни табиий йўл билан чиқариб ташлашидан далолат беришини билиб, хозрф черковларда: «Худойим, ўзинг бизга бий йўлла», - деб сўраётган ажойиб аёллар каби ўзини Худонинг иродасига, гарчи билишга ожиз бўлса-да, топшириши лозим. «Мен буни

тушунаман, буни мен қабул қилолмайман», деб айтиш мумкин эмас; ана шу, бизга айнан танлаб олиш учун юборилган қабул қилинмайдиганининг қок; юрагига ташланиш керак. Воланинг азоби - бизнинг аччик нонимиз, аммо шу нон бўлмаса, қалбимиз эътиқод очлигидан сўниб қолади.

Шу пайт Панлю ҳазрат ваъзининг тинликларида ҳамроҳ бўладиган босиқ ғовур бирдан баландлади, аммо ҳазрат ота туйқус шиддат билан, худди ўзини тингловчилари ўрнига қўйиб кўраётгандек, қандай йўл тутишларини сўроққа олди. У ишонадики, каллага келган биричи фикр ва биринчи сўз даҳшатли <Тақдирият> сўзи бўлади. Хўш, мана агар унга «тақдирият» сўзи олдига «фаол» деган сифат қўйишга имкон берилса, у мазкур сўз одида чекинмайди. Албатта, у олдинги маърузасида тилга олган насроний динидаги абиссипнияликлардан ибрат олмаслик кераклигини яна эслатади. Ва ҳатто фикран бўлса ҳам вабо пайтида ўз латта-путталарини насронийларнинг санитария пикетларига отиб, самовотдан Оллоҳ юборган жазога қарши чиқишга журъат этган бу кофирларга вабо ёғдаришни бақириб сўраган форсларга ҳам таассуб қилиб бўлмайди. Яна бир томондан, ўтган асрда юз берган вабо эпидемияси пайти чўқинтириш маросимида мараз юкғариши мумкин бўлган хул, қайноқ лабларни тегиздирмаслик ниятида чучук кулчаларни қискич билан ушлаган қоҳиралик роҳибларни ҳам ибрат қилиб бўлмайди. Вабога учраган форслар ҳам, қоҳиралик роҳиблар ҳам бирдай гуноҳга ботганлар. Зеро, биринчилари учун боланинг азоби ҳеч нарса, кейинчилари учун, аксинча, азобдан инсоний кўрқув бошқа туйғуларни босиб кетган. Иккала ҳолатда ҳам муаммонинг ўзи бузилган. Униси ҳам, буниси ҳам ОЛЛОҲБПШГ даъватига қар қолган. Аммо Панлю ҳазратда тўпланганларнинг ёдига соладиган бошқа мисоллар ҳам бор. Агар буюк

Марсел вабосини таърифлаган қадимий йилномага ишонсак, Мери ибодатхонасидаги саксон бир роҳибдан фақатгина турттасига мудҳиш ўлат шафқат қилган эди. Бу турттадан учтаси дуч келган ёққа жуфтақ ростлаган. Йилнома шундай дейди, йилнома, биласизки, изоҳот беришни зиммасига олмайди. Аммо йилномани ўқиётиб, Панлю ҳазрат етмиш етти ўлимга қарши, учта омон қолган биродарлар ибратига қарши биттанинг туриш берганини ўйлайди. Ҳазрат ота минбар қиррасига бир мушт урди-да: «Биродарларим, ўша қолган одам бўлиш керак!» - деб хитоб қилди.

Албатта, будеганижамоатимизнингтабий балои офат тартибсизлигига қарши кзфашда кўллаётган оқилона интизоми, эҳтиёткорлик чораларидан воз кечиш эмас. Тиз чўкиш керак, воқеаларни ўз ихтиёрига кўйиб берайлик деган ахлоқ муҳибларига кулоқ СОЛИП керак эмас. Аксинча, аста-секин ва ҳатто пайпаслаб бўлса-да, чиқиб олип1, 51хшилик қилишга иитилиш лозим. Аммо бошқа нарсаларга келганда, ўз жойимизда қолиш, ҳатто ёш гўдақлар ўлимида ҳам бўйин эгиб Худога суяниш ва ўзимиз учун пана жой изламаслигимиз лозим.

Шу ўринда Панлю ҳазрат тўпланганларга Марсел вабоси пайтида бўлган епископ Бельзенснинг тарихини айтиб берди. Воиз тингловчиларга епископнинг эпидемия охирлаганда бурчи буюрган ҳамма вазифани адо этгач, энди ҳеч қандай ёрдамдан фойда йўқ деб ҳисоблаб, озиқ-овқатни ғамлаган уйига бекиниб, дарвозани уриб кўйишни буюрганини эслатди. Мана, марселликлар сабр косаси тўлган пайтда буткул қонуний бўлмиш беқарорлик ила кечагина бошларртга кўтарган кишидан нафратланадилар, вабо юқтириш учун унинг уйини мурдалар билан 5ф^йдилар ва ҳатто вабо уни муқаррар ўлдафсин деб, мурдаларни девордан ошрфиб, ичкарига ҳам ташлайдилар. Шук-

дай қилиб, епископ ажал кутурган макондан пана жой топмоқчи эди, ўликлар эса осмондан унинг бошига ёғилди. Биз ҳам бу мисолдан ўзимизга сабоқ олишимиз керак: вабо пайтида дахлсиз орол йўк ва бўлмайти ҳам. Йўк, ўрта йўл бўлмайти. Иснодни қабул қилмоқ лозим.

«Биродарларим, - деб давом этди Панлю ва қавмлар унинг товушидаги оҳангларга қараб ваъз охирлаётганини фаҳмладилар, - Худога муҳаббат - мушкул муҳаббат. Унга муҳаббат ўзини батамом унутишни, ўз шахсиятига эътиборсизликни талаб этади. Аммо ёлғиз шу муҳаббатгина азобнинг даҳшати ва гўдаклар ўлимини ювиб кетади, нима бўлганда ҳам, фақат муҳаббатгина уни заруратга айлантиради, зеро, инсон буни 1ушунмайди, у буни фақат истайди, холос. Мана, мен сизлар билан бирга ўзлаштирмоқчи бўлган мзгшул дарс ҳам шу. Мана, биз яқин боришимиз керак бўлмиш, инсоннинг карашича бешафқат, Худонинг назарида ягона бебаҳо диёнат шу. Шунчалар кўрқинчли манзара олдида биз ҳаммамиз баравар бўлишимиз керак. Бу юксакликда ҳаммаси кўшилади, ҳаммаси бараварлашади ва зохирдаги адолатсизликдан адолат барқ уради. Мана, нима учун Франция жанубидаги кўп жойларда вабодан ўлганлар черков хори тоштахталари остига *кўшилган*, руҳонийлар ўз қавмларига шу қабрлар юксаклигидан туриб сўз айтдилар, улар тарғиб этаётган ҳақиқат, таассуфки, ёш гўдаклар ҳам улуш қўшган кул ичидан қайта барқ уради.

Риэ черковдан чиққан пайти шиддатли шамол ярим очиқ эшикка ёпирилди, *уи-ушн?а* тарқалаётган қавмлар юзига чанг солди. Шамол эҳромга ёмғир хиди ва хўл асфальт исини ҳайдаб кирди, ибодатчилар ҳали пештоққа етмаёқ шаҳар 1^з олдиларида қандай кўриниш беришини билдилар. Ҳақимдан

олдин дуварак рухоний чол билан ёш диакон бораётган эди, иккаласи ҳам шляпани юлқимокқа шайланган шамол билан овора. Дуварак чол хатто шу шамол билан кучлар тенг бўлмаган олишувда ҳам ваъз муҳокамасини тўхтатмас эди. У Панлю ҳазратнинг маҳоратига тан берди, аммо воиз айтган фикрлардаги жасорат унга тегиб кетибди. У ваъзда куч-қудратдан кўра, кўпроқ тахликага тушиш билинди, Панлю ҳазрат ёшига етган рухонийнинг эса тахликага берилишга ҳақи йўқ, деб топди. Шамол ҳамласига чап бериб бошини эгиб олган диакон ўзининг Панлю ҳазратникига тез-тез бориб туриши, унда бўлаётган ўзгаришлардан бохабарлиги, рисоласи янада жасоратлироқ бўлиб, хатто «*imprimatur*»¹ ҳам ололмаслигини айтди.

- Нима бўлганда ҳам, бош ғояси нима ўзи? - деб тагини суриштирди рухоний бобой.

Улар энди дарвозага чиққан, шамол уларга ўкириб ташланган эди, еи диакон бу саволга жавоб қилмади. Лахза тинликдан фойдаланиб шундай деди, холос:

- Рухонийки ёрдам сўраб ҳакимга мурожаат 1^илдими, бунда очик зиддият бор.

Риэ Таррзпга Панлю ҳазратнинг ваъзини айтиб берган эди, у уруш пайтида кўзидан ажралган йигитни кўргач, эътиқодидан воз кечган рухонийни шахсан билишини таъкидлади.

- Панлю ҳақ, - деб кушимча қилди Тарру. - Бир гуноҳсиз кўзидан ажралган пайти насроний ё эътиқодини йўқотади, ё ўзи ҳам кўзини беришга рози бўлади. Панлю эътиқодини йўқотмоқчи эмас, у охрфигача етмоқчи. Худди шуни айтмоқчи бўлган.

Эхтимол, Таррунинг гапи кейин бўлган шўриш савдоларга ва Панлю ҳазратнинг хатто унга яқин крппиларни ҳам ҳайрон қалдирган ғалати ишларига

^ерков цензураси рухсати.

ойдинлик киритар. Бу ҳақда, майли, китобхонниш ўзи мулоҳаза қилар.

Хўш, мана, ваъздан бир неча кун ўтгач, Панлк ҳазрат янги ижарага кўчиш ҳаракатига тушди. Худди шу вақтга келиб, эпидемия кучайиши муно сабати билан, худди бутун шаҳар кўчишга шайланганга ўхшар эди. Тарру меҳмонхонани қандая ташлаб, Риэ ҳақимникига жойлашган бўлса, худди шундай Панлю ҳазрат ҳам орден томонидан ўзига берилган хонани тарк этиш ва ҳозирча вабо аяЕ турган ўта тақводор бир кампирникига кўчишга мажбур бўлди. Панлю ҳазрат янги истикоматига тобора хуруж этаётган ҳорғинлик ва кўрқув ҳиссе билан келди. Шу боисдан ҳам ўз ижарачиси олдида бирдан хурматини тушириб юборди. Кампиршс авлиё Одилийнинг мўъжизакор кароматларини оғш тўлдириб мақтаганда руҳоний жиндай бесабрлш кўрсатиб кўйдик, буни, албатта, унинг ниҳоятда чарчагани билан изоҳлаш мумкин эди. Ва кейж кампиршонинг хайрихоҳ бетарафлигини қозонишг қанча уринмасин, бари бефойда кетди. Чунки з ўшанда, бошда ўта ёмон тасаввур уйғотиб кўйгаъ эди. Кейин ҳар оқшом меҳмонлик хонадан ўзиг ажратилган, кампирнинг ўз қўли билан тўқилгаъ хошияларга бурканган хонасига ўтаётиб, фақач унинг елкасинигина кўрди ва «Хайрли тун, ҳазрач ота», деган куруққина сўзларини хотирига жойлади Худди шундай оқшомлардан бирида тўшаюа кираётиб. у чаккалари, билаклари, бошида бир нечс кундан бери қусиб ётган безгак тўлқинлари бирда! жунбишга келганини сезиб қолди.

Қолган ҳаммасини фақат ижарачи кампирнин айтганларидан билиб олишга тўғри келди. Кам пир ҳар доимгидай эрталаб жуда барвақт турди Мижозни хўп кутгач, ҳазрат отанинг шу вақтгач* хобхонадан чиқмаганига ажабланиб, эшикни секин

гина тақиллатишга ботинди. Кампир унинг тунни уйқусиз ўтказиб, ҳали ҳам жойидан турмаганини кўрди. У хансираб нафас олар, юзлари аввалгидан ҳам қизариб кетган эди. Кампирнинг ўзи айтишича, унинг хурматини жуда жойига қўйиб, ҳақим чақирини таклиф қилди, лекин унинг таклифи, ўзи айтишича, жуда ачинарли кўрслик билан рад этилди. Унга индамай чиқиб кетишдан бошқа чора қолмади. Сал вақт ўтгандан кейин эса Панлю ҳазрат кўнғирокни босиб, уни ичкари чорлади. Ихтиёрсиз кўрслиги учун узр сўраб, вабо ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас, ўзимда унинг бирор бир аломатини сезмадим, афтидан, бу ҳаддан ортиқ чарчаганимдан, лекин ўтиб кетади, деди. Бироқ кекса хоним ҳақим чақирини таклиф этганда мутлақо ўзидан хавотирланмагани, зеро, ҳаёти ҳам, қазоси ҳам Худой таолонинг қўлида экан, ҳеч нарсадан кўркмаслиги, балки ҳазратнинг аҳволидан ташвишлангани, чунки ўзини бз^нда қай бир даражада бурчли ҳисоблашини айтиб, иззат-обрўсини сақлаб эътироз билдирди. У яна индамай қолгандан кейин кампир, ўз бурчига содиқ холда, ҳақим чақирини яна таклиф қилди. Ҳазрат яна рад жавобини берди, аммо бу гал раддиясига, кекса хонимнинг айтишича, қанақадир жуда дудмал, тушуниксиз бир изоҳни қушимча қилди. Кампир тушунарсиз, баландпарвоз иборалардан, ўз фикрича, фақат бир нарсани, ҳазрат ҳақим чақирини гуё бу унинг принципларига туғри келмаслиги учун рад этаётганини тушунган, холос. У, табиийки, мижозни ҳарорати чиқиб кетганидан алаҳлаяпти, деган фикрга бориб, унга бир финжон доривор дамлама берди.

Энди шундай бўлиб қолдики, кампир ўз бурчини иложи борица батартиб бажаришга қарор қилиб, мижоздан ҳар икки соатда хабар олиб тзфди. Ҳаммадан ҳам уни беморни кун бўйи ўз ҳолига

қўймаган талвасаланиши хайратга солди. Ҳазрат гоҳ кўрпани очиб ташлар, гоҳ яна унга ўранар, мудом кафтлари билан тер босган пешанасини ишқалар, йўталмоқчи бўлар, йўтали ҳам қанақадир ғалати, худди ичидаги ҳамма нарса юлиниб кетаётгандек ҳирқироқ, бўғик ва ҳўл эди. Четдан қараган киши бунинг халқумига увода туйилгану энди уни йўтал билан чиқариб юбормоқчи, деган хаёлга борарди. Бу хуружлардан кейин у, афтидан, мажоли қуриб, бошини ёстикқа ташларди. Кейин у яна бошини кўтариб, бир неча дақиқа аллақаяққа, деворнинг қаеригадир қараб олар ва бу қарапшда ғайритабиий бир тикилиш, олдинги безовталигидан ҳам кучлироқ талваса бор эди. Аммо кекса хоним касалнинг аччиғини чиқаришдан чучиб, хали ҳам ҳаким чақиришга ботинмаётган эди. Қолаверса, қуринишдан чиндан-да қурқинчли бу хасталик оддий иситма хуружи бўлиши ҳам мумкин эди.

Аммо у кечга бориб Панлю ҳазрат билан яна бир бор гаплашиб олишга журъат топди ва жуда мужмал жавоб эшитди. У таклифини яна қайтарди, аммо шунда ҳазрат тушакдан қаддини узди ва нафаси тик^лаётган бўлса-да, жуда дона-дона қилиб, ҳакимга кўринишни истамаслигини айтди. Шу сўзлардан кейин уй бекаси эрталабгача кутишга ва Панлю ҳазратнинг аҳволи тузук бўлмаса, Инфдок агентлигига кўнғироқ қилишга қарор берди, *яхши* ҳамки, керакли рақам радиодан кунига ўн марталаб айтиб турилади. Уз бурчини бояга-боягидай бекаму қўст адо этаётган кампир кечаси бемор ёнига юриб, увдан бохабар бўлиб туришга жазм қилди. Бироқ кечқурун унга бир финжон дамлама ичирди-ю, бир дақиқа мизғиб олай деб, шу билан тонггача ғафлат уйкусида кодци. Уйғонгани заҳоти беморнинг қошига югурди.

Панлю ҳазрат ҳаракатсиз ётган эди. Терисининг кечаги қизиллиги мурда рангсизлиги билан алмашган, юз тархининг думалоқлиги ўшандоқ қолгани

эса янада таъсирли кўринар эди. Бемор каравсп тепасидаги турфа ранг биллур шокилала чироққа кўз узмай тикилиб ётарди. Уй бекаси кирганда бемор унга томон юзини бурди. Кампирнинг айтишича, унинг кўриниши шундай эдики, гўё кечаси билан калтак остида қолганидан, эрталабга келиб, азбаройи дармонсизлигидан атрофида нималар бўлаётганини билмайдиган аҳволга тушган. Уй бекаси ундан аҳволи қандайлигини сўради. Бемор ўша-ўша ғалати, кекса хонимни ҳайратга солган паршонлик билан, ўзини ёмон ҳис қилаётгани, аммо ҳаким чақирришга эҳтиёж йўқлиги ва ўзини мавжуд тартибларга мувофиқ, майли, лазаретга олиб кетишлари мумлашлигани айтди. Кекса хоним ваҳимага тушиб, телефонга ёпиғди.

Риэ қиём пайти келди. Кампирнинг ҳикоясини тинглагач, Панлю ҳазрат мутлақо ҳақлиги, аммо ўзини кечроқ чақирришганини айтди. Панлю ҳазрат уни ўша-ўша хаёли қочиб қарши олди. Риэ беморни куриб чикди ва кўкракда сиқилиш, нафас қисишни айтмаса, вабо ёки ўпка тонусига хос бирорта аломат тополмаганидан ҳайратга тушди. Лекин, нима бўлмасин, томир уриши шунақа заиф, умумий аҳвол шунақа хатарли эдики, қарийб з[^]мид қолмаган эди.

- Сизда бу касалликнинг хос аломатлари йўқ, - деди Риэ Панлю ҳазратга. - Аммо тўла бир аниқлик ҳам йўқ эканми, мен сизни ҳолилатишга мажбурман.

Панлю ҳазрат қандайдир ғалати, баайни илтифот юзасидан жилмайди-да, жим қодди. Риэ сим қоқиш учун ёнбошдаги хонага кирди ва яна хобхонага кайтди. У Панлю ҳазратга тикилиб турди.

- Мен олдингизда бўлиб тураман, - деди у меҳр билан.

Бемор бу сўзларни эшитганда жонлангандек бўлди ва ҳакимга илиқ нигоҳ ташлади. Кейин у гапини шундай қийналиб айтдики, ҳаким унинг овозида кайғу бор ёки йўқлигини тушунолмай қолди.

- Раҳмат, - деди Панлю. - Аммо руҳонийларда дўст бўлмайди. Улар ҳамма туйғусини ўз эътиқодларига берадилар.

У каравот бошида осифлиқ хочни олиб беришни сўради ва илтимоси ўринлатилгач, юзини буриб, хочга тикилиб олди.

Панлю ҳазрат лазаретда ҳеч гапирмади. Худди х[^]ссиз бир нарсадек, барча белгиланган муолажаларга индамай бўйсунди, аммо энди хочни кўлидан кўймади. Ҳарқалай, унинг касали ноаниқ эди. Риэ шубҳа ўтида қолди. Бу вабо эди ва бу вабо эмас ҳам эди. Дарвоқе, кейинги пайтлари вабо ташхис харитасини чалкаштиришни эрмак қилиб олганга ўхшарди. Аммо Панлю ҳазратнинг касалига келсак, кейин маълум бўлдики, бу ноаниқликнинг ҳеч бир аҳамияти йўқ экан.

Ҳарорат баланддади. Йўтал янада бў^ҒР^К;рок; бўлди ва беморни кун бўйи азоблади. Ниҳоят кечга бориб Панлю ҳазрат ўзини бўғиб тзфган увадани туфлаб ташлади. Балғам қонга бўялган эди. Безгаги қанча хуруж қилмасин, Панлю ҳазрат атрофга илгаригидек бефарқ қарар ва бу куни эрталаб санитарлар унинг каравотдан ярим осилган, совиб қолган танасига дуч келган пайтда ҳам унинг нигоҳ[^]и ҳеч бир нарсани билдирмаётган эди. Карточкага «Ноаниқ ҳодиса» деб ёзиб қўйилди.

Бу йил Жами авлиёлар куни одатдагидан тамом бошқача ўтди. Албатта, бу ерда об-ҳавонинг таъсири ҳам бўлди. Ҳаво бирдан айниди ва чўзилиб кетган жазирама иссиқ кутилмаганда кузги салқин билан алмашди. Худди олдинги йиллардагидек совуқ шамоллар шувиллаб қолди. Пахмоқ булутлар осмон бўйлаб югургилар, йўлида учраган уйларни со^ига бостиради, аммо юзиб ўтгани заҳоти ноябр кўёши яна ҳамма ёққа ўзининг тилларанг совуқ

ёғдуларини тўқар эди. Кўчаларда илк намўтмас ёмғирпўшлар кўриниб қолди. Қизиги шундаки, сал ўтмай бутун шаҳар ялтироқ елим матоҳнинг шитир-шитирига тўлиб кетди. Маълум бўлишича, рўзномаларда бундан икки юз йил олдинги қора ўлат пайти Франция жанубида ҳақимлар касал юқтирмаслик учун мой сингдирилган кийимда юрган деган хабар босилибди. Дўкон эгалари имкониятни қўлдан бермай, русумдан қолган, энди эса ҳамтабааларимизга бациллалардан сақланиш умидини бераётган ҳар бало ўтмас матоҳларини пештахтага чиқарган эканлар.

Кузнинг аломатлари қанча аён кўринмасин, қабристонлар шу куни хувиллаб ётгани ҳаммамизнинг эсимизда эди. Олдинги йиллари трамвайларни хризантеманинг чучмал хиди босар, хотинхалаж яқинлари ётган азиз қабрларни гулга буркаш учун, ўша ёққа гала-гала бўлиб отланар эди. Бурунда тириклар шу куни марҳумни шунча ой қаторасига ёлғизлик ва унутда ётганига яраша тақдирлашга интилар эдилар. Аммо бу йил ҳеч ким ўликлар тўғрисида ўйлашни истамади. Ахир, шусиз ҳам улар ҳақида ҳаддан ортиқ кўп ўйлашди-ку. Азиз қабр бошига яна бориш, енгил ачиниш ва оғир қорахаёлнинг ҳурматини бажо келтириш ғалати туюлди. Энди марҳумлар илгаригидек ҳар йили бир марта виждонни поклаш учун йўқланадиган шунчаки бир унут нарса эмас. Энди улар чақирилмаган суқмақошиқ, уларни тезроқ унутишни истар эдилар. Мана, шунинг учун Жами авлиёлар ҳайити бу йил аллақандай нотабий ўтди. Таррунинг фикрича, тили тобора заҳарлашиб бораётган Қоттар, энди ҳар кунимиз ўликлар байрами, деди.

Чиндан ҳам, крематорий печларида вабо мушакбозлиги тобора шодон гуркирарди. Тўғри, ўлим миқдори бир жойда қимирламай тургандек. Аммо шундай

туюлардики, гўё вабо юқори нуқтада ўнғайгина жойлашгану энди кундалик қотиллигига тиришқок амалдорнинг саришталиги ва тартибсеварлигини ҳам кўшиб олгандек эди. Биладаган одамларнинг фикрича, бу, аслини олганда, яхши аломат. Мана, масалан, Ришар ҳаким ўлим чизиғининг бирдан кўтарилиб, кейин бир текис кетишини ниҳоятда умидбахш воқеа деб баҳолади. «Гўзал, мўъжизакор чизик», деб уқтирди Ришар. У, ўз ибораси билан айтсак, эпидемия шифтга етди, деб ишонтирди. Шунинг учун энди унинг тушишдан бошқа чораси йўқ. Бунда у Кастел ҳакимнинг, туғрироғи, чиндан ҳам айрим ҳолларда кутилмаган ажойиб натижалар бераётган *янт* зардобининг хизмати бор, деди. Кекса Кастел эътироз билдирмади-ю, аммо з^нинг фикрича, олдиндан бир нарса айтиб бўлмайди. Зеро, тарихдан маълумки, эпидемия кутилмаганда кескин сакраб қолиши мумкин. Кўпдан бери оранликларнинг ақлини тинчлантиришдек амалга оптипти ғоят мушкул орзуда юрган волийлик вабони эътиборда тутиб, керакли маъруза ўқиб беришлари учун ҳакимларни бир жойга туплаш таклифини берган эди, шунда вабо бирдан Ришар ҳакимни ҳам, яна ўлим чизиғи айна шифтга чиққан пайти, олиб кетиб қолди.

Бу шз^бхасиз хайратомуз, дарвоқе, ҳеч нарсани ҳам кўрсатмайдиган воқеадан хабар топган шаҳар ҳокимияти бундан бир ҳафтагина олдин ҳеч бир асоссиз кўтаринкиликка берилгандек, худди шундай тушқунликка тупди. Кастел эса ўз зардобини шунчаки илгаригига караганда янада ҳафсала билан тайёрлайверди. Ишқилиб, касалхона ё лазаретга айлантирилмаган бирорта жамоат биноси қолмади, агар шу пайтгача волийликка тегмай турган бўлсалар, бу ҳам ҳар хил йиғинларни ўтказишга бирор жой керак, деган андишадан эди. Умуман олганда, эпидемиянинг нисбатан барқарорлашуви туфайли

Риэ уюштирган санитария хизмати ўз вазифасини бемалол уддалади. Охирги мажоли билан ишлаётган ҳаким ва санитарлар бундан ортиқ уриниш талаб этилмаслигига умид қилсалар бўларди. Улар, агар шу ўринда мазкур сўзни қўллаш жоиз бўлса, ўз ғайриинсоний бурчларини эндиёнада саришталироқ бажарсалар кифоя эди. Вабонинг ўпка шакли - илгари фақат бир нечта воқеа рўйхат қилинган эди, - энди шамол одамларнинг кўкрагига олов бериб, яна пуфлаб тургандек, шиддат билан бутун шаҳарга тарқалди. Беморларнинг қон қусганлари анча тез нобуд бўларди. Касалликнинг бу янги шаклида унинг тез тарқалишини кутишга тўғри келади. Аммо мутахассисларнинг бу борадаги фикрларида келишмовчилик бор эди. Катта эҳтиёткорлик мақсадида тиббиёт персонали дезинфекция аралашмаси сингдирилган ниқоб билан ишлайверди. Биринчи караганда, эпидемиянинг тез ёйилишини кутиш керакдек эди. Аммо бий вабоси ҳолатларининг сийраклашиши туфайли, умумий натижа барқарор қолаверди.

Айтганча, шаҳар ҳокимиятининг шусиз ҳам ташвиши бошидан ошган - озиқ-овқат танқислиги кучайиб бораётган эди. Чайқовчилар, турган гап, қўл қовзшиб туриб ўтирмай, аллақачондан бозор юзини кўрмай кўйган энг зарур озиқ-овқатларнинг нархлари осмонга чиқардилар. Қашшоқ оилалар жуда мушкул аҳводда қолган бир пайтда, бойлар қарийб ҳеч нарсадан камчилик сезаётгани йўқ эди. Бундай караганда, вабо ўз маҳкамасида амал қилган холислиги билан ҳамтабааларимиз орасида тенглик ригаталарини пухталаиш лозим эди, тескариси бўлди - эпидемия одатий худбинлик заъинлари оқибатида одамлар кўнглида адолатсизлик туйғуларини авж одцирди. Албатта, ҳали ўлим оддида мутлақ тенглик бизда қолган, аммо унинг ҳеч кимга кераги йўқ

эди. Очликдан қийналган қашшоқлар ҳасрат билан одамлари эркин, нонининг нархи бу ердагидек кутурмаган кўшни қишлоқ ва шаҳарларни орзулайдилар. Қорнимизни тўйдиришни уйда қилолмайдимиз, унда кетишга рухсат беришсин - унча акддан эмас-у, лекин кечинмалари шундай эди. Хуллас, шунга келдики, уйлар деворларида «Нон ёки озодлик» деган шиорлар пайдо бўлди, баъзан эсаўтиб кетаётган волийнинг орқасидан ҳам шу сўзларни айтиб қолар эдилар. Бу киноя ибора намойишларга чорловчи вазифани ўтади, намойишлар тезда бостирилган бўлса-да, ишнинг нечоғлик чаток тус олгани ҳаммага тушунарли эди.

Табиийки, рўзномалар юқорининг буйруғи бўйича ўтакетган кўтаринкилик билан иш кўрарди. Уларга ишонсак, фожиа мавсуми учун энг характерли хусусият «аҳолининг фавқулодда хотиржамлик ва совуққонликнинг хаяжонли намунасини кўрсатганида эди». Аммо тақа-тақ беркитилган, ҳеч нарсани сир тутишнинг иложи йўқ бўлган шаҳарда юртдошларимиз кўрсатган «намз^на» билан ҳеч кимни алдаб бўлмасди. Юқорида айтилган хотиржамлик ва совуққонлик ҳақида етарли тасаввурга эга бўлиш учун ҳокимиятимиз ташкил этган карантин ёки «ҳолилатиш лагерлари»га назар ташлашнинг ўзи етади. Шундай чиқдики, ҳикоячи бошқа ишларга машғуллигидан ўзи у ерларда бўлолмади. Шу боис, у фақат Таррунинг гувоҳлигини келтиради, холос.

Тарру чиндан ҳам ўз кундалигида шаҳар стадионида шундай лагер ташкил этилгани ва уни Рамбер иккови бориб кўрганини х?икоя қилади. Стадион қарийб шаҳар дарвозаси ёнида бўлиб, брф томони трамвай ўтадиган кўчага туташ, у ёғи эса шаҳар қад тиклаган супатокқа уланган умум ялангликка чиқади. У баланд бетон девор билан ўралганки, бор тўрт дарвозасига соқчи қўйилса, қочиби чиқишга имкон

қолмайди. Бундан ташқари, кўчадан баланд девор билан ажратилган бу карантинга тушган бебахтлар ўткинчиларнинг томошаталаб нигоҳларидан ҳам пана эди. Лекин стадионда бу ердан кўринмайдиган трамвайларнинг тарақ-туруғи кун бўйи эшитилар ва маълум соатларда ғала-ғовур кучайишига қараб дунёдан узиб кўйилган шўрпешоналар халқнинг ишга бораётгани ё қайтаётганини билиб турар эдилар. Шу тариқа улар ўзларига катағон бўлган ҳаёт бир неча одим нарида давом этаётгани ва бетон деворлар бир-бирига ҳатто икки алоҳида сайёрада жойлашгандан ҳам бегонароқ икки коинотни ажратиб туришини билар эдилар.

Тарру билан Рамбер стадионга якшанба кuni туттдан кейин бормоқчи бўлдилар. Уларга Гонсалес - ўша футболчи кўшилди. Рамбер уни излаб топган ва уни стадион дарвозасидаги қоровул алмашинуви назоратини ўз зиммасига олишга кўндирган эди. Рамбер уни лагер бошлиғи билан таништиришга сўз берди. Йўлдошлари билан кўришган пайти Гонсалес худци шу соатда, турган гап, вабогача, матчга ҳозирланиб кийинаётган бўлишини айтди. Энди барча стадионлар тасарруфга олинган, ўзини қаерга кўйишни билмайди. Гонсалес ўзини салкам Ипсиз ҳисоблайди, ҳатто кўриниши ҳам шу алпозда эди. Худци шу сабабли у лагерда навбатда туришга, аммо фақат ҳафтанинг охири кунларидагина ишлаш шarti билан рози бўдди. Кўкни булут қоплади ва Гонсалес калласини қайириб, хомуш аҳволда, бзшдай ҳаво - сирғоқ ҳам эмас, қуёш ҳам йўқ, - футболга жуда боп-да, деди. У табиат ато қилган сўзамоллиги билан ечиниш хонасидаги артиниш хиди, трибуналардагиур-тўполон, қорамтир майдонда 51ЛТироқ доғдек кўринадиган майкалар, ўйин оралиғидаги лимон ва қуриб қолган томоқларга минг игнадек санчиладиган шипучка шароби мазасини

таърифлашга тушди. Тарру ўнқир-чўнқир к а н о Р а йўли бўйи олдидан чикқан тошчаларни тепиб борганини таъкидлайди. Футболчи тошчани тўппатўғри обраха панжарасига туширишга уринар ва бунга эришиб колганда «Менинг фойдамга бир;у нол!» деб бакирар эди. Сигаретини чекиб бўлгач, тепага қойилмаком туфлаб, хаводалигидаёк тепиб колишга тиришади. Шундоқ стадион олдида футбол ўйнаётган болакайлар улар томонга тўп ўтказиб юборган эдилар, Гонсалес эринмай кувлаб борди ва *тўпни* аниқ зарба билан қайтарди.

Нихоят улар стадионга етиб келдилар. Трибуналарнинг бари лик тўла. Аммо майдонда тиғиз қатор қилиб бир неча юз чодир қурилган, уларнинг ичида, хамроҳлар узокдан илғагандек, замбиллару лашлуш боғланган бўғжомалар бор эди. Трибуналарни, холилантирилганлар бу ерда ёмғирдан ё офтоб яллиғидан паналасинлар деб, тўсмасликка қарор қилганлар. Аммо кун ботиши билан улар ўз чодирларига тарқалишлари шарт эди. Трибуналарнинг ости душхоналар бўлган, улар таъмир қилинди, ечиниш хоналари маҳкама ва тиббиёт пунктларига айлантирилди. Холилатилганларнинг аксарияти трибуналарни хуш кўради. Айримлари йўлакларда кезиб юради. Баъзи бировлар эса ўз чодир одцида чўққайиб, атрофга паришон аланглайди. Трибунада ўтирганларнинг кўриниши афтода, худци улар ниманидир кутаётганга ўхшардилар.

- Кун бўйи нима қилади булар, а? - деб Тарру Рамберга қаради.

- Ҳеч нарса қилмайдилар.

Ва чиндан ҳам, қарийб ҳамма шалпайиб, қўларини осилтириб, бўш кафтларини очиб ўтирган эди. Ғайритабийй сукут сақлаётган бу улкан одам подаси кишида ғалати таассурот уйғотар эди.

- Биринчи кунлари бу ерда кулоқдан ажраш ҳеч гап эмас эди, - деб тушунтирди Рамбер. Кейин, вақт ўтиб гаплашмай ҳам кўйдилар.

Таррунинг ёзувларига ишонсак, бу бахгиқароларнинг ахволини у тушунган, буларнинг биринчи келган кунлари чодирга қамалиб олиб, чивинларнинг ғинғиллашини эшитиб ўтиришлари ёки ҳамдард кулоқ топилса, ўз ғазаб ё кўрқувлари ҳақида додвой солишларини шундоқ тасаввур қилади... Аммо лагер одамга тўлгандан бери бунақа ҳамдардларни топиш амримахол. Шу боисдан тилни тийиш, ён-атрофдагиларга шубҳали аланглашдан бошқа илож йўқ. Гўё чиндан ҳам рангпар, аммо бари бир нурли осмондан кимдир бу қирмизи лагерга шубҳа ва ишончсизлик ёғдириб турганга ўхшаб кетарди.

Ҳа, ҳаммасининг қиёфасида ишончсизлик бор эди. Уларни ёруғ дунёдан асжратиб кўйишдими, демак, бекорга эмас. Уларнинг юзлари ҳам нимадандир ўзини оклашга уринаётган ёки қўрқинчда қолган одамларнинг юзига ўхшаб бир хил тусга кирган. Тарру, кимга қарамасин, унинг, ҳаёти мазмуни бўлган мавҳум нимадандир айрилганига изтиробда шекилли, атрофга маънисиз аланглаётганини кўради. Худси шундай, улар эртадан кечгача ўлим тз^ғ-рисиди ҳам 5^йламайдилар, улар умуман ҳеч нарса тўғрисида ўйламай қўйганлар. Улар гўё таътилга чиққандек. «Лекин энг даҳшатлиси шундаки, - деб ёзади Тарру, - улар ўзларининг унутилганликларини тзпиунадилар. Уларни биладиган киши *уи*^{^мз ^^} чунки у бошқа нарса тўррисида ўйлайди ва бу мутлақ табиий ҳам. Униси ҳам, буларни севган ҳам буларни унутган, чунки айна шуларнинг ўзини халос қилиш ҳақида ташвиш чекиб, турли чора излаб оёқдан қолган. У ўз яқинларини асирликдан тезроқ озод қилиш ҳақида з^йлайвериб, энди кимни озод қилиш кераклигини ўйламай қўйган. Бу ҳам ҳаётнинг

йўриғидан. Охир-оқибат кўрасанки, ҳеч ким ҳеч кимни чинакамига ўйлашга қодир эмас, ҳатто энг оғир синоат дамларида ҳам. Зеро, кимнидир чинакамига ўйлаш - у ҳақда ҳеч тўхтамай, дақиқама-дақиқа, бу фикрдан бошқа ҳеч нарсага: на рўзғор ташвишлари, на қулоғинг тагида учиб ўтган чивин, на овқатланиш, на қичима - ҳеч бирига чалғимай, мудом уни ўйлаш демак. Аммо чивин ҳам, қичима ҳам доим бўлган, бўлади ҳам. Мана, шунинг учун ҳам ҳаёт жуда мушкул нарса. Мана, улар ҳам буни жуда яхши тушунадилар».

Лагер бошлиғи келиб, уларни жаноб Отон деган бир киши кўрмоқчи эканини айтди. Бошлиқ Гонсалесни ўз хонасигаўтказиб, бошқаларини минбарга бошлади. Жаноб Отон бир чеккада ўтирган экан, булар яқинлашганда ўрнидан турди. У худди эркинлик пайтидагидек кийимда, ҳатто қотириб оҳорланган ёқаси ҳам жойида. Тарру унда фақат бир ўзгаришни илғади: чеккасида бир тола сочи беўхшов хурпайган ва бир пой бошмоғининг ипи ечиқ эди. Терговчининг кўриниши ҳорғин, у бирор марта ҳам суҳбатдошнинг юзига қараб кўймади. Буларни кўрганидан мамнунлигини айтди ва Риэ ҳакимга унинг барча ишлари учун миннатдорлигини етказишни сўради.

Рамбер билан Тарру сукутда қолдилар.

- Умидим шуки, - деб қўшимча қилди терговчи қисқа сукутдан кейин, - Жак унча қийналмагандир.

Тарру биринчи марта жаноб Отоннинг ўғли исмини қандай айтишини эшитди ва тушундики, демак, ҳали бошқа ўзгаришлар ҳам бор экан. Қуёш уфққа оғди, икки булут орасидаги ёриқдан ўтиб келлаётган нурлари трибуналарни қия ёритди, гаплашаётганларнинг юзига тилларанг тус берди.

- Тўғри, тўғри, - деб жавоб берди Тарру, - у ҳеч қийналмади.

Улар кетаётган пайти терговчи қандай турган бўлса, шундай - ботаётган қуёш томонга қараганча қолди.

Улар Гонсалес билан хайрлашиш учун лагер бошлиғи хонасига кирдилар, Гонсалес навбатчилик жадвалини ўрганаётган экан. Футболчи уларнинг қўлини қисди ва кулиб юборди.

- Ҳеч бўлмаса, кийимхонага тушдим-ку, - деди у, - шунга ҳам шукр.

Бошлиқ меҳмонларни дарвозага кузатаётган эди, бирдан минбарлар устида алланарса қалдираб, кулоқни батанг қилди. Кейин ўша - дорил-омон пайтлари томошабинларга ўйин натижаси ё жамоалар таркибини айтиб турадиган радиокарнайлар шанғиллаб, ҳаммадан ўз чодирига тарқалишни талаб қилди, кечки таом тарқатилар экан. Одамлар минбарлардан шошилмай тушиб, оёқларини зўрға судраганча чодирларга йўл одгшлар. Ҳамма тарқалгач, катта-катта қозон ортилган иккита чоғроқ, бунақалари вокзалларда бўларди, электрокара кўринди ва чодирлар оралаб юра бошлади. Одамлар унга пешвоз чиқиб икки қўлини чўзди, икки чўмич икки қозонга игунғиди, илиниб чиққанини узатилган икки ликопчага тукди. Кейин электрокара олдинга силжиди. Кейинги чодир олдида томоша такрорланди.

- Нин илмий асосга қўйилган экан, - деди Тарру бошлиққа.

Хайрлашишга қўл қисишаётган бошлиқ:

- Бўлмасам-чи, - деди талтайиб, - албатта, илмий асосда бўлади-да.

Кун қорайди, осмон тозарди. Лагерга майин, ойдин ёғду қуйилди. Осойишта оқшом хавосига ҳамма томондан қошиғу ликопчалар жаранга ўрлади. Чодирлар устидан кўршапалаклар паст юзиб ўтди, қандай ногахон қуринган бўлса, шундсий

йўқолди. Тўсиқ деворнинг у томонида қайрилаётган трамвайнинг ғийқиллаши эшитилди.

- Шўрлик терговчи, - деб ғулдиради Тарру дарвозадан чиқаётиб. - Бирор нарса қилиш керак эди унга. Лекин қонунчига нима ҳам ёрдам берасан?

Шаҳримизда яна бошқа лагерлар ҳам бор эди, бўлганда ҳам талайгина, аммо ҳикоячи виждон ҳалоллиги борасидаги маълум мулоҳазалардан, келиб чиқиб, кейин аниқ маълумотлар йўқлиги сабабли улар ҳақида гапирмайди. У айтиши мумкин бўлган ягона нарса шуки - лагерларнинг туриш-турмуши, у ёқдан келадиган одам танаси ҳиди, радиокарнайларнинг ҳар шомда кулоқни қоматга келтириши, сирни пинҳон ушлаган деворлар ва бу қарғиш урган жойдан келадиган ваҳм - буларнинг ҳаммаси ҳамтабааларимиз кўнглига зил юк бўлиб чўккан, мавжудияти билан ғулғула солиб, барчани эзиб ташлаган эди. Шундай раҳбарият билан бот-бот тукнашув чиқар, ҳар хил можаролар бўлиб турар эди.

Бу ўртада, ноябр оёқлаганда совуқ сахарлар бошланди. Шаррос ёмғирлар сувни аямай тошқўчаларни ювди, ялтилатиб ювилган кўчалар узра топ-тоза булутсиз само ястанди. Ёзги қувватини бой берган куёш ҳар эрталаб шаҳримизга совуқ чароғон нурларини куяди. Шомга бориб эса аксинча, ҳаво яна илийди. Иттифоқо, шундай шомларнинг бирида Тарру Риэ ҳакимга кўнгил ёришга жазм қилди.

Чўзилган, силлани қуритган кундуздан кейин, оқшом соат ўнлар чамаси Тарру қари дамқисма чолни кўришга отланган Риэ ҳакимга ҳамроҳликни тиланди. Кўҳна маҳалла томлари узра осмон беозоргина йилтиллайди. Майин шабада қоронғи чорраҳаларни товушсиз ювиб ўтади. Дамқисма чол меҳмонларни осойишта кўча тинчлигидан сўнг кулоққа қар қилгудай урилган валақлаш билан қарши олди. Чол ўша захоти ёғлироқ бўлақлар доим бир хил

одамларга тегишига кўплар норози экани, кўза сувгс қатнашни одат қилиб, шу аснода бўйни узилгани демак, эхтимол, - шу ерда роҳатланганидан қўллари ишқалади, - катта ғалва бўлишини санаб кетди. Ҳақим уни кўриб бўлгунча, охирги воқеаларни шархлашдан чакаги тинмади.

Уларнинг тепасида қадам товуши эшитилди. Таррунинг ҳайрон нигоҳини илғаган кампир, дамқисманинг аёли, бу томда, тўғрироғи, том айвонида ҳамсоя хотинлар учрашган бўлса керак, деб тушунтирди. Шу заҳоти уларга у ёққан, томдан жуда чиройли манзара кўринади, кўп айвонлар бир-бирига ёпиштириб қурилган, бу ерлик аёллар бир-бирлариникига меҳмонга ўтиш учун пастга тушиб юрмайдилар, деган изоҳ берилди.

- Туғри, - деб гапни илиб олди чол. - Агар хоҳласангиз, чиқинг. У ернинг ҳавоси тоза.

Учта курси кўйилган айвонда зоғ ҳам йўқ эди. Ўнг ёқда, кўз илғаган қадар, олисдаги гунгурт бир нарсага - иккови ҳам уни биринчи қирғокбўйи тепалиги деб топишди - бориб қадаладиган яхлит айвонлар кўринади. Сўдда, киши нигоҳи икки-}^ч жинкўча ва бу ёқдан кўринмайдиган бандаргоҳ устидан ўтиб, денгиз билан осмон элас-элас живирда кўшилган уфққа бориб қадалади. Улар билган бўскиёлар қатори тепасида эса аниқ вақт-вақтида бир нур порлаб кетади, нур манбаининг ўзи бу ердан кўринмайди: бу баҳордан бери энди бошқа бандаргоҳларни кўзлаган кемаларга йўл курсатиб айланиб ётган маёқ чироклари эди. Туполон шамоллардан кейинги топ-тоза, сержило осмонда юдузлар мисоли янги яратилгандек чарақлар ва маёқнинг олис нури уларга вақти-вақти билан ўзининг кулранг ёғдуларини қориштириб ўтар эди. Шамол тош ва зираворлар ҳидини олиб келарди. Атроф-жавонибда ҳеч ким, ҳеч нарса раҳна солмаган бир жимлик ҳукмрон.

- Яхши, - деди Риэ курсига ўтириб, - шундай туюладики, гўё бу ерга ҳеч қачон вабо етиб келмаган.

Тарру унга орқа ўгириб, денгизга қараб турган эди.

- Ҳа, - у бирдан жавоб бермади. - Яхши.

Бир одим босиб, ҳақимнинг ёнига келиб ўтирди-да, унинг юзига диққат билан қаради. Кўчанинг чуқур ёриғидан идиш-оёқ тарақлаши кўтарилиб келди. Кўшни уй эшиги оҳиста ғийқиллади.

- Риэ, - деб энгтабий оҳангда гапирди Тарру, - сиз менинг ким эканимни ҳеч билишга уринганмисиз? Умид қиламанки, сиз менга дўстсиз?

- Ҳа, - деди ҳақим, - сизга дўстман. Фақат шу вақтгача иккаламизга ҳам вақт етишмай турган эди.

- Ажойиб, энди хотиржамман. Шу соатни дўстликка бағишлашга қарши бўлмасиз?

Риэ жавоб ўрнига жилмайиб қуйди.

- Ҳз^ш, энди эшитинг...

Қаердадир, бу кучада эмас, машина ўтди, шундай туюддики, у тош йўлда ниҳоятда узок юргандай. Охири ғилдираклар шувиллаши ўчд&, аммо энди ҳукм сураётган сукунатни олис, ноаниқ бир чинқирик бузди. Фақат шундан кейингина сукунат юдпузлару осмоннинг залвори билан икки эркакка ёпирилди. Тарру яна жойидан турди, айвон панжараси оддига ўтиб, курси суянчиғига қаддини берган Риэнинг шундоқ рўпарасида панжарага суянди.

«Соддалик учун, Риэ, гапни менга вабо анча олдин, шаҳрингизга эпидемия авжга чр!ққан пайтда келганимдан бзфунроқ текханидан бошлаймиз. Менинг ҳам ҳамма қатори одам эканимни айтиш кифоя қилар. Аммо шундай тоифа одамлар борки, буни билмайдилар ёки вабо ҳолатига кўникиб қолганлар ва шундайлар ҳам борки, буни биладилар ва кутулиб чиқипши истайдилар. Хўш, мана, мен кутулишни истайман.

Ёшлигимда ўзимнинг гуноҳсизлигим ҳақидаги фикр билан, яъни ҳеч қандай фикрсиз яшар эдим.

Мен жонсарақлар тоифасига кирмайман, аксинча, мен ҳаёт бўсағасига ҳамма ёшларга ўхшаб қадам қўйдим. Ҳамма нарсани осон кўлга киритдим, фанларни енгил ўзлаштирдим, аёллар билан тез тил топдим ва башарти кўнглимни нотинчлик чулғаб қолса ҳам, кўпга бормас эди. Аммо бир ажойиб оқшом ўйлашни бошладим. Ана шунда...

Сиздан фаркли ўлароқ камбағаллик нималигини билмаганимни айтай. Отам прокурор ёрдамчиси, яъни анча катта амал эгаси эди. Лекин кўринишида амал нукси йўқ, табиатан хушфеъл, яхши одам эди. Онам оддий аёл, ҳаммадан тортинарди, мен уни яхши кўрардим, ҳозир ҳам, аммо у ҳақда гапирмоқчи эмасман. Отам мен билан кўп бирга бўларди, яхши кўрарди мени, мени тушунишга интиларди, деб ўйлайман. Унинг бошқа хотинлар билан, - ҳозир бунга ишонаман, - алоқалари бор эди ва тасаввур қилинг, бу менинг парвойимга ҳам келмасди. У ўзини одам бз^нақа вазиятларда ўзини қандай тутиш керак бўлса, шундай тутар, ҳеч кимни хижолатга қўймас эди. Қисқаси, у ўзига хослиги билан ажралиб турмас, мен, мана энди, отам вафот қилгандан кейин, унинг авлиёдек яшамагани ва айни пайтда ёмон одам ҳам бўлмаганини тушунаман. У шунчаки ўрта йўлни танлаган эди, бу тоифа одамларга таъмизли бир боғланиш ҳис этадилар ва бу боғланиш узоққа кетади.

Аммо *ушиг* бир ожиз томони бор: Шекснинг катта темирйўл кўрсаткичи эртаю кеч эрмаги эди. У ҳар замон Бретанда, у ерда чоғроқ мулки бор эди, таътил ўтказишини айтмаса, саёҳатга ҳам чиқмаган. Лекин Париж - Берлин каторининг қачон келиб қачон кетиш соатларини тутилмай айтар, дейлик, Лиондан Варшавагача энг қисқа йўлни тавсия к^ла олар эди, сиз танлаган, хоҳлаган пойтахтлар оралиғидаги масофани ярим чақирим аниқликкача билишини-ку гапирмаса ҳам бўлади. Мана, сиз, масалан, Бри-

ансондан Шамониксга қандай боришни айта ола-
сизми? Ҳатто вокзал бошлиғи ҳам бу саволгаўйланиб
туради. Отам эса кўзини юмиб айтиб берарди. У ҳар
кечқурун бу соҳадаги билимини чуқурлаштиришга
уринар ва шу билан фархланар эди. Мен бундан
бир дунё завқ олардим, кўпинча уни имтиҳон қи-
либ, жавобларини кўрсаткичдан текширар ва
унинг сира адашмаслигидан қувонар эдим. Бу беозор
маппулотлар бизни як^шлаштирган, чунки у
мени миннатдор тингловчи сифатида кадрлар эди.
Мен эса унинг темирйўл жадваллари соҳасидаги
устунлигини ҳар қандай фазилатдан кам эмас деб
ҳисоблардим.

Аммо берилиб кетибман, ҳалол бир одамнинг
аҳамиятини ошириб юборишдан чўчийман. Бу
масалани бас этиш учун, айтиб қўяй, менинг оёққа
туриб олишимда отамнинг тўғридан-тўғри таъсири
йўқ. Жуда нари борса - у менга охирги турткини
бергандир. Ўн еттига тўлганимда отам мени судни
эшитишга олиб борди. Маслаҳатчилар судида
қандайдир муҳим иш курилайётган эди, отам эҳтимол
ўзини менга ззф томондан курсатгиси келгандир.
Яна ўйлаб к\$фсам, отам ёш кунгилга кучли таъсир
бўладиган бу маросим мени бир вақтлар ўзи
танлаган касбга бошлайди, деб умвд ҳам х^илган.
Мен бажонидил рози бўлдим, биринчидан, унинг
раъйига қарадим, бошқа ёқдан, унинг одатда уйда
ўйнайдиган ролдан ўзгача ролда кўриш, эшитиш
менга қизиқ эди. Шу ва шундан бошқа ўиларга
борганим ҳам йўқ. Гўдаклик пайтларимдан бери
судда бўлайётган ҳамма нарсалар менга табиий ва
дейлик, 14 июлдаги байрам ёки синфдан синфга
ўтишдек муқаррар туюларди. Хуллас, ҳукуқ-
юстиция борасидаги тасаввурим жуда хира бўлиб,
5ппашимга мутлақо ҳалал бермасди.

Аммо ўша кундан хотирамда битта киёфа - айбланувчи киёфаси маҳкам жойлашиб қолди. Ўйлайманки, у чиндан ҳам айбдор эди, айби нималиги аҳамиятсиз. Лекин малла сочи сийрак, ёши ўттизлар чамаси бу одам ҳаммасини бўйнига олишга тайёр, ўзи қилган ишдан ва энди ўзига нима қилинишидан шундай самимий даҳшатга тушган кўринардик, бир неча дақиқадан кейин мен фақат уни, унинг ўзинигина кўриб турардим. У нима учундир бирдан ярқ этган ёруғликдан чўчиб кетган бойўғлини эслатарди. Галстугининг тугуни сурилиб, ёқасининг тагида йўқолган. У доим тирноғини чайнар, фақат биттасини, ўнг қўлидаги бир бармоғини... Қисқаси, гапни чувалатмай, эҳтимол, сиз нима демокчилигимни тушунгандирсиз - у тирик эди.

Мен бўлсам, мен бирдан шу чокқача у ҳақда фақат бир жуда ўнғай нуқтаи назарда - фақат «айбланувчи»га қарагандек ўйлаётганимни сезиб қолдим. Шу топда отамни батамом унутдим, деб айтолмайман, аммо нимадир ичимни эзиб юбордики, ҳар қанча истамай, кўзимни судланувчидан ололмай қолдим. Қулоғимга қарийб ҳеч нарса кирмас, мен бу ерда тирик одамни ўлдирмоқчи бўлаётганларини ҳис қилар ва тўлқин каби қайтариб бўлмайдиган аллақандай инстинкт мени ўзига тортиб кетар эди. Отам қоралов нутқини бошлаганда ўзимга келдим.

Кизил прокурор хирқасида ўзига ўхшамаган, мен билган хушфёъл, очиккўнгил отамдан бопқа бир одам оғзидан худди илондай биланглаб чиқаётган бакироқ сўзларниуймалаб ташлаётган эди. Менунинг жамият номидан бу одамга ўлим жазоси сўраётгани, боз устига - бошини танасидан жудо этишни талаб қилаётганини тушуниб қолдим. Туғри, у фақат: «Бу бош қулаши керак», - деди. Лекин уларнинг фарқи айтарли эмас. У ҳақиқатан ҳам шу бошни қўлга киритган эканми, униси ҳам, буниси ҳам бир бўлиб

чиқади. Энг охиридаги ишни ўзи қилмайди, холос. Қозибозликни сўнгги сўзигача тинглаб ўтирган мен эса ўзимнинг бу бахтиқарога телбаларча кучли яқинлик билан боғланиб қолаётганимни ҳис қилдим, бундай яқинлик отам билан ўртамизда ҳеч қачон бўлмаганэди. Отам эсамавжудтартибларгамувофик, одоб билан жинойтчининг «охирги дақиқалари» деб айтиладиган, аслида қотилликларнинг энг расвоси деган атоққа лойиқ қатлда қатнашиши керак эди.

Шу кундан эътиборан Шекснинг кўрсаткичини кўрсам, нафратдан қалтираб кетадиган бўлдим. Шу кундан, айна пайтда даҳшатга тушиб, суд-адлияга қизиқдим, ҳукмикушлар, қатлларга қизиқдим ва алланечиз^к телбалик билан, отам шундай кунлари жуда эрта сахар турган эканми, вазифасига мувофик, буларнинг *кўтишца*. иштирок этган, деган фикрга ёпишиб олдим. Ҳа, ҳа, шундай вазиятларда у кўнғироқсоатни тўғрилаб кўярди. Мен бу ҳақда онам билан гаплашишга ботинмадим, аммо унга зимдан қараб юриб тушундимки, ота-онам бир-бирига бегона ва онамнинг ҳаёти тамом ўзини қурбон этишдан иборат экан. Шунинг учун онамни, ўша пайтлари айтганимдек, енгил тортиб кечирдим. Кейин билсам, *унинг* кечиришга ҳам арзийдиган ёзиғи *йук*,, *чунки* турмушга чикқунча бугун *ури* кашшоқликда ўтган, айна шу кашшоқлик уни мўмин-қобилликка кўниктирган экан.

Сиз, эҳгимол, ўша захотиёқ ота-онамникидан чиқиб кетдим, деган гапни эшитаман деб ўйлаётгандирсиз. Йўк, мен уйда анча, яна бир йилча турдим. Аммо юрагим сиқиларди. Бир куни тунда отам онамдан қўнғироқсоатни сўради, чунки эртага жуда барвақт туриши керак экан. Мен кечаси билан мижда қокмай чикдим. Эртаси Ёсуни, отам келгандан сўнг мен уйдан бош олиб чиқиб кетдим. Қўшиб кўяй, отам мени излаб топди, мен у билан кўришдим, аммо очикчасига гап-

лапшб олиш бўлмади: мен хотиржам туриб, агар мени куч билан уйга қайтаришга уринса, ўзимни ўдциришимни айтдим. Охир-оқибат, у ён берди, чунки кўнгли юмшоқ эди, бутун бошли маърузаўкиди, орада менинг ўз бошимча яшаш истагамни жишшлик, деди (у уйдан чиқиб кетишимни шундай изохлади, мен ҳам, албатта, унинг фикрини ўзгартириб ўтирмадим), менга минг хил маслаҳат берди ва чин кўнгидан йиғлаб юборишдан ўзини зўрга ушлади. Шу суҳбатдан кейин узоқ вақт бадалида қанда қилмай онамни кўришга борар ва отамни ўша ерда учратар эдим. Шундай ўзаро муносабат уни тўла қониқтирган деб ўйлайман. Шахсан унга қарши ёмонлигим йўқ, фақат кўнглим оғриб юрарди. У вафот этгандан сўнг онамни ёнимга олдим, агар ўлмаганида шу пайтгача мен билан яшаётган бўларди.

Мен бошламани фақат шу учун чўздимки, бу чиндан ҳам ҳаммасининг бошланиши эди. Бу ёғини қисқароқ айтаман. Ўн саккиз ёшимда, шунгача йўқчиликда яшаб, қашшоқликни билдим. Кун ўтказиш учун нима ишларни қилиб кўрмадим. Тасаввур қиласизми, омадим ҳам юришиб қолди. Бироқ мени битта нарса - ўлим ҳукмлари қизиқтирарди. Мен 3[^]иа малла бойўғлининг қарзини узишни истардим. Табиийки, мен, ҳозир урф бўлгандек, ўзимни сиёсатга зфдим. Шунчаки, мен вабо юктирингаи хохламасдим, шу, вассалом. Ўзим яшаётган жамият ҳукмикушларга асосланган, унга қарши чиқсам, бршобарин, шу йўл билан қотиликка қарши кураш очган бўламан, деб ўйлардим. Мен шундай ўйлардим, менга бошқалар ҳам шундай деб айтардилар ва бу, истасангиз, керагича ҳаққоний ҳам. Шу тариқа мен ўзим *яхши* курган, ҳозир ҳам яхши кўрадиганларим қаторига кирдим. Мен улар билан узоқ вақт бирга бўлдим ва Оврўпада мен курашларда иштирок этмаган бирорта мамлакат қолмади. Бунисига ҳам майли...

Турган гап, вазият тақозоси билан биз ҳам ўлим жазосига ҳукм қилинишимизни билардим. Аммо менга ҳеч ким ўлдирилмайдиган дунё барпо этиш учун шу бир нечта ўлим зарурат, деб уқтирар эдилар. Маълум даражада бу ҳақиқат, аммо мен бунақа ҳақиқатлар томонида туришга қобил эмасман шекилли. Фақат бир нарса шаксиз - бу ҳам менинг иккиланишим эди, холос. Аммо малла бойўғли эсимга тушарди ва мен шу тариқа яшайвердим. Қатл этишда шахсан ўзим қатнашган кунгача (бу Мажористонда бўлган) ўша бир вақтлар кўзимни ёшга тўлдирган телбалик катта эркак ёшимда ҳам изтиробга солиб турди.

Сиз одамни қандай отишларини ҳеч кўрганмисиз? Э, йўқ, у ерга махсус таклифномасиз кириб бўлмайди, томошабинлар ҳам аввалдан тайёрлаб қўйилади. Оқибатда сиз бу ҳақда сувратчалару китобий тасвирлар билан овунасиз. Кўзда никоб, устун ва олисроқда бир нечта аскар. Кошки шундай бўлса! Мзгглақо бошқачалигини, аскарый даста отиладиган одамдан бир ярим метр берида саф тортрппини биласизми ўзи? Биласизми, ҳукм этилган одам агар бир қадам кўйса, кукраги билан милтиқнинг оғзига қадалишини? Биласизми, шу жуда 51кин масофадан юракни нишонга олиб ўт очилади, ўқлар йирик бўлгани учун тешиб чиққан жойига одамкитг муштуми сиғади? Йўқ, сиз буларни билмайсиз, чунки бунақа тафсилотлар ҳақида гапириш мумки эмас. Одамнршг уйқуси вабога йўликқанларнинг ҳаётидан муқаддасроқ. Ҳалол одамнинг уйқусини бузиш керак эмас. Бу тахир мазани билдиради, маза эса айни шу - ҳеч нарсадан изтироб чекмасликдан иборат, бу ҳаммага маълум. Аммо ўшандан кейин ёмон ухлайдиган бўлиб қолдим. Тахир маза оғзимда қолди, изтироб чекишни, бошқача айтганда, ўйлашни бас қилолмадим.

Ана шунда мен йўқ деганда шу узок йиллар бадали қандай вабо теккан бўлса, шундай қолганим ва ўзим айна шунга қарши курашяпман, деб дилдан ишониб келганимни англадим. Билвосита бўлса-да, минглаб одамларни ўлимга хукм этганим ва ўлимни муқаррар келтириб чиқарадиган ҳаракат ва тамойилларни маъқуллаб, ҳатто унга кўмаклашиб юрганимни билиб қолдим. Бошқаларни, афтидан, бу ахвол ҳеч хижолатга солмайди ёки ҳарқалай, бу ҳақда ўз ихтиёрларича гап очмайдилар. Мен эса худди томоғимга тиқилиб қолгандай туйғу билан яшардим. Мен улар билан бирга ва айна пайтда ёлғиз эдим. Мен ўз изтиробларим ҳақида гап очиб қолсам, улар тубини кавлаш ярамайди деб, ўша заҳоти томоғимга тиқилиб қолган нарсани ютиб юборишга кўмак берадиган, керагича таъсирчан далилларни рўкач этишар эди. Аммо мен вабо текканларнинг энг каттаси - бу ўзларини қизил ҳирқага ўраб олганлар, бундай ҳолатларда улар ҳам жуда ишонарли далиллар келтирадилар, агар мен майда вабо текканларнинг шароит тақазо этган ва фавқулодда далилларини тан олсам, *унд&*. катталарининг далилларини ҳам қайтаришга ҳаққим йўқ, деб эътироз билдираман. Бунга улар қизил ҳирқалилар далилларини тан олишнинг яхши йўли - хукмикугп чиқаришда алоҳида ҳуқуқни уларнинг ўзида қолдиришдир, деб айтадилар. Аммо мен ичрсмда, башарти бир марта ён берсам, умуман чеки қаерда ўзи, деб ўйлардим. Афтидан, инсоният тарихи менинг ҳақлигимни тасдиқлайди, ҳозир ким ўзарга ўлдирадилар. Ҳамма қотиллик *жунуътга*. тутқун, бошқача йўл туга олмайди ҳам.

Билмадим, бошқалар қандай, лекин шахсан мен бу мулоҳазалардан келиб чиқмайман. Мен учун ҳамма гап ўша малла бойўғлида, ифлос, вабо теккан оғизлар кишан урилган одамга унинг ўлишини

маълум этишлари ва у ниҳоясиз узун тунлар ўзини ўлдиришларини кутгандан кейин, уни албатта саранжому саришта қилиб ўлдиришларида эди. Вилмадим, бошқаларга қандай, аммо мен учун ҳамма гап кўкракда очилиб қолган ўша тешикда эди. Мен бу мудхиш қассобликни ёқлайдиган далилларнинг ҳеч қандайига, эшитяпсизми, ҳеч қандайига кўшилмайман, деб ўзимга сўз бердим. Ҳа, мен то кўзим очиладиган кун келгунча бу қайсар кўрликда туравераман, деб ихтиёрий танладим.

Ўшандан бери ўзгарганим йўқ. Мен кўпдан бери, гарчи билвосита бўлса-да, гарчи яхши ниятларда бўлса-да, ўзимнинг ҳам қотил эканимдан номус қиламан, ўлгудек номус қиламан. Вақти келиб ҳатто энг яхши одамларнинг ҳам бугунги кунда ўз қўллари ё бошқаларнинг қўллари билан қилинадиган қотилликдан ўзларини тия олмасликларини, чунки уларнинг ҳаёт мантиғи шундай эканини ва бу дунёда ҳеч биримиз ўлим келтирадиган ишора қилиб кўйишдан сақлана олмаслигимизни англаб етдим. Ҳа, мен илгаригидек ўзимдан номус қилар, биз ҳаммамиз вабо теккан маразиятда яшаётганимизни билар ва шу боис тинчимни йўқотган ҳам эдим. Ҳатто ҳозир ҳам ҳаловат ахтараман, уларни, ҳеч бирига ашаддий душман бўлмасликка интилиб, тушунишга уринаман. Мен вабо теккан бўлмаслик учун нима қилиш кераклигини биламан, фақат шу йўл билангина осойишталик 5 Ф^{натилишига} бунга-да илож топилмаса, имонли кетишга *уьШХ* этиш мумкин. Мана, қайси йўл билан одамларнинг дардини енгиллатиш, уларга нажот бериш, бунинг чораси бўлмаса, жилла қурса, уларга мумкин қадар камроқ зулм кўрсатиш ва ҳатто баъзан жиндай *SDONHANK* қилиш мумкин. Мана, нима учун, бевосита боғланмаса-да, яхши ёхуд ёмон далиллар билан ўлимга олиб борадиган ҳамма нарсани рад этишга қарор бердим.

Дарвоқе, мана, нима учун бу эпидемия менга ҳеч қандай янгилик очмади, агар сиз билан елкама-елка туриб, унга қарши курашш кераклигини айтмаса. Менга ҳар бир одам уни, яъни вабони, олиб юриши миридан сиригача маълум (кўриб турибсизки, Риэ, мен ҳаётни унинг ҳамма кўринишларигача яхши биламан), зеро, бу дунёда вабо тегиб ўтмаган бирорта одам йўқ, ҳа-ҳа, топилмайди. Шунинг учун ҳам тасодифан бировнинг юзига нафас тегизиб, унга мараз юктириб қўймаслик учун одам мунтазам ўзига қараб юриши керак. Чунки микроб - нимадир табиий нарса. Қолган ҳаммаси: соғлик, виждон, истасангиз, ҳатто покизалик ҳам - буларнинг ҳаммаси ирода, тин олмайдиган ирода маҳсулидир. Ҳалол, ҳеч кимга мараз юктирмайдиган одам - аини шу бир даққага ҳам бзпиашишга йўл қўймайдиган одамдир. Алахсимаслик учун, Риэ, қанчалар ирода ва асаб керак бўлади! Ҳа, Риэ вабо теккан бўлиб юриш жуда толиқтиради. Аммо ундай бўлмасликка интилиш баттар толиқтирарли. Мана, нима з^чун ҳамма аён чарчаган, чунки бугунда ҳаммага вабо теккан. Лекин худди шунинг з^чун ҳам вабо теккан ҳолатда яшашни истамайдиган ўша озгина одамлар ўзларини тамом толиқтириб қўйганларки, уларни ушбудан фақат ўлимгина халос этиши мумкин.

Энди мен мана шу дунё учун ҳеч нарсага ар-зимаслигимни ва ўддиришдан воз кечган пайтимдан бошлаб, ўзим ўзимни узил-кесил қувғинликка ҳукм қилганимни биламан. Тарихъш энди бошқалар қилади. Мен яна, афтидан, бу бошқаларни суд қр!лишга ярамаслигимни ҳам биламан. Соҳибтаъмиз қотил бўлиш учун менда шунчаки яна қанақадир сифатлар етишмайди. Бинобарин, бу фазилат эмас. Аммо эци мен қандай бўлсам, шундайлигимга кўндим, камтарликни ўргандим. Мен фақат сай-ёрамизда фалокатлар, қурбонлар мавжуд ва имкон

қадар фалокат тарафини олмасликка уриниш керак, деб хисоблайман. Фикрларим сизга жуда юзаки туюлар деб кўрқаман, юзакими йўқми, билолмадим, аммо уларнинг ҳақиқатлигини биламан. Мен ҳар хил мулоҳазаларни шунча кун эшитдимки, ўзимнинг ҳам бошим айланиб кетаёзди, охир-оқибат, битта нарсани - одамларнинг ҳамма бахтсизлиги уларнинг аниқ қилиб гапиролмаслигидан келиб чиқишини англадим. Мана, айтаман: фожиа ва қурбонларгина мавжуд, бошқа ҳеч нарса. Агар шундай деб, ўзим ҳам фожиага айланадиган бўлсам, бунда, ҳеч деганда, мендан розилик сўралмайди. Мен бегуноҳ қотил бўлишга ҳаракат қиламан. Кўриб турибсизки, даъволарим унча катта эмас.

Албатта, учинчи тоифа, ҳақиқий ҳакимлар тоифаси бўлиши керак, аммо бундайлари кам учрайди, афтидан, бу жуда ва жуда мушкул савдо. Мен мана шу боисдан ҳар қандай ҳолатда ҳам, фожианинг кўламини озгина бўлса-да чеклап1 учун қурбонларнинг ёнини олишга қарор бердим. Қурбонлар қаторида турганимдан с5^нг, учинчи тоифага йўлни пайпаслаб кўришим, бошқача айтганда, ярашувга келишим МЗПУГКИН».

Тарружумланиякунлаб, оёқдан-оёққа оғирлигини ташлади, пошнаси билан айвон полини секин тақиллатди. Орага жимлик чўқдтт, кейин ҳаким ўтирган жойида қаддини ростлади ва Таррудан ярашувга келиш учун қайси йўлни танлаш ҳақида тасаввурингиз борми, деб сўради.

- Ҳа, бор - ҳамдардлик.

Олис-олисдан санитария машинасининг икки марта чинқирган овози эшитилди. Бўлак-бўлак гурлаб турган товушлар шаҳар канорасининг қаеридадаф, тошлоқ дунглик тарафда яхлит бир гулдиросга айланди. Қарийб бир вақтда *икки* марта, ўқ товушига

ўхшаган пақиллаш эшитилди. Риэ маёқнинг икки марта чақнаганини санади. Шамол кучланди ва шу лаҳзада денгиздан шўр ис келди. Энди қояларга ўрлаётган тўлқинларнинг бўғиқ ингроғи аниқ-равшан эшитила бошлади.

- Аслини олганда, - деб жўнгина айтди Тарру, - мени фақат бир нарса - қандай авлиё бўлиш қизиқтиради.

- Лекин сиз Худога ишонмайсиз-ку.

- Туғри. Ҳозир мен учун битта аниқ масала бор - Худосиз авлиё бўлиш мумкинми, йўқми.

Бирдан кичкириқлар эшитилаётган ёқда ёруғ нур чакнади, шамол қанотида ноаниқ ғулув шовқини етиб келди. Нур ногаҳонда ўчди, фақат хув ёқда, охирги айвон қояга қапишган жойда ингичка кизғиш тасмагина қолди. Шамол эпкини бу ёққа оломоннинг аниқ-тиниқ кичкириғи, кейин отишма шовқини ва ғазабнок ўқирикни олиб келди. Тарру чўзилиб кулоқ тутди. Яна ҳаммаси босилди.

- Яна дарвоза олдида ур-тўполон.

- Тамом ҳам бўлди.

Тарру, бунақалари ҳеч қачон тамом бўлмайди, яна қурбонлар берилади, чунки воқеаларнинг мантиғи шундай, деб ғудранди.

- Эҳтимол, - деб унга қўшилди ҳақим, - аммо ўзингиз ҳам биласиз, мен ўзимни авлиёлар билан эмас, кўпроқ енгилганлар билан бирга деб биламан. Авлиёлик ва қаҳрамонлик мазасини билишдан бебаҳра бўлсам керак, деб ўйлайман. Менга битта нарса - одам бўлишдан муҳими йўқ.

- Ҳа, иккаламиз ҳам бир нарсани ахтаряпмиз, фақат менда баланд даъволар йўқ.

Риэ Тарру ҳазиллашяпти, деб ўйлади ва бошини қўтариб унга тикилди. Аммо осмондан қуйилаётган хира ёруғда унинг маъюс, жиддий юзини қўрди. Яна шамол турди, Риэ унинг илик; нафасини бутун вужуди билан ҳис қилди. Тарру бошини силкитди.

- Биласизми, дўстлигимизни мустахкамлаш учун нима қиламиз?

- Сизга нима маъқул бўлса, менга ҳам шу.

- Кетдик, денгизда чўмиламиз. Бундай рохат хатто бўлғуси авлиёларга ҳам ярашади.

Риэ жилмайди.

- Суқутларимиз бор, тўғонга осонгина ўтамиз. Охир-окибат, нукул вабони *ўйлаб* яшаш ҳам аҳмоқлик. Албатта, одам курбонлар тарафида туриб курашиши керак. Аммо унинг кураши фақат шу бўғовда қолаверса, унда курашиш чикора.

- Бўпти, кетдик, - деди Риэ.

Машина бир неча дақиқадан сўнг бандаргоҳ копкалари олдида тўхтади. Ой чиққан эди. Осмон тоқини сут-оқиш ғубор қоплаган ва соялар ҳам оқиш, хира кўринади. Орқада шаҳар ястанган, унинг касалманд қайноқ нафаси уларни денгизга томон итарарди. Улар суқутларини посбонга тутдилар, у эса суқутларни кўлида узок айлантирди. Нихоят йўл бўшатди ва улар қандайдир бочкалар қалашган, шароб ва балиқ иси анқиётган майдончалар оралаб, туғонга юрдилар. Бир неча қадамдан сўнг йод ва йусин хиди денгиз яқин қолганини билдирди. Шундан кейингина унинг ўзи эшитилди.

У улкан тош камарлар пойида сокин шилдирар эди, улар яна озгина кутарилганларидан кейин қаршида бахмалдек куюқ, йиртқичнинг елкасидек йилтироқ ва илдам денгиз юз очди. Улар юзаси денгизга қараган қоя тошни танладилар. Тулқинлар сокин қабариб келади ва яна ортга чекинади. Бу осойишта нафасдан сув юзида мойли шуълалар чайқалиб, яна йўқолади. Қаршида эса бепоён ғира-шира кенглик ястанган. Кафтлари тагида қоятошнинг чўтир юзини ҳис қилган Риэ қанақадир ғаройиб бир бахт оБушига чўмаётганини туйди. Тарруга ўгирилиб, дустининг жиддиятли босик

юзида ҳеч нарсани, ҳатто ўлимни ҳам унутмайдиган айни шу бахт ифодасини ўкиди.

Улар ечиндилар, сувга биринчи Риэ тушди. Сув аввалига жуда яхдек туюлди, лекин сузгандан сўнг бадани қизиди. Бир неча кулоч сузгандан сўнг, у энди бугун кечкурун денгиз сувнинг ердан ёз бўйи олиб жамлаган бор ҳароратини тортиб олган ўша бошқача кузги иссиқлиги билан илиқ эканини билди. Сувга урилаётган товонларидан кўпик шудгори қайнаб чиқар, сув билакларидан сирғаниб, оёқларига жипс суйкалар эди. Ортидан вазмин шопиллаш эшитилганда, Риэ Тарру ҳам ўзини сувга ташлаганини билди. Риэ чалқанча чўзилдида, тепасида ой ва юлдуз тўла осмон гумбазига караганча, қимирламай ётди. Бақувват кўллар ҳаракатидан чиққан шопиллаш янада яқинлашди, тун сукунати ва танҳолигида ажойиб бир аниқлик касб этди. Тарру яқинлаб келди ва сал ўтмай ҳақим унинг ҳаллослашини эшитди. Риэ қорнига айландида, дўстининг ёнида бир маромда сузишга ўтди. Тарру илдамроқ сузар экан, ҳақим зўр беришга мажбур бўлди. Улар бир неча дақиқа бутун дунёдан узокда, ниҳоят шаҳар вабодан озод, икковлон ёлғиз, бояги бир маромда, бояги кенг қулочкашлар билан сузиб кетишди. Биринчи Риэ чарчади, иккови ортга қайтиб, секин қирғоққа сузишди; фақат йўлларини совуқ оқим кесиб *ўттая*, денгиз уларга ҳозирлаб турган кутилмаган совғадан таъсирланиб, ҳаракатни тезлаштирдилар.

Улар индамай кийиниттди ва индамай уйга қайтишди. Аммо уларнинг юраклари бир-бирига тутинган ва бу кечанинг хотираси азиз бир нарсага айланган эди. Ҳали узокда вабо посбони кўзга чалинганда Риэ ҳозир Таррунинг ҳам худди ўзидек - касаллик бизни эсдан чиқарди, бу қандай **яхши**, энди яна қайтадан ишга киришишга тўғри келади, деб ўйлаётганини англади.

Ҳа, яна ишга киришиш керак, вабо ҳам ҳеч кимни узоқ вақт унутиб кўймайди. У бутун декабр ойи ҳамтабааларимизнинг кўкрагида алангаланди, крематорий печларини ёқиб турди, лагерларни бекорчи кўланкаларга тўлдирди, хуллас, доим бир текис калта сакраб, бардош билан олға бораверди. Шаҳар ҳокимияти совуқ бу сакрашни тўсар, деб изғиринли кунларга умид боғлади, аммо вабо қишнинг биринчи синоатидан ҳам безиён ўтиб кетаверди. Яна кутишга тўғри келди. Аммо қачонки узоқ кутсанг, умуман кутмай кўясан, бутун шаҳримиз келажакни кутмай яшаётган эди.

Риэ ҳакимнинг чекига тушиб қолган қисқагина дўстлик ва осойишталик лаҳзасининг эртаси йўқ эди. Яна бир лазарет очдилар, энди Риэ фақат у ёки бу касал билангина ёлғиз қола оларди. Аммо у ўлат тез-тез ўпка вабоси шаклида учраётганидан бери касалларнинг ҳакимга гўё ёрдам беришга интилаётганларини фаҳмлади. Агар биринчи қуилари касаллик сўлғинлик ҳолати ё жунбишга тушиш билан белгиланган бўлса, энди пациентлар ўзларига нима қилишини тушунган ҳолда, азобларини нима енгиллатса, игуни сўрашгаўтдалар. Масалан, улар тинмай сув сўрар ва беистисно ҳамма ўзини иссиққа урар эди. Риэ ҳаким илгаригидек чарчокдан оёқда ззфға юрса-да, харқалай, бу янги вазиятда ўзини илгаригидек ёлғиз сезмай қолди.

Бир куни, декабр охирларида ҳаким ҳалигача лагерда ётган терговчи жаноб Отондан хат олди; хатда унинг карантин муддати аллақачон тз^гагани, аммо бошлиқ унинг карантинга тушган санасини ҳеч рўйхатдан тополмаётгани, бинобарин, бу ерда ўзининг ноқонуний тутиб турилгани айтилган эди. Унинг яқинда карантин муддатини тамомлаб чиққан хотини волийликка арзга борган экан, у ерда ғазаб қилиб, бизда хато бўлмайди, деб қайтаришибди. Риэ

Рамбердан бу ишни тўғрилашни сўради ва бир-икки кундан кейин ҳакимнинг уйига жаноб Отоннинг ўзи кириб келди. Чиндан ҳам, хато ўтган экан, Риэ ҳатто бир оз аччиқланиб ҳам олди. Аммо олдингидан ҳам ориқлаб кетган жаноб Отон ланж қўл силтади-да, ҳар сўзини дона-дона қилиб, ҳамма адашиши мумкин, деди. Ҳаким ўзича терговчининг нимадир томоига ўзгарганини сезди.

- Терговчи жаноблари, энди нима қилмоқчисиз? Сизни иш кутиб ётибди, - деди Риэ.

- Ҳеч нарса қилмоқчи эмасман, - деди терговчи. - Таътилга чиқсам деб турибман.

- Тўғри, тўғри, дам олсангиз, ёмон бўлмасди.

- Йўқ, бу учун эмас. Мен лагерга қайтсамми дейман.

Риэ хайронлигини яширолмади.

- Ҳозиргина ўша ёқдан чик[^]б келяпсиз-ку!

- Мени унча тушунмадингиз. Менга бошлиқлар ўшалалагерга кўнгиллиларни ёллашяпти, деб айтишди.

Терговчи думалоқ кўзларини ўнгдан чапга ғилдиратди-да, чаккасида тикрайган сочини текислаган бўлди.

- Мени тупгунсангиз дейман. Биринчидан, ўзимга маршрут бўлади. Иккинчидан эса, эҳтимол, гапим сизга нодонлик бўлиб тз[^]юлар, аммо у ёқда ўғлимдан айрилганимнинг қийноғи бир оз енгиллашади.

Риэ терговчига бир қараб одди. Қаттиқ, ҳеч нарсани ифодаламайдиган бу кўзларда илқис меҳр чақнаган бўлса эҳтимол.

- Албатта, сиз шуни хоҳласангиз, мен ишингизга қарашаман.

Дарҳақиқат, ҳаким жаноб Отоннинг иши борасидаги тап[^]вишларини ўз зиммасига одди ва вабо теккан шаҳарнинг турмуши Рождествогача ўз маромида кетаверди. Тарру илгаригидек ҳамма жойда кўринар ва унинг ҳамишаги осойишталиги одамларга

малҳамдек таъсир қилар эди. Рамбер ҳақимга ака-ука посбонлар ёрдамида хотини билан хуфия алоқа боғлаганини айтди. Ҳар замон-ҳар замонда хабар келиб турар экан. У ҳақимга ҳам ўз танишларидан фойдаланишни таклиф қилди, Риэ рози бўлди. Узоқ ойлاردан бери биринчи марта кўлига қалам олди, аммо ёзиши жуда қийин кечди. Луғатидан нималардир йўқолиб кетган эди. Хат жўнатилди. Аммо жавоби ҳаяллади. Бу орада Коттарнинг маишати юришган, фирибкорларидан бойиб кетаётган эди. Лекин, мана, Гранга Рождество таътиллари омад келтирмади.

Бу йилги Рождество евангелие ҳайитидан кўра, кўпроқ дўзах байрамига ўхшаб қолди. Ҳеч бир нарса бурунги Рождество ҳайитларини эслатмас - дуконлар ёритилмаган, ойналарда ясама шоколадлар, трамвайларда бадқовоқ қиёфалар кўринарди, холос. Олдинлари бу ҳайит ҳаммани, бойни ҳам, гадони ҳам бирлаштирарди, энди фақат имтиёзли зотларгина энг зарурий нарсаларни ифлос дуқобиаларнинг орқа эшигидан қутурган нархда топиб, байрам дастурхонининг уятли зиёфатини одамлардан бекитикча тотиб қураб эдилар. Ҳатто черковларда ҳам шукрона ибодат сўзлари йиғи-сиғи остида қолиб кетди. Фақат тепаларида таҳдид қилаётган хавфни ҳали тушунмайдиган болаларгина қаҳратон қисган ҳасратзада шаҳар кўчаларида шўхлик қилардилар. Аммо ҳеч ким уларга Худони, вабогача бўлган чексиз саховатли, башар қайғусидек қадимий, навқирон умиддек мангу *янги* Худойимни эслатиб қўймади. Кўнгилларимизда фақат жуда қадимий ҳасратзада умидга, одамларнинг ўлимни итоат ила бўйнига олишига ҳалал берадиган ўша умидга, энди улШД ҳам эмас, балки ҳаётга қайсарлик билан ёпишиб олишгагина жой қолган эди, холос.

Кеча Гран белгиланган вақтда келмади. Риэ хавотир олди ва эрталаб барвақт уникага кирди, уйдан тополмади. У ҳаммани оёққа турғизди. Соат ўн бирларда Рамбер лазаретга келди ва Риэга Гранни узоқдан кўриб қолгани, аммо унинг ғамгин бир аҳволда ўтиб кетганини айтди. Рамбер уни қўздан қочириб кўйибди. Ҳаким билан Тарру мапшнага ўтириб, уни қидириб кетдилар.

Тушда, совуқ бир маҳал Риэ машинадан тушаёттиб, қўпол йўнилган ёғоч ўйинчоқлар турган дукон ойнасига қарийб қапишган Гранни кўриб қолди. Кекса хизматчининг юзини кўз ёшлари юваётган эди. Бу қўйилаётган куз ёшларни қурган Риэнинг ичи ачишиб кетди, у кўз ёшлар сабабини фаҳмлади ва ўзининг ҳам томоғига йиғи тикилди. У ҳам Граннинг худди шундай безатилган ойна олдидаги кичик тўйи ва бошини орқага ташлаб, бахтлиман, деган Жаннани кўз олдига келтирди. У олис йиллар қаъридан бу ерга, умум телбалик қалъасига, Грангача Жаннанинг товуши етиб келаётганига шубҳа қилмади. Риэ йиғлаётган бу чолнинг нимадан изтироб чекаётганини биларди ва унинг ўзи ҳам дунёмиз севгисиз - ўлик дунё, муқаррар шз^дай соат келадики, камоқлар, ишлар ва жасоратлардан чарчаб, юракни меҳр ила юмшатиш учун хотирангда азиз сиймони тиклашга муштоқ бўласан, деб з^йлади.

Аммо Гран унинг ойнага тушган аксини кўриб қолди. У кўз ёшларини ҳам артмай *ўтирилди*, ойнага елкаси билан *суяниб*, 51қинлалпаётган Риэга мўлтиради.

- Ўх, ҳаким, ҳаким, - деб такрорлади у.

Риэ бир оғиз ҳам гапиролмади, чолга дадда бермок ниятида мулойим бош ирғаб қўйди. Бу умидсизлик унинг ҳам умидсизлиги эди, з^нинг кўнглини ҳамма одамлар *учун* умумий изтиробга дуч келган одамни қамраб оладиган жиловсиз бир ғазаб остин-устин қилиб юборди.

- Ҳа, Гран, - дея олди у.

- Мен унга хат ёзишга улгурсам дегандим. У билса... виждон қийноғини билмай, бахтли яшаса бас эди.

Риэ хатто алланечук қаҳр билан Гранни ойнадан узиб олди. У қандайдир на бохпи, на охири бор жумлаларни ғўлдирашдан тинмай, итоат билан ўзини судрашга қўйиб берди.

- Жуда чўзилди бу - бошқа қаршилиқ қилишга ҳол қолмади, энди нима бўлса бўлар! Менинг фақат сиртим хотиржам. Аммо фақат рисоладагидек қўриниш учун ақлга сиғмайдиган уринишда юраман. Аммо энди сабрим битди.

У тўхтади, аъзои бадани қалт-қалт титраб, Риэга телба қараш қилди. РИЭ унинг қўлидан тутди. Қўли ёнаётган эди.

- Қани, уйга кетдик.

Гран унинг қўлидан чиқиб кетиб, қочишга тушди, аммо бир неча одим югуриб, шарт тухтади, куллари-ни хочдек кериб, орқа-олдига тебрана бошлади. Кейин бир буралиб, муз қоплаган йулакка йиқилди, кир теккан юзида ҳали ҳам дув-дув қўз ёш оқаётган эди. Ўткинчилар уларга узокдан қараб, яқинроқ келишга ботинмай тухтаб қолдилар. Риэ Гранни машинагача қўтариб боришга мажбур бўлди.

Тўшакка ётқизганларидан кейин Граннинг нафаси сиқа бошлади: унинг ўпкасига зиён етган кўринади. Риэ ўйга ботди. Граннинг қариндошлари йўқ. Уни лазаретга жўнатиш на ҳожат? Шу ерда, уйида ётаверсин, Тарру унга қараб турар...

Граннинг боши ёстикка чз^қур ботган, юзи кўкимтир тусга кирган, нигоҳлари сўник эди. У Тарру эски қутини бузиб ёққан печкадаги нимжон алангага қўз узмай тикилиб олди. Нуқул: «Иш чаток», - деб қайтарарди у. Айтилган хар бир сўз билан бирга ўт куйдираётган ўпкасидан қанақадир ғалати

хирқироқ отилиб чиқар эди. Риэ унга жим бўлишни буюрди ва ўзи кейинроқ кириб ўтишини айтди. Чолнинг лаблари ғалати табассумда қийшайган, айни пайтда юзи меҳр билан товланар эди. У ҳақимга базўр кўз қисди: «Агар қутулиш насиб этса, дўппи осмонда, ҳақим!» Аммо шу захоти сўлгин ахволга тушди.

Бир неча соатдан кейин Риэ билан Тарру яна Гранникига келдилар, у ёстикқа елкасини бериб чўзилган экан, ҳақим касалликнинг шунчагина қисқа вақтда нималар қилганини кўриб кўрқиб кетди. Аммо ақлу ҳугпи жойига келибди шекилли, Гран аллатовур нотабийй товушда кутида ётган кўлёмани олиб беришни сўради. Тарру унга қоғозларни узатди. Гран қоғозларга қараб ҳам кўймай, бағрига босди, кейин ҳақимга узатди ва овоз чиқариб з[^]Қишга имо қилди. Қўлёмма унча катта эмас, эллик саҳифача эди. Ҳақим уларни варақлади ва саҳифаларнинг ҳаммаси биттаю битта жумла, унинг ниҳоясиз, гоҳ *ундай*, гоҳ бундай, баъзан чўзиқ ва гўзал, баъзан қисқа ва ғарибона намуналари билан тўлдирилганини кўрди. Сал ўзгартирилган, сал тузатиш берилган 51ккаш май оёи, Булон ўрмони хиёбонлари. Шу жойнинг ўзида баъзан ниҳоятда узун тушунтиришлар ва яна хилма-хрхл нусхалари келтирилган. Лекин охири саҳифанинг энг пастида ҳафсала билан, сиёҳининг янгилигига қараганда, 51киндагина ёзилган атиги бир неча сўз кўзга ташланди: «Менинг азиз Жаннам, бугун Рождество...» Унинг юқорисида ҳалиги жзш[^]анинг охириги намунаси ҳуснихатда битилган эди. «Ўқинг», - деб илтимос қилди Гран. Риэ ўқий бошлади: «Гўзал май тонгида сарвқомат амазонка ажойиб туриқ арғумокни Вулон ўрмони хиёбонида гуллар оралаб учуриб кетаётган эди...»

- Хўш, қандай чиқибди? - деб сўради Гран жонини ховучлаб.

Риэ унга қарашга журъат қилолмади.

- Биламан, биламан, - деб ғулдиради Гран, тўшакда безовта тўлғанар экан, - ўзим биламан. Гўзал, гўзал, йўқ, бари бир, бошқа сўз керак.

Риэ унинг курпа устида ётган кўлини ушлади.

- Кўйинг, ҳаким. Менинг вақтим етмайдики...

Кўкраги қийноқ билан кўтарилиб тушди ва у бирдан бор овозида қичқириб юборди:

- Ёқиб ташланг бун!

Ҳаким иккиланиб Гранга қаради, у буйруғини шундай ёмон оҳангда, шундай азобли товушда такрорладики, Риэ итоат қилиб, варақларни қарийб ўчаётган печка оғзига улоқтирди. Лип этган аланга бир лаҳза хонани ёриштирди, сал вақт уй ичи илиқроқ бўлиб турди. Ҳаким тўшакка келганда, бемор ўгирилиб, пешанасини деворга қадаб олган эди. Тарру гўё бу сахна ўзига алоқадор эмасдек, деразага хотиржам тикилди. Беморни зардоб билан эмлаб, Риэ ўз дўстига Граннинг эрталабгача етиши гумон эканини айтди. Тарру, шу ерда бўлиб тураман, деди. Ҳаким розилик берди.

Риэ, Граннинг паймонаси тўлган экан, деб тунни минг азобда ўтказди. Аммо бу куни бемор ёнига кирган Риэ тўшакда ўтириб олиб, Тарру билан лақиллашаётган Гранни кўрди. Иссиғи тушибди, кечаги хуружлардан фақат бир нарса - умумий дармонсизлик қолган эди, холос.

- Эҳ, ҳаким, - деб бошлади Гран, - бекор қилибман. Майли, начора, ҳаммасини қайтадан қиламан. Ҳаммаси эсимда турибди-ку, ахир.

- Кутайлик-чи, - деди Риэ Тарруга қараб.

Аммо қиёмга бориб ҳам беморнинг ахволи ўзгармади. Кечга бориб нажот тиёпвни ойтгн~~д~~ятг~~д~~ди Риэ буўликдан тирилишын~~г~~ сабабиЕш тушунолмай қодгда.

Бу зтргада, тахминан шу вақт Риэ ҳузурига яна бир бемор келтирилди, у тузалишга умид йўқ, деб

топди ва бошқа касаллардан холилатишни буюрди. Ёшгина қиз алахлар, унда ўпка вабосининг ҳамма аломатлари очиқ кўриниб турар эди. Аммо эрталабга чиқиб, иситмаси тушди. Ҳаким, худди Гран мисолида қурганидек, эрталабки оддий ремиссия деб ўйлади, бу эса, у тажрибадан биладики, машъум аломат. Аммо тушга бориб ҳам иситма кўтарилмади. Кечга бориб бутунлай тушди. Қиз ҳолдан тойган бўлса-да, текис, эркин нафас оларди. Риэ Тарруга бу қизнинг ҳамма қоидаларга зид ўлароқ, кутулиб кетганини айтди. Бироқ ҳафта давомида Риэ яна тўртта шундай ходисага дуч келди.

Ҳафта охирида дамқисма чолниқига кирган Риэ ва Тарру уни ниҳоятда жушган ахводда курдилар.

- Бай-бай-бай! - деб қайтарди у. - Яна тирмашиб чиқяпти.

- Ким?

- Ким эмас, каламушлар!

Апрелдан бери ҳеч ким шаҳарда бирорта ҳам каламуш ўлигини курмаган эди.

- Наҳотки ҳаммаси яна қайтадан бошланса? - деб сўради Тарру Риэдан.

Чол завқ билан кўллари бир-бирига ишқалади.

- Сиз уларнинг з^йноклашини бир куринг! Томоша қилиб тўймайсиз.

Унинг ўзи кўчадан уйга бемалол кириб келаётган иккита тирик каламуш кўрибди. Қуипшлар уларникида ҳам каламуш пайдо бўлганини айтибдилар. У ер-бу ердаги қурилишларда ҳам одамлар аллақачон унутилган чий-чий ва тўполонни эшитибдилар. Риэ умумий *якун* қр!линган охирга маълумотни қугиб турди - у одатда ҳафта охирида чиқариларди. Уларга қараганда, касаллик чекинаётган эди...

Бешинчи бўлим

Эпидемиянинг кутилмаганда паст ташлашига карамай, ҳамтабааларимиз шодиёнадан тийилиб турдилар. Уларнинг озодликка ташналиги узок ойлар кучайиб келди, аммо айти шу муддат бадалида эҳтиёткорлик илмини ҳам пухта ўрганиб, эпидемия яқинда тухтайди, деб кун санашдан чиқиб қолган эдилар. Лекин бу орада ҳамманинг оғзида шу янгилик, ҳар бир кўнгилнинг туб-тубида буюк, махфий бир умид бош кутараётган эди. Қолган ҳаммаси орқага сурилди. Вабонинг янги қурбонлари ҳайратомуз воқеа - касалликнинг курсаткичи - чизиғи пастга энитти олдида қандайдир майда куришиб қолдилар. Сихат-саломатлик даврини кутишнинг - уни орзу қилолганлари йўқ, лекин зорланиб ҳуфиёна чорлар эдилар - ҳўш, мазкур муштоқликни курсатадиган хос белгиси шунда эдики, ҳамтабааларимиз сўнги пайтлари вабодан кейинги тириклик борасида, туғри, сиртдан бепарво, аммо ичдан жоникиб режа туза бошладилар.

Ўтган турмуш ҳамма қулайлиги билан бирдан тикланмайди, бузишга қараганда қуриш мушкулроқ деган фикрда ҳамма яқдил эди. Шунчаки, жилла қурса, озик-овқат масаласи енгиллашади, оғир ташвишлар лоақал биттага камаяди-ку, деб ҳисоблар эдилар. Аммо, аслини олганда, сиртдан беозоргина туюладиган бу таъкидлар замирида ёввойи умидлар жўш урар ва яна шундай жунбиш қилардики, баъзан ҳамтабааларимиз зўрға ўзларини босиб, қутулиш ҳар қандай шаротда ҳам бирданига амалга ошмайди, деб гапириб ташлайдиган бўлдилар. Ҳақиқатан ҳам, вабо бир-икки кундаёқ тинчий қолмади, аммо у барча курсаткичлар бўйича қутганимиздан ҳам тезроқ заифлаша борди. Январнинг биринчи кунлари биз сира кўрмаган совуқ тушди, худци у шаҳарни биллур

гумбаз бўлиб қоплаб олгандек эди. Эртадан кечгача унинг ҳаракатсиз қотган музлок ҳайбат-ҳашаматидан шахримизга сўнмас ёғдулар қуйилиб турди. Вабо уч ҳафта бадалида бу тозарган хавода бир нечта поғона пастлаб, энди жуда сийраклаган ўлик жасадлар қатори билан чекланди-да, афтидан, дармони куриди. Вабо узоқ эпидемия ойларида йиққан бор куч-ғайратини қисқа вақт ичида қарийб йўқотди. Унинг, дейлик, Гран ёки Риэннинг ёшгина мижози каби аник; ўлимга маҳкум қурбонларини панжасидан бир-бир тушириб юбориши, бир неча маҳаллада қутурган ходца, қўшни маҳаллаларни тамом тарк этиши, душанба куни ўз қурбонларига ҳамлақилиб, чоршанбада эса барча жаб-ҳалардан чекинишининг ўзига қарабоқ, нафаси тикилиб, типирчилаб қолишидан бемалол унинг ишдан чиққани, чарчагани, қаерларига дар путур етганини, ўзини бошқаролмай қолиш билан бир вақтда, ўзининг собиқ куч манбаи бўлмиш ҳокимона, математик муқаррар ҳаракатчанлигини ҳам йўқотганини ипюнч билан айтиш мумкин эди. Агар илгари Кастелнинг зардоби қарийб муваффақият келтирмаган бўлса, энди муваффақият устига муваффақият қозонарди. Илгари таъсирсиз чиққан ҳар қандай тиббий чора энди беҳато нажот келтирарди. Худди ҳозир касалликнинг ўзи кадам-бақадам қуритилаётгандек, вабонинг қутилмаган ожизлиги илгари унга қарпш қўлланган ўтмас қуролни қайта чархлаб юборгаддек туюларди. Вабо фақат ҳар замонда нафас ростлаб, кўр-кўрона сакраб қолар, ҳакимлар тузалишига умид боғлаб турган уч-тўрт касални олиб кетар эди. Булар умид авжланган бир вақтда вабо ўлдирган, бошқача айтганда, вабо шўрпешаналари эди. Шундай қисмат, масалан, жаноб Отоннинг чекига тушди, уни карантиндан олиб кетиттди ва терговчи Таррунинг чиддан омади юришмади деди, бунда терговчининг ўлимини ё ҳаётини қайсини назардатуғганини ҳеч ким тушунмади.

Умуман олганда, вабо барча йўналишлар бўйича ортга чекинди, волийликнинг бошда ҳамтабаларимиз кўнглида бекитикча хуркаккина умид уйғотган ҳисоботлари энди ғалаба қўлга киргани ва вабонинг жанггоҳларни ташлаб кетаётганига тўла ишонч уйғотар эди. Очиғини айтганда, бу ҳақиқий ғалабами ёки йўқми, тасдиқлаш мушкул. Фақат эпидемия қандай келган бўлса, шундай кетаётганини қайд этиш мумкин. Унга қарши курашда қўлланган стратегия ўзгаргани йўқ, кеча самарасиз бўлган бўлса, бугун аён муваффақият келтираётган эди. Ишқилиб, касаллик ўзини ўзи адо қилди, ё, эҳтимол, мўлжалга олган ҳамма жойларга зиён етказиб, кейин чекинди деган тасаввур туғилади. Қай бир маънода, у ўз ролини ўйнаб бўлган эди.

Аммо бунга қарамай, шаҳар сиртдан гўё ўзгармагандек эди. Кундузлари илгаригидек тинч ва хувиллаган, шомлар кўчаларда ўша-ўша оломон, дарвоқе, энди иссиқ; пальто ва бўйинбоғлар кўпайиб қолган. Кинотеатр ва қахвахоналарда тушум олдингидек катта. Лекин зехн солиб қаралса, одамларнинг юзи илгаригидек асабий, тзфсайган эмас, бирда ярими ҳатто жилмайиб ҳам қўяди. Айни мазкур ҳолат шу пайтгача кўчада қулган одам кўринмаганини қайд этишга туртки беради... Чиндан ҳам, узок ойлardan бери шахримизни чулғаган лойқа туман пардасида биринчи ёриқ шуъла кўринди ва душанба куни радио эшитган ҳар бир одам бу ёриқнинг кун-бакун кенгаяётганига ишона бошлади. Бу ҳали, шундай айтсак, ҳеч нарсада аён билинмайдиган хомаки енгиллик эди. Лекин илгари биз поезднинг жўнаши ё кеманинг келиши, ё бўлмаса, шаҳарда яна автомобиль катновига рухсат тегиши ҳақида хабарни ишончсиз қаршилаган бўлсак, бундай хабарлар январ 5фтасида ҳеч кимни ажаблантирмай қўйди. Албатта, бу ҳали кам.

Аммо, аслида, бу ўзгаришча умид йўлида ҳамтабааларимизнинг нечоғлик олға кетганларидан далолат беради. Қолаверса, яна айтиш мумкинки, аҳоли кичкинагина бир умидни папалашни бошладими, ўша дақиқадан вабо истибдоди бархам топади.

Шунга қарамай, бутун январ бадалида ҳамтабааларимиз бўлаётган воқеаларни жуда зиддиятли қабул қилдилар. Аниқроғи, шодиёна қувончдан шу захоти тушкунликка ўтиб турдилар. Айни шу даврда, статистика маълумотлари янада умидбахш пайтда бир неча марта қочишга уриниш қайд этидди. Бу ахвол фақат шаҳар ҳокимиятини эмас, қоровуллик хизмати ходимларини ҳам жуда ҳайратга содди, зеро, аксар қочқинлик амалга ошаётган эди. Лекин суриштириб аниқласак, худси шу куни шаҳардан қочаётганлар табиий туйғуга бз[^]йсунган бўлиб чиқадилар. Баъзи бировларнинг қунглига вабо шундай чуқур ишончсизлик солиб кўйдик, ундан қутулиш даргумон эди. Энди уларга умиднинг ҳукми ўтмайди. Улар ҳатто вабо мавсуми тугагандан кейин ҳам унинг қоидалари билан яшайвердилар. Улар игунчаки воқеалардан орқада қоддилар. Аксинча, бошқа брфовларнинг қунглида, - бу тоифага биринчи навбатда севганидан айрилганлар киради, - узоқ чўзилган узлат ва умидсизликдан кейин эсган умид шабадаси бесабр талваса ўтини пуфлади, уларки ўзларини босиб олиш имкониятидан маҳрум қилди. Уларни мақсад - манзил яок[^]н қолганда бениҳоя севганларини кўриш насиб этмай, узоқ тортган изтироблари ҳам ҳисобга ўтмай, Худо кўрсатмасин, вабодан ўлиш фикридан қарийб ваҳм босар эди. Улар ойлар ва ойлар бадалида қамок ҳамда қувғинликка дош бериб, қайғу ва қайсарлик билан кутиб яшаган бўлсалар ҳам, умиднинг илк шуълалари қурқув ва умидсизлик қўзғатолмаган ҳамма нарсани туб-тубигача вайрон этишга кифоя бўдди. Энди паккага

келганда вабо йўрғасига мослашолмай, нима қилиб бўлса-да, ундан ўзиб қолиш учун худци акдцан озгандек, тикка отилдилар.

Аммо хутди шу вақтлари ўз-ўзича некбинлик аломатлари ҳам кўрина бошлади. Масалан, нархларнинг анча пасайиши қайд этилди. Соф иктисод нуктаи назаридан бу силжишни тушуниб бўлмади. Озиқ-овқат танқислиги илгаригидек, шаҳар дарвозаларида ҳали ҳам карантин посбонлиги, таъминот ҳам унча яхшилангани йўқ. Демак, биз соф ахлоқий феноменда иштирок этиямиз, гўё вабонинг чекиниши йиғноқ тасвир бўлиб, ҳамма нарсада акс этаётгандек. Некбинлрш: айна пайтда вабогача тўп 5пианган, кейин мажбуран тарқатиб кўчирилганларга ҳам қайтди. Иккала монастиримиз ҳам секин-аста олдинги ахволига келди, биродарлар *янэ*. жамоа бўлиб яшай бошлади. Ўз вақтида лазаретга айланмай қолган казармаларга 51на қайтарилган харбийлар ҳақида ҳам шуни айтиш мумкин, улар одатдаги гарнизон турмушини давом эттиришга ўтдилар. Бу икки арзимас воқеа чз[^]кур маъноли нишонага айланди.

Ҳамтабааларимиз то йигирма бешинчи 5шваргача пгундай ички тўлқинланиш ҳолатида юрдилар. Охирги ҳафтада ўлим чизиғи шундай кескин пастладики, волийлик тиббий комиссия билан маслаҳатлашиб, эпидемия тўхтатилди, деб ҳисоблаш мумкин, деган хабарнома чиқарди. Тў*р"> эълонда эҳтиёткорлик юзасидан, буни, шубҳасиз, оранликлар тушунади ва қўллайди, шаҳар яна икки ҳафта ёпиқ туради, профилактика тадбирлари бутун бир ой давомида ўтказиб борилади, деган қўшимча ҳам тиркалган эди. Агар бу вақт ичида озгина хатарли белгилар пайдо бўлса, «келиб чиқадиган барча оқибатлари билан мавжуд ҳолатда туришга тўғри келади». Аммо ҳамтабааларимиз бу

қўшимчага ҳақиқий услуббозлик ўйини деб қарашга мойил эдилар ва йигирма бешинчи 5швари оқшомида бутун шаҳарни шод-хуррамлик эгаллади. Умум шодиёнадан четда қолишни истамаган волий шаҳарни вабогача бўлгандек ёритишга фармойиш берди.

Ҳа, албатта, кўпчилик уйларда дераза копқалари қандай ёпиқ бўлса, шундайича кодди ва талай оилалар оломон қийқириғидан зириллаб кетаётган бу оқшом бедорлигини оғир сукутда ўтказдилар. Аммо ҳали ўлганларга аза тутаётганлар кўнглида ҳам вабо аяган якинларининг ҳаёти учун қурқиттдан қутулганиданми ё ўз тириклиги учун таҳликаси босилганиданми, чуқур бир хотиржамлик туйғуси бор эди. Лекин, албатта, шу палладан кимдир лазаретда вабо билан олишаётган ёки карантинда ушлаб турилган, ёки уйида Худонинг дарраси бошқа кўпларни қандай жазолаган бўлса, бизни ҳам шу кўйга солади, деб қутиб ётган оилалар бу умум шодиёнадан четда эди. Тўғри, бу хонадонларда ҳам умид чўғланиб турар, аммо, ҳар эҳтимолга қарши, бу умидни захирада асрашар, тула ҳуқуқ билан қўлга киритмагунларича уни ўйлашни ҳам ўзларига катағон қилган эдилар. Муштоқлик, жон талвасаси ва хурсандлик орасидаги ярим йўдда бу соқовлек умум пюдиёна ичида янада ғиафқатсиз бўлиб туюлар эди.

Лекин бу истиснолар бошқаларнинг қувончига ҳалал бермади. Турган гап, вабо ҳали тугагани йук, ҳали у қилғилигини қилади. Аммо энди ҳар бир одам бир неча ҳафта олдинни кўрар, поезднинг темирйўдда ҳуштак чалиб елаётгани, кемаларнинг 51лт-юлт товланаётган денгиз бағрини тилимлаб келаётганини кўз оддига келтирар эди. Эртаси куниёқ бу ақллар тинчланади ваяна шубҳа-гумонлар ўз жойини эгаллайди. Аммо айти шу дақиқаларда шаҳар бир силтаниб олиб, тош томирларини ерга чуқур ботирган музлок даҳмалардан кенгликка

чиққандек, ниҳоят, тирик қолганлар юкини ортмоқлаб, жойидан жилгандек туюлади. Шу оқшом Тарру, Риэ, Рамбер ва бошқалар оломон билан бирга одимлар, қолганлар қандай бўлса, шундай, оёқлари остида ернинг қандай сузиб ўтаётганини ҳис этар эдилар. Тарру билан Риэ хиёбондан бурилиб, аллақачон бўм-бўш жинкўчага кирган, така-так берк қопқалар оралаб кетаётган бўлсалар-да, орқаларидан келаётган шодиёна кўйқирикни узок вақт эшитиб бордилар. Улар ўша лаънати ҳорфинлик боис бу қопқалар ичидаги изтиробни шаҳар марказидан салгина четда тулиб тошаётган шодхуррамликдан фарқлай олмадилар. Яқинлашиб келаётган озодликнинг чехраси кўз ёш билан ювилган ва табассумда гул-гул очилган эди.

Шодиёна ғовур кўкка ўрлаган айни дақиқада Тарру таққа тухтаб қолди. Гунгурт тошкўча сатҳида бир соя енгил сирғалиб кетаётган эди. Мушук! Шаҳардауни баҳордан бери курганлари йук. Мушук тошкўча ўртасида бир лаҳза тек қолди, панжасини ёлади ва шу панжаси билан ўнг қулоғини силади-да, яна товуш чиқармай, қаршидаги йўлакка интилди ва қоронғилик кўйнига сингиб кетди.

Тарру кулимсиради. Ана, қаршида турадиган бобойча кувонадиган бўлди-да!..

Лекин худци шу пайт, вабо, афтидан, тисланган, баҳордазфмалаб чиққан ўша номаълум уясига қайтиб кираётган бир вақтда, агар Таррунинг ёзувларига ишонсак, вабонинг кетишидан тушқунликка тушган бир одам топилиб қолди, бу одам Коттар эди.

Очиқчасига айтадиган бўлсак, касаллик кўрсаткичи пастга энган кундан бошлаб Таррунинг ёзувлари алланечук ғалати тус олди. Чарчокдан шундайми -- номаълум, аммо дастхати чаплашган, муаллифнинг ўзи ҳам мавзудан мавзуга сакрайверди. Устига устак, биринчи марта бу ёзувларда олдинги хо-

лислик йўқолади ва шахсий мулоҳазалар тез-тез кўзга ташланади. Коттар тўғрисидаги хийла узун хикояда мушуктупурар бобойча ҳақида бир-икки оғиз гап қистириб ўтилган экан. Таррунинг гапи бўйича, вабо унинг бу қахрамонга ҳурматини асло камайтирмаган, бобой уни эпидемиягача қандай бўлса, эпидемиядан кейин ҳам шундай қизиқтирган, аммо у чолга илгаригидек хайрихоҳ бўлса-да, афсуски, энди унга қизиқиш имкони йўқ. У чолни кўришга ҳаракат қилади. Йигирма бешинчи январдан бир неча кун кейин у торкўчанинг бир чеккасида кузатув постини эгаллаб, кутади. Қадрдон учрашув жойини унутмаган мушуклар офтоб кўлкаларида тинчгина тобланиб ётади. Аммо белгиланган вақтда дераза қопқалари қандай ёпик бўлса, шундай қолади. Тарру кейинги кунлари ҳам уларнинг очилганини кўролмайди. Шундан муаллиф чол ё аразлаган, ё ўлган деб хулоса чиқаради; агар у аразлаган бўлса, бинобарин, у ўзини ҳақ деб ҳисоблаган, вабо эса уни рад этган, агар ўлган бўлса, унда унинг дамқисма чол сингари авлиё бўлганми ё йўқлиги ҳақида ўйлаб кўришга туғри келади. Таррунинг ўзи шундай деб ўйламайди, аммо бобойча воқеасини қандайдир бир «хабар» сифатида қараб чиқишга туғри келади, *деб* ҳисоблайди. «Эҳтимол, - дейилади кундаликда, - одам авлиёликнинг фақат бўсағасигача яқинлашишга қодирдир. Агар шундай бўлса, унда камтаргина ва раҳмдил шайтонга қаноат этишга туғри келади».

Коттар ҳақидаги ёзувларга энди соғайиб, гўё ҳеч нарса бўлмагандек ишга тушиб кетган Гран ё Риэ ҳақимнинг онаси тўғрисида кўплаб тартибсиз сочилган мулоҳазалар аралашганини ҳам кўради. Тарру Риэнинг онаси билан гурунгларини, бир уйда тургандан кейин табиий, энг майда-чуйда тафсилотларигача батафсил ёзади. Унинг юриш-

туриши, жилмайиши, вабо тўғрисидаги гапларини эринмай тасвирлайди. Тарру, айникса, унинг ўзини ҳамманинг олдида паст тутта олиш қобилияти, энг содда иборалар билан гапириш одати, тинчгина жинкўчага қараган даричани хуш кўриши, унинг олдида ҳар куни кечқурун кўлларини тиззасида хотиржам ковуштириб, қаддини тикроқ тутиб ўтириши, окшом қораси уйни тўлдириб, ўзининг эса аста-секин қуюқлашиб, охири унинг қотиб турган тархини ютиб юборадиган, ҳозирча бўзранг ғуборда соядек кўринишини, гарчи у Таррунинг олдида бевосита ҳеч қандай алоҳида бир иш кўрсатмасида, унинг хонада беозор, енгил юриши, бутун борлиғини ёритиб турган олижаноблиги, ҳар бир хатти-ҳаракати, ҳар бир сўзини таъкидлаб ўтади ва ниҳоят у кампирнинг ҳамма нарсага ақл билан эмас, кўнги билан етиши, ўзи куйида, сояда, сукунатда қолгани ҳолда ҳар қандай олиймақом давра, ҳатто вабо олиймақомларига ҳам бас кела олишини ёзади. Дарвоқе, шу жойда Таррунинг худди ёзаётган кўллари бўшашгандай, дастхати алланечук ғалати ўзгаради. Бундан кейинги қаторлар чаплашиб кетади ва кз[^]ндаликнинг охиридаги ёзувлар ҳам бу ожизликни тасдиқлагандек, айни пайтда биринчи айтилаётган шахсий мулоҳазаларга айланади: «Ўзининг онам ҳам шундай эди, мен унинг худди шундай паст тутиш қобилиятини яхши кўрардим ва ҳаммадан кура унинг ёнида бўлишни хоҳлардим. Мана, орадан саккиз йил ўтди, аммо уни ўлди,

деб

айтишга ҳеч тилим бормади. У шунчаки ўзини одатдагидан сал кўпроқ паст тутган, мен ўгирилиб қараганимда эса, у кетиб бўлган эди».

Лекин Коттарга қайтамиз. Эгшдемия камомадга учрагандан бери, у х_{аp} хил баҳона билан Риэникига қатнаб қолди. Аммо аслида у ҳақимникига эпидемиянинг кейинги ривожини тўғрисидаги тахминларни

билишга келарди. «Демак, у ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, бирданига тухгаб қолади, деб ўйлайсиз?» Бу жиҳатдан у ишончсиз бир кайфиятда куринар, ҳар қалай, ўзини ишонмаётгандек кўрсатишга уринарди. Аммо унинг хиралиги кунглидаги ишончсизлик унча қатъий эмаслигини курсатар эди. Январнинг ўрталаридан Риэ унинг саволларига янада умидлироқ оҳангда жавоб қила бошлади. Ҳар гал уни ҳақимнинг жавоблари нафақат қувонтирмас, аксинча, ҳар хил аҳволга - баъзи кунлари тушкунликка, баъзида эса ўкинчга солиб кўяр эди. Кейин эса Риэ ҳэким унга умидбахш аломатлар ва статистик маълумотларга қарамай, хали хурсандчиликка эрта, деб айта бошлади.

- Бошқача айтганда, - деб изоҳлади Коттар, - ҳеч нарса маълум эмасми, демак, бугунми-эртами ҳаммаси қайтадан бошланиши мумкин экан-да?

- Ҳа, лекин худци шу тарика эпидемиянинг пастлаши тезлашиб кетиши ҳам лугумкин.

Ҳаммани таҳликага солган бу ишончсизлик Коттарни ошқора тинчлантирди ва у Таррунинг кўз оддида бошқа савдогарларни ҳам суҳбатга тортиб, Риэ ҳақимнинг фикрларини имкон қадар купроқ ёйишга тиришиб юрди. Дарвоқе, бу учун кўп уриниш ҳам шарт эмасди. Зеро, биринчи ғалаба хабарлари уйғотган жонсарак ҳаяжондан сз^нг кўплар волийликнинг баёнотидан пайдо бўлган хурсандчиликка қараганда мустаҳкамроқ шубҳага тушиб қолган эди. Безовталанган шаҳар манзарасидан Коттарнинг кўнгли таскин топарди. Аммо бошқа кунлари жа руҳи тушиб кетарди.

- Эртами-кечми, - деб қайтаради у Тарруга, - шаҳарни очик деб эълон қиладилар. Мана, курсиз, ўшанда ҳамма мендан юз ўгиради.

Ўша машхур йигирма бешинчи январгача Коттарнинг ўзгарувчағ феъл-атворини Оранда

хамма пайқаган эди. У бутун маҳалла, ҳар бир кўшнисининг кўнглини овлашга қанча овора бўлди, - кейин бирдан уйига қамалиб олиб, бир неча кун одамлар билан алоқани шартта узди. Ҳарқалай, сиртдан шундай туюлди, у одамлардан ўзини олиб қочди, ёввойилик тўнига ўраниб олди. Уни на ресторанда, на театрда ва ҳатто на ўзи яхши кўрадиган қаҳвахонада кўрдилар. Лекин, бари бир, унинг, эпидемиягача яшагандек, киши билмас бир текис ҳаётга қайта олмагани билиниб турар эди. Энди у уйдан бош чиқармас, ҳатто тушликни ҳам ёнбошдаги ресторандан келтириб беришар эди. У фақат кечқурунлари кўчада югургилар, зарур харидларини дўкондан ола ўқдай чиқиб, энг кимсасиз кўчаларга зимзиё бўлар эди. Шундай ёлғиз пойга кўйиб юрган пайти уни тасодифан Тарру кўриб қолди, аммо ундан ноаниқ ғудурлашдан бўлак бирон гап ололмади. Кейин, ҳеч бир сабабсиз Коттар яна бирдан одамшавандаликка қайтди, вабо ҳақида жуда кўп, узоқ гап сотадиган бўлди, бу ҳақда бошқаларнинг фикрини қовлади ва кўчани тўлдириб оққан оломонга бажонидил *кўишАадитан* бўлди.

Волийликнинг баённомаси чиққан куни Коттар батамом кўздан йўқолди. Икки кун ўтгач Тарру унинг кўчада ёлғиз тентираб кетаётганини кўрди. Коттар ундан канорага ҳамроҳ бўлишни сўради. Кун бтдш ИПда роса толиққан Тарру аввалига кўнмади. Лекин Коттар илтимосида туриб олди. У ғайритабиий хаяжонга тушган, кўлларини беўхшов силтар, тез-тез бақириб гапирар эди. Ҳамроҳидан волийликнинг баённомаси чиндан ҳам эпидемиянинг тугагини англатадими, йўқми, бу ҳақда нима дейишини сўради. Тарру, турган гап, фожиани маъмурий чоралар билан тухтатиш мумкин эмас, лекин, агар кутилмаган бирон нарса бўлиб қолмаса, эпидемия камайиб боряпти, деб ҳисоблашга асос бор, деди.

- Тўфи, - Деб маъқуллади Коттар, - фақат бирон нарса бўлиб қолмаса. Лекин кутилмаган нарса доим бўлиб туради.

Тарру волийлик, қолаверса, бўлиши мумкин нарсанинг бўлиб қолишини эътиборга олиб, шаҳар очилишини эълон қилганда икки ҳафта назорат муддати киритганини айтиб, эътироз билдирди.

- Тўғри қилибди, - деди Коттар ўта нохуш ва асабий кайфиятда, - чунки воқеаларнинг кетишига караганда, бу баённомани бекор чиқариб қўйган бўлишлари ҳеч гап эмас.

Тарру, балки чиндан ҳам бекордир, аммо ўз фикрича, шаҳар тез орада очилади ва биз одатдаги ҳаётимизга қайтамиз, деб ўйлаш ёқимлироқ эмасми, деди.

Коттар унинг гапини кесди:

- Эҳтимол, эҳтимол. Лекин сиз «одатдаги ҳаётимизга қайтамиз» деб айнан нимани назарда тутасиз?

- Айтайлик, ҳеч бўлмаса, 51нги қршоларни кўрсата бошлайдилар, - деб кулди Тарру.

Аммо Коттар кулмади. Коттар бу дегани вабо шаҳарда ҳеч нарсани ўзгартирмади, ҳаммаси, яъни ҳеч нарса бўлмагандек кетаверади деган маънони англатадими, *йўқри* - шуни билмоқчи эди. Тарру вабо шаҳарни ўзгартиргани ва айни чоғда ўзгартирмаганини, албатта, ҳамтабааларимизнинг энг кучли истаги ўзларини худди ҳеч нарса бўлмагандек тутиш бўлгани ва бўлиш, бинобарин, қай бир маънода ҳеч нарса ўзгармаслиги, лекин, бошқа томондан, ҳаммасини, ҳатто иродани бир муштга тугиб унутиб бўлмаслиги, вабо, шубҳасиз, кам деганда, одамларнинг юрагида из қодд^иришини назарда тутганини айтди. Шунда судаўр унинг гапини чўрт кесиб, одамларнинг юраги уни заррача қизиқтирмаслиги, ҳатто юракларни тўп қилиб, ҳаммасига тутширишни айтди. У бошқа

нарсани: бошқарув тизими қайта куриладими, масалан, барча муассасалар олдин қандай бўлса, шундай ишлайверадими, йўқми, шуни билишга қизиқади. Тарру буларни билмаслигини тан олди. Аммо эпидемия саросар қилиб қўйган муассасаларни тўла ишга тушириш осон бўлмас деб ўйлаймиз. Яна буларнинг олдига кўп муаммолар кўндаланг чиқади, бу эса олдинги маҳкамаларни, кам деганда, қайта куришни талабқилади.

- Эҳтимол, - деди Коттар, - ундаҳамма-ҳаммасини энг бошидан бошлашга мажбур бўлади.

Улар Коттарнинг уйига етиб келдилар. Коттар ҳаяжонланган, ясама ҳушудлик билан гапираётган эди. Шахсан у нўддан бошлаш учун ўз ўтмишини топ-тоза ўчириб ташлаб, бутун ҳаётини қайтадан тиклашга киришган шаҳарни кўз олдига келтиради.

- Нимаҳам деймиз, - деди Тарру. - Эҳтимол, бориб-бориб сизнинг ҳам ишларингиз жойига тушар. Ҳаёт маълум маънода янгидан бошланади-ку.

Улар кираверишда хайрлашаётган эдилар.

- Сиз ҳақ, - деб гапириб қолди Коттар, энди ҳаяжонини яширишга ҳам уринмай, - ҳаммасини нўлдан бошлаш - ажойиб нарса.

Аммо шу пайт киравериш турида туйкуздан иккита соя кўринди. Тарру Коттарнинг, бу кушчаларга нима керак экан, деб шивирлаганини зўрға эшитди. Башанг кийиниб олган хизматчиларга ўхшаган кушчалар эса Коттардан чиндан ҳам Коттарми ё йўқлигини сўрадилар, у бўғилиб сўқинди-да, шартта бурилиб, кушчалар ҳам, Тарру ҳам қимирлаб улгурмай, қоронғиликка ўзини урди. Тарру ҳайронлиги сал босилгач, кушчалардан уларга нима кераклигини сўради. Улар вазмин одоб билан баъзи нарсаларни аниқлаб олишимиз керак, деб айгишди-да, салобат билан Коттар ғойиб бўлган томонга йўл оддилар •

Тарру уйига келгач, мазкур саҳнани ёзиб қўяди ва

шу ўринда чарчокдан шикоят қилади (буни дастхати ҳам тасдиқлайди). У олдинда ҳали иши кўплиги, аммо бу баҳона эмас ва тайёр туриши кераклигини таъкидлайди ва чиндан ҳам тайёрманми, деб ўзига савол беради. Ва ўзига ўзи шундай жавоб беради - Таррунинг кундалиги шу ёзув билан тугайди ҳам, - ҳар қандай одамнинг бир кунида — кечасими, кундузими, шундай соат бўладики, у кўрқинч домига тушади, шахсан ўзи фақат шу соатдан кўрқади.

Учинчи куни, шахар очилишдан бир неча кун оддин чошгоҳ пайтлари Риэ ҳаким йўл-йўлакай шунча кутилган телеграмма келиб қолмаганмикан деб ўйлаганча уйга қайтди. Ҳозир ҳам у худди вабо авжга чиққан пайтлардагидек тинкаси қуригунча ишласа-да, батамом озодликнинг яқин қолгани чарчокни унча билинтирмас эди. У энди умид қила олар ва яна умид қила олишидан шодланар ҳам эди. Иродани ҳамма вақт бир муштга тутумлаб яшаб бўлмади ва кураш учун бир тугунга жамланган кучингаи бир силтов билан эркин қуйиб юбориш нечоғлик зўр бахт. Риэ ҳаммасини қайтадан бошлаши мумкин. Вау, майли, ҳамма-ҳаммасини қайтадан бошласин, дейди.

Риэ эшиқбон хонаси одцидан ўтди. Дарча ёнида ўтирган янги эшиқбон *унга* қараб жилмайди. Риэ зинапоядан чиқаётиб бирдан унинг чарчоқ ва очинтўкин стттгятттдятт ранги олинган юзини эслади.

Ҳа, мавҳумотга барҳам берилгандан кейин, у ҳаммасини қайта бошлайди, агар жиндай омади юригпса... Шу ўилар билан у эшиқни очди ва айни шу дақиқада онаси унга пешвоз чиқиб, Тарру жаноблари оғриб қолганини айтди. У эрталаб, туғри, ўрнидан турган, аммо уйдан чикмаган, яна егиб олган экан. Риэ хоним ташвшпда эди.

- Балки жидций ҳеч нарса йўқД*Ф> - деди Риэ.

Тарру бор бўйичаузала тушган, оғир боши ёстикка ботган, бақувват *кўкрак* қафаси устидаги курпани

кабартириб турар эди. Ҳарорати ўта баланд, бсяш каттиқ оғриётган эди. У Риэга касаллик аломатлар* ҳали жуда ноаниқ, аммо бу, бари бир, вабо, деди.

- Йўқ, сўнгги хулоса чиқаришга ҳали эрта, - деда Риэ касални кўриб бўлгач.

Лекин Тарруни ташналик қийнаётган эди. Ҳақт долонга чиқиб, онасига, эҳтимол, бу вабонинг бош ланиши, деди.

- Йўқ, - деб юборди онаси, - ақлга сиғмайди айниқса ҳозир.

Ва шу захоти кўшимча қилди:

- Уни уйда қолдирайлик, Бернар.

Риэ ўйланиб турди.

- Ҳақим йўқ, - деб жавоб берди кейин. - Амк бугун-эрта шаҳар очик деб эълон қилинади. Сен бор да, бўлмаса, бу таваккални ўзимга олардим.

- Бернар, - деб ялинди она, - икковимизни ҳам ш ерда қолдир. Ўзинг биласан-ку, менга яқиндагин; вакцина қуйишди.

Ҳақим Тарруга ҳам яқинда вакцина эмланганк аммо азбаройи толиққанидан охирги эмлашни ўткэ зиб юборганини айтди, зарур эҳтиёткорлик чоралар] қабул қилишни унутган бўлса эҳтимол, деди.

Риэ ўз кабинетигаўтди. У яна хобхонага қайтганд Тарру ҳақимнинг зардоб сўрдирилган катта-катт ампула олиб келаётганига бирдан эътибор қилди.

- Аҳа, демак, худди ўзи, - деди.

~ Йўқ, бу шунчаки эҳтиёт учун.

Тарру жавоб ўрнига қўлини узатди ва ўзи ў марталаб бошқа беморларга қуйган томчи эмлаШН хотиржам қабул қилди.

- Кўрайлик-чи, кечқурун нима бўлар экан, - деД Риэ Таррунинг юзига тик қараб.

- Ҳолилатишга нима дейсиз?

- Ҳали сизда вабо деган ҳеч қандай ишонч йўқ. Тарру зўр билан жилмайди:

- Э, биласизми, мен ўз амалиётимда зардоб билан эмлаб, кейин шу заҳоти ҳолилатиш талаб қилинмаётганини биринчи кўриб турибман.

Риэ юзини бурди.

- Сизга онам икковимиз шу ерда қараймиз. Сизга шу еряхши.

^{Та}РРУ индамади, ҳаким ампулаларни йиғиштираётиб, унинг гапиришини кутди, шунда унга қараб олишга баҳона топиларди. У жимликка дош беролмай, яна тўшак ёнига келди. Бемор Риэга тик қаради. Унинг юзи хорғин, аммо кўкиш кўзлари хотиржам эди. Риэ унга қараб кулимсиради:

- Бир илож қилиб ухланг. Мен ҳозир келаман.

Остонага етганда Тарру уни чақирди. Риэ бемор ёнига қайтди.

Аммо Тарру бирдан гапиролмади, у хатто лабларидан сирғалиб чиқмоқчи бўлган сўзларнинг ўзига ҳам қарши курашаётгандек туюлар эди.

- Риэ, - деди у ниҳоят, - мендан ҳеч нарсани яшириш керак эмас, бу менга зарур.

- Ваъда бераман сизга.

Таррунинг вазмин юзи азобли табассумдан тиришиб кетди.

- Раҳмат. Ўлиш ёқмаяпти, мен ҳали курашаман. Лекин башарти иш пачава бўлса, *унда* иззатимни сақлаб ўлсам дейман. Риэ қаравот тепасига энгапшб, беморыннг елкасини қисиб қўйди.

- Йўқ, - деди у. - Авлиё бўлиш учун яшаш керак. *Вўш.* келманг.

Аччиқ изғирин кз[^]ндузи сал юмшади, аммо кечкурун шидцатли жала ва дўлга ўрин бўшатди. Тун қорасида осмон сал тозаланди ва совуқ баттар забтига олди. Риэ уйга фақат кечки овқатдан сал одцин қайтди. Ҳатто пальтосини ҳам ечмай, туғри дўсти эгаллаган хобхонага ўтди. Риэнинг онаси тўшак ёнида, қўлида туқиш билан ўтирган эди. Тарру

эрталабдан бери худди қимирлаб ҳам қўймагандек
^тар, фақат безгакдан бўздай оқарган лабларигинау
элиб бораётган курашнинг нечоғлик қизғинлигидан
цалолат берар эди.

- Хўш, қандай энди? - деб сўради ҳақим.

Тарру бақувват кифтларини сиқиб қўйди.

- Энди ўйин бой берилганга ўхшайди, - деб жавоб
берди.

Ҳақим тўшак устига энгашди. Куйиб ётган тери
остидаги безлар керккан, кўкрак, худди ичида ерости
темирчилик устахонаси тўхтамай ишлаётгандек,
хириллаб турарди. Шуниси ғалатики, Таррудаиккала
касалликнинг ҳам аломатлари бор эди. Риэ курсидан
тураётиб, ҳали зардоб қор қилиб улгурмаганга ўх-
шайди, деди. Аммо жавобни тушуниб етмади: ҳал-
қумига ёпирилиб келган қайноқ тўлқин Тарруни ўша
айтмоқчи бўлган икки-уч сўзини ҳам гапиришга
имкон бермади.

Кечкурун Риэ билан онаси касалнинг ёнидан
чикмай ўтирдилар. Тун Тарруга кураш билан
бошланди, Риэ вабо фариштаси билан бу бешафкат
олишув нақ сахаргача чўзилишини билади. Бу
курашда Таррунинг бақувват ўмизлари, ҳатто кенг
кўкраги ҳам унга ишончли қурол эмас, бундан
ҳам кўра, унинг қони иш берар, Риэнинг нинаси
тагидан ҳозиргина тизиллаб отилган бу қонда ҳатто
кўнгилдан ҳам сирлироқ, ҳеч бир илм тополмайдиган
ганжина пинхон эди. Унга, Риэга эса фақат битта
чора - дўстининг қандай курашаётганига қараб
ўтириш қолган эди, холос. Узок ойлар бадалида
доимий ютқизиқлардан кейин у сунъий абсцесс ва
қувват берадиган дори қуйишларнинг баҳосини
яхши билади. Моҳиятан, унинг ягона вазифаси -
дов қилмасанг, ўзи кўпинча аралашмай турадиган
тасодиф таъсири учун жанг майдонини шайлаш.
Лекинуниаралаштиршлкерак. Риэнинг рўпарасида

вабонинг ҳамма қартани чийлаб ташлаган сиймоси турибди. Вабо унга қарши қуйилган стратегик гулчунларни айланиб ўтиш учун яна ва яна куч туплайди, ҳеч ким кутмаган жойда бирдан пайдо бўлади ва мустаҳкам ўрнашган кўринадиган жойини бирдан тарк этади. У ҳақимни боши берк кўчага киритиб қуйишга зўр беради.

Тарру қимирламай ётса-да, курашаётган эди. У туни билан касаллик ҳамласига жон талвасасида тулғанишниқаришқўймади, уфақат ўзршингхайбати ва ўзинингжим туринш билан курашди. Ухудди шу билан бу жангда бир лаҳза ҳам алаҳсиши мумкин эмаслигини кўрсатмоқчидек бирон марта ҳам оғиз очмади. Риэ бу курашнинг ҳолат ўзгаришларини фақат дўстининг гоҳ катта очилган, гоҳ юмук, бунда яна ковоқ пардалари кўз соққасига жипс ёпишган, ёки, аксинча, кенг ёйилган кўзларидан, Таррунинг нигоҳи бир-бир нарсага қадалиб қолиши ёки ҳақимга, онасига термилишидан англайди. Кўзлари учрашиб қолгач, ҳар гал Тарру жилмайиш учун қарийб ғайриинсоний зўриқишга дош беради.

Кўчадан пюшқалоқ қадам товушлари эшитилиб қолди. Афтидан, бирон ўткинчи ҳали олис, лекин дақиқа сайин яқинлашиб келиб, ҳаял ўтмай бутун кўчани тўлдириб сел қуйган гулцуракдан қочиб қолгангаўхшади: ёмғируриб берди, кейин асфальтни думбира қилиб дўл туттди. Деразанинг оғир пардаси шамодца буришди. Хона ғира-ширасида ўтирган Риэ ёмғир шовқинини тинглаб, бир дақиқа алаҳсиди, кейин дўстининг қаравот бош учидаги тунчирок нури тушиб турган юзига қаради. Риэнинг онаси тўқиш қилиб ўтирар, ҳар замон-ҳар замодда бошини кўтариб, касалга диққат билан тикилиб қарарди. Ҳақим нима илож бўлса, ҳаммасини қилди. Ёмғир тинди, хонада фақат кўринмас курашнинг унсиз Буддирашига туйинган қоронғилик янада

қуюқлашди. Уйқусизликдан толиққан докторга гуё аллақайда, жимлик сарҳадларининг у томонида ўзини эпидемиянинг биринчи кунларидан бери таъқиб қилаётган секин, бир маромдаги шувиллаш эшитилаётгандек туюлди. У онасига жойига бориб ётишни имо қилди. Онаси эътирозли бош чайқади, кўзлари йилт этди, кейин яна бошини эгиб, сал бўлмаса очилиб кетаёзган илгакларига диққат қилди. Риэ ўрнидан турди, касалга сув ичириб, яна жойига ўтирди.

Ҳаво тинганидан фойдаланишга ошиққан ўткинчилар дераза тагидан ўтдилар. Қадам товушлари камайди, охири тинди. Ҳаким узоқ вақтлардан бери биринчи марта жимлигини онда-сонда қадам товушларигина бузган ва «тез ёрдам» машиналарининг ўткир чинқириқлари тилим-тилим қилиб ташламаган бу кеча ўша аввалги тунларга ўхшаб кетаётганини англади. Дераза ортида ўзидан вабони қоқиб ташлаган кеча эди. Худди совуқ чароғон нурлар ва одамлар тўдаси ҳайдаб солган касаллик шаҳарнинг қоронғи даҳмаларидан судралиб чиқиб, уларнинг иссиққина хобхонасида исинаётган ва Таррунинг шалпайиб ётган танаси билан яккама-якка сўнгги олипгувга тушаётгандек туюлар эди. Шаҳар тепасидаги осмонда Худонинг дарраси тилимламайди. Аммо у-бу ерда, хобхонанинг оғир ҳавосида секингина шувиллаётир. Уни-да Риэ эшитди, шу бутун уйқусиз соатлар бадалида эшитиб турди. Ва унинг бу ерда жимиб қолишини, шунда вабо ҳам тамом мағлубиятини тан олишини кутишга тўғри келади.

Саҳарга яқин Риэ онасига эгилди:

- Бориб албатта ёт, бўлмаса, соат саккизда мени ўрнимда туролмай қолсан. Фақат ғарғара қилши эсингдан чиқмасин.

Риэ хоним курсидан турди, тукишини йиғиштирди-да, анча вақтдан бери кўзини очмай ётган Таррунинг тепасига келди- Унинг дунгпешонасидага сочлари тердан жингала-жингала бўлиб қолган эди. Риэ хоним нафас ростлади, бемор кўзини очди. Тарру тепасига энгашган мулойим чехрага қаради ва тўлқин-тўлқин ёпирилаётган безгакни яна қайсар табассум ёриб чиқди. Аммо ковоклари яна шу заҳоти юмилиб кетди. Риэ ўзи қолгач, боя онаси туриб кетган юмшоқкурсига ўтирди. Кўча жимиб қолган, сукунатга энди ҳеч нарса рахна солмас эди. Тонг совуғи энди ҳатто хонада ҳам ўзини билинтира бошлади.

Ҳақимнинг кўзи илинган экан, аммо тонгда ўтган биринчи араванинг тарақ-туруқидан сапчиб уйғонди. Чўчиб тушиб, ўша заҳоти Тарруга қаради ва ўзини мудроқ олгани, беморнинг ҳам ухл[^] қолганини фаҳмлади. Темир чекилган ёғоч ғилдирак ва от туёғининг тақиллаши олислаб тинди. Тапгда ҳали қоронғи эди. Ҳақим тўшак тепасига келганда, Тарру унга, гўё ҳали ҳам уйқу сарҳади ортида ётгандек, ҳеч нарса ифода этмаётган нигоҳини қадади.

- Ухлаб оддингизми? - деб сўради Риэ.

- Ҳа.

- Нафас олишингиз енгилми?

- Сал-пал. А, бунинг бирон аҳамияти борми?

Риэ бирдан жавоб қилмади, кейин тили айланди:

- Йўқ,, Тарру, аҳамияти йўқ. Бу *оддий* эрталабки ремиссия, сиз ҳам буни менчалик биласиз.

Тарру маъқуллаб бош ирғади.

- Раҳмат, - деди у. - Илтимос, бундан кейин ҳам шундай аниқ жавоб берсангаз.

Ҳақим каравотнинг пастига ўтирди. Енбопш билан Таррунинг қимирламай ётган узун оёқларини, энди ўлик одамнинг оёқларини туйди. Тарру қаттиқроқ нафас одди.

- Харорат яна кўтарилади, а, Риэ? - деди нафас кисишидан узук-юлуқ товушда.

- Ҳа, лекин тушга бориб, шунда ҳаммаси аниқ бўлади.

Тарру гўё куч тўплашга шайлангандек, кўзларини юмди. Юз ифодасида ҳорғинлик юзиб юрарди. У танасининг қаеридадир ғимир-ғимирни бошлаган янги безгак хуружини кутаётган эди. Кейин хиралашган қорачикларни очиб, қовоқлари кўтарилди. У фақат шундагина тўшак узра эгилган Риэни кўрди ва нигоҳи ёришди.

- Ичинг, - деди Риэ.

Тарру ичди ва ёстикка ҳорғин бош ташлади.

- Жуда чўзилар экан-ку бу, - деб гапиринди.

Риэ унинг кўлини ушлади, аммо Тарру кўзини олиб кочди, у гўё буни сезмагандек кўринди. Ва бирдан Риэнинг кўз ўнгида безгак қандайдир ички тўғонни ёриб тишга ёпирилди-да, пешонагача чиқиб келди. Тарру кузини кутариб, Риэга қараганда, Риэ қотиб қолган юзига умид ифодаси беришга тиришди. Та РРУ жилмайишга уринди, аммо қаттиқ қисилган жағлар, оқ купик елимлаган лаблар табассум қилишга имкон бермади. Лекин тиришган юзидаги кўзларда жасорат бор нури билан чакнаб турарди.

Соат еттида Риэ хоним хобхонага кирди. Ҳаким ўз кабинетидан лазаретга сим қоқиб, 5фнига одам кўйиб туришларини сўради. У бугун касал кўришга боришдан ҳам воз кечди, шу ерда, кабинетдагй диванга чўзилди-ю, лекин чидамай сакраб турди-да, хобхонага қайтди. Тарру юзини Риэ хонимга қаратиб ётган эди. У кўз узмай олдидаги курсида кафтларини тиззасига жипс босиб, қимтинибгина ўтирган кичкина соя гуваласига тикилган ЭДИ-Шундайқадалибтикилганэдики, РиэхонимўғлиниШ кирганини сезиб, бармоғини лабига босди-да, тури беморнинг бош учидаги чироқни ўчирди. Аммс

тезда кундузги ёруғлик пардалардан сизиб ўтди ва беморнинг юзи қоронғиликдан қалқиб чиқди, шунда Риэ хоним унинг ўзига бояга-боягидек тикилиб ётганини кўрди. У тўшакка энгапшб, ёсгикни тўғрилади ва беморнинг хўлдан жингала сочларига кафтини босди. Шунда у қандайдир жуда олисдан келаётган бўғиқ товушни эшитди, бу товуш унга раҳмат айтаётган ва энди ҳаммаси яхши эканига ишонтираётган эди. У жойига қайтиб ўтиргач, Тарру кўзини юмди ва лаблари жипс қисилган бўлса-да, пажмурда юзи табассумда ёришгандек бўлди.

Тушга бориб иситма алангаси авжга минди. Касалнинг гавдаси ички йўталдан силкиниб-силкиниб ётарди, у қон-балғам ташлай бошлади. Безлар кerkмай кўйди, аммо улар, худци ҳамма бўғинларга гайка бураб қўйилгандек, қўлга темирдек қаттиқ тегарди ва Риэ бийларни ёриш бефойда деган қарорга келди. Йўтал ва безгак хуружлари оралиғида Тарру дўстларига нигоҳ ташлаб қуярди. Лекин кўп ўтмай ковоклари тез-тез ёпилаверди ва боягина касаллик ямлаган юзни ёриштириб турган нур бориб-бориб секин сўниб қодди. Унинг танасини қалт-қалт талвасада силкитаётган бўрон чакмоқлари борган сари камайган, секин-аста Тарруни қутураётган гирдобга томон оқизиб кетаётган эди. Риэнинг кўз оддидаги ёстикда энди табассум мангуга тарк этган жонсиз ниқоб қодди. Ҳали инсон қиёфасини сақлаган, Риэга нечоғлик яқин бўлган нарсага энди найзанинг учи санчилган, уни чидаб бўлмайдиган оғриқ азоблаётган, совуқ самовий тўлқинлар йигираётган ва у дўстининг кўз ўнгида вабо қаърига тортилиб кетаётган эди. у - СТ ЭМАС? бу фалокатнинг олдини ололмас эди. Ва Риэ яна кирғоқца қурук қўллари, парча-парча бўлинаётган юраги билан, фожиа қаршисида қуролсиз ва ожиз ҳодца тураверишга мажбур. Ва

ажал етиб келганда ожизлик ёшлари Риэнинг кўзини қонлаб олди ва у Таррунинг деворга шарт ўгирилиб, гўё танасининг қаеридадир бир чуқурликда асосий тори узилиб кетгандек, бўғиқ ингроқ билан жон таслим қилганини кўрмай қолди.

Кейинги тун энди жанг туни эмас, тинлик туни бўлди. Бутун дунёдан ажратиб қўйилган бу хобхонада, кўмиш маросимига мослаб ясантирилган бу ўлик жасад устида бунгача кўп тунлар олдин, шаҳар дарвозасига ҳужум бўлганда, вабо узра тикланган айвонларда кезинган ўша осойишталик учиб юргандек туюларди. Риэ ўша вақтлардаёқ ўзининг, чорасиз одамнинг кўз ўнгида ўлган одамларнинг ётоқжойидан кўтарилган бу жимлик ҳақида ўй сурган эди. Ҳамма жойда шу қисқа тин олиш, худди ўша тантанали танаффус, ҳамма ерда жангдан сўнг бўладиган худди шундай осойишталик, ҳамма ерда мағлубиятнинг соқовлиги. Аммо ҳозир дўстини чулғаган сукунат шундай тикин, кўчалар ва вабодан халос бўлган бутун шаҳар сукунати билан шундай жипс қўшилган эдики, Риэ бу урушлар 51кун топгандаги сўнгги ва батамом, ҳатто кириб келган тинчликни ҳам тузалмас дардга айлантирадиган мағлубият эканини аниқ ҳис қилди. Ҳаким Таррунинг оқибатда тинчликка эришгани ё йўқлигини билолмади, аммо шу дақиқада ўзига тинчлик мангу қат бўлгани, ху/ии шундай ўғлини йўқотган она ёки дўстини кўмган эркак учун сулҳ - ярашув йўқлигига ишончи комил эди.

У ёқда, дераза ташида худди кечагидек совуқ тун ётар, ўхпа-ўша юлдузлар аёзли очик осмонда чарақлар эди. Деразага қапишган совуқ нимқоронғи хобхонага сизиб кирар, қутб кечасинингтуссиз текис нафаси сезилар эди. Риэ хоним тушак ёнида одатдаги холатда ўтирар, ўнг ёнидан унга тушак бошидағй чироқнинг нури тушиб турар эди. Риэ хобхона ўртасида, нимқоронғиликда турган юмшоқкурсида

ўтирг<ш эди. У баъзи вақтларда хотинини эслар аммо бу ўйларни ўзидан нари хаддар эди.

Тунги аёз сукунатда ўткинчиларнинг пошнаси йўлакка тақиллаб урилди.

- Ҳаммасш қилдингми? - деб сўради она.

- Ҳа, телефон қилиб қўйдим.

Ва яна жимжит бедорлик бошланди. Ҳар замон-ҳар замонда Риэ хоним ўғлига қараб олади. Ўғли унинг нигоҳини тутиб, жавобига жилмайиб қўяди. Кўчада тунги ғовурлар одатий тартиб ила ўрин алмашади. Ҳали расмий рухсат берилмаган бўлса-да, автомобиллар яна шаҳарга ёйилди. Улар тошкўчани шиддат билан ўз тагига тортади ва йўқолади, яна пайдо бўлади. Овозлар, қийқириклар, яна сукунат, от тўёқларининг тақ-туқи, қайрилишда трамвай ғийқиллаши, канақадир ноаниқ товушлар ва туннинг улуғвор нафас олиши.

- Бернар!

- Нима?

- Чарчамадингми?

- Йўқ.

У онасининг нима ҳақда ўйлаётганини билади, ҳозир айна шу дақиқада ўғлини яхши кўришини билади. Аммо у яна бошқани яхши кўриш - унча ҳам кўплик қилмаслигини, ҳарқалай, севги ҳеч қачон ўзига ифода топгулик даражада қучли бўлмаслигини ҳам билади. У билан онаси бир-бирларини ҳамиша *шунцай* жим севадилар. Онаси ҳам вафот этади, навбати келса - ёки у ўлади, - ва бутун умр бўйи улар ўзаро меҳрларини ифода этишга сўз топмайдилар. Улар Тарру билан худди шундай ёнма-ён яшадилар ва, мана, бугун кечкурун Тарру ўлди, ва улар дўсглигининг ер юзида чинакам туришига фурсат етмади. Тарру, унинг ўзи айтгандек, ўйинни бой берди Хўш, у-чи, Риэ нима ютди? Битга - вабони кўрди ва уни эслаб юради, дустликни кўрди ва уни

эслаб юради, меҳрни кўрди. Энди уни қачондир эслашинг бурч бўлиб қолди. Инсон вабо билан ҳам, ҳаёт билан ўйинда ҳам ютишга қодир, ҳаммаси - бу билиш ва хотирадир. Эҳтимол, Тарру худди шуни «ўйинни ютиш» деб айтгандир.

Яна дераза олдидан автомобил ўтиб кетди, Риэ хоним ўтирган жойида кимирлаб қўйди. Риэ унга қараб кулимсиради. Она чарчамаганини айтди ва шу заҳоти гапига қушимча қилди:

- Бир тоғларга чиқиб дам олсанг бўларди.

- Албатта бораман, она.

Ҳа, у ёқда дам олади. Нега дам олмасин? Эслашга яна бир баҳона. Агар шу ҳам ўйинни ютиш бўлса, унда фақат билганларинг, фақат эслашинг ва келажакка умидинг йўқлиги билан яшаш жуда оғир кечса керак. Эҳтимолки, Тарру шундай яшаган, у хаёллардан маҳрум ҳаёт нечоғлик бесамар бўлишини албатта билган. Ҳеч қачон умидсиз халоват бўлмайди. Ва Риэ одамларнинг одамларни ўлимга ҳукм этиш ҳуқуқини рад этган Тарру ҳам ҳукм чиқаришни рад этолмаслигини ва ҳатто баъзан қурбонлар ҳам қотил ЧРІҚИШИНИ, шундай экан, бинобарин, у, Тарру, машаққатда, ўз-ўзига қарши чиқиб яшагани, умид нималигини билмаганини англаган. Моҳиятан, Риэ худди шундайми ё йўқми, билмайди, аммо гап бунда эмас. Унинг хотирасида Таррудан кўп ҳам қиёфа қолмайди - икки қўлини рулга қўйиб, уни хоҳлаган жойга етказишга шай ўтирган Тарру, ёки, мана, т^гшакда ҳаракатсиз чўзилиб ётган вазмин, баҳайбат жасад. Ҳаёт ҳаракати ва ўлим сиймоси - билим дегани шу.

Ва албатта, худди шунинг 5^чун Риэ ҳаким эрталаб хотинининг вафоти ҳақида телеграммани олиб, бу хабарни хотиржам қабул қилди. У ўз кабинетида эди. Онаси шошилиб кирди-да, унга телеграммани тутқазиб, хат ташувчига чойчақа бериш учун шу

захоти чикци. У кайтиб кирганда, ўғли очик телеграммани кўлида ушлаганча тик турган эди. Она ўғлига кўз ташлади, аммо у бандаргоҳ узра юз очаётган ажойиб тонг кўринаётган деразадан кўзини узмай тураверди.

- Бернар? - деб чакирди Риэ хоним.

Ҳаким фаромуш ўгирилди.

- Ҳа, телеграммада?

- Ҳа, - деб тасдиқлади ҳаким. - Бир ҳафта бўпти.

Риэ хоним ҳам деразага ўгирилди. Ҳаким сукут сақлади. Кейин онасига йиғлаш керак эмас, деди, шуни кутганини, аммо, бари бир, жуда оғир эканини айтди. Шунчаки, у гагшраётиб, ўз изтиробларида кутилмаганлик йўқлигини англади. Уни бир неча ой бадалида ҳам, шу охрфги икки кун давомида ҳам ўша-ўша тинимсиз оғриқ қийнаб келаётган эди.

Ажойиб бир феврал тонгида ниҳоят шаҳар дарвозалари очилди: бу воқеани халқ, рўзномалар, радио ва волийлик ҳам ўз хабарларида шодлик билан қарши олди. Шу тариқа, хикоячига, гарчи унинг ўзи ҳам умум шодиёнага бзггунича кўшилиб кетишга вақти етмайдиганлар сафида бўлса-да, дарвозалар очилиши билан кирган саодатли дақ^икалар йилномачиси ролини бажаришгина қодди, холос. Кун бўйи ва кечаси билан давом этадиган тантаналар ташкил этилди. Айни бир пайтда, ўз навбатида бу кун айрилиқда азоб чекканлар учук ҳам буюк висол қуни эканидан шохидлик бериб, вокзалларда паровозлар пишиллади ва олис денгизлардан келган кемалар бандаргоҳга кирди.

Кўплаб ҳамтабааларимиз кўнглига ўтрфиб қолган айрилиқ туйғулари нимага айланиб кегганини тасаввур этиш қийин эмас. Шаҳримизга кун бўйи кириб келган поездлар вокзалимиздан кетаётганда қандай тикилинч бўлса, шундай тўла эди.

Йўловчилар олдиндан, ҳали икки ҳафталик муҳлат пайтидаёқ бугунга чиптани ғамлаган ва ишқилиб, волийлик қарори бекор қилинмасин-да, деб учинчи кўнғироққача жон ҳовучлаб ўтирган эдилар. Қолаверса, бизга келаётган сайёҳлар хабарсиз хавотирдан қутулолмаётган, чунки фақат бир нарсани - ўз яқинлари такдирини, шунда ҳам тусмол билан билар, бошқалари ва шаҳарга тегишли воқеалар уларга қоронғилигича қолган, шаҳар уларнинг кўз ўнгида мудхиш қиёфа касб этган эди. Аммо бу фақат бутун вабо вақти давомида эҳтирос ўтада куймаганларга тааллўқли.

Куйганлар эса чиндан ҳам мияларига ўрнашиб қолган ғоя ҳукмида эдилар. Улар учун фақат бир нарса ўзгарган: айрилиқ ойлари бадалида улар воқеаларни тезлатиш, вақтни имилламасин учун уни жисман олдинга итаришни жуда-жуда истардилар, энди эса шаҳримиз кўз оддиларида намоён бўлиб, поезд секинлай бошлаши билан бир нарсани: вақтнинг ўз югуригини жиловлаб, қотиб туришни хоҳлаб қолдилар. Севги учун бой берилган, бу кўп ойлик зиндалиқ билан озиқлантирилган мубҳам ва айни чоғда қизғин тз'йғу, айни шу, худди шу тз'йғу қандайдир бир қасосни талаб қиларди - қани, қувонч соатлари кутиш соатларига қараганда икки карра чўзилсин-чи. Хотини боришга рухсат олгани ҳақида аллақачон огоҳлантирган Рамбер каби уйда ёки перронда кутиб тзфганлар ҳам бесабрлик ва эсанкирашдан баравар қийналаётган эдилар. Бу севги ва меҳрибонлик вабо вақтида мавҳумотга айланган, энди Рамбер бу туйғулар бўлган улар йўналтирилган бу тирик жонзотнинг юзма-юз келишини юрак ҳовучлаб кутаётган эди.

У яна эпидемия бошларидагидек, севгилисига интилиб, ҳеч нарсани ўйламай, таваккалига шаҳардан қочишга шайланиб юрган пайтларидагидек бўлишни

истайди. Аммо у биладики, энди бунинг иложи йўқ. У ўзгарди, вабо унга бефарқликни сингдириб юборди, энди уни жон-жаҳци билан чиқариб ташлашга канча уринмасин, беҳуда, бефарқлик туйғуси унда қандайдир бўғиқ бир ҳасратдек жойлашиб олган эди. Рамберга ҳатто вабо жуда тез тугаб қолиб, ўзи эса бунга тайёрланиб ҳам улгурмагандек туюларди. Мана, бахт жуда тез учиб келяпти, воқеалар ривожи кутишдан ўзиб кетяпти. Рамбер яна ҳаммаси ўзига бирдан қайтиб берилиши ва моҳиятан, бахт ҳам бир куюк, ундан роҳат олиш ҳақида гап бўлиши мумкин эмаслигини билиб турарди.

Қолганларнинг кўнглидан ҳам ё озрок, ё кўтрок, шунақа нарсалар ўтаётган эди. Бу ерда, бир-икки дақиқадан сўнг шахсий ҳаёти яна қайта бошланадиган вокзал перронида улар ҳали умумликларини ҳис этиб, ўзаро маъноли нигоҳ ва табассум улашиб турар эдилар. Аммо паровоз дудбўронида чиқаётган тутунни кўрганлари ҳамано айрилиқ туйғуси мубҳам ва гулдурос бахт жаласи тагида ўчиб қолди. Поезд тўхтаган пайти ким учшдир худди шу перронда бошланган узоқ жудолик ҳам тугади, кўллар кадрдон баданни, гарчи унинг тирик иштирокини унутган бўлса-да, қувонч ва ташналик ила ҳис этган лаҳзадаёқ айрилиқ тугади. Масалан, Рамбер ўзига қараб отилган, келибоқ бошини бағр!га тикқан тирик жонни тузукрок ҳам кўролмади. Рамбер уни огушига олган, юзини кўрмай, бошини бағрига босган, кўз олдида фақат таниш сочлар қолган - юзларидан оқаётган ёшларии артиб ҳам қўймаётган ва бу кўз ёшлар ҳозирги бахтиданми ё кўнгилнинг туб-тубига биқиниб олган оғриқданми қўйилаётганини англамас, аммо бари бир, кўзларини коплаб олган бу намлик унинг елкасига бош қўйган, у ҳақиқатан ҳам соғинган жонми ё аксинча, нотаниш аёл бўлиб чиқадими, шунга ишонч ҳосил қилишга қўймаётганини билиб

турар эди. У ўз шубҳасининг тўғри ё нспгўғрилигини билади, аммо кейинрок. Ҳозир эса унинг, перронда уймалашган ҳаммага ўхшаб, ишонгиси келади ёки ўзини вабонинг одамнинг юрагидаги ҳеч нарсани ўзгартирмай келиб-кетаверишига ишонаётгандек қилиб кўрсатади.

Бир-бирининг пинжига кирган жуфтлар ҳеч нарса, ҳеч кимни кўрмай, сиртдан вабо устидан тантана қилиб, ўтган азобларни эсдан чиқариб, шу поезднинг ўзида келган, перронда яқинларини кўролмай, кўнгилларида жуда узоқ чўзилган жимликдан сўнг сиркирай бошлаган кўрқинчлари ростлигига амин бўлганларни ҳам унутиб, уй-уйларига тарқалдилар. Улар, бундан сўнг ягона йўлдошпи янги оғриқ бўладиганлар учун, ҳозирги дақиқаларни йўққа кетганлар хотирасига бағишлаганлар учун, улар учун ҳаммаси бошқача бўлиб чиқди ва айни шу дамда айрилиқ ҳисси авж нуқтага кўтарилди. Улар учун - бутун ҳаёт қувончини номсиз зовурларга ташланган ёки бир ҳовуч кулга айланган жигаргўшалари билан бирга йўқотган оналар, ёстикдошлар, ошиқ-маъшуқлар учун вабо бояги-боягидек давом этаётган эди.

Аммо ғариблар билан кимнинг қанча иши бор? Қиёмда куёш эрталабдан бери осмонда кезиб юрган совуқ шамолларни жиловлаб, шаҳарга муаллақ ёғду тўлкинини тўкиб юборди. Кун гўё қимирламай қолгандек. Тепаликдаги фортдан тўплар тош қотган осмонни пайдар-пай ўққа тутди. Изтироб фасли ҳали тугамаган, унут фасли эса ҳали бошланмаган бу ўткир дақиқани байрам қилиш учун бутун шаҳар кўчага тиркираб чиққан эди.

Барча ялангликларда ўйин-кулги бўлаётган эди. Бир неча соат ичида ҳаракат кескин кучайди, сонсиз мапшналар оломон тиқилинч кўчалардан зўрға ўтар эди. Тушдан кейини билан шаҳар қўнғи-

роқларимизнинг даранг-дурунга тинмайди. Уларнинг жарангидан ложувард тилларанг осмонга тўлқин-тулқин титроқ таралади. Черковларда шукрона ибодат ўқилди. Лекин кўнгилхушлик масканларида ҳам одам тикилинч, қаҳвахона соҳиблари ҳам эртанги кунни ўйламай, асраб қуйган нарсаларини аямай пуллаётирлар. Пештахталарни тулқинланиб кетган оломон босган, улар орасида бир-бирига маҳкам чирмашиб, бахтини бебок кўз-кўзлаётган жуфтлар ҳам кўринади. Ким кулган, ким қийқирган? Уларга белгиланган меъёрдан ошиқ қилиб берилган бу кунда ҳар бири жони зўрға илиниб турган пайтлари туплаган ҳаёт қуввати захирасини аямай харж қилар эди. Эртага бутун тежамкорлиги билан ўша-ўша ҳаёт бошланади. Ҳозирча эса жамиятнинг барча табақаларига мансуб одамлар биродарлашган, елкама-елка туртиниб юрибдилар. Озодлик бахти шахримиз устига хавф солган ўлим ўрната олмаган ўша тинчликни, майли, фақат бир неча соатга бўлсада, ўрнатди.

Аммо бу сийқа жушқинлик, бари бир, ниманидир яшираётган, тушдан кейин кўчага тирқираб чиққан, ҳозир Рамбер билан бирга одимлаётган одамлар курунишларидан бепарво тусларида янада назокатлироқ бахтни пинҳон тутаётган эдилар. Ва ҳақ^икатан ҳам, купгина жуфтлар, оилалар сиртдан тинчгина ўткинчилар эди, холос. Аслида эса улар шунча азобларни кўрган жойларини назокатли зиёрат қилаётган эдилар. Улар янгида келганларга вабонинг ошкор ё яширин белгиларини, унинг тарихи изларини курсатмоқчи эдилар. Бир ҳолатларда оранликлар таништирувчи, мана, шуларни кўрдик дейдиган вабо замондоши роли билан кифоялкнсалар, вабога боғлиқ хавфли ҳолатларда шивирлаб гапирар, қурқув ҳақвда эса умуман ивдамас эдилар. Моҳиятан, мутлақо безиён саргузашт.

Аммо бошқа бир ҳолатларда янада тахликалирок хотираларнинг майин ҳасратида кўнгли ийигаъ маъшук ўз маъшуқасига «ўша йиллари худци и/ ерда мен сени шунчалар соғинганман, сен эсе йўқ эдинг», деб айтса бўладиган жойларга ха^ келиб қолар эдилар. Ҳиссиёт этагида бўлган б] сайёҳлар бир қарашдаёқ билинарди: улар ўзларинр қуршаган оломон шовқинида изҳори дил ва шивир- шивир оролини яратиб олган эдилар. Айни шулар чорраҳаларда янграётган оркестрлар эмас, шула]: ўзларидаҳақиқий озодликни жо қилган эдилар. Зеро бир-бирига қапишган, сўзга ҳасис шу жуфтларгина ўз бахтларининг бутун тантанасию бутун адолат- сизлиги билан вабо тугагани ва фожиа вақти ўтиб кетганини жория қилар эдилар. Улар кўриниб тур- ган ҳаммасига қарши ўларок, совуққонлик билаъ бизнинг бир одамни ўлдириш чивинни чертишде* жўн иш бўлган телба дунёни кўрганимизни, б] атай қилинган ёввойиликни, бу майда-чуйдасигач* ўйланган алахсирашни, бугунги кун бўлмаган ҳаммс нарсани ваҳшиёна озод этган бу бандиликни, халР вабо ўлдирмаганларни акддан оздираёзган бу ўлш ҳидини рад этар, улар ниҳоят, бизнинг бир бўлагс ахлат куйдириладиган печ домига тиқилиб, ҳавоп елимшиқ мой тутун бўлиб ўрлаган, қолган бўлап айни шу вақтда чорасизлик ва кўрқинч кишанлар* бўғовида ўз навбатини қутган халқ бўлганимизш инкор қилар эдилар.

Шаҳар чеккасига ошиқиб, кўнғирок даранг дурунги, тўплар гумбури, мусиқа ва қулоқни қоматп келтирмаи бақир-чақир ичида кетаётган Риэ ҳаким йўқ деганда, биринчи галда шуларни кўрди. Унин иши тўхтамаган, касаллик нафас ростлагани қўйма ётган эди. Шаҳарга бениҳоя тенгсиз гўзал ғубордез сокин ёғду қуйилди ва унга илгариги хидлар • ковордоқ гўшт ва анис ароғининг иси аралаши!

кетди. Риэ чор-атрофида осмонга қараган шодон юзларни кўрарди. Эркагу аёллар кўзлари ёниб, кўлларини чирмаштириб борар, уларнинг истаклари жонсарак хаяжону кийкирикларда ифода топар эди. Ҳа, вабо тугади, даҳшат тугади ва чирмашган кўллар вабонинг қувғинлик бўлгани, сўзнинг туб моҳияти билан, айрилиқ бўлганини айтаётган эди.

Риэ биринчи ойлар давомида ўткинчилар юзидан ўқиганининг умумнаслий аломатини топди. Ҳозир атрофга бир қарашнинг ўзи кифоя. Одамлар бутун шуйқону тангликлар билан вабо охиригача тирик келдилар, охир-оқибат, *шу* либос - рол белгилаб берган костюмга кирдилар, анчадан бери юзлари, энди эса кийимлари ҳам айрилиқ ва олис ватандан гувоҳлик бераётган муҳожир ролини ўйнадилар. Вабо шаҳар дарвозаларини ёпиб кўйган ўша дақиқадан уларнинг тириклиги айрилиққа тўлиб қолди, улар ҳаммасини унутишга мадад берадиган халоскор инсоний ҳароратдан маҳрум бўлдилар. Шаҳарнинг ҳар бир буржида эркагу аёллар ҳар бири ўзича талқин қиладиган, аммо ҳаммага бирдай беистисно насиб этмайдиган қанақадир қайта кўшрхлишга ташна эдилар. Кўплари, ўзлари ҳам билмай, инсоний дўстлик даврасидан четга чиқиб қолганлари, энди дўстлик ўз ифодасини кўрсатадиган оддий воситалар - хат, поезд, кемалар орқали одамлар билан алоқа қилолмаётганларидан изтиробда эдилар. Бошқа бирлари, эҳтимол, Тарруга ўхшаганлар, - бунақалари озчилик эди, - бир нарса билан кўшилишга интилардилар, унинг нималигини ўзлари аниқлай олмас, аммо шу ноаниқ нарсауларга ягона истак бўлиб кўринар эди. Улар буни бошқа сўз топа олмай, тинчлик, осойишталик деб атар эдилар.

Риэ ҳамон одимлар эди. Одцинга юргани сайин оломон қалинлашар, товушлар ғовури кучаяр, у йўл олган канора борган сари марказдан узоқлаша-

ётгандек туюларди. У аста-секин шу бакироқ мавжудотга қўшилиб кетди, унинг кичқироғига чуқуроқ кирди ва бир вақтнинг ўзида бу кичқирик, қай бир даражада, ўзининг ҳам кичқириғи эканини тушуниб етди. Ҳа, биз ҳаммамиз бу чўзилган, чидаб бўлмас оғир таътил пайти чиқишга йўл йўқ бу катағондан, чанқов босиш чораси йўқ бу ташналикдан ҳам руҳан, ҳам жисман бирга жафо чекдик. Тўдаланган мурдалар, санитария машиналарининг хавотирли чинқириғи, тақдир деб аталган нарсанинг белгилари, қайсар қўрқувнинг тепкилаши ва юракларнинг қахрли исёни орасида ваҳмда қолган одамларни ҳаяжонга солиб, уларга яна ҳақиқий ватанни эгаллаш кераклигини уқтириб, ҳар томондан ва тинимсиз бир ғулув кўтарилиб келаётган эди. Уларнинг ҳаммаси учун ҳақиқий ватан шу ярим - бўғилган шаҳар деворлари ортида эди. У тепалик ёнбағридаги бутазорларнинг хуш бўй таратишида, денгиз кўзгусида, эркин мамлакатларда, севгининг салмоқли кучида эди. Улар қолган ҳаммасидаш юз эъгириб, худди шунга-да, яъни бахтга-да қайтишга ташна эдилар.

Риэнинг ўзи ҳам, уларнинг қувғинлиги ва қайта қўшилишга бу интилишларида, моҳиятан, қандай маъно борлигини билмайди. У юраверди, юраверди, уни туртишди, чақиришди, аста-секин одам камроқ кўчаларга келиб қолди ва шунда у бунинг ҳалммасида маъно бор ёки йўқлиги унча муҳим эмас, энг муҳими - инсон умидига қандай жавоб берилишини билиш кераклигида эканини Тўлибди.

Бундан буён у айнан нима жавоб берилганини биледи, буни у каноранинг яқин, қарийб бўм-бўш кўчаларида аниқроқ туйди. Ўзларига буюрган ўша озгинани кўйиб юбормай, фақат бир нарсага - ўз севги,лари паноҳига қайтишга ташна одамлар бор эди ва улар баъзан тақдирланар ҳам эдилар. Албатта,

ҳозир шаҳарда кимдир биров ёлғиз тентираб юрибди, чунки кугган одамвдан айрилган. Эпвдемия бошлангунча ўз севгаси иморатини тиклолмаган ва кўп йиллар бадалида икки севишган - ғанимларнинг ҳаётини ковуштрфадиган мушкул келишувни кўр-кўрона излашга уринадиганларга ўхшаган икки карра айрилиққа чап берганлар ҳам ҳали бахгиёрдирлар. Мана шулар, Риэнинг ўзига ўхшаб, ҳаммасини тўғрилайдиган вақтга суяниб енгилтаклик қилдилар, булар икки томонга машу ажраб кетдилар. Аммо бошқалар, масалан, ҳаким бугун эрталаб: «Мардлик, мардлик, энди ҳақлигимизни исботлашимиз керак», деб айтгани Рамберга ўхшаганлар иккиланмай, ўзлари йўқотдик деб юрганларини топдилар. Энди улар ёруғ дунёда доим интилиш керак бўлган, баъзан қўлга ҳам кирадиган нимадир борлигини ва бу нимадир - инсоний меҳр эканшш биладилар.

Ва, аксинча, инсондан ошиб, баландцаги нимагадир мурожаат қилган, ушнг нималигини ўзлари ҳам тасаввур этолмайдиганларга - мана шуларга жавоб йўқ. Тарру, эҳтимол, ўзи айтган ўша етиш душвор тинчликка етишгандир, аммо уни фақат ўлимда, энди ҳеч нарсага керак бўлмаганда қўлга киритди. Мана, ҳозир Риэ кўраётган, ботаётган қуёш нурларида ўз уйлари остонасида меҳр-ла кучоқлашиб, суюкли кўзларга ҳаяжонли термилишиб ўтирганлар - мана, шулар интилганларига эга бўддилар, зеро, уларда ўзларигагина боғлиқ бўлган ўша ягона нарсани сўраган эдилар. Риэ ҳам Коттар билан Гран турадиган кўчага қайрилаётиб, агар қувонч худди мукофот каби ўзининг инсонлик ёзмиши, ўзининг фақирона ва даҳшатли севгисига қансат қиладиганларга вақти-вақти билак келиб турса, жуда адолатдан бўлади, деб ўйлади.

Воқеаномамиз охираб қолди. Энди Бернар Риэ ҳаким унинг муаллифи ўзи эканини тан оли-

шига ҳам вақт келди. Аммо кейинги воқеалар баёнига киришишдан олдин у ўз ниятини қай бир даражада оқлапши ва нима учун холис гувоҳ оҳангини сақлашга интилганини тушунтирмак истади. Бутун эпидемия давомида у ўз касбий машғулотига кўра, кўплаб ҳамтабаалари билан кўришган ва уларнинг дил изҳорларини эшитган. Шу тариқа, у гўё воқеалар марказида бўлган ва шу боис кўрган ва эшитганларини тўлароқ бера олар эди. Аммо у буни бориша лозим сиполик билан қилишни маъкул топди. Кўп ҳолларда у ўз кўзи билан қурганларинигина баён этди, вабода биродар тутинганларига, улар, моҳиятан, ўйлаб ҳам кўрмаган мулоҳазаларни ёпиштирмасликка, фақат тасодиф ё такдирдан бўлиб кўлига тушган ҳужжатлардангина фойдаланишга интилди.

Мудҳиш жиноят бўйича кўрсатма беришга чакирилганда, у ҳалол виждонли гувоҳга хос вазминликни йўқотмади. Аммо айна пайтда қунгил поклиги қонунларига амал қилиб, атай қурбонлар тарафини одди, ҳамма учун шубҳасиз ягона нарса - севгида, азобда ва қувғинликда одамлар ёнида туришга интилди. Шунинг учун ўз ҳамтабаалари билан уларнинг барча таҳлика-қурқувларини бирга баҳам кўрди, шунинг учун уларнинг бошига тушган қургулик унинг ҳам кўргулиги эди. У фақат ҳалол виждонли гувоҳ бўлишгагина интилса, асюсан ҳужжатлар, ёзувлар ва эшитмишлари билан чекланиши керак эди. Аммо унга шахсий кечинмалари, масалан қутишлари, ў³ кўргуликларини гапирмасликка туғри келарди. У вак[^]ги-вақги билан мазкур қонидани бузиб турган эканми, бу ҳзм ўз ҳамтабааларини тушунип¹ ёки уларни бошқалар тушуниши, қун ҳолларда ноаниқ туюлган нарсаларни аниқ шаклга ўраб бериш учун пундай қилган. Очиғини айтганда, ақлни бундай пешла¹пунга унча қийин кечмади. Ўз дил изҳорини вабо теккан юзлаб одамларнинг фарёдига қушиб айтгиси кедганда

У ўзда шувдай бир оғриқ йўкки, бошқалар ҳам уни тортмаган бўлса, оғриқ шундай ягонаки, ҳатто унинг устунлига ҳам шунда, деган фикр билан бувдан ўзини тийди. Йўк, у қатъий равишда ҳамманинг номидан гапириши керак эди.

Аммо Оран аҳли орасида бир одам бор эдики, Риэ ҳақим унинг номидан гапиролмас эди. Гап бир куни Тарру Риэга: «Унинг ягона жинояти шундаки, у ўз кўнглида болаларни ҳам, катталарни ҳам ўлдираётганини ёқлади. Қолган ҳаммасида мен уни тушунаман, аммо шу жиҳатини ҳам кечиришимга туғри келади», деб айтган одам ҳақида кетаётир. Воқеаноманинг кўнгли сўқир, яъни сўққабош кўнгил одам ҳақидаги ҳикоя билан тугаши ҳам мутлақо адолатдан бўлади.

Ҳақим шоҳидона шовқинга тўла кўчалардан ўтиб, энди Гран билан Коттар турадиган торкўчага қайрилмоқчи эди, 5^{ни} миршабхона посбони тўхтатди - у ҳаммасидан ҳам шуни кутмаган эди. Байрамнинг олис ғовурига қулоқ тутиб, тинч, хувиллаган, жимжитмаҳалланикўз олдига келтирди. У гувоҳномасини кўрсатди.

- Бари бир, мумкин эмас, ҳақим, - деди миршаб.
- Хув анави ерда қандайдир савдойи одамларга қараб отяпти. Кетмай туринг, ҳали ёрдамнингиз керак бўлар.

Риэ шу пайти ўзига қараб келаётган Гранни кўриб қолди. Гран ҳам ҳеч нарсани билмас экан. Уни ҳам ўтказишмабди: унга фақат бир нарса - улар турадиган уйдан ўқ отилаётгани маълум, холос. Бу ёқдан ҳақиқатан ҳам бинонинг кечки илиқ куёш нурларида тилларанг товланаётган олд томони кўриниб турарди. Уй одидаги яланглик бўм-бўш, ҳатто тесқари ёқдаги йўлакда ҳам жон асари йўк. Тошкўчанинг қоқ белида бир шляпа, қандайдир мойжумоқ латта ётарди. Риэ билан Гран

узокда, кўчанинг адоғида, у ёкни ҳам тўсиб олган иккинчи миршабхона посбонлигини кўрдилар, миршаблар орқасида лип-лип ўтаётган ўткинчилар кўзга ташланади. Улар зехн солиб, яна бир нечта тўппончали миршабларни кўриб қолдилар, булари қаршидаги дарвозахонага биқинган эди. Бинодаги барча дераза қопқалари бекик. Аммо иккинчи қаватдаги қопқанинг бир табақаси қия очилди. Кўча сукунатда қотган. Фақат шаҳар марказидан келаётган узук-юлук мусикагина кулоққа чалинади.

Худди шу дақиқада рўпарадаги уй деразасидан икки марта револьвер қарсиллади ва синган қопқанинг чирсиллаши эшитилди. Кейин яна жимлик чўкди. Риэга шаҳар марказида гумбурлаётган байрам тантаналаридан кейин бу ердаги ҳаммаси ғалати бир тушга ўхшаб кўринди.

- Бу Коттарнинг деразаси, - деб қичкириб юборди Гран. - Лекин Коттар қайгадир гум бўлган эди-ку!

- Нега отишяпти, а? - деб сўради Риэ миршабдан.

- Уни чалғитишмоқчи. Махсус машинага қараб турибмиз, у, ахир, уйга кирмоқчи бўлган ҳаммани нишонга оляпти. Бир миршабни ярадор ҳам қилди.

- У нима учун ОТСШПИ?

- Ким билади дейсиз. Одамлар бу кўчада ўйин-кулги қилиб ётган эди. Биринчи ўқ узилганда нима бўлганига ҳеч ким тушунмади. Иккинчи ўқ товушидан кейин қий-чув кўтарилди, кимгадир ўқ тегди, ҳамма қочди. Ғирт жиннига ўхшайди.

Яна чўккан жимликда - дақиқалар соатга чўзилгандек бўлди. Бирдан кўчанинг у бошидан бир кўппак отилиб чикди, Риэ узок вақддан бери биринчи кўрган ит эда бу, жуни увада иркит снаниэл, афтидан, эгалари эпидемия пайти қаердадир яшириб сақлаган, энди у девор ёқалаб бемалол лўкиллаб жўнади. Дарвозага етгач, иккиланиброқ тухтади, кейин чўнқайди, бошини қайириб, терисидан бурга

ғажишга киришди. Бирваракайига бир нечта хуш-так эшитилди - миршаблар итни чақириб олмоқчи бўлдилар. Кўппак калласини кўтарди, кейин тошкўчада ётган шляпани искамоқчи бўдди шекилли, журъатсизгина лўкиллади. Аммо бирдан учинчи қават деразасидан ўқ қарсиллади ва жонивор худди товага ташланган куймоқ хамирдек, елкаси билан лоп этиб тушди, ёнбошга ағдарилишга уринди, жон талвасасида оёқ қоқди. Жавобга беш-олти ўқ узилди, буни дарвоза томондагилар отди, яна қопқага тегизишди, қопқадан пайраха сачради. Яна ҳамма ёқ жимиб кодди. Қуёш уфққа ёнбошлаб, Коттарнинг деразасига соя силжиб келаётган эди. Риэнинг ортида тормозларнинг секин ғийқиллаши эшитилди.

- Келишди, - деди миршаб.

Машинадан миршаблар отилиб тушдилар, арконлар, нарвон, яна иккита елимбашара матогаўралган нимадир узунроқ нарсаларни туширишди. Кейин улар Гранларнинг уйи орқасидаги бинолар бўйлаб кетган ёндош к^ага ўта бошладилар. Риэ бир неча дақиқадан сўнг дарвоза пештоқи тагида аллатовур питир-питирни кўрди, кўрмади, тўғрироғи, фахмлади. Кейин яна ҳаммаси жимликда тек қотди. Кўппак энди силтанмас, унинг теграсида гушурт кўлмак ёйилиб кетаётган эди.

Миршаблар эгаллаган уй деразасидан тўсатдан пулемёт тариллади. Қопқа ўққа тутилган, парча-парча сочилиб, деразанинг қоп-қора чорбурчага очилиб қолган, аммо Риэ билан Гран турган жойларвдан ҳеч нарсани кўролмаётган эдилар. Пулемётнинг уни ўчғач, иккинчиси - қўшни уйдагиси, бурчакка яқинроғи ишга тупвди. Дераза ўрнини нишонга тутишяпти шекилли, шшт увоклари учди. Худди шу дақиқада уч миршаб тошкўчадан кяурганча ўтиб, кираверишга биқиниб одди. Уларнинг извдан яна учтаси ю^рди ва пулемёт отишмаси ўчди. Яна ҳамма тек қотиб, кугаб

турди. Уйдан икки марта бўтқўқтовуишчикди. Кейин ғовур-ғувур кутарилди ва кираверишдан тинмай нимадир деб бакираётган пиджаксиз бир калтагина одамни судраб, туғрироғи, кутариб чиқишди. Худди сеҳрли таёқча шпора қилгандек, ҳамма ёпик қопқалар очилди, деразаларда томошатабларнинг калласи кўринди, уйлардан одамлар тиркираб чикиб, миршаблик тусиғи орқасида тўдаландилар. Ҳамма бирдан ўша, энди кўллари орқасига қайрилган холда тошкучадан бораётган одамчани кўрди. У бўкирарди. Миршаб унинг 51қинига келиб, бор кучини муштумига жамлаганча, мўлжал олиб ва хатто қанақадир иштиёқ билан икки марта унинг бетига туширди.

- Коттар бу, - деб гулдиради Гран. - Эсини еб кўйибди-ку.

Коттар йиқилди. Томошабинлар миршабнинг тошқўчада ялпайиб ётган гавдани, оёқларини ҳаволатиб, жон-жаҳди билан тепганини курдилар. Кейин бекорчилар гуруҳи типирчилаб, ҳаким ва унинг дусти томонга юрди.

- Тарқал! - деб тўдага буюрди миршаб.

Риэ гуруҳ ушнг ёнидан ўтаётганда, кўзларини олиб қочди.

Гран билан ҳаким шомнинг сўшти ёғдуларида одимлаб кетдилар. Худди бу ходиса бутун маҳаллани мудратиб кўйган карахтлиқни бирдан кутариб ташлагандек, марказдан олис кўчалар яна оломоннинг қувончли ғовурига тулиб қодди. Гран уйга кираверишда ҳаким билан хайрлашди. Ишга киришадиган вақт бўлди. Аммо зинанинг биринчи поғонасидан у Жаннага хат ёзган, энди чиндан ҳам хурсанд эканини айтиб қичқирди. Энг асосийси - у яна ўша жумласига сайқал беришга тушибди. «Мен ундан ҳамма ташбеҳларини олиб ташладим», - деди у.

У қув илжайиб, шляпасини кўтарди-да, ҳакимга такаллуф ила таъзим бажо қилди. Аммо Риэ

Коттарни ўйлаётган эди, юзга урилган муштнинг бўғиқ гурсиллаши уни дамқисма чолнинг уйигача йўл бўйи таъқиб қилди. Унга, эҳтимол, ўлик одамдан кўра жиноятчи одам ҳақида ўйлаш оғирроқ туюлар.

Риэ кекса мижозиникига етиб келганда, осмонни батамом зулмат ютган эди. Озодликнинг ғовури хонага элас-элас келар, чол ҳамишагидек ўша-ўша алпозда нўхатларини кастрюлдан кастрюлга битта-битта солиб ётар эди.

- Ўйин-кулги қилишгани ҳам туғри. Ҳарқалай, қўнгалгаурмайди, - деди чол. - А, бу ҳамкасбингизнинг анчадан бери дараги йўқ. Нима бўдди унга?

Улар яна пақ-пуқ отишмани эшитдилар, аммо буниси безарар - болакайлар мушак портлатаётган эди.

- У ўлди, - деб жавоб берди Риэ ҳамма ёғи хирил-лаётган кўкракка стетоскоп кўяётиб.

- А-а, - деб чўзди чол безовталаниб.

- Вабодан, - деб қўшимча қилди Риэ.

- Ҳа, - деб хулоса чиқарди чол бир оз жим турганидан кейин, - яхшилар доим кетади. Ҳаёт шундай. У нима хошлашни биладиган одам эди.

- Нега бундай деяпсиз? - деди ҳаким стетоскопини йиғиштириб.

- Ҳа шундай. У бекорга гап сотмасди. Шунчаки, менга ёкарди. Лекин шундайликка шундай. Бошқалар «Бу вабо, бу вабо...» деб тинмайди. Қараб турсанг, ўзларига орден талаб қилишдан ҳам тойишмайди. А, мохиятан, вабо нима ўзи? У ҳам ҳаёт, вассалом.

- Ингаляцршни вақтида қилишни унутманг.

- Ташвиш қилманг. Мен ҳали-вери ўлмайман, уларнинг ҳаммаси қандай ўлишини кўраман ҳали. Мен яшашни биламан.

Унга жавоб бўлиб олисдан шодон қийқириклар эшитилди. Ҳаким хона ўртасида ўйланиб туриб қолди.

- Айвонга чиқсам, сизга малол келмайдими?

- Ҳа йўғ-а, нима сиз. Уларга тепадан қараб кўрмоқчимисиз? Кўнглингизга сиккунча. Аммо улар ҳамма ёқдан бирдай кўринади.

Риэ зинапояга йўл олди.

- Айтинг-чи, ҳаким, улар вабодан ўлганларга ёдгорлик ўрнатишмоқчи эмиш, ростми шу?

- Ҳарқалай, рўзномаларда шу гап бор. Минорми, лавҳми.

- Шундоқ ҳам билардим. Ҳали қанча маърузалар ҳам ўқийдилар. - Чол хир-хир кулди. - «Бизнинг ўликлар...» деганларини шундоқ эшитиб турибман, кейин газак қилгани жўнайдилар.

Аммо Риэ аллақачон зинапоягачиққан эди. Уйлартомиустидакентгсовуқ осмонялтирар, тепаликлар узра паст осилган юлдузлар чақмоқтошдек қаттиқ туюлар эди. Бугунги туннинг ўша, Тарру иккови вабони унутиш учун бу ерга, айвонга чиққан тундан айтарли фарқи йўқ. Аммо ҳозир денгиз қоялар пойига ўша тундагидан шиддатлироқ урилаётган эди. Ҳаво енгил, тинч, кузги илиқ эпкинлар олиб келадиган шўр ислардан фориф эди. Шаҳарнинг тўлқин шопиллашига ўхшаган шовқини айвонларга илгаригидек урилади. Аммо бугунги тун исён туни эмас, озодлик туни эди. У ёқда, олисда зулмат оралаб келаётган қизғиш шуълалар иллюминация ёриштирган хиёбону майдонлар тарҳини белгилайди. Энди озодликка чиққан кечада истак ҳамма ғовларни янчар ва унинг ғовури бу ердаги Риэгача етиб келаётган эди.

Гунгурт бандаргоҳ узра расмий тантананинг илк ракеталари ўрлади. Уни бутун шаҳар бўғиқ, чўзиқ қийқириқ билан олқишлади. Коттар, Тарру ва умуман Риэ *яхит* кўрган, у йўқотган одамлар, улар ўликми, тирикми, ҳаммаси унутилди. Дамқисма чол ҳақ: одамлар доим бир хил. Аммо уларнинг кучи ҳам шунда, уларнинг бегуноҳлиги ҳам шунда ва Риэ

Ўзининг бу борадаги оғриғига қарамай, улар билан биргалигини ҳис этди. Эвди осмовда турфа рангли мушакбозлик фаввораси очилар ва уларнинг ҳар бири бу айвонгача етиб келаётган гудпурас, гаддан галга кучайган қршқирик билан қарши олинарди, *хупти* шунда Риэ ҳаким шу ерда яқунланадиган тарихни ёзишга, индамасликка қасам ичган роҳибларга ўхшаб қолмаслик, вабо текканлар фойдасига гувоҳлик бериш, улариинг бошига тушган адолатсизлик ва зўравонлик туғрисида хотира қолдириш учун, яна шунчаки фалокат фасли нимага ўргатгани: одамларга беписандликдан қўра, уларга қойил бўлишга асос қўпроқлиги ҳақида ёзишга қарор килди.

Аммо шу билан бирга у мазкур воқеанома батамом ғалабанинг тарихи бўлолмаслигини ҳам тушунади. У фақат яқунлаш керак бўлган, ва, шубҳасиз, барча одамлар қўрқувга, унинг чарчоқ билмас қуролига қарши ўлароқ, ўз шахсий изтиробларига қарши ўлароқ яқунлашлари керак бўлган, авлиёликка эришиш имкони йўқлигидан ва фожиани инкор этиб, даволовчи бўлшлга интилган барча одамлар яқунлаши керак бўлган нарсалар ҳақида гувоҳлик беради, холос.

Ва чиндан ҳам, шаҳар марказидан келаётган қувонч хайқириқларига кулоқ тутган Риэ ҳар қандай шодлик таҳлика остида туришини эсга одди. Зеро, Риэ бу шод-хуррам оломон беҳабар, фақат китобларда ўқиш мумкин бўлган нарсани - микроб ҳеч қачон ўлмаслигини, ҳеч қачон йўқолмаслигини, мебелнинг бурмаларидами, тўшак қатламидами ўн-ўн йиллаб ухлаши, унинг хобхоналарда, ертўлаларда, жомадонларда, дастрўмолларда, қоғозларда ўз пайтини сабр-тоқат билан пойлаб ётавериши ва эҳтимол, одамларга кулфат ва сабоқ келтирадиган, вабо каламушларни кўзғатиб, уларни бахтли шаҳар қўчаларига ўлиш учун хавдаб чиқарадиган кун келипшни билади.

ЁН ДАФТАРЧАЛАР¹

V VA VI ДАФТАРЛАРДАН (1945 йил сентябрь - 1951 йил март)

Мен нечун файласуф эмас, санъаткорман! Сабаби: фикру ёдим ғоялар эмас, сўзлар оламида.

* * *

Шифокор эшиги олдида мук тушганлар худди даққи жониворларга ўхшаб кетади.

* * *

Одамлар нега ичишади? Шунинг учун бў^{лса} керакки, шароб бутун тафаккурга жило бериб, жами вужудни жунбишга келтиради. Хулоса шул: қадах - ночорлик ёки норизолик аломати.

* * *

Ҳаётдаги энг муҳим масала - одамлар орасида умргузаронликни қандай ўтказиш.

* * *

Бизга «яратган образингда қиёфа йўқ»,
деб таъна қилишади. Бироқ, ҳамма гап шундаки, тимсолнинг ўзи юзсиз. Тўнкалардан ўрناق олишимизни билишмайдигандек, тағин муҳаббатдан йироксизлар, деб ёзғиришади...

¹Аббер Камю. Ён дафтарчалар // И.Бек таржимаси // Жaxon адабиёти. 2003, 10 -сон. - 202-203-бетлар.

Сент-Бьё: «Мен ҳамиша шундай фараз қиламанки, мабодо, инсон зоти бир дақиқа ёлғондан тўхтаб, ичидагини ошкор айтса борми, жамият шу захоти титилиб кетган бўларди».

Гиммлернинг вақти бўлиб хизмат қилган (ва Дахаудан яхши хабардор бўлган) Карл Герхарднинг сўнги сўзлари: «Дунёда ҳали ҳам адолатсизлик борлигидан афсусдаман».

1905 йил инқилоби Москвадаги босмахоналардан бирининг ишчилари ишбай ҳақ тўланишида нуқталар ва вергулларнинг ҳам ҳарф қаторида саналишини талаб қилиб иш ташлашидан бошланган...

Москва Коммунаси пайтида қувурлар майдонидаги тўплар ўқидан вайрон бўлган бино олдида ўлик жасадидан кесиб олинган бир парча гўшт солинган лycopча турар ва унинг тагида шундай ёзув бор эди: «Жабрдийдаларга мадад учун ўз хиссангизни қўшинг».

Столипиннинг қотили Дмитрий Багровга шоҳона илтифот кўрсатилди - у фрак кийган ҳолида осилиш бахтига муяссар бўлди.

* * *

Инсонни ўлимга ҳукм қилиш - уни одам бўлиб олиш имкониятидан маҳрум қилиш демавдир.

•k 'k -k

Ёллаш. Қалами учидан учқун чиқмаган адибларнинг кўпчилиги ўзларини коммунистлар сафига уришяпти. Бу - санъаткорларга тепадан қараб туриш имконини берадиган ягона илинж. Шу маънода коммунистлар - толеи чопмаганлар партияси. Табиийки, бу қурғоннинг дарвозалари тирбанд.

* * *

Достоевский, мазмундан кўра бу ҳаётнинг ўзига кўпроқ муҳаббат қўйиш керак, дейди. Тўғри, дарҳақиқат, ҳаётга муҳаббат сўнганида унинг мазмуни ҳам ўз-ўзидан ўчиб қолади.

'k -k -k

«Дорилбақода қабр деган бир қаср борлигининг ўзиёқ дилга севинч бағишлайди».

* * *

Марксизм - қозибозликка ғиж-ғиж тўлиб, ҳуқуқ илми анқонинг уруғига айланган фалсафадир.

* * *

Кулларга эҳтиёж мўлжойда имкони борича кўпроқ мусиқа ижод қилиниши зарур. Толстойнинг айтишича, бир немис князи шундай фикрда бўлган экан.

* * *

Толстойнинг иш столида қолиб кетган охирги, тугалланмаган асари шундай номланган: «Дунёда гуноҳкорнинг ўзи йўқ».

* * *

Инсон - ўзи қандай бўлса, шундай бўлишни рад этадиган ягона мавжудотдир.

АЛЬБЕР КАМЮ ҲИКМАТЛАРИ¹

Менинг атеистлигим ҳақида гапиришларини тез-тез ўқиб тураман. Мен учун бу сўзлар ҳеч нигири англлатмайди, улар мазмунсиздирлар. Мен Худога ҳам ишонмайман ва атеист ҳам эмасман.

* * *

Буддизм, бу динга айланган атеизмдир. Нигилизмдан² кейин қайта туғилиш. Гуё ягона ҳолат. Ва пухтаўйлаб кўриш учун бунга арзийди ҳам, айникса, биз каби нигилизмга қарши курашувчиларга.

.....

Одамларни ёмон кўришдан кўра ёқтиришга асослар кўпроқдир.

* * *

Яхши кўрган мавжудоти бир куни ўлишидан инсон азобланади, деб ўйлашади. Бироқ ҳақиқий азоб анчагина кичкина: бошқа азобланмаётганлигини сезиш дарддир. Ҳатто азоб-укубат мазмундан маҳрум.

* * *

Ёшлигимда одамлардан улар бера олишларидан ҳам кўпини талаб қилардим: мангудўстлик, вафоли муҳаббат. Энди мен улардан бера олишларидан ҳам камини талаб қилишни ўргандим: шунчаки

¹ Эркин Эрназаров таржимаси.

² Ҳар қандай норма, принцип ва қонунларни инкор этиш.

ўртоқлик, гап йўқ. Ва уларнинг хиссиётлари, дўст-
лиги, олижаноб муносабати кўзларимда барча мўъ-
жиза қадрини сақлайди: фароғатнинг тоза инъоми.

* * *

Ҳаётда тушкунликсиз ҳаётга муҳаббат ҳам
бўлмайди.

"к "к "к

Олам муҳаббатсиз ҳалок бўлади, лекин шундай
вақт келадики, камоқхоналар вайрон бўлиб,
севган юракларга қувват ва меҳр ато этилиб,
инсон ўзининг ярмини топади.

* * *

Тимсол ҳар доим муаллиф ўйлаганидан ҳам
аълороқ бўлади.

* * *

Аҳмоқлик - ўта барқарор нарса, агар ҳар доим
фақат ўзини ўйламаса, буни сезиш мураккаб эмас.

* * *

Инсон - ўзлигича қолишни истамайдиган ягона
мавжудот.

* * *

Худкушлик, бу ўз тақдири (меъёрлари) билан
келишиш демакдир.

* * *

Одамлар ўзини қонунни ҳурмат қилаётгандай
қилиб кўрсатишади, аслида улар фақат кучга
бўйсундилар.

•k "k "k

Камбағаллар қандай яшашни танламайдилар,
лекин ўзларини сақлаб қолишлари мумкин.

* * *

Алдаш жудаям зерикарли.

"k -k -k

Мен сенинг келишингни билсам, қанча бўлса
хам кутишга тайёрман.

* * *

Кимдир мавҳумликни кўрган жойда, бошқа
бирова ҳақиқатни кўради.

* * *

Ёлғон гапирмасликни биладиган одам озоддир.

* * -k

Инсонлар кўрқоқлар қуршовида қолганида ўзи-
ни ёлғиз ҳис этади.

Умидсизликка одатланиш умидсизликнинг ўзи-
дан ҳам ёмон.

* * *

Бойликнинг асири бўлгандан кўра озод кам-
бағал бўлган яхши. Табиийки, одамлар ҳам бой,
хам эркин бўлгиси келади, баъзан шунинг учун
камбағал қулларга айланадилар.

* * -k

Дунё ажойиб ва ундан ташқарида халос бўлиш
йўқ.

* * *

Ҳеч нарса ўзингдаги у^{ми} Д^{сизлик} ҳолатини
англашдек илҳомлантирмайди.

* * *

Севилмаслик бу фақатгина омадсизликдир. Бахт-
сизлик - севмасликдадир.

* * *

Кўрқинчли судни кутманг. У ҳар куни бўлади.

* * *

Даҳолик ўзининг чегарасини биладиган ақлдир.

* * *

Онг - одамни ҳайвондан ажратиб турадиган
жиҳатдир.

* * *

Уруш кўпчилик одамлар учун ёлғизлик туга-
шини англатади. Мен учун эса тамомила ёлғиз-
ликдир.

* * *

Жон беришда ўйин ва қахрамонлик ўзининг асл
маъносини топади.

* * *

Ёлғиз ва бахтли бўлиш мумкинми? Амалиётда
бу муҳим саволга жавоб топа билиш керак.

* * *

Одамлар орасида қандай яшаш керак? Ҳаёт-
нинг улуғ саволи.

Бизнинг туғилишимиз ва ўлишимиз бемаъни-
ликдир.

* * *

Камбағал одамнинг яхши фазилати самимий
сахийлигидир.

* * *

Насронийлар учун тарих вахийдан бошланади.
Марксистлар учун шу билан тугайди. Икки дин.

•к -к "к

Дўстлар орасида қандай яшаш - бу буюк савол.

* * *

Ирода ҳам ёлғизликдир.

* * *

Бемаънилик инсоният онгининг тўқнашуви ва
дунёнинг жимжитлиги натижасида пайдо бўлади.

* * *

Демократия бу - кўпчилик қонунияти эмас,
балки озчиликни ҳимоя қилиш қонунидир.

* * *

Инсоний азобларнинг энг юқориси қонунсиз
судланишдир.

* * *

Одамда она ягона-ку!

* * *

Ҳаммаси одатга боғлиқ.

-к -к ʔ

Нима қилсанг ҳам, бари бир бирор нарсада
гуноҳкор бўлиб чиқаверасан.

* * *

Турмушда ҳеч нарсани ўзгартириб бўлмайди,
хаммаси доим бирдай.

* * *

Никоҳ - жиддий нарса.

• * *

Қариликнинг давоси йўқ.

•к ʔк ʔк

Ҳар қандай онгли одам бир кун келиб у ёки бу
тарзда ўзи севган кишига ўлим тилаб қолади.

•к -к ʔк

Худо гуноҳидан ўтмайдиган биронта гумроҳ
банда йўқлигига ишонади, лекин бунинг учун
гуноҳкор банда тавба қилиб, қалби билан худди
боладай - очиқ кўнгил ва ишонувчан бўлиши
керак.

* * *

Яхшиликка умид қилиш керак!

* * *

Мендан бахтсизроқ одамлар ҳам бор.

•к * -к

Охир-оқибат, ҳамма нарсага кўникасан.

•k -k *

Мендан ҳеч кимга халал бермайдиган, зиёни тегмайдиган нарсамни нега тортиб олишига сира ақлим етмайди.

•к -к *

Агар одам бир кунгина яшаган бўлса, бас, кейин у қамоқда юз йил ҳам бемалол ётавериши мумкин экан. Зерикмаслиги учун эсдаликлари бисёр бўлади. Мақбул бўлса, бу ҳам таскин беради.

* * *

Ҳеч қачон муғомбирлик қилиш керак эмас.

.....

Қамоқдаги одам бориб-бориб вақтни тасаввур қилишни ҳам унутади.

* * *

Бахтсизлик нималигини ҳамма билади. Сен унинг қаршисида ожизсан.

* * *

Тошбағирлиги билан ўз онасини ўлдирган одам отасига жинояткорона қўл кўтарган одам билан баб-баравар инсониятдан юз ўгиради.

* * *

Гильотинанинг ёмонлиги нимада: у умидга бирор учкун қолдирмайди.

* * *

Маҳкум одам ихтиёрий ё беихтиёр ўзини қатл қиладиганлар билан бир бўлади.

* * *

Билмаганингни - бўрттирасан.

•к "к -к

Одам ҳеч қачон буткул бебахт бўлмайди.

* * *

Ҳар бир одам ҳам билади - яшашдан осони йук.

* * *

Ўлимдан қочиб қутула олмаслигинг равшан:
қачон ва қандай ўлишингнинг не аҳамияти бор?

* * *

Моҳиятан олганда, одамлар кўниколмайдиган
ўйнинг ўзи йўқ.

* * *

Одам баъзан ўзини бир нарсада жуда ҳақман
деб ўйлайди, лекин бошқача бўлиб чиқади.

* * *

Дунёдаги ҳамма одамлар - сараланган.
Бошқалари йўқ. Эртами ё кеч уларнинг ҳаммасини
айблашади ва ҳукм қилишади.

* * *

Юракнинг хотираси кучли.

* * *

Келажак тарихчиси биз тўғримизда нима
дейди? Давримиз одами хусусиятининг таърифи
учун биргина жумла кифоя: "У зино қилар ва
газета ўқирди".

* * *

Агар инсоннинг характери бўлмаса, у лоқал ўзида услубийлик ҳосил қилиши керак.

* * *

Бирор одамни ҳатто жуда ёқтириб қолсам ҳам, сергак тураман.

* * *

Ишонаверинг, қутилмаган ҳамма нарса рўй бериши мумкин.

* * *

Ўзининг ҳақлигига ишонч, рақиб устидан ғалаба қозонганидан қониқиш ва ўзини ҳурмат қилиш - курашда саботли бўлиш ва ҳатто олға бориш учун ёрдам берадиган қудратли хусусиятлардир. Агар одамларни бу ҳиссиётдан маҳрум қилсангиз, уларни қутурган итга айлантирасиз.

* * *

Айбдор қилмиши фош этилганлиги фикридан воз кеча олмаганлиги учун қанчалар жиноятлар мутлақо жўнгина очилган.

* * *

Жамиятимизда иззатталаблик ўрнини эгаллаган очкўзлик менга ҳамиша кулгили туюлади.

* * *

Пировард натижада бошқалардан устун турган ҳолда яшаш - оломоннинг завқли қарашлари ва қутлов ҳайқириқларига сазовор бўлишнинг яккаю ягона имкониятидир.

* * *

Касбни ўзгартиришдан жўн иш йўк, бироқ Зилганингдан, ўз маҳоратингдан воз кечиш жуда ^ийин.

* * *

Асосан мушаклар ишлайдиган жойда меҳнат зхир-оқибат лаънатга айланади.

•к -к -к

Жисмоний меҳнатнинг афзалликлари тўғриси-ца оғиз кўпиртирадиганлар нима дейишаётганини эилмайди.

* * *

Маданиятнинг инқирозга юз тутиши сабаб-лигина келажак бошқа ҳамма нарсага қараганда китобга тегишлидир.

Тарих одамлар қанча кам ўқиса, китоблар шун-чалик кўп сотиб олинишидан далолат беради.

* * *

Амалда биз ҳеч қачон ҳеч нарсаи унутмаймиз.

* * *

Санъатда янгилик кўхна манзарага эга бўлиши керак.

* * *

Табиатда бўлганидек, санъатда ҳам ҳеч нарса йўқолмайди.

* * *

Ҳаётнинг энг буюк саволи - одамлар орасида қандай яшаш керак?

* * *

Шогирд - албатта бирор нимани ўрганишни хоҳлаётган одам бўлиши шарт эмас. Аксинча, кўпинча ўз устозига беғараз сабоқ бериш учун ҳам шогирдликка тушишади.

* * *

Зерикиш ўз афзаллигига эга, чунки сабот билан меҳнат қилиш туфайлигина ундан қутулиш мумкин.

* * *

Ижод қилиш, севиш ва ғолиб чиқиш учун яратилиш - дунёда яшаш учун яратилиш демакдир. Аммо уруш ҳаммасини буткул ютқазишга ўқитади ва биз йўк; бўлган нарсага айланади.

* * *

Дўзах - унга тушишга сабот билан интилганлар мушарраф бўлган алоҳида илтифотдир.

* * *

Ёшлигимда одамлардан улар менга бериши мумкин бўлганидан кўпроғини: абадий дўст бўлиш, туйғуларга содиқликни талаб қилардим. Энди улардан ўзлари беришлари мумкин бўлганларидан озни: ёнимда бўлиш ва сукут сақлашни талаб қилишга ўрганиб олдим. Уларнинг туйғулари, дўстлиги, эзгу марҳаматларига ҳамиша чинакам мўъжизадек - Тангрининг инъомидек қарайман.

* * *

Ирода - танҳоликнинг ўзгинаси.

•k k k

Тафаккур дунёни ўзгартириши учун у аввал ўз ижодкорининг ҳаётини ўзгартириши керак.

к к -к

Кундузлари кушлар парвози беҳудадек туйилади, лекин кечга бориб уларнинг ҳаракати собит мақсадли бўла бошлайди. Улар нимагадир интилади. Ҳаёт оқшомига етган одамлар ҳам шундай бўлиб қолишлари мумкин... Ҳаётнинг оқшоми бўладими?

к -к "к

Қашшоқ марҳамати - қалб сахийлигидир.

* * *

Одам хоҳишни жиловлаб олмагунича, ҳеч нарсани ўзига бўйсундира олмайди.

к к к

Ўз эҳтирослари билан яшаш - эҳтиросларга посанги бўладиган, уларга ўзгартириш киритадиган ва улар учун ҳақ тўланадиган ўз истаклари билан яшаш ҳам демакдир. Инсон сўзда эмас, балки амалда ўз уқубатлари билан танҳо қолишни, қочиб қутулиш истагини жиловлашни, бошқалар ўзи билан азобларини «баҳам кўриш» хаёлларига берилмасликни билса - энди унинг бирор нарсани ўрганиши шарт эмас.

к к к

Агар чуқур кўмсаш кемираётган одамларга бахт кулиб боқса, улар буни яшира олмайди: улар бахтни кучоқларида қисиб, рашкдан бўғиб ўлдирмоқчидек унга ташланишади.

* к к

Агар сенга ақл дунёсида яшаш бахти ато этилган бўлса, даҳшатли ҳайқирикларга тўла эҳтирослар

дунёсига кириш йўлини излаш - нақадар телба-
ликдир.

* * *

Қалбингга мақбулини танлаш ва бундан
чекинмаслик салоҳиятига эга бўл. Акс ҳолда ўлиш
афзалроқдир.

* * *

Ҳақиқат ёғду каби кўзни қамаштиради.

* * *

Одам қариб, доно ва яхши хулқли бўлиб
қолганида, эҳтимол, ўзининг ахлоқ ва донолик
қоидаларига зид бўлган собиқ қилмишларини ёдга
олишдан уялса керак. Бу жуда барвақт ёки жуда
кеч бўлади. Ўртаси йўқ.

* * *

Камбағаллик, бетоблик ва шахсий қусурларинг-
ни талаб этилганидек тушуниш, қабул қилиш ва
уларнинг заҳматини кўтариш учун ҳамма нарсани
қилганингдан кейин яна бир қадам қўйиш қолади.

* * *

Асримиз ҳақиқати: жиддий синовлар орасидан
ўтиб, ёлғончи бўлиб қоламиз.

Ҳар бир авлод учун ўзини дунёни ўзгартиришга
даъват этилган деб ҳисоблаш хос.

* * *

Ёзувчи вафот этганидан кейин унинг ижодини
қайта баҳолай бошлашади. Худди шундай одам

вафот этганидан сўнг унинг орамиздаги ўрнин] қайта баҳолай бошлашади. Демак, ўтмиш бутку. хомхаёллар билан тўлдирилган ўлим томонида] яратилган.

* * *

Худбин одамларни умуман кўргани кўзи йўЕ лекин алоҳида инсонни аяйди.

* * *

Ижодкор барчанинг қисматини баҳам кўрири тўғрисида қарор қабул қилганида ўзини шах сифатида қарор топтиради.

* * *

Тана қалбни қўмсаганида, абадий ҳаётда қал^ танадан ажралганидан азоб чекмайди, демак, ерг; қайтишни орзу қилмайди, дейиш учун асос йўқ.

* * *

Эхтирослар дунёсида уларни ўзига бўйсундир гангина яшай олади.

Қалб мавжуд экан, у бизга яратилган ҳолда ат этилган деб ўйлаш хато бўларди. Қалб ерда, буту ҳаёт давомида яратилади.

* * *

Ҳаётнинг ўзи узоқ ва азобли тўлғоқлардан боШҚ- нарса эмас. Инсоннинг ўзи ва азоблари томонидаз қалбни яратиш ниҳоясига етиши билан ўлим эиМ коқади.

* * *

Адашишлар - қувончли, ҳақиқат - даҳшат.

* * *

Инсон учун унга қусурларини муттасил пеш қилганга кўра фазилатларини эътироф этиш кўпроқ фойда келтиради. Ҳар бир одам ўзининг афзалликларини намоён этишга интилиши табиий. Бу қоида педагогика, тарих, фалсафа, сиёсатга ҳам тааллуқлидир.

* * *

Доно инсон учун дунёнинг сирлари йўқ, унга абадийликда тентираб юриш не ҳожат?

* * *

Агар давримиз фақат фожиали бўлсайди! У, шунингдек, қабиҳ ҳамдир. Шунинг учун ҳам унга айблов эълон қилиш ва афв инъом этиш лозим.

* * *

Ҳаётнинг ҳар дақиқасида мўъжиза ва мангу ёшлик яширинган.

* * *

Биз ҳамма нарсани энг яхши тарзда қила оламиз, ҳамма нарсани тушуниб, кейин уни эгаллай оламиз. Лекин биз ҳеч қачон ўзимиздан абадул-абад тортиб олинган муҳаббатни излаб гоп олмаймиз ёки уни ярата олмаймиз.

* * *

Мутафаккир, майли, ўзи учун равшан кўринган ҳулосалар билан шошилмаса, олға боради.

* * *

Фалсафа - уятсизликнинг замонавий шаклидир.

* * *

Барча буюк ишлар ва ғоялар муқаддимаси арзимасдир. Буюк ғоялар кўпинча чорраҳада ёки ресторанга киришда туғилади.

* * *

Фақат бир нарса - ўлим муқаррар, бошқа ҳамма нарсадан қочиб қутулса бўлади. Туғилишдан ўлимгача бўлган вақт оралиғида муқаррар ҳеч нарса йўқ: барини ўзгартириш ва хатто агар жуда хоҳланса, урушни тўхтатиб, тинч-осойишта яшаш мумкин.

* * *

Одамлардан ва буюмлардан мен воз кечаётганим йўқ (бунинг уддасидан чиқа олмасдим), одамлар ва буюмлар мендан воз кечяпти. Ёшлигим мендан қочяпти: худди ана шу - касалликдир.

* * *

Бирор буюк асар ҳеч қачон нафрат ёки жирканишга асосланмаган.

* * *

Инсон фақатгина ижтимоий мавжудот эмас. У, ҳеч бўлмаганда, ўз ўлими устидан ҳукмрон. Биз бир-бирларимиз билан ёнма-ён яшаш учун яратилганмиз. Бироқ чинакамига фақат ўзимиз учун ўламиз.

* * *

Инсон кўрқоклар қуршовида бўлса, ўзини ёлғиз ҳис этади.

* * *

Муҳаббатнингўз шон-шарафи бор. Уни йўқотиш билан муҳаббат тугайди.

* * *

Ҳеч нарса ўзингнинг умидсиз аҳволда эканлигингни идрок этишдек руҳлантирмайди.

* * *

Одамлар ҳамиша уруш қаерда бўлаётганлиги ва унинг жирканчлиги нимадалигини англаб етишни хоҳлашарди... Бу - жанг қилаётганлар ва фронт орқасида қолганларнинг даҳшатли ёлғизлигида, хаммани қамраб олган шармандали тушкунлигида ҳамда вақт ўтиши билан юзларида акс этадиган маънавий тубанлигидадир. Шунда йиртқичлар салт анати бошланади.

* * *

Одамлар, бир томондан, никоҳ ва муҳаббатни, иккинчи томондан - бахт ва муҳаббатни сабот билан чалқапгиришади. Ҳолбуки, улар мутлақо турлича нарсалардир. Бевосита шунинг учун муҳаббат жуда ноёблигига қарамасдан, никоҳ қурганлар орасида бахтиёрлар ҳам учрайди.

* * *

Одамнинг баҳоси қанча туради? Одамнинг ўзи нима? Кўрган-кечирганларимдан кейин, умримнинг охиригача унга нисбатан ишончсизлик ва бутун вужудни қамрайдиган хавотир йўқолмайди.

* * *

Сукут сақлаш - ўзига ўзининг ишончидир.

* * *

Фикрловчи инсон, одатда, буюмлар тўғрисидаги тасаввурини уни рад этадиган янги далиллар ёрдамида солиштириш билан шурулланади. Фикрнинг ана шу силжишида, ана шу ўзгарувчанлигида, онгли тузатишида ҳақиқат, яъни ҳаёт томонидан бериладиган сабоқ мужассамлашган.

* * *

Жисмоний раҳқ кўп жиҳатдан ўзини-ўзи қоралашдир. Ўзинг нимага қодирлигингни билганинг ҳолда маҳбубанг ҳам худди шундай йўл тутади деган қарорга келасан.

* * *

Фалсафанинг баҳоси - файласуфларнинг баҳосидир. Инсон қанчалик мутафаккир бўлса, фалсафадаги ҳақиқат шунчалик кўп бўлади.

* * *

Инсон ўлимдан кўрқишини енгмагунича, ўзини эркин ҳис эта олмайди. Аммо бунга ўз жонига қасд қилиш орқали эришиш керак эмас. Қўркувни таслим бўлиб енгиб бўлмайди. Ўлимга тик қараганча қайғуга ботмасдан вафот эта олиш лозим.

* * *

Ғоя учун ўлимга маҳкум бўлиш - ғоядан устун туришнинг яккаю ягона воситаси.

* * *

Узлигимизча бўлиш учун вақтимиз етишмайди. Вақтимиз фақат бахтли бўлиш учун етарли бўлади.

* * *

Инсон қалби ўқинч билан фақат ўзига қакшат-
қич зарба берган нарсани такдир деб аташга мойил.

* * *

Муҳаббат - адолатсиздир, лекин муҳаббатга
биргина адолатнинг ўзи етарли эмас.

* * *

Азобли туйғу: адолатга хизмат қилипман деб
ўйлаб, амалда адолатсизликни кўпайтириш. Ҳеч
бўлмаганда, буни тан оламиз ва бу билан азо-
бимизни мушкуллаштирамиз; ахир бу умумий
адолат мавжуд эмаслигини тан олиш билан баб-
баравар. Энг даҳшатли исён кўтаришга журъат
этиб, пировард натижада ўз ожизлигинини тан
олиш - мана шуниси уқубат.

* * *

Воқелик билан тўқнашувга бардош бера олмагаи
муҳаббат - муҳаббат эмас. Аммо бу холда сева
олмаслик - эзгу қалблар имтиёзидир.

* * *

Муҳаббат ё кучайиб боради, ё поёнига етади. У
нақадар бахтсиз бўлса, шу қадар кучли жароҳат
етказди. Агар муҳаббат ижодий қудратга эга
бўлмаса, инсон чинакамига ижод қрхлиши им-
кониятини бир йўлға тортиб олади. Муҳаббат -
мустабид хз^смдор, лекин ўртамиёна ҳукмдордир.

* * *

Бир неча китобини чиқариб, янги асариди: "Шу
пайтгача хато йўлдан кетаётган эканман. Энди

хаммасини бошидан бошлайман. Ҳақ эмаслигимни тушундим", - дейдиган мутафаккирни тасаввур этайлик. Бундан кейин ҳеч ким уни жиддий қабул қилмайди. Ҳолбуки, бу билан у ўзининг фикрлаш ҳукуқини исботлаганди.

* * *

Муайян ёшга етганда одамлар ўр^{таси} Дағи тўқнашувлар вақт ила курашиш билан мураккаблашади. Энди буниси - умидсизликдир.

* * *

Яшашдан мақсад тўғрисидаги саволни барча саволлар орасида энг кечиктириб бўлмайдигани деб ҳисоблайман.

* * *

Ҳақиқат сирли, тутқич бермас, уни муттасил янгидан забт этишга тўғри келади.

* * *

Санъат муаммоси - таржима муаммосидир. Китобхонга маълум бўлмаган 5пиринган маънони ҳисобга олиб асар битадиганлар - ёмон ёзувчилардир. Асарни икки киши бўлиб ёзгандек битиш керак: бунда, асосийси, ҳамма жойда бўлганидек - ўзингни ирода этишни ўрганиб олишдир.

* * *

Оташ асарлар истехзоли файласуфлар томонидан яратилади.

* * *

Саёҳат энг буюк ва жиддий фан сифатида яна ўзлигимизга қайтишга ёрдам беради.

* * *

Сиёсатчилар тенглик эркинликка нақадар душман эканлигини англашмайди. Грецияда куллар бўлганлиги учун хур одамлар яшаган.

* * *

Нима учун мен файласуфмас, балки адибман? чунки мен ғоялар орқали эмас, балки сўз орқали фикрлайман.

* * *

Тарих олдидаги масъулият одамлар олдидаги масъулиятдан халос этади. Унинг қулайлиги худди шунда.

* * *

Одамлар нима учун ичади? Ичкиликбозликдан сўнг ҳамма нарса маънили бўлишидан, ҳамма нарса энг юқори чўққига кўтарилишидан. Хулоса: одамлар ожизлигидан ёки норозилик белгиси сифатида ичади.

* * *

Тафаккурнинг биринчи иши - ҳақиқатни ёлғондан ажратишдир.

* * *

Эртами-кеч шундай вақт келадики, одамлар бир-бири билан курашишдан ва бир-бирига азоб беришдан тўхташади, ниҳоят ўзгани, у қандай бўлса, шундайлигича яхши кўриш кераклигига кўникишади. Бу - фалакиёт салтанатидир.

* * *

Ҳамма нарса ўз-ўзидан содир бўлишига ишонмайдиган - кўрқокдир, лекин инсон қисматига ишоннадиган - телбадир.

•к % *

Эҳтимол, мени ҳайкал олдига тошга бўлган мухаббатим етаклайди. Ҳайкал инсон қиёфасига ўзим буюкликни бусиз тасаввур эта олмайдиган салобат ва бефаркликни қайтаради.

* * *

Санъатнинг буюклиги гўзаллик ва укубат, одамларга мухаббат ва ижод эҳтироси, ёлғизлик азоби ва оломондан ғижиниш, исён ва мураса ўртасидаги абадий ҳардамхаёллик тиғизлигидир. Санъат икки жар - энгилтаклик ва тарғибот ўртасида мувозанат сақлайди. Катта ижодкор одимлаётган чўққи қоясидаги ҳар бир кадам - саргузашт, ниҳоятда катта хавф. Бироқ санъатнинг эркинлиги ана шу хавфда мужассамлашган.

* -к *

Қариш-ҳиссиётлардан ачинишгаўтиш демакдир.

* * *

Ҳамиша ҳақ бўлишга интилиш - одобсиз ақл белгисидир.

* * *

Ёлғон сўзлай олмагангина эркиндир.

* * *

Авлиёлик ҳам исён: авлиё нарсаларни қандай бўлса шундайлигича қабул қилмайди. У ўз зиммасига дунёнинг бутун қайғусини олади.

* * *

Энг хавфли ҳавас: ҳеч кимга ўхшамаслик.

* * *

Менинг дунёмнинг сири: Тангрини инсонни мангу барҳаёт эмасдек тасаввур этиш.

Ким ҳақиқатни яхши кўрса, никоҳдан муҳаббатни, яъни, сохта бўлмаган севгини излапИ керак.

* * *

Ҳаёт яшаш учун арзиши ёки арзимаслига масаласини ҳал этиш - фалсафанинг энг асосий саволига жавоб беришдир. Бошқа ҳамма нарса: дунёнинг уч ўлчамлиги, онг тўққиз ёки ўн икки тоифага амал этиши - иккинчи даражалидир.

* * *

Тафаккур соҳасида иложи бор энг катта тежамкорлик - дунё сирини англаб бўлмасликка кўниш ва инсоннинг ўзи билан шуғулланишдир.

* * *

Фақат образлар орқали фикр юритиш мумкин. Файласуф бўлишни хоҳласанг - романлар ёз.

* * *

Муҳаббат устида ҳеч нарса қуриб бўлмайди: у - қочиш, оғриқ, қувонч ёки кескин қулаш дақиқаларидир.

* * *

Фан нима мавжудлигини эмас, балки нима амал этаётганлигини тушунтиради.

ЧУЛПОН ВА КАМЮ¹

Сўнгсўз ўрнида

"Кеча еа кундуз" ва "Бегона" романларининг айрхлм типологик хусусиятлари

XX аср жаҳон адабиётига бир қатор буюк сўз санъаткорларини берди. Улар ўз ижоди билан жаҳон адабиёти хазинасини бойитдилар. Адабиёт майдонида шуҳрат қозонган ёзувчилар қаторида Альбер Камю ҳам бор. Яқин-яқингача Альбер Камю бизнинг тасаввуримизда ярмафсонавий деб номласа бўладиган ғарб мутафаккирлари ва сўз усталари қаторига кирарди.

1960 йилнинг кишида Камю автомобил халокатида халок бўлади. Дастлаб Камю билан яқин дўст бўлган, кейинчалик эса ажрашиб кетишган Сартр «Камю билан видолашув» мақоласида ғарб маънавий ҳаётида унинг ўрни ва сиймосини тасвирлаб берди: «Камю бизнинг асримизда ва жорий тарихга қарши баҳсларда ахлоқпарастрлар қадимий тоифаларининг *Бутуктъ1* ворисидир. Бу ахлоқпарастрларнинг ижоди француз адабиётидаги ўзига хос саҳифани ташкил қилса ажаб эмас. Камюнинг тор ва соф, шафқатсиз ва ҳиссий қатъиятли гутманизми нима билан тугаши мужмал бўлса-да, даврнинг қақшатқич ва бадбашара эпкинларига қарши кураш олиб борди. Шунга қарамай, у ўжарлик қилиб айтилган «Й5^к»лари билан макиавелличиларга хилоф ўларок,

¹ Шахноза Тўйчиева. Чўлпон ва Камю // Жаҳон адабиёти журнаАи. 2001 йил, 6-сон. - 146-151-бетлар.

корчалонликнинг олтинларига хилоф ўларок, унинг қалбидаги маънавий қатламларини мустақамлайди».

1913 йил 7 ноябрда Жазоир шаҳри яқинидаги қишлоқда француз ишчиси оиласида дунёга келган Камю дастлаб Жазоир университетида қадимий юнон фалсафаси билан шуғулланди, маърифий ишларга бош-қош бўлди. 1935 йилда у сайёр Мехнат театрини ташкил қилиб, у ерда ўзи ҳам драматурглик, ҳам актёрлик, ҳам режиссёрлик қилди. Шу давр ичида унинг лирик эсселаридан иборат икки кичик китоби нашрдан чиқди - «Авра ва астар» (1937) ва «Никох» (1939).

1940 йил баҳорида Камю Парижга кўчиб ўтди ва йирик газеталардан бирида ишлаб берила бошлади. Ўш вақтида Жазоирда бошлаб кўйган кўлэмаларини тугаллаш устида ишларди. 1938 йилга келиб адибнинг «Калигула» трагедияси, «Бахтли ўлим» романи, «Сизиф ҳақидаги миф» фалсафий эссеси, «Бегона» романиёзибтугалланди. «Бегона» 1940 йил май ойида тамомланганига қарамай, фақат 1942 йилнинг ёзида нашрдан чиқди. Икки йилдавомида бу асар Камю билан биргаликда йўл кезди. Дастлаб Клермон-Ферран, кейин Лион, у ердан ўзининг юртига ва озроқ вақт Орандага саёҳат қиларкан, Камюнинг йўл халтасида «Бегона» ҳам зўнга ҳамроҳ бўлди. Бу орада «Сизиф ҳақидаги миф» асари ҳам тугалланди ва ёзувчининг кўлёма дафтарида «Вабонинг дастлабки сатрлари қораланди. 1947 йилда чиққан «Вабонинг», 1948 йилда «Қамал» ва 1949 йилдаги «Такводорлар» пьесаси Камюга халқаро миқёсда шўрат келтирди.

1951 йилда эълон қилинган «Исёнкор одам» фалсафий памфлети атрофидаги баҳслар ёзувчининг дўсти - Сартр ва сўл зиёлилар билан келишмовчиликка сабаб бўлди. Ўз ғояларини олдинга

суришга интилган Камю «Долзарб кайдлар» деб номланган уч китобдан иборат публицистик асар ҳам яратди.

1957 йилда Альбер Камю Нобель мукофотига сазовор бўлди.

«Ёз» қиссаси ва «Кулаш» лирик эссесида ёзувчи Жазоирда ўтган ёшлик чоғларини эсласа, «Қувғин ва подшолик» ҳикоялар тўпламида қалб изтиробларини тўкиб солган. Уни кўп доираларда «Ғарбнинг виждони» деб атай бошладилар.

Умрининг охирги йилларида Камю деярли ҳеч нарса эълон қилган эмас. У режиссура билан шуғулланишни лозим топди ва Фолькнернинг «Роҳиба аёл марсияси» ва Достоевскийнинг «Алвастилар» асарини сахналаштиришга ҳаракат қилди.

Камю 1960 йил 4 январда Париждан - Рождество кунларидан қайтаётиб автомобиль ҳалокатига учради. Ўлимидан кейин унинг ёзув столидан фақатгина «Биринчи одам» деб номланган қиссанинг дастлабки саҳифалари ва ён дафтарчалари топилди, холос.

Буюк сўз усталари реалистик адабиётга янги имкониятларни очиб бердилар. Камю ижодида инсон янада ёрқин ва кенг тасвирланади. Шзшдай асарлардан бири Камюнинг «Бегона» романидир. Шундай бўлиб чиқдики, ўзбек адабиётида бу романнинг даракчиси ҳам эълон қилинди. Бу Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романи эди...

Камюнинг катта шов-шувларга сабаб бўлган «Бегона» қиссаси - XX аср француз адабиётининг машҳур асарларидан бири. Бу асар ҳақида кўп ёзишган ва ёзишяпти ҳам. Кзпгина баҳсларга сабаб бўлган бу қиссанинг бош қаҳрамони - Мерсо атрофидаги мулоҳазалар турли фикрларни келтириб чиқаради. Қаҳрамонни гоҳида ахлоқ-одоб нормаларидан чиқиб кетган деб айблашса,

гохида эзгулик ва ёвузлик нормаларидан устун турувчи қандайдир мавхум қахрамон сифатида талқин этишди. Асарни ўқиган китобхон жазоирлик камсуқум хизматчи Мерсонинг ҳаётида рўй бераётган муҳим эпизодларни бир қаторга териб кўриши мумкин: ғарибхонада онасининг тобути ёнида ўтган тунги бедорлик, ёзнинг жазирама иссиғидаги дафн маросими; эртаси куни бирга ишлаган аёл билан бўлган учрашув ва икки ёшнинг шахвоний муносабати; якшанбадаги сафарда тасодифий танишлари билан денгизга бориши ва қасддан қилинмаган жиноятнинг содир этилиши; жиноятчи устидан ўтказилган тергов ва суд. Суддан сўнг ўз жазосини кутаётган бахтсиз қотил хоҳласак ҳам, хоҳламасак ҳам ҳукмнинг ҳаққоний ёки ҳаққоний эмаслиги тўғрисида бизни ўйлашга мажбур қилади, олий судга, яъни - инсон виждони судига мурожаат қилишга даъват этади. Қонун ҳимоячиларининг адолатсиз ҳукми ҳам ўз-ўзидан жиноятдир. Асар биринчи кўринишда содда, ўзининг «тарофдор» ва «қарши»лари билан диққатни тортади ва тинчлик бермайдиган бошқотирмага айланади. «Бегона»ни баён қилувчисида ярамас ва ваҳший махлуқ ва донишманд, разил инсон ва халқ ўғлони, инсонийликдан маҳрум ва инсониятдан юқори турувчи шахсни кўришади. Камю аввал хайрон бўлар, кейин жаҳли чиқарди. Охирига бориб эса ўзи бу чалкашликларни ошириб юборди, унинг кўзида бу «биз арзийдиган ягона Худо» (Христос) эканлигини маълум қилди.

Ҳозирга қадар ўзбек адабиётшунослигида «Бегона»нинг «Кеча ва кундуз» билан ўзаро муносабати муаммоси кўтарилмаган.

Камюнинг «Бегона» романи билан Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романи деярли бир вақтда яратилган. Мақолада Чўлпон ва Камю романларида

ёзувчилар қўллаган айрим усуллар чоғиштирма таҳлил этилади. Шу билан бирга, Камю ва Чўлпон қўллаган стилистик усулларнинг умумий типологик ўхшашликлари аниқланади.

Энди бевосита романларга мурожаат қилайлик. Чўлпон романида Зеби атрофидаги воқеалар қандай содир бўляпти? «Зеби шундай бир отанинг қизиқим, унинг кўлида ҳар қандай кучли майлларини ҳам юганлаб тутмоққа, кўнгилнинг ҳар бир ҳавас ва тилагини кўринган жойида бўғиб ташламоққа тўғри келади».

Зебини ўз ихтиёрисиз мингбошига эрга беришди. У қанча уринмасин, охир-оқибатида хотинликни тан олади... Мингбоши ўлди ва унинг ўлимида Зебини айблашпти. Зебининг бу ўлимга ҳеч ҳам дахли йўқ. Бизни қизиқтираётган нарса - унинг устидан олиб борилаётган тергов ва суд жараёни.

Иккала воқеада ҳам жиноят содир этилган. Бундай олиб қараганда, фарқи шундаки, Мерсо тўппончадан ўқ узиб, одам ўлдирди, Зеби эса жиноят қилгани йўқ, лекин ҳар иккаласи жазога ҳукм қилинган. Бироқ Мерсони содир этган қотиллиги учун эмас, балки онасига (онасининг ўлиmidан кейин) бўлган муносабати учун айблашпти. Икки қаҳрамон тақдирида ўхшашлик бор. Асарлар ҳар иккала ҳолда ҳам китобхонни XX асрнинг тарихий-маънавий чоррақасига олиб чиқади: Чўлпонни ҳам, Камюни ҳам адолатсизлик билан яккама-якка қолган ёлғиз шахс тақдири, дунёси қизиқтиради.

Ақбарали мингбошининг ўлдирилиш сахнаси «Кеча ва кундуз» романининг сюжетида («Бегона»да арабнинг ўлдирилиши) бурилиш ҳосил қилади. Бу сахна асар йўналишини бир-бирига мурожаат қилувчи қисмларга ажратади. Биринчи қисмда Зебини турмушга бериш воқеалари, мингбоши

уйидаги шароит, кундошлар билан бўлган муносабатлар; иккинчи қисмда эса Зеби устидан тергов ва суд жараёни ҳақида сўз боради. Биринчи қисмдан китобхонга таниш бўлган фактлар иккинчи қисмга ҳам киради, бироқ қонун ҳимоячилари талқини остида умуман бошқа мазмун касб этадики, Зеби уларни тасаввур қилиш у ёқда турсин, англаб етиш имкониятига ҳам эга эмас. Маълумки, суд жараёни рус тилида олиб борилади, савол-жавоб тилмоч ёрдамида ўтади. Бу эса Зеби вазиятини янада кийинлаштиради...

Жаҳон адабиётшунослигида кўпчилик ёзувчилар ўз асарларига «ойна» образини киритадилар. Бу билан улар тасвирга аниқлик киритадилар. «Ойна» образи Жойс, Пруст, Набоков асарларида қўлланилган. Шу билан бирга, Камю ва Чўлпоннинг биз кўриб чиқаётган асарларига ҳам ойна образи киритилганини лувоҳи бўламиз. Бу ўринда Камюнинг сўзларини эслаш жоиз: «...китобнинг мазмуни икки қисмнинг фақат параллел келишидан ташкил топади. Иккинчи қисм - бу ойна, лекин шундай ойнаки, ҳақиқатни таниб бўлмас даражага олиб чиқади».

Бу фикрни далиллаш учун «Бегона»дал парча келтирайлик:

«Ҳимобчи хирқасининг кенг енгларини хилпиллатиб, баралла хитоб қилди:

- Мана, қанақа экан бу жараён! Ҳаммаси тўппат-тўғри ва ҳаммаси тескарига бзфилган!»

«Кеча ва кундуз» ҳамда «Бегона»нинг қисмлари орасида (суд жараёни парчалари назарда тутиляпти) китобхонда абсурд туйғусини туғдирзшчи тафовут борлиги сезилади. Зеби ва Мерсонинг ҳақиқий ҳаёти ва суд аҳлининг бз^и қандай «кўриши» орасида номутаносиблик вужудга келди. Худди мана шу нарса ёзувчиларнинг бадий тизимида етакчи ассиметрия (абсзфд)дир.

Иккинчи қисмда Чўлпон ҳам, Камю ҳам ўз аҳрамонларини суд аҳлига юзма-юз қўяди, шунда ҳам тергов давомида улар фақат саволларга жавоб Зерадилар (эслатиб ўтамиз, Зебининг аҳволи Мерсоникидан ҳам оғирроқ), лекин уларнинг эътирофлари қонун ҳимоячиларининг ақлига зиғмайди. Агар Мерсо жамият қонунларига риоя қилмас экан, бу билан у ҳеч нарсани яширмайди, ҳеч нарсани бўрттирмайди, ёлғондан нажот кутмайди; Зеби бўлса жамиятда бундай ўйинлар мавжудлигидан умуман беҳабар: «Зеби суд раисининг бола эмаслигини қайдан билсин? Шу ерда ўтирган шунча эркакнинг ойдайд равшан бир нарсани англамасликларини қайдан билсин? «ўрис-мусулмон бўлиб шунча одам ўтирибди, ахир. Мингбошини ўлдирган Зеби эмаслигини ҳаммаси биледи. Вилиб туриб яна қайталаб сўрай бергани кизиқ! Ё ўсмоқчилаб сўрармикин?»

Суд раиси гапирмоқчи бўлиб ўрнидан турган вақтда Зеби: «Ана, сўроқ тамом бўлди. Энди уйимни қандай қилиб топиб бораман?», - деб ўйлади. Мана, Зебининг фожиаси! Унинг тақдири ҳал бўляпти, у эса уйини топиб бориш хавотирида. «Суд раиси қандай ҳукм чиқарар экан» деб, у ҳатто ҳаёлига ҳам келтирмайди. Зеби ўзига ишонади, «ахир ўлибдими, ўз эрини ўлдириб». Шу ўринда Зеби психологиясига хос бўлган яна бир хусусият кўзга ташланади. Ёзувчи Акбарали образини таърифлашда, унинг нақадар «бадбашара, ўлгудек хунук, одам кўрса кўрқадиган хотинбоз» эканини айтади. Шуларга қарамай, Зеби ҳаммасига кўнди ва ҳатто фарзанд кўриш ниятида. Ахир чойнакдаги сув «ирим сув» эди-ку! Мингбопининг ўлимида Зеби айбдор эмас - бунга ишончи комил, чунки чойнакдаги сувни ўзи берган бўлса ҳам, ичига зах;ар солинганидан хабари йўқ. Бу масаланинг бир

томони. Тарозининг иккинчи палласида суд аҳли турибди. Айбнома хусусида уларнинг фикри умуман бошқа. Зеби ўз айбини инкор этмоқда, суд аҳли эса айбига ўзи иқроф бўлганини таъкидламоқда, мана шу икки қарама-қаршилик, юқорида айтганимиздек, абсурдга олиб келяпти. Ҳам Мерсо, ҳам Зеби устидан ўтказилган «ҳаққоният маросими» абсурд элементларига бой. Шундай қилиб, ҳар иккала вазиятда қаҳрамонларнинг суд аҳли билан тўқнашуви бу ноошкор вауюштирилган зулми мужассамлаштирувчи жамият билан учрашувдир. Зеби ҳам, Мерсо ҳам самимий. Ҳар иккала қаҳрамон ижтимоий шахс эмас, лекин суд аҳли уларнинг аввалги ҳаёти лавҳаларидан ўзлари учун керак бўлган ашаддий жиноятчи образини яратадилар. Романга мурожаат қилайлик. Мерсо прокурорнинг айбловидан хайратга тушади:

«- Жилла қурмаса, у афсус қияптими? Гўё ҳеч нарса бўлмагандай! Тергов давом этган шунча вақт ичида бирон марта бу одамнинг ўз қилмишига сал-пал бўлса ҳам пушаймон бўлганини эшитмадик, деган гапи қулоғимга етиб келгунча, 3^{ни} эшитмай кўйдим... Бунақа ёвузлик, - деди у, - сира ақлга сиғмайди. У инсоний суд жиноятчига шафқатсиз эказо беришига умид қилишга жзфъат этади. Лекин у ҳатто бундай мудҳиш жиноятдан ҳам менинг тошбағирлигимни кўрганчалик даҳшатга тушмаганини кўрқмай айтади. У шундай ёндашади: тошбағирлиги билан ўз онасини ўлдирган одам отасига жинояткорона қўл кўтарган одам билан баб-баравар инсониятдан юз ўгиради. Ҳар ходда, биринчиси иккинчисининг қилмишларига йўл очиб беради ва маълум маънода бу қилмишларга бошланғич бўлиб, уларни муқаррар қилиб қуяди».

Прокзфор Мерсонини айблов нутқида унинг қанчалар разил, ўз онасининг қотили (аслини олганда

Мерсо онасини эмас, арабни ўлдирган!) эканини «тўлқинланиб» гапиради. Айбланувчи онасини дафн қилиш маросимида йиғламаган, ўликнинг тобути тепасида таклиф қилинган қаҳва ва сигаретдан бош тортмаган, булар прокурорнинг фикрича, «бу одамни онасини кўмган куни кўнглида жиноятчи бўлгани»ни исботловчи далилдир.

Худди шу ўринда Зебига билдирилган даъволарни эслайлик: «Прокурор ўрнидан туриб, икки кўлини столга қўйди-да, ярим энгашиб туриб деди:

- Мен бу таклифга қарши эмасман. Албатта, менинг бу масалада бошқа мулоҳазаларим бор. Мен уруш вақтининг нозик пайтларида бўлган бу ўлдиришга оддий ўлдириш каби қараёлмайман. Ўлдирилган одам Русия давлатига ва подшога садоқати билан танилган одам эди. Уни «ёш сарт» махфийлари, айникса, уларнинг душманимиз бўлган Туркия билан фикран боғланишган унсурлари ёмон кўрардилар. Мен бу «сода» ва «гуноҳсиз» сарт аёлининг шундай унсурлар кўлида ўйинчоқ бўлмаганига амин эмасман...

Мана шу нуқталардан қараб, мен бу «содадил», «ювош» ва «гуноҳсиз» сарт қизига энг олий жазо талаб қилмоқчи бўламан».

Шу билан бирга, романда калтабин адвокат, инсофсиз прокурор (Толстойнинг «Тирилиш» романидаги касбдошига ўхшаб у ҳам ишни тезроқ, яқунлашга ошиқади), сохталикка тайёр суд раиси иштирок этувчи судга карикатура берилган.

Аслида, Мерсонинг иши 5^{нинг} аралашувисиз ўтди:

«Мерсонинг ҳимоячиси сўз олди: «Ахир 5^{нинг} нимада айблашяпти ўзи, - деб қичқириб юборДИ у, - одам ўлдирганидами ё онасини к5^{нинг}ганидами?!

Прокурор қўлларини паҳса қилди, мени айбдор ва тариқча ҳам шафқатга арзимайди, деб

айюҳаннос солди. Менга фақат бир нарса сал-пал нокулай бўлди, ҳар қанча ўйга чўммай, барибир, ҳар замонда гап қўшгим келди, лекин ҳар гал ҳимоячи:

- Жим туринг! Ўзингизга яхши бўлади, - деб изн бермади. Шундай бўлиб чиқдики, менинг ишимни мени аралаштирмай кўришди. Ҳамма нарса менинг иштирокимсиз бўлди. Тақдирим ҳал қилинпти, лекин мендан ҳеч ким ўзинг бу ҳақда қандай фикрдасан, деб сўрамади».

Роман якунида алам доираси ўралиб қолди. Шундай қилиб, қудратли ёлғон механикаси билан заҳарланган Зеби ва Мерсо ўз ҳақиқатлари билан қолдилар.

Жамият Мерсони гильотинага жинояти учун юбормайди (арабнинг ўддирилиши ҳақида мохиятан сўз бормайди). Зеби тақдирида ҳам худди шундай. Агар жамият шундай йўл тутган экан, демак, ундан ҳам оғирроқ жиноят содир бўляпти.

Чўлпон ҳам, Камю ҳам инсон ҳимоясига туришга ҳаракат қилишди. Улар қаҳрамонни сунъийликдан озод қилишди. Роман устида ишлаш жараёнида бу икки ёзувчи ҳаққат муаммоси билан алоқада бўлган озодлик муаммосини ҳал қилишди. Бу тезисни исботлаш учун Чўлпон ўз қаҳрамонини сзъний бегоналик вазиятига кўяди. Аслида, Зебининг устидан олиб борилган суд жараёни ҳам (худди Мерсо каби) қаҳрамон иштирокисиз ўтади. Ҳар иккала ёзувчининг суд жараёни тасвирланаётган парчасига синчковлик билан назар ташласак, бу эпизод сахна кўринишига айлангандек бўлади: қаҳрамонларнинг костюмлари, декорациялар (стол, курсилар, кресло, кўзойнак қутичаси, вентилятор...). Ҳар икки романга муурожаат қилайлик:

«Суд мажлиси бўладиган кенг залда шамоллар 5^чиб ўинарди. Қатор-қатор тизилган Вена курси-

\ари хафталик уйқуларидан хали ҳам уйғонмаган эдилар. Энголдингикатордахоким, ноиб, гарнизон бошлиғи, полиция бошлиғи, поп, учинчи катордаги энг чекка курсида оппоқ ва зўр саллали чол - жоме мачитнинг ингичка овозли имоми ўтирарди. Бир томонда - закунчи, бир томонда - тилмоч; бошқа ҳеч ким йўқ.

Зеби икки конвойнинг яланғоч қиличи ўртасида залга кириб келди; устида қора барқут паранжи, қора чиммат, оёғида амиркон маҳси-калиш билан суд қаршисига келиб тўхтади.»

Келтирилган парча тайёр сахна кўриниши ва биз яна абсурд элементларга дуч келамиз: «зўр саллали чол - жоме мачитининг ингичка овозли имоми»; «Зеби икки конвойнинг яланғоч қиличи ўртасида залга кириб келди». Чўлпон зўр саллали чолни тасвишлаб туриб, унинг овози ингичка эканини таъкидлаб ўтади; биз учун беғубор, дили ҳам, тили ҳам пок, ўзи ҳимояга муҳтож бўлган Зебини ваҳший жиноятчини ушлагандек, яланғоч қилич ўртасида залга олиб киришади.

«Бегона»даги парчани ҳам кўриб чиқамиз:

«Чап ёнимдатараклатиб курси суришди, ўгирилиб қарадим - баланд бўйли, пенсне таққан қотма бир одам қизил хирқасини хафсала билан тўғрилаб энди ўтираётган экан. Бу - прокурор эди. Суд ижрочиси суд келаётганини эълон қилди. Айни шу пайти иккита бахайбат вентилятор гувиллашга тушди. Уч киши - суд кирди - иккитаси қора, биттаси қизил хирқа кийган, ҳар бирининг қўлтиғида қоғоз солинган жуздон, тез супага йул олдилар, к^зил кийгани 5фтадаги курсига ўтирди, папоғини рўпарасидаги столга қўйди, тепакалини рўмолча билан артиб, суд мажлисини очик деб эълон қилди.

Мухбирлар аллақачон қаламларини шайлаган эдилар. Уларнинг юзи беғам ва жиндайгина истехзоли

кўринарди. Айтгандай, юпка кулранг костюм кийган, хаворанг галстукли, уларнинг ичида энг ёш биттаси хали рўпарасидаги стодда ётган ёзғичини қўлига олмай, фақат менга тикилиб ўтирган эди».

Саҳна кўриниши элементлари биз кўриб чиқаётган романларда жонли тасвирланган яна бир парчани киритмоқчимиз:

«Эрталаб етти яримга келиб қамоқхона машинасида мени суд биносига олиб боришди. Иккита миршаб мени зах тортган бир хужрага олиб кирди, бу ерда коронғилик хиди анқирди. Эшик олдида кутиб ўтирдик, эшик нарёғидагилар эса гаплашади, бир-бирини чақиради, курсиларни суради, хуллас, ғала-ғовур, талотўп, гўё концерт ўтиб, энди жуфт-жуфт рақс тушишга хона ўртаси бўшатилаётган хайрия окшомига *ўхшайдк*. Миршаблар хали мажлис бошлангани йўқ, деб айтишди, бирови менга сигарет тутди, мен рад қилдим. Салдан кейин менга кўркмаяпсизми, деди, мен йўқ, дедим. Қай бир маънода менга хатто қизиқ эди, кзфай-чи, қана^а бўлар экан, хали бирон марта судга тушиб кзфмаганман».

«Бегона»да суд бошланиши олдидан бўлаётган саҳна тасвирланаётган бўлса, «Кеча ва купдуз»да суддан кейинги саҳна тасвирланади:

«Суддан *сўи* у ёқ-бу ёқда тартибсиз қолиб кетган курсилар бозорчиларнинг карвонсаройга боғлаган отлари сингари бир-бирларига тескари эврилганлар...»

Кўрамизки, ҳар икки ёзпвчи суд залининг тасвирига бефарқ қарамайди. Шу билан бирга бир-бири билан боғланмаган, тарқоқ диалоглар - драматик ҳолатни кучайтирувчи парчалар ҳам келтирилган:

«Закунчи суд раисининг мурожаатини кутмасданок ўрнидан турган эди:

- Мен ҳам сўз айтишдан воз кечаман! - деди у, ша дархол жойига ўтирди.

Суд ҳайъати ўрнидан туриб, ичкарига чекинди.

«Ана, - деб ўйлади Зеби, - ўзим айтган ҳамма? ап ойдаи равшан... Энди уйимни топиб кета элармикинман?»

«Бегона»да Мерсонинг қўшниси Селест гувоҳлик эераётиб, содир этилган жиноят хусусида шундай дейди:

«- Мен шундай ҳисоблайман, бу бахтсизлик. Бахтсизлик нима, буни ҳамма билади. Бахтсизлик қаршисида ожизсан одам. Мана, шунинг учун ҳам буни бахтсизлик деб ҳисоблайман. У яна давом этмоқчи эди, аммо раис, жуда яхши, раҳмат, деди. Лекин бари бир, у яна баъзи нарсаларни айтмоқчиман, деб туриб олди. Ундан қисқароқ қилишни сўрадилар. У яна менинг бахтсизликка учраганимни қайтарди. Шунда раис:

- Ҳа, тушунарли, - деди. - Лекин биз ҳам сиз айтаётгандақа бахтсизликни суд қилиш учун бу ерда турибмиз. Раҳмат сизга».

Мерсо жараён давомида пушаймон бўлмади, балки қонун ҳимоячиларига бегоналарча ва ҳайрат билан қарайди. Бахтсиз қотилнинг қадам-бақадам гильотинога яқинлашиши, унинг қилмишлари муфассал ва бир-бирига зид ҳолда таҳлил қилинган. Мерсо шаънига мақтовлар ҳам, таъна, гинакудурат ҳам айтилган. Хуллас, маълумот ва фикрмулоҳазалар керагидан ортиқча.

Қайси бир парчани ўқимайлик, дастлабки фикр ўзгармай қолади: у «бегона». Лекин нимага бегона? Бу ўринда Камю шубҳа қолдирмайди: ғайриихтиёрий қотил атрофдагиларнинг ўйинини ўйнамагани учун жазога ҳукм қилинган. Бу маънода у ўзи яшаётган жамиятга ёт. У ҳаётда бошқалардан нарироқда юради. У ёлғонни рад

этади... Бор нарсани гапиради, ниқобланишни четлаб ўтади, жамиятда ўзини таҳдид остида сезади.

Омади келмаган судланувчи - ҳимоя ва айблаш ўйинида ортикча, унинг ҳаёти тикилган бу ўйин қоидаларини англамайди. Ўйин иштирокчиларининг юришлари сирли, бу Мерсога залда бўлаётган йиғилишнинг «ҳаётда бўлаяптими» деган фикрни уқтираётгандай бўлади. У ҳайрон, чунки чиндан ҳам тушунмайди. Бироқ бу тушунмовчилик ўзига хос ожизлик эмас, балки сергакликдир.

Чўлпон ҳам, Камю ҳам адабиёт тарихига ўзига хос услуб асосчиси бўлиб кириб келдилар. Уларнинг асарлари жаҳон дурдоналари қаторидан жой олгани бежиз эмас. Хулоса қилиб пгтни айтишимиз мумкинки, маълум бир шароитдаги инсонни тасвирлашда бири иккинчисидан беҳабар ҳолда мана шундай икки асар дунёга келди. Бунинг сабаби, албатта, адабиёт қонунларига бориб тақалади, яъни, бу сўз санъаткорини бирлаштирувчи, уларнинг ягона мақсадга з^ндовчи ҳаёт ҳақиқатидир.

АЛЬБЕР КАМЮ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИНИНГ АСОСИЙ САНАЛАРИ

• 1913 йил 7 ноябрь - Альбер Камю Алжирнинг Мондови (ҳозирги Деран)сида дунёга келган.

• 1914 йил - Альбернинг отаси Люсьен Камю Марнадаги жангда оғир жароҳат олган ва лазаретда вафот этган.

• 1918 йил - Жазоирдаги Белкур шаҳридаги бошланғич мактабга борган.

• 1924 йил - бошланғич мактабни аъло баҳолар билан тугатиб, Жазоир лицейига стипендия билан ўқишга қабул қилинган.

• 1930 йил - сил (туберкулёз) касаллигига чалинганлигидан ўқишни тарк этган.

• 1931 йил, куз - лицейнинг охириги синфига қайтган. Фалсафа ва адабиётдан дарс берган устози файласуф ва эссенавис олим Жан Гренъе (1898-1972) билан танишган.

• 1933 йил - Камю ўзининг "Иккинчи туғилиш"ини тўкиб чиққан.

• 1932 йил, куз - Жазоир Университетига қабул қилинган. Тарих ва фалсафа билан шуғулланган. Жан Гренъе маслаҳати билан кундаликлар ва ҳикоялар ёза бошлаган. "Жануб" номли лицей журналида биринчи ишлари нашр қилинган. Жид, Достоевский, Нитшенинг таъсири.

• 1934 йил - фашизмга қарши маданият муҳофазасида "Амстердам-Плейель" халқаро ҳаракатга кз^маклашиш қўмитасининг иштирокчиси бўлган.

• 1934 йил, ёз - Симон Гиэ билан никоҳ қайд этилган, бироқ тез орада ажрашган.

- 1935 йил - экзистенциалист мутафаккирлар Кьеркегор, Шестов, Хайдеггер, Ясперс билан танишган.

- 1935 йил, куз - Гренъе маслахати билан Француз коммунистик партиясининг Жазоир секциясига аъзо бўлган. Мусулмонлар орасида тарғибот ишлари билан шуғулланган.

- 1936-1937 йиллар - Монтерланнинг "бефойда хизмат" ва Малронинг "хаётнинг бемаънилиги" ғоялари билан танишган. Марказий Европа, Франция ва Италия бўйлаб саёҳат қилган.

- 1936 йил - Халқ фронтининг ҳокимият тепасига келиши. "Меҳнат театри"га бошчилик қилган. "Ака-ука Карамазовлар" пьесасида Иван Карамазов ролини ижро этган.

- 1937 йил - Университетни битирган. "Насроний метафизика ва неоплатонизм" мавзуида диплом иши ҳимоялаган. Платон фалсафасини ўрганишга киришган, бироқ беморлиги боис фалсафа бўйича илмий даража олиш учун имтиҳонларга кира олмаган. Илмий иш қилишга имконияти бўлмай қолган. Маданият зўйига раҳбарлик қилган. Коммунистик партиядан чиққан. "Олд ва орқа томон" хикоялар тўплами чиққан.

- 1936-1938 йиллар - "Бахтли ўлим" номли биринчи романи устида иш бошлаган, бироқ уни чоп қилмаган. 1971 йилда, ўлимидан сўнг хотини Франсин туфайли чоп этилган.

- 1938-1939 йиллар - Абсурд ғоясининг ижобий ифодаси сифатида "Исён" ғоясининг пайдо бўлиши.

- 1938 йил - Биринчи Жазоир журнали "Сохил"га бадиий раҳбар.

- 1938 йил, сентябрь - Жазоирда "Альже Репуб-АНКен" номли мустақил газетага асос солган парр!жлик журналист Паскаль Пиа билан танишув. Публицистикага мурожаат.

• 1939 йил 15 январь - Паскаль Пиа "Суар републикен" газетасини ташкил қилган. Камю гаҳриятга раҳбарлик қилган.

• 1939 йил 28 сентябрь - ҳарбий цензура "Альже републикен" газетасини ёпган.

• 1939 йил 3 сентябрь - Францияда уруш бошланган. Беморлиги туфайли ҳарбий хизматга чақирилмаган.

• 1940 йил 10 январь - "Суар републикен" газетаси тақиқланган. Жазоирда Камю "нон-грата" шахсга айланган.

• 1940 йил, февраль - Камю Оранга кетган ва у ерда бўльуси хотини Франсин Фор билан биргаликда хусусий дарслар бера бошлаган.

• 1940 йил, март - Парижда "Пари-суар" газетасининг техник муҳаррири бўлиб ишлаган.

• 1940 йил, сентябрь - "Пари-суар" газетаси таҳририяти Лион шахрига кўчирилган.

• 1940 йил, декабрь - Франсин Форга уйланган. "Пари-суар" таҳририятидан озод этилган.

• 1941 йил, январь - Орандаги хусусий мактабда француз тилини ўқитган.

• 1941 йил - "Қаршилик" ҳаракатига кирган. "Комба" махфий ташкилотда ишлаган. "Вабо" романи устида ишлаган.

• 1943 йил, ноябрь - "Галлимар" нашриётига Нінга кирган.

• 1944 йил, август - Парижда кўзғолон кўтарилган. "Комба" газетасига раҳбарлик қилган.

• 1957 йил - "Замонамизнинг муаммоларини инсонлар олдига зийрак жиддийлик билан кўндаланг кўйган бадиий асарларининг муҳимлиги учун" адабиёт бўйича Нобель мукофоти топширилган.

• 1960 йил 4 январь - Парижлик нағариётчи Гастон Галлимарнинг ўғли Мишель Галлимар билан биргаликда автоҳалокатда ҳалок бўлган.

АЛЬБЕР КАМЮ АСАРЛАРИНИНГ РЎЙХАТИ

- 1936-1938 йиллар - "Бахтли ўлим" ("La Mort heureuse") биринчи романи (1971 йилда, ўлимидан сўнг, хотини Франсин туфайли чоп этилган)
- 1936 йил - "Астюрида кўзғолон" (Revolte dans les Asturies) хикояси
- 1937 йил - "Олд ва орқа томон" ("L'Envers et le recto") хикояси
- 1937-1938 йиллар - "Тўй базми" ("Noce") хикоялари
- 1939 йил - "Калигула" ("Caligula") пьесаси
- 1942 йил - "Сизиф ҳақида асотир" ("Le Mythe de Sisyphe") хикояси
- 1942 йил - "Бегона" ("L'Étranger") романи
- 1944 йил - "Англашилмовчилик" ("Le Malentendu") пьесаси (Унинг охирги ва ўзгартирилган варианты 1958 йилда чиққан)
- 1945 йил - "Немис дўстга мактуб" ("Lettres à un ami allemand")
- 1947 йил - "Вабо" ("La Peste") романи
- 1948 йил - "Қамал ҳолати" ("L'État de siège") пьесаси
- 1949 йил - "Тақводорлар" ("Les Justes") пьесаси
- 1950 йил - "Долзарб хотиралар" ("Chroniques Actuelles 1") биринчи китоби
- 1951 йил - "Исёнкор одам" ("L'Homme révolté") хикояси
- 1953 йил - "Долзарб хотиралар" ("Chroniques Actuelles 2") иккинчи китоби
- 1954 йил - "Ёз" ("L'Été") лирик хикоялар тўплами

- 1956 йил - "Қўллаш" ("La Chute") романи
- 1956 йил - "Бир роҳибага мотам куйи" ("Requiem pour une nonne")
- 1957 йил - "Қувғинлик ва салтанат" ("L'Exil et le Royaume") ҳикоялари
- 1957 йил - "Гильотина ҳақидаги мулоҳазалар" ("Reflexions sur la Guillotine")
- 1958 йил - "Долзарб хотиралар" ("Chroniques Actuelles 3") учинчи китобини ёзган.
- 1958 йил - "Швеция нутқи" ("Discours de Suede")
- 1959 йил - "Васвослар" ("Les Possedes")
- 1994 йил - "Биринчи одам" ("Le Premier Homme") романи (1960 йил 4 январда парижлик нашриётчи Гастон Галлимарнинг ўғли Мишель Галлимар билан бирг автоҳалокат туфайли ҳаётдан қўз юмган чоғида йўл сумкасидан з[^]бу асар кўлёмзмаси топилган. Ушбу роман адибнинг қизи Катрин Камю томонидан нашр этилган).

МУНДАРИЖА

<i>Акмал Саидое.</i> Альбер Камю - Ғарбнинг виждони	3
Бегона (Рус тилидан Аҳмад Аъзам таржимаси).	16
Вабо (Рус тилидан Аҳмад Аъзам таржимаси).	121
Ён дафтарчалар (И.Бек таржимаси).	428
Альбер Камю ҳикматлари (Эркин Эрназаров таржимаси).	431
<i>Шаҳноза Туйниева.</i> Чўлпон ва Камю.	454
Альбер Камю ҳаёти ва ижодининг асосий саналари.	468
Альбер Камю асарларининг рўйхати.	471

Альбер Камю (1913–1960)

Нобель мукофоти совриндори.

1913 йил 7 ноябрда Жазоир шахрининг қашшоқ канорасида дунёга келган. У бир ёшда эканлигида отаси Люсьен Камю Марнадаги жангда оғир жароҳат олган ва лазаретда вафот этган.

Альбер Камю 1932 йилда Жазоир университетига қабул қилинган. Шу йилдан эътиборан тарих ва фалсафа билан шуғулланган.

1937–1939 йилларда унинг дастлабки иккита лирик эссеси нашр этилган.

1940 йилда Парижга келган Камю йирик газеталардан бири – “Пари суар” тахририятида техник муҳаррир сифатида фаолият олиб борган.

Ёзувчининг “Вабо” (1947 й.), “Бахтли ўлим” (1936 – 1938 й.й.) каби романлари, “Бегона” (1942), “Инқироз” каби қиссалари, “Калигула” (1939 й.), “Англашилмовчилик” (1944 й.), “Қамал ҳолати” (1948 й.) каби пьесалари, “Сизиф ҳақида асотир” (1942 й.), “Немис дўстга мактуб” (1945 й.), “Исёнкор одам” (1951 й.), “Қувғинлик ва салтанат” (1957 й.), “Ёз” (1954 й.) каби асарларини бугун бутун жаҳон севиб мутолаа қилади.

Оврупо виждони сифатида эътироф этилган Альбер Камю 1960 йилда автоҳалокатга учраб, вафот этган.

ISBN 978-9943-27-315-3

9 789943 273153